В.П.Коцур, А.П.Коцур

Історіографія історії України

ЧАСТЬ ЕДИНОНАДЕСЯТАЯ

ИРОКЪ ОДИНАДЦАТЫЙ ОТЪ НАЧАТКУ БОНИ ХМЕЛНИЦКОГО ЗЛОДѢЯКА

Ктораго ѡписуетъ, примиреніе тѹрецкаго цесарчика, шведское міра желаніе склоненіе, Виговского доволакованіе, Татарскаѧ служба, Гамалиꙗ Виговского з Пушкаремъ, Кикитеревко Виговского, Нетяшевцовъ Пушкаря чрезъ Бѣлецкого, измѣна Виговского, бытіе Переяславское Ѡромодановского, побѣдительное Ѡромодановского, поставленіе Гетмановъ Сѣрка, Шафрано, Гордое здрайцовъ, Полковниковъ, Сотниковъ, Мѣщанъ, Посполитыхъ, Одовъ тѹрецкій Россиꙗнъ непризнаніе, Стародубское Полкове ѡпустошеніе, Сѣверскихъ Недопретныхъ, Шаровъ Терешъ, Шведовъ поворочаніе, Ваплаковъ Ногаевъ Кисло:
Вмѣ Запорожскій Виговского Доброхотителя Нганскій Емчикъ Его Кревъ Шведскаго Калавана на Малороссію Кіевскую посылаетъ Кестрѹсовъ, Никомъ: сѣ гадъ Адамъ вспоминаетъ.

РОЗДѢЛЪ А·

Пам'яті брата Володі КОЦУРА
присвячується

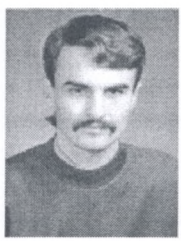

(24.08.1970 - 19.09.1994)

Viktor Kotsur, Anatoliy Kotsur

THE HISTORYOGRAPHY OF HISTORY OF UKRAINE

Lectures

Recommended by the Ministry of Education as
a text-book for studenys of historical specilities of the
higher education's institutes

CHERNIVTSI – 1999

В.П.Коцур, А.П.Коцур

ІСТОРІОГРАФІЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Курс лекцій

Рекомендовано Міністерством освіти України як навчальний посібник для студентів історичних спеціальностей вузів

ЧЕРНІВЦІ – 1999

ББК Т1 (4 УКР)я 73
К - 754

Автори:
В.П.Коцур – доктор історичних наук;
А.П.Коцур – кандидат історичних наук, доцент

Друкується за рішенням Вченої ради Переяслав-Хмельницького державного педагогічного інституту ім. Г.С.Сковороди, протокол №1 від 31 серпня 1999 р.

Рецензенти:
доктор історичних наук, професор В.Ф.Колесник;
доктор історичних наук, професор П.В. Михайлина;
доктор історичних наук, професор М.Г.Щербак

К-754
Історіографія історії України: Курс лекцій / Коцур В.П., Коцур А.П. – Чернівці: Золоті литаври, 1999. – 520 с.

Цей курс лекцій є першим навчальним посібником спеціально присвяченим українській історіографії. Широко висвітлені основні напрямки та діяльність представників різних течій і наукових шкіл в історичній думці України з давніх часів до сьогодення.

Для студентів вузів.

ISBN 966-7577-05-8

© В.П.Коцур, А.П.Коцур, 1999

Зміст

Вступ 7
Історіографія давньої історії України 11
Київська Русь та Галицько-Волинська держава в історичній літературі 30
Історичні знання в українських землях XIV – першій половині XVII ст. 66
Історіографія часів Визвольної війни середини XVII ст. і складання державності українського народу 90
Особливості української історіографії XVIII ст. 117
Історична думка в Україні першої половини XIX ст. 147
Українська історіографія другої половини XIX ст. 231
Українські історичні дослідження на початку XX ст. 270
Історична наука тоталітарної доби та посттоталітарного суспільства 314
Висновки 515

Contents

Introduction 7
The Historiography of Ancient Ukrainian History 11
Kyiv Rus and Galician-Volinian Principality in
the historical Literature 30
The Historical Knowledge in the Ukrainian Lands in the fourteenth –
first half of the seventeenth centuries. 66
The History of Liberty Wour's Times of the middle of the eighteenth
century and the composition of Ukrainian people's Statehood 90
The Peculiarities of the Ukrainian Historiography in the eighteenth
century 117
The Historical Thought in Ukraine in the first half of the nineteenth
century 147
The Ukrainian Historiography of the second half of the nineteenth
century 231
The Ukrainian Historical Investigation at the beginning of the
twenteeth entury 270
The Historical Science of totalitarian Age and
Post-Totalitarian Society 314
Conclusion 515

ВСТУП

Історіографія є важливою історичною дисципліною, що вивчає процеси нагромадження знань про розвиток суспільства та удосконалення методів історичних досліджень, історію розвитку історичної думки, боротьбу в ній різних течій, методи дослідження історичних явищ, шляхи формування наукового розуміння історичних процесів. Тобто, термін «історіографія» вживається в двох значеннях. З одного боку, він означає писання історії зведених курсів, систематичних викладів про історичне минуле тієї або іншої країни і народу, монографічних досліджень, статей, присвячених певному питанню та ін. З другого боку, історіографія як предмет має ширше значення. Вона вивчає історію історичних знань, історію науки про розвиток суспільства та історичної думки чи то в цілому, чи окремого народу.

Історіографія як предмет є взагалі складовою частиною історичної науки. Вона розвивалася у нерозривному зв'язку з історичними знаннями та історичною наукою, що зародилася ще в ранній період розвитку культури та освіти й розвинулась у наступні періоди історичного процесу.

Завдання історіографії полягає в тому, щоб показати, як відбувалося нагромадження історичних знань, як розширювалося коло історичних понять і уявлень, як запроваджувалися у вжиток нові історичні джерела, що були доступні історикам певної епохи. Головне ж завдання цієї галузі науки полягає в тому, щоб показати, як розвивалися погляди дослідників на історичне минуле, показати, як у працях окремих істориків, в історичних напрямках та школах відображалися суспільні події, як ці події з'ясовувалися з соціальних позицій свого часу. Адже відомо, що історики певних епох і країн прагнули осмислити ті чи інші

події у відповідності з їх розумінням явищ суспільного життя, у відповідності з їх світоглядом, який великою мірою залежав від своєрідності періоду і країни, в якій вони жили. Отже, предмет історіографії є складовою частиною історії суспільної думки певної епохи.

Завдання, перед яким стоїть сучасна українська наука, надзвичайно складне й дуже важке. Бо, коли історики інших країн можуть, без особливих труднощів, зосередити свою увагу над дослідженням історичного минулого того чи іншого народу, то перед українською історіографією, крім об'єктивного висвітлення важливих життєвих процесів нашої Вітчизни, стоїть ще й друге завдання: спростувати хибно висвітлені історичні процеси українського народу, що їх тенденційно подавало, для своїх політичних інтересів, керівництво колишнього СРСР, а його наслідувала радянська історіографія. Наша сучасна історична наука повинна залучити до інтенсивної дослідної праці над історичним минулим українського народу науковців, які мають непохитну віру в нашу історичну правду, оперту на тверді та незаперечні основи. Адже представники сучасної російської історіографії всупереч історичним фактам і джерельним даним, не тільки продовжують висловлювати тенденційні твердження про спільне походження російського та українського народів від «єдиного кореня – древньоруської народності, яка створила древньоруську державу – Київську Русь», але й далі трактують історично-традиційну спадщину українського народу, як свою власну, тому перед нашою історичною наукою постає невідкладне завдання – розкрити цю тенденційну лінію і подати історичне минуле нашого народу в якнайбільш об'єктивному і правдивому світлі.

Як уже зазначалось, предметом української історіографії є розвиток української наукової праці над дослідженням минулого України і разом з тим розвиток української національно-історичної думки. Вивчення українського минулого веде свій початок, у формі т.зв. літописання, ще від XI ст., ще з того часу, як тільки в Україні зародилось письменство. Період другої половини XVI і XVII ст. є періодом велетенської епопеї національно-визвольної боротьби українського народу з його зовнішніми ворогами. Ці процеси залишили глибокий слід у пам'ятках народної творчості, літератури, мистецтва, а також історіографії. Визвольний і культурний рух тих часів відображено у широкому колі козацьких літописів і різного роду хронік, автори і складачі яких висвітлювали

важливі тогочасні події. Цей період можна назвати добою розквіту української козацько-старшинської історіографії. Успіхи в розвитку історичних знань України XVII і першої половини XVIII ст. характеризуються введенням істориками у вжиток відносно великого числа джерел. Історичні твори вже другої половини XVIII ст. являють собою переважно компіляції і систематизацію того, що дали попередні історичні вивчення.

В історіографії України до XIX ст. критика джерел і науковий дослідницький підхід до них майже відсутні. Наукове застосування джерел і науково-критичний підхід до вивчення історії України починається десь з другої третини XIX ст. і набуває широкого розмаху та наукового значення у пореформенний період. Оскільки українська історіографія досягла значних успіхів у XIX ст., цьому періоду присвячується значна частина курсу лекцій. Починаючи з XX ст. була створена перша наукова схема української історії (М. Грушевський), а далі українська історіографія входить в новий період, позначений перевагою, а згодом перемогою національно-державницького напряму (В.Липинський). Різні течії цього напряму репрезентують сучасну українську історичну науку. Великої шкоди історіографії історії України завдали десятиліття панування тоталітарного режиму. Останнім часом відкрилась можливість для ознайомлення з великими джерельними матеріалами та історіографією, залишеною нашими попередниками та вчителями, насамперед В.Антоновичем, М.Драгомановим, Д.Яворницьким, М.Грушевським, Д.Дорошенком та ін. Аналіз історичної думки в Україні на сучасному етапі дає нам підстави заявити, що головним завданням вчених-істориків є повернення історичної пам'яті народові всіх українських земель, прищеплення йому розуміння, що він є народом світового масштабу.

Виходячи з цього, виклад історіографії історії України у даному виданні йтиме в хронологічному порядку і включатиме такі основні теми, виділені авторами на основі схем М.Грушевського, Д.Дорошенка, Д.Багалія, М.Брайчевського, О. Оглоблина, М. Марченка, так і незалежно:

— історіографія давньої історії України;
— історичні знання в Київській Русі та Галицько-Волинській державі;
— українська історіографія XIV – першої половини XVII ст.;
— історіографія часів Визвольної війни середини XVII ст. і складання державності українського народу;

— особливості української історіографії XVIII ст.;
— історична думка в Україні XIX ст.;
— українські історичні дослідження на початку XX ст.;
— українська історіографія тоталітарної доби;
— сучасна українська історіографія.

Україна йде нелегким шляхом національного відродження, державного суверенітету. Її долю великою мірою вирішуватиме інтелектуальний потенціал. Окрім глибоких знань, йому потрібні високі громадські якості, любов до своєї Вітчизни, рідного краю, його народу. Такі національно-патріотичні якості формує і наша духовна спадщина, зокрема історіографія історії України, що є важливою історичною дисципліною, складовою частиною української історичної науки.

Все це визначає суть і значення, основні напрямки навчального курсу «Історіографія історії України».

Рекомендована література

1. Брайчевський М. Від палеоліту до перебудови. Нова концепція історії України // Старожитності. – 1991. – N 6. – С. 6-7.
2. Вступ.За ким вивчати історію України? // Горошко С.І., Коцур А.П., Коцур В.П., Стогній І.П. Матеріали до курсу лекцій з історії України: У 2-х кн.-К.,1993.Кн. 1.-С. 3-8.
3. Грушевський М. Звичайна схема «русскої» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства // Пам'ятки України. – 1991. – N 3. – С. 4–7.
4. Дашкевич Я. Стан української історичної науки та завдання Наукового товариства ім. Т. Шевченка // Український час. – 1993. – N 1. – С. 12-15.
5. Зашкільняк Л.О. Методологія історії від давнини до сучасності.- Львів: ЛОНМІО, 1999.
6. Історія України: Нові підходи в історіографії та археографії /Ред. кол.: Хворостяний (гол. ред.) та ін. – К., 1989.
7. Корчмарик Б.Ф. Основні завдання української історіографії // Мандрівець. – 1995. – N 1. – С. 39 – 44.
8. Оглоблин О. Історіографія // Енциклопедія Українознавства: в 10 т. – Львів: НТШ, 1994. – Т. 3. – С. 887 – 891.
9. Таран Л.В. Провідні тенденції світової історіографії в XX ст. та проблеми кризи сучасної української історичної науки // Укр. іст. журн.– 1998.– N5.– С. 30-39.

ІСТОРІОГРАФІЯ ДАВНЬОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

• Історіографія початку формування людських цивілізацій на території України • Найдавніші державні утворення на українських землях в історичних дослідженнях • Історіографія проблеми походження та стародавньої історії слов'ян

• Історіографія початку формування людських цивілізацій на території України. За найновішими даними, людина з'явилася на Землі понад 2 млн. років тому. На думку вчених, розселення первісної людини в межах Східної Європи, зокрема України, відбувалося головним чином через західні райони Малої Азії й Балкани. Розпочавшись близько мільйона років тому, цей тривалий процес освоєння нових територій продовжувався й на пізніших етапах кам'яного віку. Кісткові рештки архантропів в Україні поки ще не виявлені, але відомі сліди їх існування у вигляді стійбищ, які належать до ашельської епохи раннього палеоліту.

Палеолітичні пам'ятки України вивчаються вже понад 100 років. У 1873 р. В.І. Камінський відкрив біля с. Гінці на Полтавщині першу відому на той час у Східній Європі палеолітичну стоянку. Значний внесок у дослідження палеоліту України зробили в період між світовими війнами К.С.Мережківський, В.В.Хвойка, П.П.Єфименко, М.Я.Рудинський, П.Й.Борисковський, С.М.Бібіков та ін. Їхню справу продовжують сучасні українські науковці О.Г.Черниш, В.М. Гладилін, М.І. Гладких,

В.Н. Станко, О.О.Кротова та ін. Вони довели, що у палеолітичну епоху людина досягла відносно високого рівня матеріальної й духовної культури. Це стало основою для дальшого поступального соціально-економічного та культурного розвитку тодішньої людності.

Мезолітичні старожитності України досліджували у міжвоєнний період М.В.Воєводський, Д.О.Крайнов, С.М.Бібіков, І.Ф.Левицький. В останні десятиріччя цією тематикою займалися та займаються О.О.Формозов, Д.Я. Телегін, І.Г.Мацкевий,Л.Л.Залізняк та ін. На сьогодні в межах нашої країни відомо близько 600 стоянок та інших пам'яток мезоліту, зокрема кілька могильників. Аналіз матеріалів могильників дав змогу встановити особливості ритуалу поховання та вірувань мезолітичних племен, їх антропологічний склад, наявність у них соціально територіальної організації, пов'язаної з рибальсько-мисливськими угіддями, за котрі точилася боротьба (А.Д.Столяр, Д.Я.Телегін, Г.Ф. Дебець).

Вивчення неолітичних пам'яток на території України розпочалося ще наприкінці XIX ст., однак основні групи неолітичних стоянок, поселень і могильників були досліджені в 20 – 30 рр. XX ст. (М.Я.Рудинський, Н.В.Добровольський) і після Другої світової війни (І.Ф.Левицький, В.М.Даниленко, Д.Я.Телегін, М.Ф.Потушняк, О.М.Титова). На сьогодні в межах України виявлено близько 700 поселень та окремих місцезнаходжень неолітичної епохи, а також понад 20 могильників, у тому числі й досить великих із певною докладністю визначено строкатий етнокультурний склад населення цієї доби, – строкатий як за рівнем культурно-економічного розвитку окремих племен, так і за їхнім походженням. Виділена група культур, які з'явилися на нашій території в результаті міграцій із сусідніх земель (культури лінійно-стрічкової кераміки, альфельдська), а також культури автохтонного, тобто місцевого, походження. Характерною ознакою цих культур є насамперед те, що вони належали землеробам і скотарям, котрі вміли виготовляти високоякісний тонкостінний посуд із плоским дном і прокресленим лінійним орнаментом, а також глиняну пластику (Д.Я.Телегін, К.К.Черниш, В.М. Непріна).

Отже, в неолітичну епоху на території України існувало близько десяти окремих племінних груп, серед яких кількісно переважали автохтонні. Через нерівномірність історичного розвитку частина з них

зберегла неолітичний спосіб життя й господарства аж до появи на наших землях мідного віку.

Найбільш яскравими енеолітичними культурами на території України є трипільська, розміщена в лісостеповій зоні, і ямна, що займала в основному степові райони.

В кінці XIX ст. київський археолог В.В. Хвойка провів перші розкопки трипільських пам'яток у с. Трипілля Київської губернії. Датуючи трипільську культуру, він виділив у ній дві хронологічні групи – кам'яного віку і епохи міді. Ним же була висловлена думка, що могутні площі з глини були рештками не житла, а святилищ, пов'язаних з культом поховання.

Пам'ятки трипільської культури займали в IV – першій половині III тис. до н.е. все лісостепове Правобережжя і Подністров'я, а на пізньому етапі існування культури поширилися на Волинь і в степове Причорномор'я. На сьогодні в межах України та Молдови відомі сотні трипільських поселень.

У розвитку Трипілля за періодізацією Т.С. Пассек виділяють три періоди: ранній (А) – поселення Лука-Врублівецька, Гринівка на Дністрі; середній (В) – Володимирівка на Синюсі, Коломийщина поблизу Києва; пізній (С) – Жванець, Козаровичі, Усатове (тепер територія Одеси), Городськ на Волині, Софіївка на Київському Подніпров'ї та ін. Значний вклад у вивченні трипільської культури в повоєнні роки внесли К.К.Черниш, Т.С.Мовша, В.Г.Збенович, П.О.Круц, О.В.Цвек та інші науковці.

Ямну культуру детально дослідили ще в середині XIX ст. Д.Я.Самоквасова, М.Є.Бранденрбург, Г.Л.Скадовський.

Вивченням степових племен мідного віку України займалися й займаються В.О.Городцов, О.Ф.Лагодовська, А.В.Добровольський, О.Г.Шапошникова, А.О.Щепинський, Д.Я.Телегін.

Епоха бронзи – останній великий період первіснообщинної формації. Археологи та лінгвісти здійснили велику роботу з визначенням етнічної належності населення бронзового віку. Обгрунтованою слід уважати думку, що племена Волині, Правобережжя, Середнього Подніпров'я – тшинецькі, білогрудівські й чорноліські – належали до праслов'янської етнічної спільності (О.І. Тереножкін, Б.О. Рибаков, С.С.Березанська), а носії культур шнурової кераміки були предками

германців, слов'ян і балтів. Степові райони України ще з енеолітичного часу (ямна культура), а потім в епоху бронзи (культури багатоваликової кераміки, зрубна, білозерська) були заселені скотарськими племенами індоіранської етнічної спільності (М.Я.Мерперт, Н.Л.Членова, С.С.Березанська). Певною своєрідністю в етнічному плані відзначалося населення епохи бронзи Південного Заходу та Північного Сходу України. На Дністрі й у Степовому Правобережжі мешкали носії фракійських культур, сабатинівської та Ноа (С.Моринц, Г.І.Мілюкова). В населенні мар'янівської та бондарихинської культур (Північний Схід України) дослідники вбачають представників фіно-угорської групи (В.А. Іллінська, Д.Я. Телегін).

В першому тис. до н.е. з'являється залізо – більш досконалий метал, ніж бронза. Першими відомими нам племенами на території України, що володіли залізними знаряддями праці і зброєю були кіммерійці. Про них згадує Гомер в славетній «Одіссеї», окремі відомості є також в Геродотовій «Історії». Науковцям тривалий час не вдавалося співвіднести писемні повідомлення з конкретними знахідками. Через якісь загадкові випадковості кіммерійські старожитності довго не траплялися археологам. Аж лише в повоєнний час ситуація змінилася на краще й тепер в розпорядженні дослідників є кількасот пам'яток кіммерійського часу (IX – перша половина VII ст. до н.е.). Велика заслуга в цьому належить вченому О.О. Іессену та засновнику київської школи скіфознавства О.І.Тереножкіну, – вони виділили основні риси кіммерійської культури, що дає змогу досить легко визначати поховання її носіїв серед усієї маси степових могил ранньої залізної доби. Ці поховання здійснювалися в прямокутних або в овальних ямах, прикритих курганним насипом. Іноді стінки ями обшивалися деревом, з цього ж матеріалу робилося й її перекриття. Кіммерійські поховання – головне археологічне джерело для вивчення історії й культури цього ще значною мірою таємничого народу, оскільки поселень і міст після нього не залишилося.

Корені кіммерійської культури, на думку більшості сучасних дослідників (Г.Т. Ковпаненко, Б.А. Шрамко та ін.), слід шукати у старожитностях зрубних племен Північного Причорномор'я, – їхні нащадки, безумовно стали однією з головних складових частин кіммерійського народу. Значну роль у формуванні цього народу відіграв

і перехід у степи Східної Європи досить великих груп населення з більш східних районів.

• **Найдавніші державні утворення на українських землях в історичних дослідженнях.** Обставини появи скіфів у степах Північного Причорномор'я не зовсім ясні. Стародавні джерела тлумачать цю подію по-різному. Геродот, який присвятив Скіфії одну з дев'яти книг своєї «Історії» виклав таку – на його погляд, найвірогіднішу – версію: прабатьківщина скіфів знаходилась десь на схід від Кіммерії, однак під тиском кочових племен – массагетів вони покинули свої землі й вирушили в пошуках нової долі на захід. У решті-решт їхні орди наблизилися до кіммерійських пасовищ. Події, описані Геродотом у V ст. до н.е., приблизно можна датувати початком VII ст. до н.е. До цього ж часу належать і найдавніші згадки про скіфів у писемних джерелах, а саме в ассірійських клинописних документах 70-х рр. VII ст. до н.е.

Першою спробою систематизації матеріалів з історії скіфів стало дослідження Андрія Лезлова «Скіфська історія», написане в 1692 р.

У XIX ст. помітний внесок в дослідження археологічних пам'яток Скіфії зробив І.А. Забєлін. Він ввів у свої праці поряд з аналізом писемної традиції опис деяких скіфських археологічних пам'яток, завдяки чому зробив перший крок до оформлення спеціального напрямку в археології – скіфознавства.

На початку XX ст. проаналізували археологічні матеріали, що стосувалися Скіфії М.І. Ростовцев, М.І.Артамонов, А.І.Мелюкова.

Географію та населення Скіфії, боротьбу за Добруджу, загибель Великої Скіфії у 60-80 рр. XX ст. активно досліджували О.І.Тереножкін, Б.М.Граков, Г.Т.Ковпаненко, Б.М.Мозолевський, Е.В.Яковенко. Разом з тим останній період скіфської історії на сьогодні досліджений у незначній мірі, у меншій мірі ніж період – VII – IV ст. до н. е.

У III ст. до н.е. могутня колись Скіфія занепадає й поступається своїм місцем новим пришельцям зі Сходу – войовничим сарматам.

Серед ранніх згадок про сарматів у Північному Причорномор'ї важливе місце посідають праці Діодора Сіцілійського, Протогена, Страбона.

В результаті тривалих досліджень писемних та археологічних джерел П.Рау, П.С.Риков,К.Ф. Смирнов, М.Г.Мошкова з'ясували: сарматські племена сформувалися в поволзько-приуральських степах у

III ст. до н.е., і звідти розселилися аж до Дунаю та підгір'їв Кавказу. Вже у II–I ст. до н.е. сармати займали степи між Дніпром і Доном (В.Є.Максименко, С.В. Полин, Б.І.Лобай). Сарматські могили (кургани), зброю, кінське спорядження, мистецтво детально дослідили О.І.Теренож-кін, І.Ф. Ковальова, А.О.Щепинський.

Дослідження пам'яток античної культури на території України почалося ще наприкінці XVIII ст. Спочатку це були візуальні обстеження, викладені в загальних описах Північного Причорномор'я Г.Е.Келером, П.І.Кеппеном, І.В.Муравйовим-Апостолом. Вже на початку XIX ст. створюються музеї в Миколаєві (1806), Феодосії (1811), Одесі (1825), Керчі (1826). Їхня діяльність спрямовувалася на вивчення переважно античних пам'яток. У 1801 р. інженер-генерал П.К.Сухтелен проводить в Ольвії перші археологічні розкопки, трохи пізніше розпочинаються розкопки поблизу Керчі й у Херсонесі. Регулярного характеру розкопки пам'яток античної культури Північного Причорномор'я набули з кінця XIX ст.

Крім історико-археологічних описів названих авторів (додамо сюди ще шеститомник Дюбуа де Монпер'є та працю А.С.Уварова «Исследования по древностях Южной России и берегов Черного моря») в першій половині XIX ст. були створені карти і плани залишків античних міст. Згодом були зроблені спроби звести археологічні матеріали, а також розвідки з історії Боспорського царства й Ольвії.

З кінця XIX ст. розгорнулися систематичні розкопки трьох найбільших античних міст-держав та їхніх некрополів на території України – Березані та Ольвії (Б.В.Фармаковський, Е.Р. Штерн), Херсонеса (Одеське товариство старожитностей, Р.І.Лепер), Пантікапея (К.Є. Думберг, В.В.Шкорпіл), курганів Боспорського царства. Були відкриті оборонні споруди, житлові квартали й монетний двір у Херсонесі, десятки монументальних поховальних споруд. Систематично публікувалися археологічні звіти. Неодмінно слід згадати про здійснені В.В. Латишевим зводи перекладів грецьких і латинських авторів, які залишили відомості щодо Причорномор'я, а також про зводи перекладів лапідарних написів, виявлених у північнопричорноморських містах. Назвемо також працю М.І.Ростовцева «Античная декоративная живопись на юге России» (1914).

Сьогодні ми маємо досить повне уявлення про археологію та історію всіх центрів поширення античної культури в Північному

Причорномор'ї – Тіри, Ольвії, Херсонеса й Боспора. Серед дослідників старшого покоління, які працювали в 20-х рр., відзначимо С.О.Жебелєва, великий внесок у вивчення античності Півдня України зробили також К.Є.Гриневич, Г.Д.Бєлов (Херсонес), Л.М.Славін, О.М.Карасьов (Ольвія), В.Ф.Гайдукевич, М.І.Сокольський (Боспор), О.М.Зограф (монетна справа) та ін.

Найконкретнішими є різні категорії археологічних джерел, які здобуваються при розкопках міст, поселень і некрополів. Вони цінні тим, що включають в себе головним чином так звані закриті комплекси речей із чіткими хронологічними межами. Найчисленнішими з-поміж археологічних матеріалів є архітектурно-будівельні пам'ятки, керамічний посуд і тара, предмети виробництва та побуту, прикраси, зброя, монети та ін.

• **Історіографія проблеми походження та стародавньої історії слов'ян.** Інтерес до проблеми прабатьківщини слов'ян виник ще у XII ст. Так, відповідаючи у своїй «Повісті минулих літ» на запитання – «звідки пішла земля Руська?», знаменитий літописець Нестор пише: «По довгих же часах сіли слов'яни на Дунаю, де єсть нині Угорська земля та Болгарська. Од тих слов'ян розійшлися вони по землі і прозвалися іменами своїми, – (од того) де сіли, на котрому місці». Розповідь Нестора стала основою так званої балканської (дунайської) теорії походження слов'ян – панівної в працях польських і чеських хроністів XIII – XV ст. У XIX ст. її підтримували російські історики С.М.Соловйов, М.П.Погодін, В.О.Ключевський, а в нинішній час на новій джерелознавчій базі розвиває московський лінгвіст О.М.Трубачов.

Однак уже в епоху раннього середньовіччя існували й інші погляди щодо згаданої проблеми. У VIII ст. географ Баварський (автор «Баварської хроніки») і космограф Равенський висунули гіпотезу про автохтонне походження слов'янства. За цією гіпотезою, підхопленою багатьма західноєвропейськими вченими XIV – XVIII ст., предками слов'ян були скіфи, алани, роксолани, кельти, фракійці, – словом всі ті народи, які колись жили між Одрою й Дніпром і про яких так чи інакше згадували сучасні їм автори. Послідовники згаданої теорії виходили з того, що слов'яни споконвіку мешкали на одних і тих самих місцях, а отже, античні історики, географи описували саме їх, хоч і вживали при цьому інші етноніми.

Так склалися два основні напрями в пошуках прабатьківщини слов'ян: міграційний та автохтонічний.

Яскравим представником останнього був відомий чеський дослідник П.Шафарик – автор добре знаної в XIX ст. книги «Слов'янські старожитності». Взявши за основу повідомлення писемних джерел, він пов'язав із слов'янами історичні племена венедів, котрі на його думку, проживали з давніх давен на величезних обширах між Балтикою і Чорним морем, Татрами й Доном. Центром слов'янської прабатьківщини П.Шафарик уважав Подністров'я, Поділля та Волинь. Цю гіпотезу підтримав і розвинув за допомогою нових джерел російській історик початку XX ст. М.П.Погодін.

Значний вплив на активізацію наукових пошуків у даній сфері справила праця видатного чеського славіста Л.Нідерле «Слов'янські старожитності», видана у Празі 1902 р. В ній узагальнювались тогочасні досягнення різних наук – лінгвістики, історії, етнографії, топоніміки. Проаналізувавши їх, Л.Нідерле дійшов висновку: прабатьківщина слов'ян знаходилася на території між Віслою, Нарвою та Прип'яттю, Середнім Подніпров'ям, Прутом і Серетом, а центр правічних слов'янських земель – на Волині (з ним ототожнювалися історичні племена неврів, будинів і скіфів-землеробів): в окремий етнос слов'яни виділилися десь у I ст. до н.е.

Концепція Л.Нідерле заклала підгрунтя так званої вісло-дніпровської теорії походження слов'ян, а згодом стала вихідним пунктом при побудуванні різних гіпотез, за якими слов'ни займали той чи інший регіон – на захід або на схід від Вісли. Одні дослідники локалізували слов'ян на сході – в басейнах Прип'яті та Дніпра, другі – на заході, у Вісло-Одерському межиріччі, треті ж – до яких відносилася й більшість радянських учених – поєднують ці два варіанти й розширюють межі слов'янської прабатьківщини від Одри на заході до Подніпров'я на сході (О.І.Тереножкін, П.М.Третьяков, Б.О.Рибаков).

Крім того, польський ботанік Ю.Ростафінський поклав в основу своїх розвідок оригінальнє джерело – флористичну лексику. Вивчаючи давньослов'янську мову, він з'ясував, що в ній відсутня назва дерева бука, натомість поширені назви граба, плюща, тиса. Звідси – висновок: регіон слов'янської прабатьківщини розташовується поза ареалом зростання бука й охоплює тільки землі із добре відомими слов'янам рослинами. На думку Ю. Ростафінського такій умові відповідають Прип'ятське Полісся й Верхнє Подніпров'я. Із цим погоджувався відомий

німецький славіст М.Фасмер, який виявив на цій териаторії кілька десятків річок із давньослов'янськими назвами; в Центральній Європі, вважав Фасмер, трапляються лише кельтські, германські, фракійські гідроніми.

Західне походження слов'ян – причому також із позицій автохтонізму – найпослідовніше обстоювали, починаючи з 30-х рр. XX ст., польські вчені Ю.Костшевський, Я.Чекановський, Т. Лер-Сплавинський. Археолог Ю.Костшевський поклав в основу віслоодерської концепції гіпотезу про слов'янську належність лужицької культури, поширеної в період пізньої бронзи та раннього заліза між Віслою й Одрою, а також у верхів'ях Ельби й частково в Західній Україні.

Т.Лер-Сплавинський обгрунтував свою гіпотезу походження слов'ян: внаслідок змішання носіїв культури штрихованої кераміки з угро-фінами на землях між Віслою й Одрою сформувалися балто-слов'яни; а десь близько I тис. до н.е., після розселення носіїв поморської культури з Нижнього Повіслення в середовищі лужицьких племен Півдня Польщі, слов'яни відгалузились від балтів.

Зразком міграційного підходу до вирішення етноісторичних проблем є теорія походження слов'ян, висунута О.О.Шахматовим. Етнічний розвиток розглядається прихильниками міграціонізму як просторова експансія, тобто як переселення, періодична зміна території одним і ти самим народом. Керівною засадою етнічного процесу є рух народів, а отже, змістом і суттю етнологічних досліджень є вивчення напрямів таких рухів. Слов'яни, за О.О.Шахматовим, входили до однієї з груп східних індоєвропейців, які ще за сивої давнини займали Балтійське узбережжя. В певний період часу одна частина цих індоєвропейців перселилася на Південь і склала там етнічну основу майбутніх іранців та фракійців, а друга частина залишилася на місці і розвинулася з часом у балто-слов'янську етнічну спільність. У I тис. до н.е. остання розпалася, й у II ст. н.е., коли германські племена переселилися на Подунав'я й Приазов'я, слов'яни зайняли їхню територію й проживали на ній до V ст. Саме тут відбувався процес подрібнення первісної слов'янської спільності, і звідси ж розпочиналося розселення слов'ян в Європі, виникли західна й південно-західна групи слов'ян.

Така концепція етноісторичного розвитку слов'янства у наш час викликає лише суто історіографічний інтерес, однак свого часу концепція

О.О.Шахматова активізувала дискусію навколо порушеної проблеми й тим самим стимулювала її подальше вивчення.

Одна з останніх теорій слов'янської прабатьківщини була висунута у 60-х рр. XX ст. відомим польським істориком і лінгвістом Г.Ловмянським. Її суть: у результаті асиміляції прийшлою індоєвропейською людністю північної групи староєвропейців сформувалися германські народи, а південної, що мала назву «венеди» – слов'яни та балти. Відокремившись від балтів у середині I тис. до н.е. слов'яни зберегли етнічну назву староєвропейців.

Ідеї Г.Ловмянського розвиває і певною мірою модифікує польський історик В.Гензель. На його думку, балто-слов'яни вже у II тис. до н.е. займали територію між Дніпром і Віслою. На початку I тис. до н.е. південні балто-слов'яни (предки слов'ян) заселили територію між Віслою й Одрою та асимілювали місцевих мешканців – венедів-іллірійців. Так склалися праслов'яни.

Для розуміння проблеми етногенезу слов'янства надзвичайну цінність становлять писемні джерела, а саме, повідомлення готського історика VI ст. Йордана про те, що слов'янські угруповання, відомі в його час під різними назвами, в давнину об'єднувалися під одним спільним іменем – «венеди». Найдавніша в Європі згадка про цей етнонім, котра міститься в листах римського історика Помпонія Мелли (I ст. до н.е.), дійшла до нас через праці також римського історика, географа й природознавця початку I ст. н.е. Плінія Старшого. Помпоній Мелла пише, що римський проконсул у Галлії отримав у дар від германців двох «індів» (віндів), прибитих штормом до германських берегів на Балтійському узбережжі. Більшість учених тлумачать це повідомлення як свідчення проживання венедів-слов'ян на берегах Балтики вже в I ст. до н.е. Більш конкретними вважаються відомості Плінія Старшого, який, описуючи народи Прибалтики, згадує сарматів, венедів, гіррів. Ці дані відносяться до 5 р. н.е. і спираються на матеріали експедиції римського флоту в гирло Вісли, подані римським істориком Філемоном. Ці відомості істотно доповнює римський історик другої половини I ст. н.е. Тацит. У його праці «Германія» наводиться конкретний опис не лише території венедів, а й кількох важливих рис їхнього життя і побуту. Так, на відміну від сарматів венеди-слов'яни будують домівки, а отже є осілим землеробським народом. Вони добрі воїни, мають на

озброєнні щити, проводять активні воєнні дії проти сусідів. Ще одна згадка про слов'ян, уже під їхньою власною назвою (хоча й дещо перекрученою), міститься в «Географії» ученого з Олександрії Птолемея (89-167 рр.). Крім племен, що проживали на південь від венедів, цей автор називає народи, які розселилися від Прибалтики далеко на схід: галіндів, сидинів, ставанів, аланів. Назви «ставани» та «слов'яни» були ідентифіковані багатьма дослідниками, починаючи ще від М.В.Ломоносова й В.М.Татищева.

Про нашу землю найстарші відомості належать грекам і арабам. Коли перші чисто описові і торкаються лише самої території, то арабські – вже чимало говорять про населення. У IX – X ст. араби були дуже культурним народом, їхні купці багато їздили по різних землях і тому на той час вважалися першими географами в світі.

Майже всі арабські письменники ясно відрізняють слов'ян від «Руси», при чім головним містом слов'ян вважають Київ, який називають «Куяб». Про самий народ кажуть, що він займається хліборобством та почасти скотарством, є суворим і войовничим.

«Як у них родиться син, – пише Ібн-Даст у X ст., він бере голий меч, кладе перед новонародженим і каже:

– Не залишаю тобі в спадщину ніякого майна, матимеш тільки те, що здобудеш цим мечем...

Міст у них велике число і живуть вони просторо».

Аль-Масуді, письменник 20-50 рр. X ст. подає не тільки географічні відомості, але також поділ слов'ян на племена та їх особливості. Про слов'ян говорить що «вони поділяються на багато народів і деякі з них християни, є поміж ними також погани і ті, що поклоняються сонцю». Окремо від цих народів згадує «русів». У другому місці, оповідаючи про «поган в країні хозарського царя», пише, що деякі племена з них є «славяни і русини». Кажучи про слов'ян, зауважує: «Вище ми вже оповідали про короля, котрому в минулі часи підлягали інші (решта) їх королів, себто про Маджака – короля Валинани (Волиняки або Поляне) – нарід, котрий є одним з основних (корінь зі слов'янських корінів) славянських народів, вони поважаються поміж їхніми народами, і мали перевагу поміж ними. Але потім пішло розєднання поміж їхніми народами, лад їх був порушений, вони прийшли до занепаду (поділилися) і кожне племя вибрало собі короля, як то ми вже казали про їх королів, з причин, які оповідати було б занадто довго».

Про «Русь» автор говорить таке:

«Руси складають численні народи, що поділяються на розріджені племена. Поміж ними є нарід, що називається Лудана, котрий є одним з найчисленніших поміж ними. Вони мандрують з крамом в країну Андалус (Еспанію!), Румію (Рим, Італія, або Візантійська держава), Кустантинію (Царгород) і Хозар. Після 300 року Гиджри (912-913 рр. Хр.) трапилося, що коло 500 кораблів, де на кожному було 100 людей (з Руси), увійшли в протоку Найтаса, що зєднується з хозарською рікою (Хозарським морем?)». Далі оповідається, що Руси з успіхом воювали з різними народами на побережжі Каспійського моря і досягнули навіть Баку.

Інший арабський письменник 70-х рр. Х ст. Ібн-Хаукаль у книзі «Книга шляхів і держав» пише, що Русь знищила своїх сусідів: «Тепер не залишилося і сліду ані від Булгара, ані від Буртаса, ані від Хазара, бо Русь напала (знищила) всіх їх, забрала в них всі ті краї і привернула до себе».

Про нашу землю і звичаї наших предків найбільше пише згаданий вже Ібн-Даст:

«Поміж країною Баджнаків (печенігів) і країною слов'ян десять днів дороги; на початку слов'янської землі є місто Куяб (Київ). Шлях до їх країни йде степами, бездоріжжями, через потоки і густі ліси. Країна слов'ян – крає рівний і лісистий; в лісах вони і жиють. Вони не мають ані виноградів, ані ріллі. З дерева виробляють подібне до кухлів, в котрих і вулики для пчіл і мед пчіляний заховується; це зоветься у них – улигидж, і один такий кухоль містить десять кварт його. Вони пасуть свиней, також овець. Як котрий умре, вони палять його труп. Жінки їх, як хто вмре, деруть собі ножем руки й лице. На другий день після палення небіжчика йдуть до того місця, де це сталося, збирають попіл, складають в начиння і ставлять на горбі. За рік по смерти небіжчика беруть кухлів двадцять меду, іноді трохи більше, іноді трохи менше, несуть на той горб, там само збирається й родина небіжчика, їдять, п'ють і потім розходяться.

Найбільше сіють просо, в жнива беруть просіяні зерна проса в корці, підносять до неба й кажуть:

-Боже, ти дав нам страву, дай і тепер її досить! Є в них ріжні кобзи, гуслі і дудки; дудки довгі на два лікті, а кобза має вісім струн. Напиток роблять собі з меду.

Що до Руси, то вона на острові, що оточений озером. Той острів де живуть вони (Русини), має просторінь на три дні дороги, вкритий лісами і болотами, нездоровий і такий вогкий, що як ступиш ногою, то

вона трясеться, бо так пересякнута водою. Вони мають короля, що зветься Хакан-Рус; чинять наїзди на Славян (?) приїздять кораблями, висаджуються, забирають їх в неволю, везуть в Харван (Хазран) і Булгар (над Волгою) і спродують там. Ланів не мають а живуть з того, що привозять з землі Славян.

Вони відважні і хоробрі. Як нападають на інший нарід, то коли не відступлять доки не знищать (його) цілком, гнетуть перможених і роблять їх невільниками. На зріст високі, гарні на вигляд і в нападі сміливі, та цю сміливість не виявляють на коні, але всі свої напади і походи чинять на кораблях. Штани носять широкі – сто ліктів матерії йде на кожні. Одягаючи такі штани, збирають їх коло коліна і прив'язують до нього. Усі постійно носять при собі мечі, бо мало вірять один одному, а що підступ у них річ звичайна: кому вдасться здобути хоч малий маєток, зараз же рідний брат або товариш починає заздро позирати і силкується, щоб як небудь того вбити або зрабувати».

Ібн-Якуб, арабський письменник 60-х років X ст. у своїх «Записках» подає таку загальну характеристику наших предків: «Взагалі Славяни – люди сміливі, здатні до походу і як би не було розріжнення серед їх численних і розкиданих племен, то не міг би з їх силами боротися ані один нарід у світі. Вони замешкують краї найбагатші оселями і життєвими засобами. Пильнують хліборобства і щодо здобування собі на прожиток переважають всі народи півночі. Крам від них йде морем і суходолом до Руси і Царгороду».

Грецькі, візантійські джерела VI – X ст. торкаються перважно боротьби візантійських імператорів з київськими князями передхристиянських часів. Тому з цих джерел довідуємось про військову силу, велич та політичну і економічну експансію старої України-Руси.

Один з найдавніших візантійських письменників Прокопій в другій половині VI ст. писав: «Народами Склавинами і Антами не править один муж, але з давніх часів живуть так, що порядкує громада, і для того всі справи, чи щасливі, чи лихі, йдуть до громади. Не знають долі (фатуму) і зовсім не признають, щоб вона мала якусь силу над людьми. Шанують вони річку, німф і деякі інші божества, жертвують їм всім і з цих жертв ворожать собі».

Більш докладні відомості про тих же словен і антів подає інший візантійський письменник і цісар Маврикій (582-601 рр.):

«Словени й Анти мають одинаковий спосіб життя й однакові нахили; вони вільні й ніколи не даються намовити під ярмо чужої влади, а вже ніколи на власній землі, їх багато й вони витривалі, легко зносять і спеку і холод, сльоту, наготу тіла й голод. Для тих, що їх відвідують вони ласкаві й зичливо переводять їх з місця на місце, куди їм треба. Коли б, через недбайливість господаря, гість потерпів яку шкоду, то той, що передав гостя другому господареві підняв би війну, бо вони вважають своєю святістю – пімстити кривду гостя. Тих, що попадають до них в полон, не задержують, як це роблять інші народи, але призначивши їм якийсь час, лишають їм до вибору, чи захочуть, за якимсь викупом, вернути до своїх, чи залишитися поміж ними, як вільні і приятелі... Їхні жінки бувають чесні понад міру, а багато їх вважає смерть чоловіка за власну, й радо самі себе гублять, не вважаючи свого вдовицтва життям... Вони цілковито віроломні й не тривкі в договорах. Уступають радше перед силою, аніж подарунками. Та коли поріжняться між собою, ніколи вже не погодяться, ніколи не тримаються спільного рішення. Бо кожен із них має свою думку й ніхто не хоче уступити другому. Тому що в них багато князів, що живуть у незгоді, не шкодить – так радить Маврикій – позискати одних проти других чи слушністю, чи подарунками, головно тих, що живуть при кордоні».

Патріарх Фотій (891 р.) – свідок облоги Царгороду нашими предками, пише про них: «Нарід дикий і суворий, без страху... все руйнує, все нищить... Чи пригадуєте ви час незносний, тяжкий, коли прийшли до нас варварські кораблі, дихаючи чимсь суворим, диким, погибельним... Коли вони йшли попри місто, несучи, виставляючи пловців з четами, мов би загрожуючи місту смертю від меча... Коли переляк і темрява опанувала розум, і вухо прислухалося тільки до одної вістки: варвари перелізли стіну, і вороги опанували місто! І то яке місто! – Місто (Царгород), оздоблене здобичею з багатьох народів, який нарід хоче зробити тебе здобичею! Ти, що здобував багато трофеїв над ворогами Європи, Азії і Лівії, як підняла над тобою тепер спис варварська, проста рука, щоб над тобою поставити трофей!»

Лев Диякон з Малої Азії (що мала живі зв'язки з Україною) у своїх писаннях коло 990 р. так характеризує наших предків: «Нарід нерозважний, войовничий, сильний, що нападають на всіх сусідів, – вони ніколи, хоч і

переможені, не віддаються у руки ворогів і якщо не сподіваються вирватися, (то) встромляють собі в нутро меч і так себе забивають».

З аналізу писемних джерел автори навчального посібника для студентів вузів (Давня історія України: у 2-х кн. – К.: Либідь, 1995) роблять висновок, що слов'яни на рубежі нової ери займали сучасне Полісся, Волинь, Поділля та Середнє Подніпров'я. У II – III ст. венеди звідсіля йдуть через землі бастарнів і дакійців на територію між гирлами Дунаю та Дніпра й осідають на ній.

Виразно, з чіткою локалізацію, писемні джерела фіксують слов'ян у середині I тис. н.е., коли останні виступають на історичну арену Європи у вигляді уже сформованої могутньої суспільно-політичної сили.

У VI ст. візантійські автори Йордан, Прокопій Кесарійський, Менандр Протектор, Феофілакт Симоккатта, Маврикій Стратег, знаючи слов'ян під іменем венедів, антів та склавенів, описують їх у своїх працях як багатолюдний народ, котрий активно впливає на політичні події в Південній і Південно-Східній Європі.

За Йорданом, слов'яни у VI ст. поділялися на три великі частини: венедів, антів і склавенів. Територія розселення чисельного племені венедів із півдня окреслювалася Карпатами, а з заходу – верхів'ями Вісли. Східні межі Йорданові не були відомі, але, на його думку, вони простиралися на далеку відстань. Склавени мешкають «від міста Новієнтуна й озера, що зветься Мурсіанським, до Донастра, а на північ – до Віскли. Анти ж проживають на землях від Данастра до Данапра, до того місця, де Понтійське море утворює вигин». Якщо така локалізація венедів та антів більш-менш ясна, то ареал поширення склавенських племен точно з'ясувати важко, оскільки географічні прив'язки Йордана нам не зрозумілі. Одні дослідники розміщують склавенів у Подунав'ї, інші – в північній частині сучасної України. Виходячи з аналізу всіх відомих на сьогодні писемних джерел, учені (П.П.Толочко, Д.Н. Козак, В.Ю.Мурзін, Д.Я.Телегін та ін.) дійшли висновку: слов'яни займали райони Вісли, Дністра, Прип'ятського Полісся, сягали Верхнього Подніпров'я. Джерела VI ст. чітко фіксують слов'ян на лівому березі Дунаю, який вони переходять наприкінці VI – на початку VII ст.

На основі результатів багаторічних польових досліджень й величезної кількості нагромадженого археологічного матеріалу науковці Інституту археології НАН створили якісно нову концепцію слов'янського

етногенезу. Вона грунтується на тезі щодо автохтонності слов'янства між Дніпром та Одрою (хоча при цьому не ігнорується й важлива роль міграційних процесів). За методологічну основу цієї концепції править положення, згідно з яким формування слов'янського етносу відбувалося поетапно і здійснювалося впродовж тривалого часу шляхом інтеграції його з іншими етнокультурними групами: балтами на Півночі, іраномовними племенами на Півдні, германцями на Заході. До рубежу II – I ст. до н.е. ці процеси розвивалися головним чином на території між Віслою й Одрою, охоплюючи також Волинь в ареалах поширення лужицької, поморської та кльошевої культур. Після виникнення зарубинецької культури, визначальним субстратом якої виступали поморсько-кльошеві племена – із включенням місцевих (балтських, іраномовних) компонентів, центр слов'янської історії переміщується в межиріччя Вісли і Дніпра.

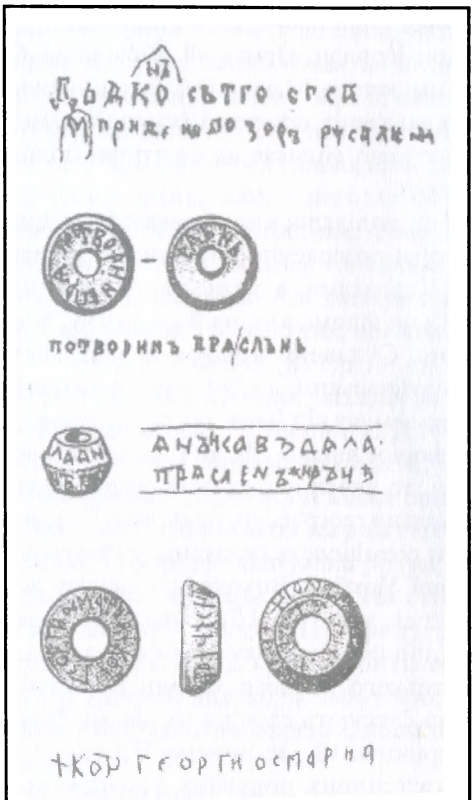

Написи на пряслицях, кераміці та ливарній формі

Слов'яни були творцями київської та частково черняхівської культур. Остання становила виключне явище в історії не лише давнього слов'янства, а й інших народів Східної Європи. Її вивчення пов'язане з іменем В.В.Хвойки, котрий у другій половині XIX ст. розкопав перший могильник у с. Черняхів на Київщині. Приблизно в той же час у верхів'ях Дністра і західного Бугу дослідження пам'яток цієї культури розпочав

К.Гадачек. У нинішній час вивченням історії черняхівських племен займаються українські науковці М.Ю.Брайчевський, В.Д.Баран, О.В.Гудкова, Є.В.Махно, А.Т.Сміленко. Вони вказують на те, що у Північному Причорномор'ї основу носіїв черняхівської культури складають скіфо-сармати, на території нинішніх Молдови та Румунії – дако-гети, в Лісостепу України – слов'яни. Черняхівська культура поєднала в собі виробнично-технічні досягнення римських провінцій і місцеві традиції різноетнічних племен, у тому числі і слов'ян.

Більшою самобутністю відзначалася культура слов'ян другої чверті I тис. н.е., відома в науці як київська й поширена в північній частині Середнього та південній – Верхнього Подніпров'я. Цю культуру відкрив наприкінці 40-х на початку 50-х років XX ст. В.М.Даниленко, а систематичі дослідження здійснюють, починаючи із 70-х рр. Р.В.Терпеловський, Н.М.Кравченко, Є.О.Горюнов. Вони науково обгрунтували, що етнічне підгрунтя київської культури було створене зарубинцями, пшеворцями та їхніми сусідами (усім їм загалом належать змішані у своїй основі пізньозарубинецькі старожитності).

Основні форми господарської діяльності ранньослов'янської спільності вивчали П.Л.Корнієнко, Д.Т.Березовець, О.М.Приходнюк, Б.О. Тимощук та ін. Суспільні відносини досліджували Д.Н.Козак, Й.С.Винокур, С.О.Токарєв. Язичницьку міфологію й організовані форми культу слов'ян проаналізували в своїх працях С.О.Токарєв, Б.О.Рибаков, В.В.Сєдов.

У 1992 р. науковці М.О.Чмихов, Н.М.Кравченко, І.Т.Черняков підготували курс лекцій «Археологія та стародавня історія України», що став першим навчальним посібником, спеціально присвяченим археології та давній історії України. В ньому обгрунтовується величезне значення подій вітчизняної історії для становлення загальнолюдської цивілізації. Широко розглядаються питання етногенезу давнього населення нашої країни: походження та розвиток індоєвропейських народів, витоків українського етносу та ін.

Праця «Давня історія України» (1995 р.) підготовлена до друку колективом авторів Інституту археології НАН як навчальний посібник для студентів гуманітарних факультетів вищих навчальних закладів (у 2-х кн.) грунтується на величезній джерельній базі, опрацьованій та осмисленій із позицій нової концепції стародавньої історії України.

Як відомо, вітчизняна історична наука тривалий час базувалася на універсалізації формаційного підходу, суть якого полягала в конструюванні різноманітних історико-соціологічних схем, розробці головним чином питань способів виробництва, класової боротьби, форм взаємозв'язку базису й надбудови. Водночас явно недостатня увага – аж до цілковитого ігнорування – приділялася гуманістичним характеристикам суспільства, тим або іншим проблемам духовної історії, етногенезу, взаємозв'язку людини і природи та ін. Автори «Давньої історії України», не відкидаючи положення теорії закономірної поступальності історичного процесу, відмовились від практики недалекого минулого, коли через абсолютизацію цієї закономірності кожна наступна епоха неодмінно ставилася вище за попередню. Адже в дійсності історичний процес ніколи не був таким прямолінійно висхідним, як це декларувалося в радянській історіографії, – він знав і періоди стагнацій, регресу. Ось лише один факт: ранні землеробські суспільства на території України неодноразово підходили до порогу станово-класової формації, але подолати його їм щоразу перешкоджали дестабілізуючі дії з боку войовничих степових кочівників.

Та куди важливішим є те, що формаційний підхід не забезпечує вирішення цілого ряду актуальних проблем цивілізаційного характеру, зокрема формування пріорітетів життєдіяльності, способу мислення, світосприйняття, духовності того чи іншого суспільства. А без цього годі й сподіватися осягнути складові риси менталітету населення України на різних етапах його самобутнього історичного шляху, з'ясувати місце українства в світовій цивілізації. Таким чином, нове розуміння історичного процесу зумовлює необхідність гармонійного сполучення досліджень формаційних структур й усього розмаїття духовних – зокрема світоглядних, етнопсихологічних – аспектів суспільного життя. Саме в цьому передусім і полягає одна з підвалин нової концепції давньої історії України, що її проголошують дослідники вказаної праці. «Давня історія України» є першою в вітчизняній історіографії спробою комплексного й систематизованого висвітлення на базі археологічних даних стародавньої історії України від часу появи на її землях людської істоти й до епохи Київської Русі включно. Незважаючи на досить високий рівень історичної інтерпретації наявних джерел, жодна із згаданих та подібних проблем не має поки що загальноприйнятого вирішення, а це спричинює

додаткові труднощі при узгодженні різних точок зору на ті чі інші факти історії українського народу.

Рекомендована література

1.Археологія та стародавня історія України: Курс лекцій / Чмихов М.О., Кравченко Н.М., Черніков І.Т.-К.: Либідь, 1992. – С. 8 – 40.

2. Ігнатович Е.В. Україна – terra incognita. Новий погляд на невідомі факти II-V ст. нашої ери. – К.: Знання, 1992.

3. Ісаєвич Я. Проблема походження українського народу: історіографічний і політичний аспект // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: Зб. наук. праць.– Львів, 1995.– Вип. 2.– С. 3-17.

4. Передісторичне минуле української землі. Питання про початки українсько-руської державності в історичній літературі / Дорошенко Д.І. Нарис історії України. – Львів: Світ, 1991. – С. 32 – 46.

5. Передмова / Давня історія України: Навч. посібник: У 2-х кн. Толочко П.П., Козак Д.Н., Крижицький С.Д. та ін. – К.: Либідь, 1994. – Кн. І. - С. 5 – 9.

6.Повість минулих літ // Літопис Руський. – К.: Дніпро, 1989. – С. 1 – 178.

7. Січинський В. Чужинці про Україну. (Розд. 1. Найстарші відомості про Україну). – Львів: Світ, 1991. – С. 5 – 10.

8. Сохань П.П. Про прадавню історію України / Джерелознавчий фундаменталізм – основа наукового методу М.С. Грушевського // Вісн. АН України. – 1992. – N 5. – С. 44 – 46.

КИЇВСЬКА РУСЬ ТА ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКА ДЕРЖАВА В ІСТОРИЧНІЙ ЛІТЕРАТУРІ

• Деякі питання зародження історичних знань на Русі в XI–XII століттях • Літописи XI–XII століть та їх місце в історіографії України • Галицько-Волинський літопис • Проблема виникнення Київської Русі у вітчизняній та зарубіжній літературі • Дискусії навколо питань державно-політичного розвитку Київської Русі

• Деякі питання зародження історичних знань на Русі в XI–XII століттях. У IX ст. в результаті тривалого внутрішнього розвитку східно-слов'янських племен, збагаченого впливами сусідніх народів, склалася одна з найбільших держав середньовічної Європи – Русь. Роль її історичного ядра відігравало Середнє Подніпров'я, де традиції політичного життя сягали ще скіфо-античних часів. У зв'язку з тим, що центром нової держави впродовж багатьох століть був Київ, в історичній літературі вона дістала назву Київської Русі. Широко вживаються також назви Давньоруська держава, Київська держава, Давня Русь.

Охоплюючи величезну територію – від Балтики й Північного Льодовитого океану до Чорного моря, від Волги до Карпат, – Русь

становила собою історично важливу контактну зону між Арабським Сходом і Західною Європою, Візантією і Скандинавією. Це й зумовило її швидке входження до загальноєвропейського історико-культурного процесу.

Про нову могутню державу одночасно заговорили в різних частинах Старого Світу. Повідомлення арабських та візантійських авторів, згадки у скандинавських сагах та французських епічних творах показують Русь як велику країну, яка посідає важливе місце в системі європейських політичних й економічних контактів. За словами арабського історика, географа та мандрівника X ст. Аль-Масуді, руси «утворюють великий народ». Перлина західноєвропейського середньовічного епосу «Пісня про Роланда» засвідчує участь руських дружин у війні проти Карла Великого. Візантійський автор Нікіта Хоніат наголошував, що «християнський» руський народ урятував імперію від навали половців.

Одночасно з міжнародним визнанням на Русі зростало й зміцнювалося усвідомлення своєї належності до світової історії. Не випадково на монетах Володимира Святославича великий князь зображувався так само, як візантійський імператор. Визначний церковно-політичний діяч Русі першої половини XI ст. митрополит Іларіон писав, що князі «не въ худъ бо и невъдомъ земли владычъствоваша, а нъ в Руськъ, яже ведома и слышиша всъми четырми концами земли».

Київській Русі належить особливе місце в історії Східної Європи – аналогічне тому, котре посідала імперія Карла Великого в історії Західної. Завершення в Подніпров'ї державотворчих процесів позитивно позначилося на етнічному розвиткові східнослов'янських племен, що поступово складалися в єдину народність. В її основі лежали спільна територія, єдина мова, своєрідна культура, відносно тісні внутрішні економічні зв'язки. Упродовж всього періоду існування Давньоруської держави руська етнічна спільність розвивалася шляхом консолідації, хоч і зберігала при цьому етнографічні регіональні особливості.

Велике історичне значення мала Київська Русь і для багатьох неслов'янських народів. Її досягнення в галузі суспільно-політичного, економічного, культурного розвитку ставали надбанням литви, естів, латишів, карелів, весі, мері, муроми, мордви, тюркських кочових племен

південно-руських степів. Частина цих народів етнічно й політично інтегрувалася у складі Русі.

Існування відносно єдиної Київської держави охоплює період з IX по 30-ті роки XII ст. Політична форма – ранньофеодальна монархія з елементами федералізму. В 30-ті роки XII ст. вона вступила в період феодальної роздробленості, характеризований дальшим розвитком продуктивних сил і виробничих відносин, кристалізацією окремих князівств. Видозмінюючи свою федеральну структуру, Русь проіснувала до 40-х років XIII ст. і впала під ударами монголо-татарських завойовників.

Стародавні руські літописи та інші письмові пам'ятки відобразили в собі найхарактерніші риси соціально-економічного, політичного і культурного життя давньої Русі. Літописи, поряд з «Руською Правдою», великою мірою відобразили процес феодалізації Русі. В них знайшли певне відображення характер експлуатації і феодальної залежності смердів, закупів, холопів, яка розвивалась на основі зростання великого феодального князівського, боярського і монастирського землеволодіння. В них ми знаходимо відображення гострих соціальних суперечностей в Київській Русі. Ці суперечності часто набували гострих форм, що призводило до народних антифеодальних повстань XI – XII століть. Найбільші з них – це повстання 1068 і 1113 рр. та ін. В літописних та інших письмових пам'ятках зафіксовані цікаві сторінки соціальних відносин, побуту і культури феодальної знаті і народу, міського і сільського населення, розвиток письменства, архітектури, мистецтва, народної творчості тощо.

Величезна територія Київської Русі приблизно від кінця IX до середини XII століття підкорялась великому князю Київському. Проте окремі землі і князівства були слабо зв'язані між собою економічно. Процес феодалізації раніше й інтенсивніше відбувався на півдні Русі – в Київській, Переяславській, Чернігівській та Галицькій землях.

В Києві, як і в Новгороді, раніше, ніж в інших землях, розвивалося письменство і освіта. Введення християнства, як відомо, прискорило розвиток письменства і взагалі стародавньої культури Русі. В київських монастирях у XI ст. почалося літописання, що було головним засобом поширення історичних знань серед знаті і міського населення та взагалі серед народу. Швидкий розвиток літератури взагалі й історичної зокрема відбувався в зв'язку з усною народною творчістю, що склалася на Русі ще до появи письменства. Лістописання і поширення історичних знань

на Русі було складовою частиною загального розвитку письменства, освіти і культури.

Після прийняття християнства і поширення його відбувався швидкий розвиток і розповсюдження стародавньої літератури як церковної, так і громадянської перекладної літератури, що надходила на Русь з Візантії і Болгарії, та книг місцевого оригінального характеру, написаних мовою, доступною всім слов'янським народам. Цей розвиток був підготовлений тривалим попереднім періодом історії культури наших предків.

Пам'ятки письменства і літератури XI – XII століть збереглися до наших днів переважно в пізнішій переписці. Крім того, їх списки значною мірою осучаснені і в багатьох випадках змінені переписувачами пізніших століть. Оригінальних творів збереглися лише одиниці. Решта загинула в часи тяжких лихоліть, що пережила наша Вітчизна внаслідок монгольських завоювань, міжусобних війн князів, пожеж та іншого стихійного лиха.

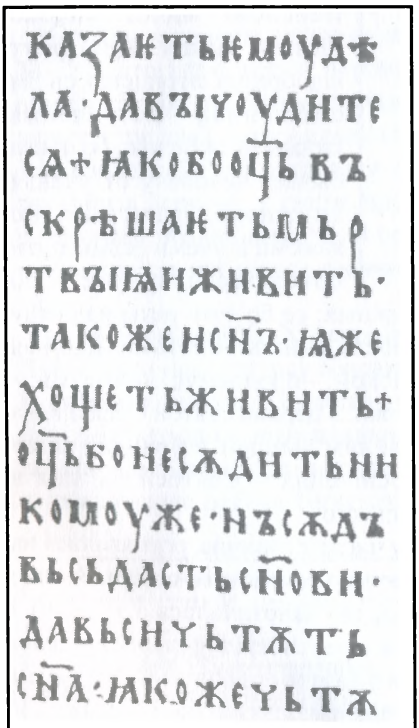

Остромирове Євангеліє. Уривок тексту

Від XI ст. до нас дійшло, як відомо, лише кілька оригінальних пам'яток. До таких зразків давньої Руської книги відносяться – «Остромирове Євангеліє» (1056-1057 рр.), написане в Києві дияконом Григорієм для новгородського посадника Остромира та «Ізборник» князя Святослава Ярославовича (1073 р.), що служив книгою для домашнього читання родини чернігівського князя Святослава. Взагалі сім'я Ярослава, як і сам князь, за свідченням літописця, захоплювалася книгами.

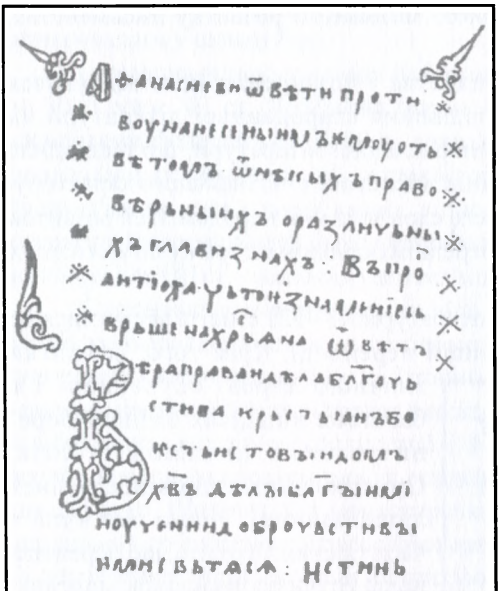

"Ізборник" князя Святослава

Ярослав, пише літописець, «книгам прилажа почитая, часто в день и внощи; и собра писцы многы, и перекладаше от грек на словенскый язык и письма и списаша многы книгы и книжками же поучаются вернии людье...» В Софії Київській була велика придворна княжа бібліотека. Передові люди високо цінили книги. Цей факт відобразив літописець своїм ставленням до вчення книжного: «Велика бо полза бывает человеку от ученья книжного, книгами бо кажеми и учеми есьмы пути покаянию и мудрость бо обретаем и воздержанье от словес книжных; се бо суть рекы напаяшу вселенную всю, се суть исходяша мудрости, книгам бо есть неизщетная глубина». «Ярослав же сь якоже же рекохом, – продовжує літописець, – любим бе книгам, и многи списав положи, в церкви святои Софьи южа созда сам». Читання книг було звичайним явищем в родинах синів Ярослава, особливо у двох високоосвічених – Святослава, князя Чернігівського, і Всеволода Переяславського.

Письменство і література, в тому числі історична, розвивалися на Русі в зв'язку із загальним розвитком культури і потреб освіти. Значне місце посідала перекладна література, що запозичалася з Візантії і Болгарії. Це запозичення переломлялося через своєрідну місцеву призму і набувало місцевого, руського колориту. Воно відповідало запитам і потребам руського соціально-політичного і культурного життя.

Запровадження християнства поставило вимогу ведення ряду богослужебних книг і літературних творів християнського вчення. Таке вчення містили в собі насамперед книги старого і нового заповіту – біблії.

Одночасно своїм змістом вони виходили за межі церковних і взагалі релігійних потреб. В книгах старого заповіту відображені часто цікаві, героїчні сторінки історичного життя стародавньої Іудеї.

На Русь надійшло багато історичної візантійської літератури. Найбільшою популярністю серед читачів користувалися історичні жанри перекладної літератури. Нам відомі дві історичні хроніки візантійського походження – Іоанна Малали, складеної в Болгарії в часи її культурного та державного розквіту, і друга, перекладена на Русі, – хроніка Георгія Амартоли, що була вдало використана як джерело староруськими літописцями. Поряд з цими хроніками на Русі відомі були й інші історичні твори, такі, наприклад, як «Летописец вкратце» константинопольського патріарха Никифора, хроніка Георгія Сінкела та ін.

При наявності великого числа перекладної літератури на Русі в XI- XII століттях все ж першорядне місце належить староруським оригінальним пам'яткам письменства. В них найсильніше відбито народні традиції, національну самосвідомість і прагнення об'єднавчих сил Київської Русі відстояти свою незалежність в боротьбі проти зовнішніх ворогів, а також проти відцентрових сил, що тягнули до феодальної роздрібненості. В оригінальній літературі XI – XII століть найвиразніше проявився творчий дух народу, його моральні і духовні сили.

• **Літописи XI–XII століть та їх місце в історіографії України.** Протягом тривалого часу основним джерелом вивчення історії Київської Русі були літописи. Аж надто довірливе ставлення до них у минулому нерідко призводило до неправильних висновків. Сьогодні користуватися літописними матеріалами стало значно простіше, чому сприяла велика джерелознавча робота багатьох українських і російських учених різних

Літописець. Мініатюра Радзивіллівського літопису

поколінь – М.І.Костомарова, О.О.Шахматова, М.С.Грушевського, Д.С.Лихачова, М.М.Тихомирова, Б.О. Рибакова, А.М.Насонова, В.Л.Яніна, В.Т.Пашуто, А.Г.Кузьміна, В.Ю.Франчук та ін. Щоправда, вона ще далека від завершення. Літописи – воістину невичерпне джерело яке вимагає від кожного дослідника самостійного критичного аналізу та осмислення закладеної в цьому джерелі інформації.

Основу давньоруського літописання становить «Повість минулих літ». Укладена Нестором у Печерському монастирі близько 1110 р., вона піддавалася редакції в 1116 р. ігуменом Видубицького монастиря Сильвестром, а в 1118 р. – одним з прибічників князя Мстислава Володимировича (після чого, до речі, в ній з'явилася значна норманська вуаль).

«Повість минулих літ» утримується в Лаврентіївському й Іпатіївському літописних зводах. Лаврентіївський зберігся в єдиному примірнику, написану ченцем Лаврентієм у 1377 р. для суздальсько-нижегородського князя Дмитра. Іпатіївський (назва від Іпатіївського монастиря під Костромою, звідки походить список) датується початком XV ст. Він утримує ряд зводів південно-руського літописання, зокрема київський 1198 р. і Галицько-Волинський XIII ст.

Нестор-літописець

Близьким до Лаврентіївського є Радзивіллівський літопис. Він зберігся в «лицьовому» ілюстрованому списку XV ст., однак укладений був ще на початку XIII ст.

У «Повісті» літописець ставив головною своєю метою показати, звідки походить народ руський і держава Русі з центром у Києві. Ці питання були висунуті політичним життям кінця XI ст. й початку XII століття, в часи зростаючих князівських міжусобиць – ознак розпаду Київської держави і спроб Володимира Мономаха зберегти єдність руських земель під зверхністю Києва.

Лаврентіївський літопис. Перша сторінка. 1377 р.

Історія Русі розглядається літописцем на широкому тлі з точки зору тодішніх про неї уявлень, з певною державною і церковно-релігійною тенденційністю. Незважаючи на цю тенденційність, автори літопису дають дуже багато об'єктивно правдивих історичних даних.

«Повість» складається з певних не чітко окреслених частин, іноді уривків. Починається літопис оповіданням в плані церковно-біблійного викладу всесвітньої історії від легендарного потопу Ноя і поділу світу серед Ноєвих синів до розселення слов'ян у середній і східній Європі. Тут же вміщено церковну легенду про проповідь християнської віри апостолом Андрієм Первозванним серед населення Криму і по всій течії Дніпра аж до Новгорода. Києву, як центру і вогнищу в справі поширення християнства і освіти, літописець відводив особливе місце як киянин і, разом з тим, як ідеолог і представник християнського віровчення. Історія Києва з землею полян поставлена в літопису на найчільніше місце в житті всієї решти східних, західних і південних слов'ян, починаючи від оповідання без дати про трьох братів – Кия, Щека, Хорива і сестру їх Либідь. Старшому з братів – Кию літописець надав княжого походження. Цим він, по-перше, виявив свою ідеологію як представник київської великокнязівської влади. По-друге, від цього місця він почав розв'язувати поставлену в заголовку «Повісті» проблему – «Хто первее почал княжити» на Русі. оскільки ці події були далекими від пори життя і діяльності літописця, то дана проблема, не маючи під собою історичного джерела, не знайшла свого розв'язання. В міру труднощів, перед якими опинився літописець, він шукає шляхів до розв'язання питання про

походження Русі від князів Рюриковичів. Слід підкреслити, що для давніх руських літописців, взагалі було властиво шукати назви міст, земель і походження держави від імен тих чи інших осіб. Так, назва Київ виведена від Кия, племен радимичів – від імені Радима, вятичів – від Вятка і т. ін.

Історію слов'янських племен і Русі в цілому літописець подає як внутрішній процес, у зв'язку з сусідніми племенами і народами неслов'янського походження. Для нього слов'яни і Русь суть єдине поняття – «а всяк словенск язык есть Русь». Під 852 р. він вміщує коротке оповідання про початок царювання імператора Михайла у Візантії й тут підкреслює, що з цього часу греками почала прозиватися земля Руська «Яко при сем царе приходиша Русь на Царьград». Проте пізніший складач або редактор літопису, шукаючи відповіді на питання, «хто первее почал княжити» на Русі,розв'язує це питання за допомогою легенди про закликання варягів, незважаючи на те, що вона суперечить всьому попередньому і наступному літописному викладу історії Русі.

За літописною повістю варяги раніш приходили із-за моря «на Чудь, Словене, на Меря, и на всех Кривичах, на козаре имахуть на поляне, и на Северах, и на Вятичих имаху по беле и веверице от дыма», тобто збирали данину від слов'янських племен і деяких інших сусідів, аж поки не були вигнані за море.

Під 862 р. літописець сформулював легенду про закликання варягів так: «Вся земля наша велика и обильна, а наряда в ней нет, да пойдете княжити и володеть нами. И избрашея трие брата с роды своими и пояша всю Русь и придоша к словеном первее... и от тех варяг прозвася русская земля». Цією повістю про закликання варягів у літопису відкривається ніби нова його частина – історія утворення й дальшого розвитку древньоруської держави. Складач літопису ввів у дію неіснувавше плем'я варягів-русів, вивівши його з Скандинавії на землю східних слов'ян. Літописець змальовує також поєдинок юнака Кожум'яки з печенігом-велетнем, мудрість і хитрість жителів міста Білгорода (тепер с. Білгородка біля Києва), які, обманувши печенігів, зуміли витримати тяжку облогу, осліплення і прозріння Володимира в час його хрещення та ін.

Оповідання про Кожум'яку вміщене під 993 р. (Іпат. літ.). Зміст його зв'язаний з походом Володимира Святославовича на печенігів, що наступали із-за Сули, і нібито тут князь зустрівся з кочівниками над

бродом біля Трубежу, де нині Переяслав. Руські воїни стояли з одного боку броду, а печеніги – з другого. Ні перші, ні другі не наважилися перейти брід. Прибув печенізький князь, викликав Володимира і сказав йому: дай ти свого воїна, а я дам мого, хай змагаються на поєдинку, котрий з них переможе, на боці того табору й буде перемога. Послав Володимир шукати серед русів відважного воїна. Прийшла до нього літня людина простого роду й каже князеві: з чотирма синами я вийшов на війну, а ще один найменший сидить дома. Його з дитинства ніхто не подужав набити, а одного разу він розгнівався на мене і перервав руками шкуру, яку м'яв. Князь зрадів і послав за юнаком. Прибувши, юнак попросився випробувати його силу. Привели збудженого, роз'яренного гарячим залізом вола, в якого на швидкому бігу юний Кожум'яка вирвав шматок боку з шкірою і м'ясом «елико ему рука я». І наказав йому Володимир єдиноборствувати з печенігом-велетнем.

Печенізький богатир насміхався над непоказним на зріст русином. Але юнак схопив велетня, підняв у повітря, задавив на смерть і вдарив об землю. Печенізький табор з криком кинувся врозтіч, а «Русь погнаша по них секуще их... и заложи Володимир город на броду том и нарече и Переяславь, зане перея славу отрок». Отже, ця легенда зв'язує побудову міста Переяслава біля ріки Трубайла з перемогою руського юнака над печенізьким велетнем. Літописцеві байдуже, що Переяслав на півдні Русі згадується в його ж літопису ще на початку X ст. Його приваблювала героїчна повість, яка була нічим іншим, як народною легендою, як спогад народу про безіменних героїв, що вкрили славою свою вітчизну в боротьбі з кочівниками.

Повість про руського юнака, що «переяв славу» у печенізького велетня-богатиря, носить суто народний характер. Народність її полягає в тому, що головним героєм тут виступає ремісник-шкіряник, представник працюючих людей, що перевагу надано простій, незнатній людині перед князівською військовою знаттю. Юнак, один із багатьох синів міського ремісника, не лише подолав силу печенігів, а й осоромив усю військову дружину князя, серед якої не знайшлося гідного воїна для єдиноборства з печенігом-велетнем.

Друга легенда вміщена в літопису під 997 р. про облогу печенігами Білгорода і «бе бо голод велик в граде». На віче дехто пропонував здати ворогові місто, бо, мовляв, однак люди помруть з голоду. Лише одного з

найстаріших жителів не було на віче, і йому потім розповіли, що люди хотять здатися печенігам. Мудрий старик порадив почекати три дні. Він велів зварити з вівсяної і пшеничної муки кисіль і спустити його в діжках у криницю. В другу криницю в такий же спосіб опустили медовий розчин. Після цього запросили печенізьких послів, які вже розраховували на капітуляцію міста. Жителі Білгорода в присутності печенігів діставали ситну їжу з криниць і спокійно споживали її. Цим вони доводили своїм ворогам, що для них невичерпну силу продовольства приховує їхня земля. Посли самі покуштували киселю й медової сити і віднесли своєму князеві, доповівши про все, що вони бачили у місті. Печенізький князь визнав дальшу боротьбу марною і наказав зняти облогу. Жителі Білгорода торжествували свою перемогу.

Ці легендарні оповідання, безсумнівно, складені на основі історичних сюжетів південноруської народної творчості. В них відображено погляд народу на свою героїчну історію. В багатьох інших повістях літописець також подав історичні події в світлі народних уявлень.

Подібні літописні оповідання про мудрість, кмітливість і героїзм народу не лише викликали у читача інтерес до історичного минулого, а й виховували почуття любові й патріотизму до своєї Вітчизни. Вони були палким закликом до справедливої боротьби з кочівниками.

Ярослав Мудрий

Слідом за повістями, в яких відображено часи виникнення і розвитку древньоруської держави IX-X століть, її боротьбу з зовнішніми ворогами, в «Повісті» знайшла висвітлення й доба розквіту культури XI ст., часів князювання Ярослава Мудрого та його трьох синів – Ізяслава, Святослава й Всеволода.

Початковий звід літопису закінчується на 1093 р. З цього часу печерський чорноризець Нестор не лише доповнив попередній звід «Повістей», а й

продовжив його на підставі власних спостережень і даних живих свідків історичних подій. Свідченням цього є повісті про міжусобиці синів Ярослава, напади половців на руські міста, зокрема на Київ, спустошення ними Печерського монастиря (1096 р. – Лавр. літ.), про з'їзд князів у Любечі, осліплення Василька, з'їзди у Вітичеві та біля Долобського озера.

В оповіданні про договір князів на з'їзді Долобського озера літописець навів патріотичну промову Володимира Всеволодовича Мономаха дружині Святополка Ізяславовича: «Дивно мені дружно, що ви коней шкодуєте тих, якими орете. Чому ж ви того не добачаєте – як тільки смерд почне орати, половчанин, приїхавши, вдарить смерда стрілою, а кобилу його забере, а в село в'їхавши, забере жінку його і дітей, і все майно візьме, то ви коней шкодуєте, а чому ж ви не жалієте смерда. І ніхто йому заперечити був не в силі». В «Повістях», починаючи з 90-х років XI ст., подається ціла героїчна епопея боротьби Русі з половцями. Душею цих подій, захисником руської землі у літописця виступає Володимир Мономах. Літописець, автор і складач «Повісті минулих літ» Сільвестр, ігумен Видубецького монастиря, патронованого переяславськими князями Мономаховичами, виявився яскравим прихильником та ідейною опорою цих князів. Він доклав усіх зусиль щоб показати з усією тенденційною догідливістю свого улюбленця князя Володимира Всеволодовича Мономаха.

У 1116 р., на догоду київському князю, Сільвестр піддав літопис новій переробці й редагуванню. Він вмістив у літопису наведену вище промову Володимира Мономаха на Долобському з'їзді князів у 1103 р. і справедливо зробив його натхненником об'єднавчих тенденцій, які найбільше проявлялися в Києві. Володимир Мономах показаний у літопису нової доробки як найвидатніший державний і культурний діяч. Ймовірно, що саме у Видубецькому монастирі, в одну з редакцій «Повісті минулих літ» було внесено відоме «Повчання» Володимира Мономаха. Після редакції Сільвестра «Повість минулих літ» набула вигляду цілісного закінченого твору давньої Русі. Вона являє собою визначну пам'ятку староруського письменства та взагалі одну з важливих і цікавих пам'яток нашої давньої вітчизняної культури, в тому числі староруської історіографії та літератури.

Майже вся література Київської держави в період її розквіту, особливо в часи Ярослава Мудрого і Володимира Мономаха, пронизана

ідеєю показу величі руської землі. Особливо це торкається літописного зводу «Повість минулих літ» і такого пам'ятника літератури та ораторського мистецтва, як «Слово про закон і благодать» Іларіона написаного між 1037-1050 рр. та ін.

Іларіон був одним з тих освічених руських культурних діячів, яких так старанно готував Володимир та його син Ярослав замість запрошених на Русь візантійців. Раніше він був священником княжої церкви в с.Берестові, поблизу заснованого в 1051 р. печерського монастиря. Прагнучи позбутися впливу Візантії в усіх сферах життя, в тому числі в ідеологічній сфері, Ярослав поставив на чолі руської церкви замість грецьких ієрархів, як водилося до цього, митрополитом Іларіона з руських. Під 1051 р. літописець вмістив замітку «В лето 6559 постави Ярослав Ларіона митрополитом Руси святой Софьи собрав епископы». Була утворена руська митрополича кафедра. «Слово» закінчується, як властиво було тоді для всіх промов, молитвою на честь будівника всього, чого досягла Русь і Київ – князя Володимира. В «Слові» прославляється велич землі руської.

Володимир Мономах

Багатогранна література, мистецтво і освіта часів тимчасового зміцнення зверхності Києва над іншими землями в першій третині XII ст. характеризують другий після часів Ярослава важливий етап розвитку стародавньої культури Русі.

Серед пам'яток письменства початку XII ст., в яких виявлялася історична думка, важливе місце займає «Повчання» Володимира Мономаха, що збереглося в Лаврентіївському літопису, вміщене в ньому під 1096 р., хоч було написане, мабуть, наприкінці життя Мономаха.

В «Повчанні» поєднано два твори. Один з них – «Грамотиця»

князя Мономаха своїм дітям – складає, власне, основу того, що прийнято називати «Повчання дітям або інкому, хто буде слухати або читати цю грамотицю». Другий твір – послання Мономаха князеві чернігівському Олегу Святославичу з приводу убитого в 1096 р. в міжусобиці під Муромом Мономахового меншого сина Ізяслава. Ці два послання, присвячені двом різним питанням, становлять цілісний твір, причому друга частина являє собою епістолярій, якому наслідувало ряд пізніших авторів середньовічної Русі.

Само «Повчання» – «Грамотиця» являє собою жанр послання батьків до дітей, поширений на той час у літературі Візантії та ряду інших держав. У староруській літературі він нагадує звернення князя Ярослава Мудрого в передсмертний час до своїх синів. «Ось я відходжу від світу цього, – говорить Ярослав, – а ви, діти мої, майте між собою любов, бо ви є брати одного отця й одної матері. Якщо будете в любові між собою і бог буде з вами й підкорить вам противників ваших і ви будете жити спокійно. Якщо будете жити в ненависті і роздорах, то самі загинете й загубите землю отців і дідів своїх, придбану їхнею великою працею». Далі йде оповідання про надання синам уділів: старшому Ізяславу – Київ, Святославу – Чернігів, Всеволоду – Переяслав, Вячеславу – Смоленськ, Ігореві – Володимир-Волинський. Ярослав заповідав їм «не переступати предела братня», тобто не посягати брату на наділ братній.

«Повчання» Мономаха охоплює ширше, ніж заповіт Ярослава, коло політичних питань. Воно в сукупності з літописним зводом – «Повістю минулих літ», до складання якого не був стороннім сам князь, разом з його Уставом про рези, доповненням та розширенням «Руської Правди» й іншими пам'ятками цієї доби становило політичну програму Володимира Мономаха, викликану бурхливими подіями – повстанням у Києві 1113 р.

Політична лінія київського князя була спрямована на деяке послаблення експлуатації народу феодальними верхами, на пом'якшення загострених соціальних суперечностей, а також на зміцнення великокнязівської влади і оборони Русі від кочівників. Ці найголовніші напрямки політики київського князя, з додатком до них автобіографічного елементу, знайшли своє відображення в «Повчанні» Володимира Мономаха.

Пам'яткою південноруського літописання, в якій знайшли відображення події XI – XIII століть на території сучасної України, є загальне давньоруське літописне зведення південної редакції, що здобуло назву Іпатіївського літопису.

Іпатіївський літописний звід поєднує в собі три головні джерела. Першим джерелом був Київський літопис 1200 р. Другим джерелом послужило літописне зведення Галицько-Волинської землі, так званий Галицько-Волинський літопис, який майстерно і майже непомітно влитий у цілий Іпатіївський список. Упорядник Іпатіївського зводу використав також у своїй редакції третє джерело, завдяки чому літопис було поповнено оповіданнями з історії Північно-Східної Русі. Текст цих оповідань запозичений з Північно-Східного літописного зводу XIII ст., подібного до Лаврентіївського літопису.

Київський літопис 1200 р. являє собою зведення, впорядковане з різного роду південно-руських літописів і усних переказів, що існували на території південних феодальних князівств XII ст., а головне – літопис князя Ігоря Святославича, героя «Слова о полку Ігоревім», який почав князювати у Чернігові в 1198 р., та, нарешті, літопис переяславського князя Володимира Глібовича, що закінчується оповіданням про його тяжке захворювання під час походу на половців і смерть у 1187 р.

В оповіданні про смерть Володимира Глібовича літописець проголошує похвалу переяславському князеві на зразок панегіриків, які зустрічаються в «Повісті минулих літ» (XI-XII ст.). Він розповідає, як за князем Володимиром Глібовичем всі переяславці плакали: «О нем же Украина много постона». У цьому літописному оповіданні, внесеному в Київський звід під 1187 р., вжито назву «Україна» у відношенні до південноруських земель та їх населення, головним чином у відношенні до землі Переяславської і Київської. Термін «Україна» – народний. Можна припустити, що у народному вжитку він існував раніше, ніж потрапив на сторінки літопису. Цим терміном у XII ст. визначалися південноруські землі, що межували з половцями або кіпчаками. Це стародавня земля колишніх племен середнього Придніпров'я, або руська земля у вузькому розумінні цього слова, що була розташована по обидва боки середньої течії Дніпра по ріках Трубіж, Ворскла, Сула, та ін. – на лівій стороні, по Ірпеню, Стугні, Росі та їх притоках – на правій стороні Дніпра. З дальшим поширенням

політичного і культурного впливу цих земель на всю Південну Русь, в міру встановлення тісніших зв'язків між окремими землями Південної Русі, Україною поряд з старовинною назвою «Русь» стали називатися всі південноруські території, де панувала мова і своєрідні місцеві особливості побуту та культури жителів цієї частини Русі.

Великий інтерес для вивчення історії Давньої Русі становлять літописні зводи XVI ст., зокрема Никонівський, Хлібниковський, а також праця В.М.Татищева «История Российская», в якій широко використані літописні джерела, які не дійшли до наших днів. Дослідники з'ясували: практично у всіх пізніх зводах – у розділах, котрі стосуються домонгольського часу – містяться дані якогось південноруського літопису, але відмінного від Іпатіївського.

Важливі відомості з історії Русі та Києва дає Києво-Печерський Патерик, основу якого становить переписка володимиро-суздальського єпископа Симона – колишньогоченця печерського монасиря – з ченцем того ж монастиря Полікарпом. У Патерику вміщено унікальні замальовки стародавнього київського життя зі згадуванням імен маляра Алімпія, лікарів Агапіта і Вірменина, проводиться ідея уславлення Києво-Печерського монастиря як загальноруського православного центру. Отже, незважаючи на історико-літературний жанр Патерика, він, як довели О.О.Шахматов, Д.І.Абрамович, А.Г.Кузьмін, є повноцінним джерелом з історії Русі.

Серед писемних джерел важливе місце посідає «Руська Правда» – звід юридичних законоположень, чинних на території всієї держави. Початок їй поклала так звана «Правда Ярослава», розроблена Ярославом Мудрим у 1015-1016 рр., а формування давньоруського феодального законодавства завершилося у XIII ст.

Переписування книг в бібліотеці Софіївського собору. Мініатюра Радзивіллівського літопису

Довгий час не діставало належної оцінки дуже цікаве джерело з давньоруської історії – мініатюри Радзивіллівського літопису. Тільки після виходу друком відомих праць російського дослідника А.В.Арциховського, а також після грунтового джерелознавчого аналізу літопису, здійсненого Б.О.Рибаковим, стало очевидним, що через готичні рами вікон мініатюр проступає світло Русі, близької до «Слова о полку Ігоревім».

Останнім часом джерелознавчий писемний фонд історії Русі значно поповнився. Йдеться про знамениті берестяні грамоти Новгорода, графіті на стінах культових споруд Києва, Новгорода, Старої Ладоги та інших давньоруських міст. Їх грунтовний джерелознавчий аналіз

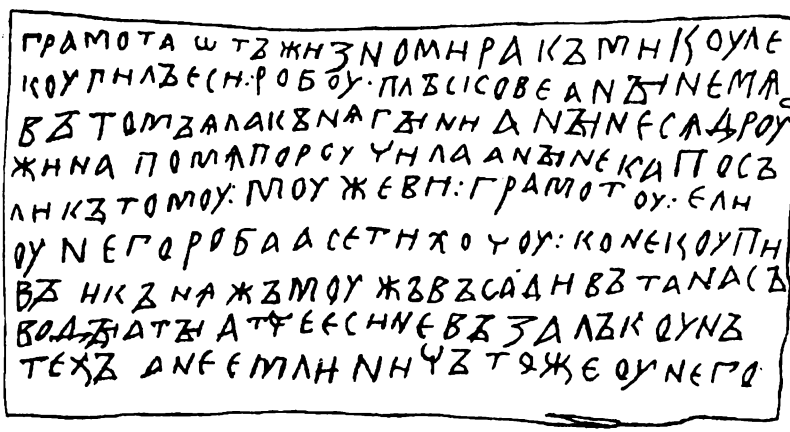

Берестяна грамота XI ст.

виконали Б.О.Рибаков,С.О.Висоцький, В.Л.Янін, А.О.Мединцева, А.А.Залізняк, Л.В.Черепнін.

Сьогодні різнобічне вирішення тих або інших питань соціально-економічного, політичного, культурного розвитку Київської Русі неможливе без залучення археологічних матеріалів. Незнання або ігнорування їх нерідко призводить до того, що в історичній науці повторюються висновки, зроблені ще у XIX ст., але вже давно спростовані археологією. У зв'язку з цим нагадаємо, приміром, про долю

відомої теорії економічного занепаду Києва й запустіння Південної Русі у XII – XIII ст.

Багаторічні систематичні розкопки літописних міст Києва, Чернігова, Переяслава, Галича, Вишгорода, Білгорода, Новгорода-Сіверського, Путивля, Звенигорода, Любеча, Пліснеська, Городська, Колодяжина, а також численних тогочасних городищ і селищ засвідчують, що всі вони аж до монголо-татарської навали розвивалися по висхідній лінії. Орди Чингісхана і Батия перервали цей поступ і круто змінили історичний процес як у Південній Русі, так і на всіх давньоруських землях.

• **Галицько-Волинський літопис.** В міру роздрібненості Русі на окремі князівства і землі, піднесення їх самостійності та втрати колишнього значення Києва літописання продовжується в інших князівських центрах, що розвинулися внаслідок феодалізації окремих земель. У Південній Русі видатну роль в XII – XIII ст. стало відігравати Галицько-Волинське князівство з його культурними центрами Галичем та Володимиром-Волинським.

Літописна література Південної Русі XIII ст. представлена головним чином Галицько-Волинським літописом, в основі якого лежать попередні літописи – «Повість минулих літ» і Київський літопис, який закінчується 1200 р. Отже, південноруське літописання періоду феодальної роздрібненості є прямим продовженням раннього місцевого літописання та літописів Київської Русі. Київська літописна традиція щодо відображення місцевих південноруських подій найкраще збереглася в Галицько-Волинському літопису.

Авторами літопису, як і раніше в період Київської Русі, є високоосвічені особи, які добре обізнані з грецькими та західноєвропейськими джерелами і твердо стоять на позиції історичного обгрунтування збереження єдності Русі під зверхністю південної гілки нащадків великого князя Володимира Мономаха.

В зв'язку з обмеженістю зразків літератури взагалі, а історичної зокрема, кінця XII і XIII століття, Галицько-Волинський літопис служить головним джерелом для вивчення історії України цього періоду. В ньому відображені найголовніші події часів утворення, розквіту і занепаду Галицько-Волинського князівства, що включало в свої межі більшу частину південних руських земель. Ця літописна збірка, складена з

різних історичних оповідань десь наприкінці 80-х років XIII ст., є продовженням попереднього літописання і уривається, без всякого закінчення, оповіданням про події часів литовського панування. Пізнішими в своєму роді наступниками Галицько-Волинського літопису були так звані західноруські літописи.

Ще в XIX ст. дослідники давніх руських літописів підкреслювали, що Галицько-Волинський літопис являє собою поодиноке і надзвичайно цікаве явище в нашій історіографії. Первісно він був складений без звичайної для літописних пам'яток інших політичних і культурних центрів хронології. Хронологія була складена пізніше редактором, що зводив літопис разом з цілим південноруським літописним зведенням XIV ст., але невірно. Роки розставлені так, щоб Галицько-Волинський літопис являв собою пряме продовження цілого так званого Іпатіївського зведення.

Питання про дальший розвиток південноруського літописання після появи останньої редакції «Повісті минулих літ» (1118), в тому числі про появу і розвиток літописання в Галичині, ще мало досліджене.

Найбільш ранні пам'ятки історичних творів, що існували в XI - XII століттях в Галицько-Волинських землях, безпосередньо до наших днів не збереглися. Вони відомі лише як вставки у другій редакції «Повісті минулих літ» (1116 р.), а потім перенесені в третю редакцію «Повістей» (1118 р.). Значне число їх потрапило також до так званого Київського літопису XII ст. В «Повісті минулих літ», наприклад, під 1097 р. вміщено оповідання галицького літописця про осліплення Василька Ростиславича, князя Теребовльського, а також про міжусобну боротьбу в Галицькій землі в дальші роки після Любецького з'їзду князів 1100 р., до з'їзду в Витичеві. Оповідання про осліплення Василька, сповнене трагічності, є неперевершеним зразком тогочасної історичної повісті, яку й тепер не можна читати без захоплення.

Ряд оповідань про події в Галичині і на Волині зустрічаються уривками в Київському літопису XII ст. – про міжусобні війни в Галичині, боротьбу з Польщею і Угорщиною, про деякі події культурного життя тощо. Ці записи є свідченням того, що в Галицько-Волинській так само, як і в Переяславській на Дніпрі і Чернігівській землях, існувало поряд з Києвом і Новгородом та іншими давньоруськими центрами місцеве літописання ще в часи єдності Київської Русі.

Всі оповідання і записи XIII ст. в Іпатіївському літопису стосуються виключно історії Галицько-Волинського князівства. Ці зведені літописні оповідання від перших років XIII ст. до 1292 р. давно прийнято в нашій історіографії називати Галицько-Волинським літописом, який є не що інше, як особливе літописне зведення історичних повістей, які належали різним авторам і зредаговані рядом їх складачів.

Над складанням Галицько-Волинського літопису між 1201 і 1292 рр. працювало в певній послідовності не менше п'яти редакторів. При аналізі мови літопису можна встановити такі редакції: від 1201 до 1234 р. включно; редакція 1265 або 1266 рр. включно; редакція включно до 1285 р.; редакція до 1289 р. включно і остання редакція 1292 р.

На початку 60-х років XIII ст. літопис являє собою панегірик спочатку Роману Мстиславичу, а далі старшому поколінню його нащадків – Данилові Романовичу і його синам. Отже, ця частина літопису належить освіченим ідеологам великокнязівської влади землі Галицької. Від середини 60-х років XIII ст., особливо після смерті Данила Романовича, описання подій розгортається на користь молодшої гілки Романовичів – князів волинських: Василька та його сина Володимира Васильковича. Тут яскраво помітне прагнення автора висунути на перше місце замість Галичини, Волинь та звеличити політичну лінію її князів. Автор, або скоріше складач і редактор цієї частини літопису, був без сумніву представником і ідеологом волинської феодально-князівської орієнтації; він проводить і ідейно обгрунтовує ворожу лінію, спрямовану проти князів галицьких. Така тенденція в літопису триває до 1289 р. Оповідання цього періоду про події в Галичині посідають другорядне, іноді зовсім непомітне місце, а ставлення до політики князів Галича вороже. Остаточна редакція була зроблена в 1292 р. ідеологом об'єднавчих тенденцій, прихильником переміглої знову галицької династії князів старшого покоління Романовичів, в особі Лева Даниловича, до якого складач літопису у 80-х роках ставився вороже, а в останній редакції його схарактеризовано як хороброго, звитяжного і мудрого князя. Літопис закінчується випадковою датою – короткою згадкою про смерть удільних князів – Юрія Володимировича Пінського і Івана Глібовича Степанського.

За своїм змістом Галицько-Волинський літопис відобразив події XIII ст., які стосуються земель Галицької і Волинської з містами – Галич,

Теребовль, Перемишль, Холм, Володимир-Волинський, Луцьк, Пінськ, Берестя, Дорогочин та ін. Редактори і складачі використали і опрацювали записи, зроблені в цих містах при князівських дворах, єпископських кафедрах та монастирях. У числі джерел, що послужили також матеріалом для літопису, були свідчення самовидців. Особливе це відчувається в оповіданні свідка про поїздку Данила Галицького в орду, після завоювання Батия, в повідомленні про число померлих від голоду в Угорщині тощо. Самовидець виступає також у повістях про так звані «многи мятежи и великия бещисленыя рати», про великі походи галицько-волинських дружин на половців – «Данилови же гоняшу на половцех донележе конь его застрелен бысть гнедый». Такі деталі про княжого коня міг свідчити лише самовидець, живий свідок цих подій.

Літопис починається з огляду подій від перших років об'єднання Галицького і Волинського князівств, від смерті Романа Мстиславовича (1205 р.) і доведений до 1292 р.

Ідейною основою Галицько-Волинського літопису є прагнення обгрунтувати права галицького князя розпоряджатися долею всієї Південної Русі, зокрема право володіти стародавньою столицею землі Руської – Києвом, який до XIII ст. втратив колишнє своє значення. Ідея збереженення величі Києва, обгрунтування його пріоритету над іншими містами Русі не покидає південноруських літописців протягом усіх наступних століть часів татарського панування і після нього.

Невідомі автори Галицько-Волинського літопису є ідейними виразниками інтересів князівської влади, виразниками об'єднавчих тенденцій служилого елементу в особі князівських слуг, жителів міст та інших представників централізаторських тенденцій, особливо живучих в народі, в середовищі сил, зацікавлених у могутній князівській владі, яка в епоху середньовіччя була представницею «порядку» в феодальному безпорядкові. Літописець скрізь і в усіх випадках засуджує боярську аристократичну знать, яка в Галицько-Волинській землі вела запеклу боротьбу з князівською владою. Літописець виправдовує тверду політику князів Романа Мстиславича та його сина Данила щодо боярства і засуджує анархію представників великого сеньйоріального землеволодіння. Історичними вмотивуваннями він виправдовує великокнязівську політику зміцнення централізованої влади в часи зовнішньої небезпеки,

що висіла над Руссю, з боку монголо-татарського панування – на сході та півдні і завойовницьких прагнень німецьких рицарів, Литви, Польщі та Угорщини – на півночі та заході. Ідея єдності Русі, оборона її від зовнішніх ворогів пронизує основний текст літопису.

Автори літопису є яскравими виразниками інтересів тих соціальних сил Галицько-Волинської землі, на які спиралися князівська влада не лише в боротьбі з бунтівливим феодально-сеньйоріальним боярством, а й з пригнобленим народом. Під 1241 р. (хронологія, як ми вже згадували, є умовною) в літопису вміщене оповідання про те, як Данило Галицький жорстоко розправлявся з жителями міст, які часом проявляли непокірність князеві, дружина князя займалася грабежами, страчувала непокірних, а славетного співця Митуса було розідрано за «гордість, що не захотів служити князю Данилу». Цю страту вільнолюбивого митця літописець виправдовує посиланням на притчу з святого писання.

Разом з тим у Галицько-Волинському літопису багато оповідань пронизані духом патріотизму, відданості своїй Вітчизні. У військових повістях звучить сила і бадьорість, з якою воїни йдуть у бій з половцями, монголо-татарами, німецькими рицарями, литовськими і польськими загарбниками.

Особливо цікавим є оповідання про євшан-зілля, яким починається літопис. В ньому розповідається про смерть галицько-волинського князя Романа Мстиславича, внука Володимира Мономаха, який в усьому наслідував дідові. Це оповідання безпосередньо своїми мотивами перегукується з відомим «Словом о полку Ігоревім». Володимир Мономах загнав половців за «Обези», тобто за Кавказькі гори, за «Железная врата», і пив воду золотим шоломом з Дону, звільнивши всю землю Руську. За «Обези» був вигнаний і половецький юнак Орев. Половецький хан Сирчан посилає свого «гудця», щоб співав цьому втікачеві пісні своєї батьківщини і ними повернув полоненого до своєї вітчизни. Якщо не вплинуть пісні, які він чув ще з вуст своєї матері, наказує Сирчан, – «дай йому понюхати зілля, що зветься євшан». Орев, що забув мову, звичаї і пісні свого народу, понюхавши євшан-зілля, яке всіх до рідного краю привертає, з плачем вигукнув: «краще на своїй землі кістками полягти, аніж на чужій славному бути, і повернувся до своєї землі». Це зворушливе патріотичне оповідання без сумніву запозичено з народних

переказів. Воно є свідченням любові народу до своєї Вітчизни. Незважаючи на те, що в літописі вміщено багато оповідань, пронизаних народністю, він носить соціальний характер, відображає великокнязівську ідеологію.

З особливою симпатією автор літопису ставиться до Данила Романовича. В усіх подіях, особливо у військових, починаючи з юних років і до кінця життя, Данило Романович Галицький поданий у літопису як найбільш героїчна постать. Він «бе бо дерз и храбор. От головы и до ногу его не бе на нем порока», завжди користувався підтримкою народу в боротьбі з зовнішніми ворогами і «безбожными боярами, воздвигающими крамолу». До нього горожани линуть «яко дети ко отчю, яко пчелы к матце, яко жажючи воды ко источнику». У багатьох випадках літописні оповідання, на зразок ранніх київських, не позбавлені художньої образності. Особливо зворушують читача повісті про боротьбу з монголо-татарами, вміщені під окремою назвою – «Побоїще Батиєво», оповідання про безперервні спустошення Південної Русі татарами в 50-60 – х роках XIII ст.

Починаючи від 1264 р., після смерті Данила Романовича, літописні оповідання являють собою уривки переважно з історії Волинської землі та про відносини Південної Русі з Литвою і Польщею. В них відображено боротьбу Русі з литовсько-польською агресією на Берестейську землю і Волинь. Цю частину повісті ми можемо назвати Волинським літописом. Автор цієї частини твору був близьким до двору володимиро-волинських князів – нащадків Романа Мстиславича. Ідеологія літописця лишається й далі великокнязівською. Це особливо піжтверджує одне з останніх оповідань літопису, що називається «Преставлення князя Володимира». Йде мова про тяжку хворобу і смерть волинського князя Володимира Васильковича.

Описуючи тяжку хворобу, смерть і поховання князя Володимира Васильковича, літописець обрав форму для свого оповідання, властиву «Повісті минулих літ». Це жанр сумного причитання над покійником з риторичним зверненням до нього на зразок того, як це робив Іларіон у своєму «Слове», звертаючись до праху покійного князя Володимира Святославича. автор волинського літопису просто наслідує Іларіонові. Це говорить про те, що зразки староруської літератури Київського періоду XI ст. були в повному розпорядженні галицько-волинських книжників

XIII ст. Її традиціям наслідували наступні покоління письменників та істориків Південної, Західної і Північної Русі навіть тоді, коли напрямок історичного розвитку цих земель розмежувався, тобто в часи поглиблення феодальної роздрібненості.

Літописи та інші історико-літературні твори були не єдиним засобом поширення історичних знань у Київській Русі. Велику роль відігравала усна народна творчість, в якій відображено життя і побут народу в його образному народному уявленні.

Письмові історичні пам'ятки XI – XIII ст. мають безпосереднє відношення до української історіографії. Традиції руського літописання були успадковані пізнішою історіографією України XIV – XVI ст.

• **Проблема виникнення Київської Русі у вітчизняній та зарубіжній літературі.** Проблема виникнення Київської Русі – одна з найактуальніших у вітчизняній історіографії. В цілому дослідники відтворили доволі повний і об'єктивний образ держави східних слов'ян, котра сформувалася в результаті їхньої тривалої політичної та соціально-економічної еволюції, збагаченої досвідом сусідніх народів. Вона розвивалася в рамках загальних закономірностей історико-культурного процесу середньовічної Європи, в якому кожний етнос брав участь, насамперед через власні культурні традиції.

Разом із тим доводиться констатувати: поряд із науково-об'єктивним висвітленням згаданої проблеми існують й інші підходи. За ними, внутрішні закономірності складання східнослов'янської державності, традиції якої сягають у глибину віків, підмінюються зовнішніми; роль культуртрегерів східних слов'ян відводиться візантійцям, хозарам, норманам та ін.

Вище вже згадувалося, що, відповідаючи на запитання «откуда есть пошла земля Русская?», літописець Нестор у «Повісті минулих літ» відтворив широку картину розселення східнослов'янських племінних об'єднань – полян, сіверян, волинян, дреговичів, словен (загальним числом 14), які перебували у стадії зародження державності. В літопису ці об'єднання названі князівствами: «И по сихъ братьи (після Кия, Щека й Хорива. – Авт.) держати почаша родъ ихъ княженье в полях, а в деревлянах свое, а дреговичи свое, а словъни свое в Новъгородъ, а другое на Полотъ». «Род» тут виступає в значенні князівської династії.

Центром зародження східнослов'янської державності було Середнє Подніпров'я, що мало, повторимо, давні традиції політичного розвитку. В VI – VII ст. тут виникло велике об'єднання полян, яке згодом перейняло назву одного з місцевих племен – Рос або Рус.

Першим князем цього союзу Нестор називає Кия, котрий ходив до Царгорода і з почестями був прийнятий візантійським імператором: «Ини же, не свъдуще, рекоша, яко Кий есть перевозник былъ, оу Києва бо бяше перевоз тогда с оноя стороны Днъпра, тъмъ глаголаху: на перевозъ на Києвъ. Аще бо бы перевозникъ Кий, то не ходилъ Царюгороду; но се Кий княжаше в родъ своєм, приходившю ему ко царю, якоже сказають, яко велику честь принялъ от царя, при которомъ приходивъ цари. Идущю же ему вспять, приде къ Дунаеви и възлюби място, и сруби градокъ мал, и хотяше състи с родом своимъ и не даша ему ту близь живущии; еже и донынь наречють Дунайци городище Киевець. Киеви же пришедшю въ свои градъ Киевъ, ту живот свой сконча; а братъ его Щек и Хорив и сестра их Лыбедь ту скончаша».

Повідомлення Нестора (яке до речі поділяють далеко не всі вчені) не є чимось незвичайним у слов'янській історії. Воно, по суті, підтверджується свідченнями візантійських авторів про постійні набіги антів і склавінів на візантійські володіння наприкінці V – в VII ст. Розповідь Прокопія Кесарійського про антсько-візантійські контакти 30-40-х років VI ст., а також про антського вождя Хільбудія певним чином перегукується з розповіддю Нестора про Кия.

Важливим моментом у процесі політичної консолідації Полянського племінного союзу стало заснування Києва. Відомі на сьогодні археологічні й писемні джерела дають підстави твердити, що це сталося наприкінці V – в першій половині VI ст. Розташоване в надзвичайно зручній географічній точці, котра була своєрідним природноісторичним фокусом Східноєвропейської рівнини, це місто протягом тривалого часу правило за головний політичний центр східних слов'ян.

Практично кожному союзові племен відповідає своя археологічна культура. Виходячи з даної тези, можна окреслити територію ранніх слов'янських об'єднань та визначити рівень їхнього соціально-економічного розвитку. За Б.О.Рибаковим, Полянський союз племен (або Русь VI -VII ст.) охоплював землі площею до 200 тис. км^2.

Процеси консолідації східнослов'янських племен, що відбувалися за умов постійної небезпеки з боку кочовиків, викликали до життя нову форму поселень. У літопису вона дістала визначення «град». Можна припустити, що ці «гради» виступали насамперед як адміністративно-політичні й культові центри союзів племен, а також як порубіжні фортеці. Археологічні дослідження Києва, Чернігова, Пскова, Ізборська, городищ біля сіл Зимне (Волинь), Пастирське (Черкащина), Колочин (Гомельщина) та інших засвідчують їхню фізичну та соціальну однотипність.

Важливим етапом у розвитку Давньоруської держави були VII – IX ст. Саме тоді, за Нестором, у Середньому Подніпров'ї склалося державне об'єднання полян, древлян і сіверян – Руська земля.

Наявні писемні джерела містять чимало аргументів на користь південного походження терміна «Русь». Ті ж історики, які обстоюють думку щодо його північного походження, апелюють, як правило, до «Повісті минулих літ», охоче цитуючи таке її місце: «И бъша у него (князя Олега. – Авт.) варязи и словъни и прочии прозвашася русью». Однак при цьому забувають відзначити: дивне перетворення північних зайд на русів відбувається тільки після того, як вони потрапляють до Києва.

У зв'язку з цим виникає ще одне запитання: якщо, згідно з цими дослідниками, завдяки тісним слов'яно-фіноскандинавським контактам назва «Русь» уже в IX ст. могла з'явитися лише в середовищі цього змішаного населення (тобто далеко на північ від Середнього Подніпров'я), то чому Олег оголосив «матерью городам руским» не якесь північне місто – скажімо Ладогу або Новгород, – а Київ, віддалений від останнього на тисячу кілометрів?

Літописці й пізніше чітко відрізнятимуть русь від варягів і навіть словен. У 1015 р. Ярослав виступив із Новгорода на Київ з тисячею варягів та іншими воями. Йому назустріч вийшов Святополк, «пристрои бещисла вои, Русь и печенъгъ». А після утвердження на київському столі вже Ярослав став володарем руської (київської) дружини. Ще показовішим у цьому плані є свідчення давньоруських літописів XII – XIII ст. У них поняття «Русь» або «Руська земля» виступають у двох значеннях – широкому, яке стосується всіх східнослов'янських земель у складі Давньоруської держави, й вузькому, вживаному тільки щодо південної частини цих земель – Київщини, Чернігівщини, Переяславщини. Аналіз літописних повідомлень про Руську землю у вузькому

значенні цього терміна, або про внутрішню Русь, дає змогу визначити її межі – між Десною на півночі, Сеймом і Сулою на сході, Россю і Тясмином на півдні, Горинню на заході. Інакше кажучи, це ті самі землі, де колись сиділи поляни, сіверяни і древляни, які-то й склали етнополітичну основу ранньодержавного утворення Русь. До речі, саме тут збереглося найбільше гідронімів і топонімів, пов'язаних із цією назвою, – Рось, Росава, Роставиця, Ростовець та ін. Коли на Русі з'явилося кілька міст із назвою Переяслав, перший із них (який дав цю назву іншим) став називатись Переяслав Руський.

Навряд чи можна сумніватися у тому, що пізні літописці відродили пам'ять й окреслили ту корінну Русь, котра поклала початок державі. Очевидно, і Константин Багрянородний, говорячі про «внутрішню Русь» мав на увазі саме цей регіон.

Хронологічно найдавніші згадки назви «Русь» в арабській літературі належать авторам IX ст.: ріка Друс (Данапрос-Дніпро), Руські гори (Джабал-Рус), купці (ар-Рус). В анонімному творі того ж століття «Худуд-ал-Алам» говориться: країна Русів знаходиться між горою печенігів на сході, рікою Рутою на півдні і слов'янами на заході. Ібн-Хордадбех визначив, що, за твердженням самих русів, вони є християнами. Свідчення на користь цього містяться в «Житії Стефана Сурозького», де розповідається про похід князя Бравліна до Криму кінця VIII – початку IX ст. (як і його наступники – київські князі, котрі ходили на Візантію, Бравлін мав на меті утвердити Русь на чорноморських ринках). Успішність цих ранніх воєнних експедицій доводиться тим, що «Румійське море» стало називатися «Руським»: «А Днъпр втечет в Понетьское море треми жереломъ, еже море словеть Руское».

Уважний і неупереджений аналіз літописних свідчень не дає підстав убачати в назві «Русь» щось чуже для східних слов'ян, нібито привнесене в їхнє життя тільки у IX -X ст. Навпаки, той факт, що ця назва швидко поширилася на весь східнослов'янський світ, указує на давні традиції його побутування у даному середовищі. Незалежно від свого походження в період східнослов'янської етнополітичної і культурної консолідації назва «Русь» була тотожною назві «слов'яни». В цьому нас переконують літописні висловлювання – «Руские грады», «мы от рода Рускаго», «Русин» та ін. Поза сумнівом, уже в IX – X ст. колишні міжплеменні союзи поступово зливаються в єдину етнічну

спільність. Ця народність почала називатися «родом руським» або «Руссю».

Норманізм як наукова течія має давнє коріння. Виник він у Росії у XVIII ст., а вже потім його підхопила історіографія західних країн. На сьогодні крайнощі старої норманської школи (як до речі, й антинорманізму) подолані, однак проблема залишається. Неонорманісти оголошують варягів однією з історичних сил, котра відігравала вирішальну роль в утворенні Київської Русі, заснуванні давньоруських міст тощо.

Характерною в цьому відношенні є позиція шведського дослідника Холгера Арбмана. З одного боку, він, як і його попередники, доводив: просуваючись на схід і південь, шведи підкорили місцеве, головним чином слов'янське, населення й дали йому політичну організацію; з іншого ж – цього науковця бентежила незначна кількість пам'яток скандинавського походження в давньоруських містах.

Практично всі історики, які прагнуть обгрунтувати пріоритет скандинавів в утворенні Київської Русі, як один з головних аргументів використовують відомий текст із «Повісті минулих літ» про закликання варягів: «И изъбрашася 3 братья с роды своими, пояша по собъ всю Русь, и придоша, старъиший Рюрик съде Новъгород, а другой Синеусъ на Белъозере, а третий Изборъстъ, Труворъ». Як доведено, два з цих братів виявилися міфічними. Вони виникли під пером живописця, який погано знав шведську мову: Сінеус означає «свій рід», а Трувор – «вірна дружина». Не все ясно з Рюриком. Історичність його не піддається сумнівам, однак етнічна належність і роль у давньоруській історії ще потребують з'ясування. Деякі дослідники вважають його вихідцем з Ютландії (Данія), але не виключено, що він міг походити з венедських ободритів, – в їхніх землях відоме торгівельне місто Рерік (до речі, в німецького хроніста XI ст. Адама Бременського ім'я Рерік виступає як друга назва поморських слов'ян-ободритів).

Все сказане стосується й етнічної належності варягів. Нині є всі підстави стверджувати: вони мали не тільки скандинавське (шведське чи датське), а й поморсько-слов'янське походження. Вражаючий феномен адаптації вже першого покоління варягів на Русі не може знайти задовільного пояснення, якщо не припустити, що ще до приходу їх на береги Волхова й Дніпра вони були наполовину слов'янами. За

археологічне підтвердження широкого проникнення поморсько-слов'янського населення в північно-західні райони Русі правлять керамічні комплекси так званого балтійського вигляду, знайдені в Новгороді, Пскові, Старій Ладозі, в городку на Ловаті. На тісний зв'язок псковських кривичів і новгородських словен із венедським (західнослов'янським) регіоном вказують і дані лінгвістики.

Некоректні посилання ряду зарубіжних дослідників на літописні повідомлення про варягів створюють оманливе враження мало не рівноправної участі їх у східнослов'янському державному будівництві. Однак навіть і у виправленому вигляді «Повість минулих літ» не дає для цього підстав. Після приходу на Русь Рюрик, згідно із статтею 862 р., сів у Новгороді, Сінеус – у Білоозері, Трувор – в Ізборську. По смерті братів «прия власть Рюрик, и роздая мужемъ своимъ грады овому Полотескъ, овому Ростов, другому Бълоозеро». Наче передбачаючи майбутні претензії норманістів, Нестор (а може його попередник) пояснив: «А перьвии насельници в Новъгородъ Словъне, въ Полотьски кривичи». У 882 р. князь Олег, спускаючись Дніпром, «приде къ Смоленску съ кривичи, и прия град, и посади мужъ свой; оттуда поиде вниз, и взя Любець, и посади муж свой». Сам же він сів у Києві. То де ж тут рівноправна участь? Адже Рюрик та Олег не засновують нових міст, а здобувають уже існуючі, не запроваджують у них систему політичної влади, а лише міняють стару адміністрацію на «свою»! Цілком природно, що нова князівська династія, північна за походженням, спочатку сприяла залученню варягів до державного життя. Однак це ніколи не набирало форм панування, засилля чужинців. Процес їхнього припливу на Русь контролювався, а проживання у слов'янському середовищі – регламентувалося (що виявлялося, наприклад, в екстериторіальності варязьких дружин у відношенні до великих давньоруських міст).

Думки про недоцільність тримати буйні ватаги варягів у містах дійшов ще Володимир Святославич. До речі, він вирішив повідомити візантійського імператора про досвід спілкування русичів із норманами. Посли, вирядженні ним до Царгорода попереду відправленої туди ж варязької дружини, передали імператорові такі слова київського князя: «Се идуть к тебъ варязи, не мози ихъ держати въ градъ, оли то стъворять ти зло, яко и сде, но росточи я розно». Щоразу, як тільки варязькі найманці виконували своє завдання, князі намагалися позбутися їх. При цьому

не тільки не віддячували – із родинною щедрістю – за їхню службу, а й нерідко не платили навіть обумовленої суми. Таке траплялося, наприклад за Володимира Святославича та Ярослава Мудрого. Ці та інші факти доводять: слов'яно-скандинавська за походженням князівська династія на Русі досить швидко стала просто слов'янською і вже не мислила себе поза інтересами очоленої нею держави.

Проти норманської теорії, яку створили і пропагували німецькі історики, котрі працювали у другій половині XVIII ст. (Г.З.Байєр, Г.Ф.Міллер та А.Л.Шльоцер), виступив російський учений М.В.Ломоносов. Твердження Ломоносова дістали назву антинорманської концепції та поклали початок суперечкам, які тривають і досі. Питання про роль варягів або норманів у генезисі Київської держави належить до найбільш дискусійних питань історії Східної Європи. Українська історіографія в цілому дотримується антинорманської теорії, проте не заперечує важливість ролі, яку відіграли перші князі та їхні дружинники варязького походження у формуванні Київської держави.

• **Дискусії навколо питань державно-політичного розвитку Київської Русі.** Київській Русі присвячена величезна наукова література. Вже в працях російських та українських істориків кінця XVIII – першої половини XIX ст. В.М. Татищева, М.М.Карамзіна, П.М.Погодіна, М.Ф. Берлінського, М.О.Максимовича та інших була розгорнута широка панорама розвитку першої східнослов'янської держави. Напрям досліджень мав переважно династичний характер, що й визначало основну тогочасну схему історичного процесу. Згідно із названими істориками, Русь спочатку була єдиною державою; це забезпечувалося єдністю князівського роду, члени якого владарювали спільно і в злагоді. Пізніше, у XII – XIII ст., принцип старшинства був порушений, наслідком чого стали нескінченні міжусобиці. М.М.Карамзін уважав, що Русь утратила свою силу вже після смерті Ярослава Мудрого: «Давня Русь поховала з Ярославом свою могутність і благополуччя. Заснована єдиновладдям, вона втратила силу, блиск і громадське щастя, будучи знову роздробленою на малі області... Держава, яка за одне століття пройшла шлях від колиски до своєї величі, підупала й руйнувалася понад триста років».

Визначаючи слов'янський звичай спільно володіти землею, М.П.Погодін убачав головну причину князівських міжусобиць у

виділенні волостей, яке розпочалося ще на зорі давньоруської історії: «В установлених для XII – XIII ст. межах землі-волості існували вже в середині XI ст., на цей час вони складалися територіально, причому збігалися із землями, які займали племена» (тут йдеться про літописні племена полян, древлян, сіверян, котрі насправді були великими союзами племен).

Теорію уділів, на які начебто постійно розділялася Русь, рішуче заперечив С.М.Соловйов. У передмові до першої книги своєї праці «История России с древнейших времен» він наголошував: «Не ділити, не дрібнити руську історію на окремі частини, періоди, але з'єднувати їх, стежити переважно за зв'язками явищ, за безпосередньою спадковістю форм; не розділяти засад, але розглядати їх у взаємодії, намагатися пояснити кожне явище із внутрішніх причин, перш ніж виділити їх із загального потоку подій і підпорядкувати зовнішньому впливу». Новий історичний метод Соловйова і створена ним чітка родова теорія справили значний вплив на вітчизняну історіографію другої половини XIX ст. Цей вплив не обминув навіть тих науковців, які відчували недосконалість побудов видатного історика й намагались доповнити їх поняттями общинного побуту та вотчини.

М.І.Костомаров розглядав Русь як федерацію князівств, засновану на спільності походження, єдності мови, побуту, віри, князівського роду: «Корінний зачин руського державного ладу йшов двома шляхами: з одного боку, до складання руської землі в єдинодержавне тіло, а з іншого – до утворення в ньому політичних суспільств, які, зберігаючи кожне свою самобутність, не втрачали між собою зв'язку та єдності... Русь йшла до федерації, й федерація була тою формою, в яку вона почала прибиратися. Татарське завоювання зробило крутий поворот в її державному житті».

Ідею єдності Київської Русі підтримав В.О.Ключевський. Як і М.І.Костомаров, він убачав в її історії уособлення боротьби двох засад, які вели, з одного боку, до політичного дроблення держави, а з іншого – до збереження її єдності. Круговерть міжкнязівських чвар і війн утягувала до своєї орбіти місцеве населення, безпосередньо зачіпала їхні інтереси, а отже, об'єктивно гальмувала сепаратиські тенденції. Вважаючи Русь XII ст. федерацією, заснованою на кровній спорідненості правителів, В.О.Ключевський не поділяв думку про цілковиту окремішність

давньоруських земель: «У ній (Русі – Авт.) діяли зв'язки, які з'єднували землі в одне ціле, але були вони не політичні, а племінні, економічні, соціальні і церковно-моральні».

Видатний український історик М.С.Грушевський присвятив власне Київській Русі два томи своєї фундаментальної праці «Історія України-Руси». Використавши широке коло писемних джерел, він показав суперечливість її історичного розвою: впродовж X – XII ст. високого рівня розвитку досягли виплекані Києвом економіка, культура, право, але сам державний організм поступово занепадав. На відміну від більшості тогочасних дослідників, М.С.Грушевський навіть часи Ярослава Мудрого відніс до періоду розкладу старої Київської держави. Цей період простягнувшись аж до монголо-татарської навали, мав свої «застої і перерви», коли окремим князям випадало відновити «давню державну систему, залежність давніх провінцій від Києва». Перша стадія в процесі розкладу завершилася князюванням Мстислава Великого, після чого розпочався політичний занепад Києва. Переломним моментом в існуванні Київської Русі М.С.Грушевський називає 1169 р. (рік здобуття Києва військами Андрія Боголюбського), а фіналом монголо-татарську навалу: «В сих напрямах агонія давньої Руської держави закінчилася вповні вже в середині XIII ст., але завдяки сформуванню в українсько-руських землях нового політичного центру, що притягнув до себе західну частину її земель (Галицько-Волинська держава), державне життя на Україні протяглося ще на століття довше».

У XIX – на початку XX ст. помітно зріс інтерес дослідників до історії окремих земель-князівств. Вийшли друком монографії О.С.Грушевського, П.В.Голубовського, Д.І.Багалія, В.Г.Ляскоронського, М.П.Дашкевича, А.М.Андріяшева, в яких підсумовувалися розвідки із згаданої проблеми, зібрані джерела стосовно історії Галицької, Волинської, Київської, Чернігівської, Переяславської, Смоленської, Полоцької й інших земель. З точки зору методології більшість з цих «регіональних історій» наближалася до праць М.М.Карамзіна, М.П.Погодіна, М.С.Грушевського та інших істориків, які дотримувалися концепції прогресуючого занепаду Давньоруської держави.

Дискусії навколо питань державно-політичного розвитку Київської Русі тривали далі й не завершилися й досі. На думку М.Н.Покровського, Русь була типовою феодальною державою, політична

структура котрої протягом X – XIII ст. не зазнала кардинальних змін. Пізніше такий же погляд висловив Д.С.Лихачов, – за ним, міжусобиці давньоруських князів розпочалися одразу ж по смерті Володимира Святославича й не припинялися аж до нападу монголо-татар.

В працях Б.Д.Грекова, С.В.Юшкова, М.М.Тихомирова, Б.О.Рибакова, В.Й.Довженка розроблялася нова концепція історії та культури Київської Русі, розвиток якої визначався феодальною формаційною системою. Щодо державного устрою думки розбіглися. Так, Б.Д.Греков пояснював розклад Русі економічним занепадом Середнього Подніпров'я, що розпочався із середини XII ст.; С.В. Юшков, крім економічного фактора, важливою причиною розпаду вважав князівські міжусобиці, а також постійний тиск на її кордони половецьких орд; за Юшковим, Київська Русь остаточно припинила своє існування в 1169 р., коли її столицю здобув Андрій Боголюбський. М.М.Тихомиров, загалом визнаючи процес дроблення Київської Русі на окремі князівства, разом з тим наголошував, що вона й у XII – XIII ст. залишалася значною міжнародною силою на Сході Європи.

Згідно з Б.О.Рибаковим, час від 1132 по 1241 р. правильніше називати не періодом феодальної роздробленості, а початковим етапом зрілого феодалізму, коли формувалися самостійні князівства-королівства. Він не поділяє думку тих, хто твердить про економічний занепад Середнього Подніпров'я та Києва у XII – XIII ст.

В.Й.Довженок підкреслював: феодальні землі-князівства не були чимось новим для Русі XII – XIII ст., вони виникли ще з утворенням Київської держави і становили її структурні одиниці. На його думку, єдність Русі трималася на міцних економічних зв'язках, спільній матеріальній і духовній культурі, мові, православній вірі, законодавстві, на усвідомленні різними верствами населення необхідності боротьби проти зовнішніх ворогів.

На думку В.Т.Пашуто та Л.В.Черепніна, Київська Русь, політична система якої була заснована на васалітеті підвладної знаті й різних формах данинності сусідніх народів, проіснувала, видозмінюючи свою форму, до 30-х років XIII ст.

У ряді праць П.П.Толочка обгрунтовується концепція єдності Русі й ролі Києва як її економічного, культурного та політичного центру аж до монголо-татарської навали.

Крім названих істориків, значний внесок у дослідження історії Київської Русі зробили С.О.Висоцький, В.Л.Янін, Я.М.Щапов, М.П.Кучера, І.Я.Фроянов, П.О.Рапопорт, М.Ю.Брайчевський, А.М.Кирпичников, М.Ф.Котляр, А.В.Куза, О.П.Моця, А.О.Мединцева, П.Ф.Лисенко, В.П.Коваленко, Г.В.Штихов, О.Пріцак, Я.Пеленський та інші українські й закордонні, зокрема російські, науковці. Більшість праць останнього часу характеризується широким залученням писемних та археологічних джерел до висвітлення історії окремих давньоруських земель і міст, загальних питань економічного, суспільно-політичного, етнічного, культурного розвитку всієї Русі тощо.

Відносно концепції радянської історичної науки. Радянські історики, особливо після прийняття явно кон'юнктурних і ненаукових «Тез про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654 – 1954)» схвалених ЦК КПРС вважали Київську Русь початковим етапом розвитку трьох східнослов'янських народів – українського, білоруського, російського, які в XIV ст. виділилися з єдиної давньоруської народності. Тим самим прагнули заперечити приналежність Київської Русі до історії України, применшити вклад українського народу в розвиток світової цивілізації.

Свого часу знаменитий український історик М.Грушевський у статті «Звичайна схема «русской історії» й справа раціонального укладу історії східного слов'янства» (1904 р.) вказав на необхідність чіткого розмежування історії України та Росії. «Київська держава, право, культура були утвором однієї народності українсько-руської... Київський період перейшов не у володимиро-московський, а в галицько-волинський – XIII ст. ...Московська держава не була ані спадкоємницею, ані наступницею Київської, вона виросла на своїм корені...», – зазначав М.Грушевський. Цієї схеми пізніше дотримувались усі видатні українські історики, що стояли на позиціях історичної правди та національного суверенітету. Так, зокрема М.Брайчевський, Г.Нудьга, О.Знойко, вже досить давно й достатньо переконливо показували (наскільки це було можливо в умовах тоталітаризму і національного нігілізму), що культурні надбання періоду Київської Русі творилися в першу чергу українцями, адже наш народ жив на придніпровських і наддністрянських землях споконвіків, нікуди з них не переселявся, виробивши тут свої звичаї, мову, літературу, мистецтво. Таку ж позицію

зайняв і учений-історик академік Б.Рибаков, котрий вказував «українці живуть споконвічно на корінній слов'янській землі».

Підсумовуючи сказане раніше, хочемо послатися на такий авторитет у сучасній історичній науці, як М.Брайчевський. Він зокрема вважає, що українська (ширше – східнослов'янська) державність зародилася в епоху визрівання в наших предків феодальної системи відносин (II – IX ст. н.е.). На її основі сформувалася могутня держава Київська Русь. Але не слід забувати, вказує М.Брайчевський, що основною територією її формування послужила Середня Наддніпрянщина. Білоруські та великоруські землі були втягнуті в той процес пізніше. Закінчуючи свою думку про початки української державності, М.Брайчевський зауважує: «Оформлення білоруського регіону (Полоцьке князівство) припадає на першу половину XI ст., великоросійського (Суздальське князівство) – на середину XII ст. «Старший брат» виявляється наймолодшим за віком – парадокс, що виглядає досить повчальним». А інший відомий історик, дослідник проблем місцезнаходження прабатьківщини слов'ян Е.Ігнатович, на підставі вивчення накопичених наукою фактів, старовинних писемних джерел, висуваючи нову концепцію доісторичної України, стверджує, що в V ст., тобто в часи Кия, вже існували такі поняття як Україна і українці.

Таким чином, на основі наведених вище фактів абсолютно правомірним буде визнання історії Київської Русі невід'ємною складовою частиною власне історії України, а український народ автохтонним, споконвічним на його історичній землі.

Рекомендована література

1. Білик Б.І., Гриценко І.С., Калакура Я.С. Джерела та історіографія української історії // Історія України. Від праісторії до княжої доби української історії: Конспекти лекцій. – К.: НМК МО, 1992. – С. 15 – 17.
2. Буганов В.И. Отечественная историография русского летописания. – М.: Наука, 1975.
3. Галицько-Волинський літопис // Котляр М., Кульчицький С. Шляхами віків: Довідник з історії України.-К.: Україна, 1993.- С. 50.
4. Горський А.А. Ще раз про роль норманів у формуванні Київської Русі / / Укр. іст. журн. – 1994. – N 1. – С. 3 – 9.
5. Джерела й історіографія княжої доби (XI–XIII ст.) // Енциклопедія

Українознавства: загальна частина: В 3-х т.– К., 1994.– Т. 1.– С. 196 – 199.
6. Джерела стародавньої історії та епохи феодалізму на Україні // Довгопол В.М., Литвиненко М.А., Лях Р.Д. Джерелознавство історії Української РСР. – К.: Вища школа, 1986. – С. 32 – 40.
7. Київський літопис // Літопис руський / Пер.з давньорус. Л.Є.Махновця. – К.: Дніпро, 1989. – С. 178 – 367.
8. Котляр М.Ф. Деякі дискусійні проблеми історії Київської Русі // Укр. іст. журн. – 1988. – N 5. – С. 38 – 50.
9. Коцур А.П., Коцур В.П. Історіографія історії України: Курс лекцій.– К., 1996.–С. 15-29.
10. Коцур А.П. Основні концепції історії Київської Русі: історіографічний та політичний аспекти // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології: Зб. наук. ст.– Чернівці, 1999.– Т. 2.– С. 50-61.
11. Лихачев Д.С. Русские летописи и их культурно-историческое значение. – М. – Л., 1947.
12. Мавродин Р.М. Киевская Русь и кочевники: Историографический очерк. – Л.: Наука, 1983.
13. Махновець Л. Передмова // Літопис руський. – К.: Дніпро, 1989. – С. 5 – 14.
14. Нестор // Котляр М., Кульчицький С. Шляхами віків: Довідник з історії України. – К.: Україна, 1993. – С. 39.
15. Рыбаков Б.А. «Слово о полку Игореве» и его современники. – М.: Наука, 1971.
16. Советская историография Киевской Руси / В.В.Мавродин, М.Б. Свердлов, А.В. Гадло и др. – Л.: Наука, 1978.
17. Советское источниковедение Киевской Руси: Историографические очерки / Под. ред. В.В.Мавродина. – Л.: Наука, 1979.
18. Щодра О.М. Сучасна вітчизняна історіографія про суспільний лад Київської Русі // Вісн. Львів. ун-ту. Сер. істор. – Львів, 1992. – Вип. 27. – С. 123 – 127.

ІСТОРИЧНІ ЗНАННЯ В УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ XIV – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТ.

• Західноруські літописи • Українські літописи кінця XVI – початку XVII століть • Мемуари XVI – першої половини XVII століть • Литовсько-польська доба в наукових працях

• Західноруські літописи. Феодальна роздробленість Київської держави, сили якої підривало золотоординське іго, призвела до загарбання українських земель Угорщиною (Закарпаття), Литвою (Східна Волинь, Київщина, Чернігівщина, Західне Поділля), Польщею (Галичина і Західна Волинь), Туреччиною (Північне Причорномор'я, Буковина). Складна економічна та політична обстановка негативно позначилася на розвитку історичних знань, але не могла зовсім зупинити його. Про історичні знання України даного періоду ми можемо скласти уявлення на підставі тих істоорико-літературних пам'яток, які збереглися в невеликих залишках після тяжкої монголо-татарської навали та нападу інших завойовників, міжфеодальних усобиць, пожеж тощо. Життя населення України XIV – першої половини XVII ст. відображено в джерелах – літописах, мемуарах, актових матеріалах, полемічній літературі.

Незважаючи на загарбання українських земель, літописна традиція в Україні продовжувала існувати. Літописи даного періоду написані в основному сучасниками або очевидцями описуваних подій.

Для висвітлення більш ранніх подій літописці користувалися описами та переказами своїх попередників.

Літописні пам'ятки білоруського походження часів литовського панування, в яких відображено найважливіші події історичного життя білоруського і українського народів прийнято називати західноруськими літописами. Іноді умовно ці письмові пам'ятки називають литовськими, тому що вони створені в межах Литовського князівства і відображають історію панування литовських князів. Написані ці твори давньою білоруською мовою, трохи відмінною від української, яку в Україні часто називали литовською.

Слід нагадати, що західноруські, або литовські літописи досліджувалися в Україні більше з джерелознавчої та літературознавчої точок зору. Як пам'ятки української історіографії вони менш привертали увагу дослідників. Про них лише згадується в загальних курсах з історії України та різного роду бібліографічних зведеннях.

Західноруські літописи, що відомі у виданнях Археографічної комісії, не рахуючи уривків, складають 13 списків – Супрасльський, Уварівський, Никифорівський, Академічний, Віленський, який ще відомий під назвою «літопис Авраамки», Румянцевський, Красинського, Археографічний, Патріарший, Рачинського, Євреїновський, Дубовський і Биховця.

Серед цих списків найближче відношення до історіографії України має Супрасльський літопис, названий так тому, що він був складений у Супрасльському монастирі, недалеко від Бєлостока.

Велику частину цього списку складає так званий Короткий Київський літопис, що був написаний в Україні і потрапив до складу Супрасльського літопису. Ця частина літопису вміщена поряд з Новгородською, що свідчить про наявність зв'язків українського літописання з іншими землями навіть у період феодальної роздрібненості і відірваності України від Північно-Східної Русі. В українських літописах продовжували існувати об'єднавчі тенденції, успадковані від літописання Київської Русі.

Західноруські літописи, в тому числі Супрасльський літопис, більш чи менш оригінальні лише в записах та звістках, які стосуються XVI і XV ст. Записи попередніх років є компіляціями. Автори їх користувалися більш раннім літописним матеріалом.

Супрасльський список складається з двох нерівних частин: перша, більша за розміром, становить компіляцію, друга є оригінальною. В другій частині, де подана історія кінця XIV і початку XV століття, невідомий автор виступає як сучасник. Тому ця частина Супрасльського літопису становить найбільшу цінність.

Певне значення для характеристики історичної думки в Україні, відображеної в західноруському літописанні, мають і інші літописні пам'ятки, зокрема такі, як літопис Биховця, що відзначається драматичністю викладу історичного матеріалу, скомпільованого з різних джерел, Баркулабівський літопис (складений в Білорусії в селі Баркулабові, недалеко від Могилева) подає описання місцевих подій в найголовніших містах Білорусії – Могилеві, Полоцькому та ін. на початку XVII ст., головним чином, діяльність церковних братств тощо.

Баркулабівський літопис вперше в 1877 р. надрукував П.Куліш в «Материалах для истории воссоединения Руси» – Т. 1. Вдруге, в більш досконалому, виправленому варіанті його видав М.В.Довнар-Запольський, який вважає автором літопису священника Баркулабівської церкви Федора Филиповича. Початок складання літопису відноситься до 90-років XVI ст., не пізніше 1597 р. і закінчується в 1608 р. Наприкінці літопису вміщено пізнішу приписку невідомого автора про похід короля Владислава IV на Смоленськ у 1633 р.

Баркулабівський літопис містить в собі оповідання про події в Україні і Білорусії в часи від 40-х років XVI ст. до початку XVII ст. Він відкривається описанням Брестського сейму 1545 р., що тривав від кінця червня до початку листопада, як значиться в літопису – «від св. Петра і Павла аж до святого архангела Михайла». Головне місце в літопису приділене оповіданням про боротьбу проти католицизму і церковної унії, що точилася перед Брестським собором 1596 р. та в часи запровадження унії. Автор, напевне, сам був активним учасником боротьби православних низів з вищою церковною ієрархією, що зрадила свій народ, прийнявши унію. Він є виразним ідеологом православ'я і прихильником єднання всіх його сил в Білорусії та Україні. В літопису знайшли відображення складні форми народної боротьби включно до збройного повстання під проводом Наливайка, загони якого діяли в Білорусії. Автор описав також страту Наливайка, четвертованого в Польщі.

У Баркулабівському літопису вміщено ряд цікавих записів побутового змісту, які характеризують життя народу, звичаї шляхти, козаків, духовенства, а також розкривають соціально-економічні і політичні відношення в Україні, Білорусії, Литві і Польщі. Баркулабівський літопис становить важливу письмову пам'ятку, яка характеризує ідеологію проміжних верств українського і білоруського суспільства кінця XVI і початку XVII ст., переважно тих шарів нижчого духовенства, що були близькі до народу і до яких належав автор літопису.

Західноруські літописи XIV-XVI століть, як і староруські XI-XII століть, не позбавлені впливу ідеології панівного стану феодального суспільства України, Білорусії та Литви. Автори їх є переважно виразниками інтересів литовських князів, похвалами та панегіриками яким наповнені літописи. Так, у Супрасльському літопису вміщено панегірик-похвалу князеві Вітовту. Літописні оповідання, за винятком літопису Биховця, пронизані часто антимосковською тенденцією при описах війн Литви з Мсковською державою в XIV-XVI століттях. Ще сильніше звучать в них антипольські мотиви. Літописці прагнули показати, що великі князі литовські, вони ж і руські (Південної і Західної Русі), такі ж могутні й видатні, як і польські королі, а їх держава – Литовське князівство, в складі якого була Україна і Білорусія, може в усьому змагатися з Польщею. Похвали на користь литовських князів за своїми мотивами часто перегукуються з оповіданнями, вміщеними в «Повісті минулих літ» та інших південноруських літописах XI-XIII століть. Українські і білоруські історики-літописці від покоління до покоління наслідували давнім літописним традиціям. Разом з тим вони внесли в розвиток історичних учень багато нового, оригінального, що було властиве тій добі.

• **Українські літописи кінця XVI – початку XVII століть.** Літописні традиції в поширенні історичних знань і письмова їх форма виразу в Україні починаючи з кінця XVI ст. і далі не лише не слабшають, а, навпаки, ще більше зміцнюються. Українська історіографія цього періоду переживає круте піднесення й набуває ще більшого розвитку в період Визвольної війни середини XVII ст.

Великий інтерес до історичного минулого України був викликаний загальними обставинами економічного, політичного і культурного розвитку краю. Історичні знання ставали складовою частиною

Петро Могила

літератури, письменства, шкільної освіти, які так бурхливо розвивалися в Україні у зв'язку з діяльністю Острозької школи, а з 30-х років XVII ст. – Києво-Могилянської колегії та інших братських шкіл, що відкривалися на кошти міщан, монастирів, різних церковних об'єднань тощо.

Звернення до героїчного минулого українського народу, до показу його боротьби з татарами, німецькими рицарями, польським та литовським панством служило політичній меті могутнього соціального і національно-визвольного руху проти шляхетської Польщі після Люблінської і Брестської уній, національного оборонного руху козацтва проти Туреччини, Кримського ханства та інших зовнішніх ворогів. Історична література, поряд з усною народною творчістю – історичними піснями і думами українського народу, з залишками билинного епосу Київської Русі, була засобом виховання патріотизму, любові до своєї Вітчизни. Вона закликала народ до боротьби за своє визволення і вселяла впевненість у перемогу.

Мелетій Смотрицький

В боротьбі проти наступу шляхетської Польщі на інтереси українського народу і його культуру виникли такі визначні пам'ятки української полемічної літератури, як «Ключ царства небесного» (1587 р.) Герасима Смотрицького, твори Стефана Зизанія, «Апокрисис» (1597 р.) Христофора Філалета, «Тренос» або «Плач» (1610 р.) Мелетія Смотрицького, «Палінодія» (1622 р.) Захарія Копистенського та ін., а також послання-памфлети великого викривача соціальної та іншої «неправди і зла» Івана Вишенського. Твори Івана Вишенського є величним явищем в

Острозька біблія. Заголовний листок. 1581 р.

українській літературі кінця XVI і початку XVII століття. Ми вже не говоримо про ті високі зразки поезії, віршованої драми, часто історичного змісту, ораторського мистецтва, неповторними зразками яких збагатилась українська культура того часу.

Історіографія України в цьому процесі розвивалась на рівні вимог доби бурхливих подій. Літописи складаються освіченими духовними і цивільними особами, переважно вихованцями Острозької школи, Київської і Львівської колегій, у монастирях, а також представниками освіченого міщанства і козацтва.

Одною з цінних пам'яток української історіографії початку XVII ст. є Густинський літопис, знайдений у Густинському монастиреві біля Прилук на Полтавщині.

Авторство та час написання Густинського літопису достовірно ще невідомі. Один з дослідників висловив більш-менш переконливу думку про те, що цю цікаву літописну пам'ятку української історіографії написав між 1623 – 1627 рр. відомий тогочасний письменник, автор «Палінодії» Захарій Копистенський. Густинський літопис, що дійшов до нас, являє собою пізніший список, зроблений в 1670 р. з якогось примірника ієромонахом Густинського монастиря Михайлом Лосицьким. Як видно з передмови до літопису, Лосицький був не творцем літопису, а лише переписувачем його.

Літопис називається «Кройнікою» і являє собою компіляцію з багатьох давніх руських та польських джерел. Він містить у собі цілий скорочений вигляд історії від Київської Русі до Брестської унії включно. Літопис починається оповіданням, запозиченим з староруських літописів, найбільше з Київського і Галицько-Волинського. Автора

найбільше цікавили зовнішньополітичні відносини, в яких перебувала Україна з її сусідами – Литвою, Польщею, Кримським ханством, Туреччиною. Слідом за викладом загального історичного матеріалу, автор вміщує окремі невеликі розділи «Про початок козацтва», «Про застосування нового календаря» і закінчує літопис розділом «Про унію, як вона почалася в Руській землі». Цей розділ найцікавіший і найцінніший з точки зору вірогідності історичного матеріалу. Густинський літопис є не звичайною компіляцією, а твором з певними власними тлумаченнями фактів, запозичених автором із різних джерел, з оригінальними поглядами його складача на історію як предмет.

У передмові до літопису складач або переписувач його, на зразок літописця Галицько-Волинського літопису, який вписав у свій текст народну легенду про євшан-зілля, підкреслює значення для людини історичних традицій його народу. Думка зводиться ось до чого – у всякої людини існує природжена любов до своєї вітчизни, яка кожного неначе намагнічене залізо притягає до себе.

Слід думати, що передмова належить не первісному авторові літопису, а його переписувачеві останньої третини XVII ст. Михайлові Лосицькому. Своїм змістом і риторичністю мови вона нагадує нам звернення до читачів авторів козацьких літописів початку XVIII ст. Особливо вона подібна до «Передмови до чительника», вміщеної у літопису С.Величка.

Густинський літопис як пам'ятка своєї доби є одним з найбільш цінних в українській історіографії. В останній частині він більш достовірний і менш тенденційний, ніж будь-яка з тогочасних хронік, що виходили з під пера представників цивільної феодальної аристократії. Мова Густинського літопису зовсім близька до народної української. Отже, і з точки зору лінгвістики ця історична пам'ятка заслуговує на увагу.

Певний інтерес становить Густинський монастирський літопис, або «Летописец о первом зачатии и создании обители монастиря Густынского», що охоплює 1600 – 1640 рр. У ньому висвітлюються, головним чином, справи церковні і переважно ті, що зв'язані з історією Густинського монастиря, як одного з осередків ідейної боротьби проти католицизму і унії на Лівобережжі. Разом з тим церковна історія подана тут у зв'язку з рядом політичних подій, зокрема про діяльність

Сагайдачного і його політику на розрив унії і відновлення православної ієрархії в 1620 р.

Автор Густинського літопису був очевидцем і учасником багатьох подій, про які він розповідав. У силу цього коротка за своїм текстом літописна пам'ятка має велике значення з точки зору достовірності подій, описаних у ній. Твір пройнятий яскравою антикатолицькою та антиуніатською тенденцією і симпатією до козацтва як опори в боротьбі проти національно-релігійного гніту.

На початку XVII ст. в Києві був складений невеликий збірник літописних оповідань і заміток, відомий під заголовком – «Летописцы Волыни и Украины», який певний час зберігався у Львові, в бібліотеці Осолінських. При надрукуванні цього збірника Київською Тимчасовою Комісією для розбору давніх актів видавці дали йому назву Київський літопис.

Автор Київського літопису залишається невідомим. У кінці збірника вміщено записи Богдана Балики, батько якого, Яцько Балика, був київським війтом. Примірник літопису, що зберігався у бібліотеці Осолінських, спочатку належав настоятелю Межигірського монастиря Іллі Кощаківському, можливо й доповнювався ним. Проте із змісту тієї частини, яка складалася на початку XVII ст., можна зробити висновок, що ця літописна пам'ятка створювалася в середовищі багатого українського міщанства. Автором його був представник литовської орієнтації. Літописець, коли йде мова про війни Литви з Московською державою називає литовців «нашими». Наприклад – «року 1535 наші Стародуб взяли», «року 1564 битва Ульская была, наші Москву побили», «року 1580 Луки Великие наши взяли», «року 1581 Пскова наші добывали и, не взеше, поедналисъ» і т.д. До козацтва і козацьких рухів автор ставиться, на відміну від інших українських літописців, без захоплення, а іноді навіть негативно.

Про світське походження автора можна судити з того, що в літопису церковно-релігійні питання зовсім не порушуються. Предметом викладу цієї хроніки є зовнішньополітичні події, а також кілька згадок про падіж худоби, голодні роки і вмирання людей, про стихійні лиха тощо.

Київський літопис являє собою окремі, іноді розрізнені, короткі повісті і записи, запозичені з давніх руських літописів та частково з творів польських істориків – Стрийковського, Гваніні, Бєльського та ін. Багато

з них зустрічаються пізніше в Київському «Синопсису». Це, зокрема, стосується найбільшої частини – першої, в якій розповідається про стародавній період Русі. Тут вміщена легенда про римського кесаря, який нібито розподілив перед смертю своє царство серед чотирьох братів і одному з них – Прусу дав землі над Віслою в напрямку Прибалтики. Зроблено натяк на поширену в свій час легенду про походження русів від племені прусів. Потім йде оповідання про варягів, яких автор виводить з Варгії – «землиці у панстві Саксонського князівства, між волоською і французькою землями».

В кінці йде мова про закликання слов'янами трьох братів варягів з південних берегів Балтійського моря, а не з Скандинавії. З цими поглядами перегукуються ломоносівські концепції про походження Русі.

Дальший розділ містить у собі перелік подій з історії Києва від літописного переказу про його заснування аж до битви на Калці. Ця стаття закінчується легендою, яка ймовірно, запозичена з народних переказів про вигадане вбивство Батия угорським королем Владиславом.

Центральна частина літопису є переліком подій з історії Південної Русі і Литви від 1240 р. до 60-х років XVI ст. і початку XVII століття. Кінцеві записи належать сучасникові подій кінця XVI і початку XVII століття Богданові Балиці. Цікавим з кінцевих записів є оповідання про польсько-шведську інтевенцію на початку XVII ст., про появу і дії самозванців, як ставлеників польських магнатів. Закінчується літопис оповіданням про часи діяльності гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного.

Мова Київського літопису, як і багатьох інших літературних та історичних пам'яток, близька до народної української, яку тоді часто називали посполитою мовою. За мовною ознакою і стилем українські літописні пам'ятки XIV – XVI століть далеко відійшли від старовинних руських літописів XI – XIII століть у бік суто місцевих українських ознак. Вони для нас служать не лише джерелами і пам'ятками історіографії, а й є яскравим свідченням мовного та взагалі національно-культурного розвитку українського народу.

• **Мемуари XVI – першої половини XVII століть.** Певне значення для пізнання минулого України, зокрема історії козацтва, займають мемуари XVI і першої половини XVII століття. Вони великою мірою доповнюють тогочасні літописи і хроніки, а також дають уявлення

про ідейно-політичні й історичні погляди їх авторів. Приватні мемуарні записи і хроніки ми відносимо до особливого, властивого лише їм жанру літератури, в якому відображено історичні події через ряд побічних ідейних, політичних, класових і станових позицій, на яких стояли тогочасні свідки подій, переважно урядові особи Литви і Польщі, різного роду дипломатичні посланники та інші особи, що не були істориками по своєму заняттю. Якщо мемуари як історичне джерело часто поступаються фактичною вірогідністю в порівнянні з літописами і хроніками, не кажучи вже про архівні матеріали, то вони виграють тим, що повніше відтворюють живі і різнобічні картини народного, суспільно-політичного і державного життя, воєнних подій тощо. Пам'ятки подібного роду дають змогу читачеві зрозуміти рівень суспільних відносин людей, ставлення станів або їх представників до певних подій, розвиток тогочасної культури тощо.

З історії України XVI – XVII століть є значна кількість мемуарів, написаних переважно іноземцями або місцевими освіченими особами польською і латинською мовами і надрукованих у різних давніх виданнях часто недоступних для сучасного читача. Наприкінці XIX ст. редакція журналу «Киевская старина» зробила спробу надрукувати найважливіші з них у перекладі на російську мову. В результаті були опубліковані великі уривки з творів деяких мемуаристів під редакцією професора Київського університету В.Б.Антоновича.

До першого випуску ввійшли мемуари Михалона Литвина, написані в середині XVI ст. Михалон – це латинізоване ім'я «Михайло», як воно тоді вживалося на всій Русі, а Литвин – назва народу, з якого вийшов автор, тобто він належав до литовської народності. Прізвище його залишилось для нас невідомим. У мемуарних творах Михалона Литвина знайшли відображення життя і побут татар, жителів Литви (литовців, білорусів і українців) та московитян, як називали в Литві, Польщі і в західноєвропейських країнах великоросів. Записи Литвина являють собою велику скарбницю свідчень про внутрішні соціально-економічні і політичні відносини, про побут і нрави, становище шляхти й безправ'я народу у Великому князівстві Литовському. Погляди Михалона Литвина на історію, його світогляд у багатьох випадках збігаються з поглядами його сучасника, ідеолога російського самодержавства і публіциста Івана Пересвєтова. В багатьох випадках

Михалон Литвин навіть ідеалізує нрави і звичаї татар та самодержавний лад часів Івана IV, щоб сприяти зміцненню королівської влади в польсько-литовській державі.

Як відомо, після смерті Сігізмунда I в 1573 р. на сеймі в Варшаві польським королем був обраний брат французького короля Карла IX Генріх Валуа. Для ознайомлення з краєм, який мав прийняти французький принц, доручено було французу Блезу де Виженеру написати доповідну записку з елементами показу історичного минулого Польщі, Литви, України і Білорусії. В мемуарах Блеза де Виженера ми знаходимо свідчення про минуле і сучасне тієї частини Східної Європи, якою володіла Польща, а найбільше про Галичину, Волинь і Поділля у відношенні до яких у XVI ст. постійно вживається назва «Україна». В мемуарах де Виженера подано короткі історичні нариси українських земель з давніх часів до середини XVI ст. Тут же мемуарист описав ряд епізодів з історії боротьби Південної Русі, Литви і Польщі з татарами.

До 70-х років XVI ст. відносяться мемуарні записи польського шляхтича, протестантського письменника, що присвятив себе вивченню історії, Леонарда Городецького під назвою «Описання війни Івонії, господаря Волоського». В оповіданні Городецького йде мова про події, що розгорталися в суміжних з Україною землях, в князівствах Молдавії і Валахії, про їх боротьбу з турками і участь у цій боротьбі українського і польського народів.

Однією з найцікавіших пам'яток мемуарно-історичної літератури кінця XVI ст. є щоденник дипломата германського імператора Рудольфа II Еріха Лясоти, що виконував ряд важливих дипломатичних місій в роки царювання Федора Івановича, а також в Польщі й Україні після смерті короля Стефана Баторія.

Між 1588 і 1594 рр. Лясота перебував в Україні. В 1594 р. він виконував дипломатичне доручення, зміст якого зафіксовано в його щоденнику. Ця частина щоденника для історії України становить найбільший інтерес. На початку 1594 р. Рудольф II доручив Лясоті їхати в Запорізьку Січ з тим, щоб умовити козаків стати на імперську службу з метою боротьби проти турків. Лясота здійснив цю подорож, але місія його не досягла поставленої мети: запоріжці протягом цілого літа зволікали переговори різними туманними обіцянками і нарешті відмовилися.

Щоденник Еріха Лясоти є важливим джерелом для вивчення історії козацтва, зокрема перших років утворення і героїчної діяльності Запорізької Січі. З точки зору історіографії він є пам'яткою, в якій відображені думки іноземців про Україну, її суспільні відносини та народ.

Переїзджаючи через Львів, Е.Лясота записує: «Львів – столиця Червоної Руси. В місті є єпископська катедра, воєвідство, кастелянія (залога фортеці) і староство; має два замки: один у місті, інший поза містом на високій горі, звідки відкривається вигляд на декілька миль. В цьому місті багата торгівля: її ведуть переважно вірмени, які тут поселилися і мають прекрасну церкву, де і провадять богослуження за звичаями свого обряду».

Про Кам'янець на Поділлі автор пише: «В місті є єпископська катедра, воєвідство, кастелянія і староство, і лежить воно в місцевости, сильно укріпленій самою природою, з яким не може дорівнятись ніяке інше місто в Польщі; є там замок, з'єднаний з містом за посередництвом високого мосту».

Про Прилуки зауважує: «Прилуки, велике, нове укріплене місто з замком; в ньому є чотири тисячі домів над річкою Десницею... Місто є оточене прекрасними, просторими і родючими ланами і пасовиськами, серед котрих розташовані поодинокі маленькі дивні будинки зі стрільницями, куди ховаються селяни, заскочені з нечевя татарами, і обороняються від них; тому кожний селянин, йдучи на працю в поле, завжди має з собою рушницю на плечах і шаблю або тесак при боці; бо вони дуже часто є в небезпеці перед татарами і майже ніколи не бувають в безпеці від них».

Про Київ Е.Лясота каже, що колись він був «славною столицею і самостійним князівством... Він великий і сильно укріплений, був давніше прикрашений силою прекрасних церков і будинків, як громадських, так і приватних... Особливо славний прекрасний і величавий собор св. Софії, котрому нема рівного по величині і котрий збудований цісарем Володимиром за зразком катедри св. Софії в Царгороді. Під цей час церква хоч і збереглася, але перебуває в великому занедбанні; горішні склепіння її, особливо всередині, прикрашені мозаїкою, долівка вистелена гарним кольоровим камінням; на горі галєрія або хори, котрих поруччя від одної кольони до другої складаються з суцільних плит блакитного каміння з прозорою (ажурною) різьбою...

Далі з хорів виходять по шрубованих сходах на вежочку, в котрій Володимир, за переказами, мав звичай скликати Раду; це легке, ясне приміщення, котре має назву «столиці Володимира».

Про Золотоверху Михайлівську церкву читаємо: «Це прекрасна будова, в середині котрої є округла баня, дах котрої позолочений; всередині теж прикрашена мозаїкою, а підлога виложена маленькими кольоровими камінчиками».

В цілому про Київ Е.Лясота відзначає: «Там, де видніють руїни і де колись стояло місто, в сучасну добу майже зовсім нема будинків, або їх дуже мало, а сучасне місто побудоване внизу в долині, на правому березі Дніпра, воно займає досить великий простір, тому що майже при кожному домі є садок. В ньому багато церков, вони майже усі деревляні, лише одна камняна – стоїть на площі. Там є також катедра католицького єпископа, але соборна церква зовсім занедбана, деревляна. Тут живуть також вірмени, зрештою, не особливо заможні; вони також мають свою церкву. Замок стоїть високо, на окремій горі і займає великий простір; він також не мурований, а деревляний, обмазаний глиною». З таким самим захопленням і признанням пише Лясота про Печерський монастир і «прекрасну мурована церкву в ній».

З опису свого перебування у Запорізькій Січі виходить, що запорізька старшина була добре ознайомлена зі всіма європейськими особливостями дипломатичних зносин і не раз дивувала Лясоту своєю чемністю та добірною вихованістю. Прибувши до Запорізької Січі, що була на острові Базавлук на Чортомлицькім дніпровищі, Лясота пише, що запорізька старшина зустріла його з почестями, навмисне для того вислана на зустріч; при тім на славу посла стріляли з гармат. «Ранком (дня 19 червня) вождь (Запорізький гетьман Богдан Микошинський) прийшов до нас з візитою разом з кількома старшинами, а потім приймав у себе. Після обіду вони вислухали московського посла... Але перед тим заки його вислухати, їх вождь прислав нам з кола прохання, щоби авдієнція, яку вони дали московському послові раніш, ніж нам, не була приводом до непорозуміння, бо їм добре відомо, що його цісарська величність стоїть вище усіх європейських королів і що тому його послів треба було би вислухати першими. Але тому, що вони передбачають, навіть почасти переконались в тому, що москаль хоче висловити свої міркування відносно вербування військових сил, тому вони вважають

можливим перед тим вислухати його». Під час переговорів запорізька старшина зауважила, що їм «тяжко положитися на молдавського господаря, та і самі молдавани від природи несталий, зрадливий нарід, віроломство котрих добре знане козакам». Притім «козаки сказали, що вони не мають звичаю вступати на службу та йти в похід при непевних умовах, і тому бажають, щоб я зробив з ними договір в ім'я цісаря». Тут же з'ясувалася фальшива роль Казимира Хлопицького (польського агента), який видавав себе за бувшого «козацького гетьмана» та ніби посередничав в переговорах поміж цісарем і козаками, а в дійсності, як каже Лясота, «своїм самозванством сам подав привід до поважних непорозумінь». Про московського посла Лясота пише, що він ще перед Запоріжжям, у гирлі Псла, коли зустрів Лясоту, то вдавав, ніби московський князь мав у своїй службі запорізьких козаків, «але він (московський посол) і далі буде зноситися з Запоріжцями з почестями і подарунками». Ця фальшива роль московського посла згодом з'ясувалася, бо московський посол прийшов до Запорізької Січі в ролі прохача і спостерігача, а вже ніяк не в ролі покровителя. Лясота називає запоріжців хоробрими і підприємчивими людьми, котрі з ранніх років вправляються у військовому ділі і прекрасно вивчили ворога – турків і татар. Вони мають власні гармати і багато з них вміє поводитися з цією зброєю, так що при них зайвим наймати і утримувати окремих гарматчиків» (як це водиться в іншому війську, зокрема німецькому!): «їх старшина задовольняється загальним пайком, не вимагаючи більшої платні».

Е.Лясота робить наприкінці також цікаві заключення про роль і значення Запоріжжя та українських козаків: «Через те, що внутрішні справи Польші, як видно було, загрожували переворотом в недовгому часі, то я вважав справою надзвичайної ваги запевнити собі приязнь цього товариства (Запорізьких козаків), котре не тільки користується величезними впливами на Україні (с.т. Волині і Поділлі), але на котре оглядається і ціла Польща».

Більш широке коло мемуарно-історичної літератури відноситься до першої половини XVII ст., коли Україна вела вперту, смертельну боротьбу з турками, Кримським ханством і Річчю Посполитою, коли на всю Європу і Малу Азію прогриміла героїчна слава українського козацтва, особливо Запорізької Січі.

З точки зору військової історії важливе місце займають оповідання про війни Польщі і козацтва з могутньою турецькою іиперією, зокрема про битви під Цецорою 1620 р. і Хотином 1621 р. У першій прославилися Михайло Хмельницький та його син Богдан, майбутній гетьман України, в другій – Петро Сагайдачний, під командуванням якого козацтво розгромило величезну армію турків. З багатьох, приблизно з десяти, оповідань сучасників найбільш докладним є щоденник Якова Собеського, надрукований у російському перекладі з польських видань В. Антоновичем. Взагалі повість про Хотинську перемогу над турками стала предметом для багатьох історичних розвідок, монографій, літературних творів, народних поем і переказів у Польщі. Твір Якова Собеського є першим за часом і найбільш важливим за своєю вірогідністю, тому що автор був не простим учасником подій, а займав одне з керівних місць у цій військовій кампанії. Його щоденник був написаний у ході війни по живих слідах військових подій.

Разом з тим слід відмітити, що Хотинська кампанія в творі Собеського подана з властивою польським сучасникам необ'єктивністю з перебільшенням, а часто й ідеалізацією ролі керівних кіл і війська Польської держави та затушовуванням й знеціненням ролі козацтва.

Для історії України твір Собеського має певне значення з того погляду, що автор докладно описав побут, військові і цивільні риси управління, характер і звичаї козаків. Він дав майстерну характеристику Петру Сагайдачному. Проте в показові військових подій під Хотином Собеський принизив видатну роль, яку відіграли козаки на чолі з Сагайдачним у перемозі над чисельною, добре озброєною і випробуваною в військових походах турецькою армією.

У мемуарній літературі польських авторів історичні події відображені, як правило, з тенденційних позицій. До таких мемуарів ми можемо віднести «Щоденник походу проти козаків запорозьких» (1625 р.) невідомого учасника Куруківської кампанії, а також щоденник ченця домініканського ордена Сімеона Окольського про боротьбу Польщі з селянсько-козацькими рухами в 1637-1638 рр. Придушення цих повстань тут розглядається як боротьба Польщі проти домашнього, внутрішнього ворога. Окольський виправдовує жорстокі криваві розправи польсько-шляхетських військ над українськими повстанцями, якими керували Павлюк, Скидан, Острянин і Гуня. До оповідань про

характер польсько-шляхетського панування в Україні відноситься «Щоденник Богуслана Казіміра Машкевича» (1643 – 1649 рр.).

Найбільший інтерес серед мемуарів першої половини XVII ст. становить твір «Опис України» Гійома Левассера де Боплана. Боплан прожив в Україні понад сімнадцять років, працюючи в Польщі інженером. Він побудував ряд військових укріплень, замків і міст. У своїй книзі Боплан уміло передав свої власні спостереження над життям і побутом українського народу, запорізького козацтва, шляхти, міщан тощо.

Про українських козаків Боплан пише, що вони «Хоробрі побідники, загартовані у боротьбі, завжди готові по першому наказу, за тиждень, виступити в поле... Не можна надивуватися, з якою сміливістю вони перепливають море... Під час плавання козаки зовсім не п'ють горівку і взагалі не беруть її з собою, а як що знайдеться у човні п'яний, то його отаман наказує кинути за борт... Козаки з природи сильні і рослі, люблять вбиратися, але лише тоді, коли вертаються переможцями... Не багато з них вмирає на ліжку і то в великій старости; більша частина залишає свої голови на полі чести...»

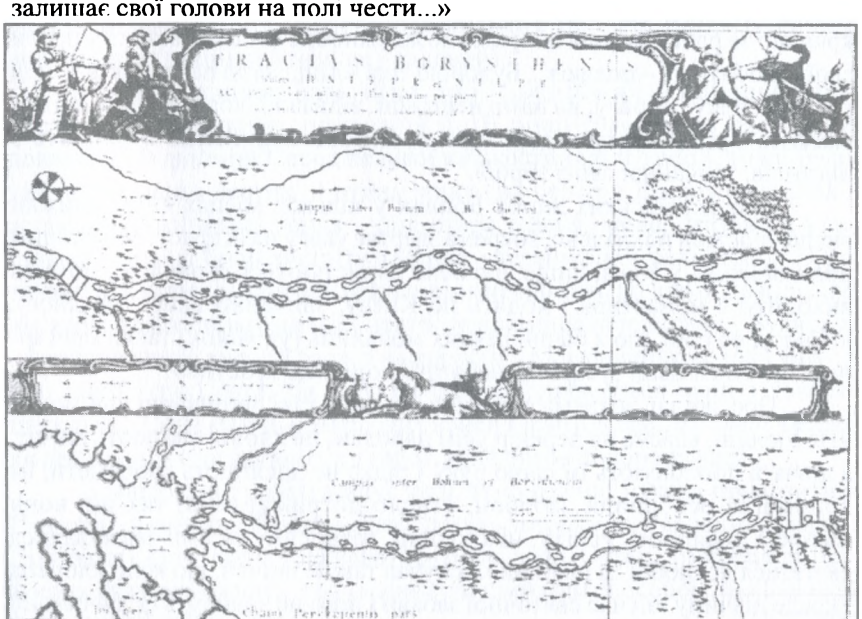

Фрагмент карти України Г.Боплана

Про козацький устрій Боплан пише, що гетьмана козаки обирають таким способом, що збирається Рада «старих полковників і сивих вояків, що користуються загальним довір'ям». З цього кола вибирають гетьмана поміж собою більшістю голосів. Козаки, каже Боплан, «сліпо слухають гетьмана і його «влада необмежена», але трохи далі той же Боплан додає: «Одначе без згоди Ради, або (інакше кажучи) Військової Ради, нічого (гетьман) не розпочинає... Очолюючи військо вони (гетьмани) мусять пам'ятати, що у небезпеці повинні відзначатися розумом, хитрістю, хоробрістю і передовсім вистерігатися невдачі: бо козаки трусливого провідника забивають як зрадника і на місце його становлять нового». Так само вибирають і похідного отамана (на час військових походів), причім задумуючи йти в похід, «козаки просять дозволу не в короля, але у (свого) гетьмана».

Про вдачу українців Боплан пише, що «вони мають нахил до лінощів, багато п'ють ріжних напитків, одначе підчас походів козаки зовсім не пиячать... Загалом «крім одягу, не можна помітити в козаків нічого грубого. Єднаючи з хитрим і гострим розумом щедрість і безкористність, козаки страшенно люблять свободу; смерть вважають кращою за рабство і для оборони незалежности часто повстають проти своїх гнобителів – поляків... Будовою тіла міцні, легко переносять холод і голод, спеку і спрагу; на війні невтомні, відважні, хоробрі, або, ліпше, сказати, зухвалі і мало дорожать своїм життям. Мітко стріляють з пистолів, звичайної своєї зброї».

Про українських жінок Боплан у кількох місцях своєї книжки висловлюється похвально, зокрема звертає увагу на їх красу. Між іншим про монахинь у Києві пише, що вони користуються свободою, можуть виходити з монастиря і ходять по Києву, звичайно впарі (по двоє). «Пригадую собі, що я бачив деяких монахинь (українок) таких прегарних, що і в Польщі зустрічав небагато подібних красунь».

Про звичаї, зокрема сватання, записує такі легендарні відомості: «На Україні, власне на перекір усім народам, не хлопці сватають дівчат, а дівчата пропонують їм свою руку і рідко не досягають своєї мети; їм допомагає особливий забобон, стисло дотримуваний, так що вони швидше досягають успіху, ніж хлопці, котрі самі часами зважувалися свататися до любої їм дівчини». Існував також звичай, що коли хлопець вкраде дівчину під час святочної забави і його не знайдуть (з дівчиною) протягом 24 годин, то батьки дівчини (навіть якщо це будуть пани-

дідичі), йому мусили простити такий вчинок, а хлопець міг оженитися з цією дівчиною, якщо вона дасть на це свою згоду. Про чеснотливість українських дівчат Боплан пише: «Хоч свобода пити горілку і мед могла би допровадити їх до спокуси, але прилюдне осміювання і встид, якому вони підпадають, втративши невинність, стримує їх від спокуси».

Про український клімат читаємо, що «хоч Україна лежить на однаковій географічній широті як Нормандія, але холод на Україні більш суворий». Боплан описує великі морози, очевидно, незвичні для француза, від котрого люди відморожують собі окремі частини тіла і навіть зовсім замерзають. « «Українці бороняться перед холодом в зимі тим, що тричі в день їдять рід зупи з горячого пива з маслом, перцем і хлібом, і тим забезпечують свої внутрености від холоду». Українське літо є дуже тепле і сухе, при чім буває мало дощів аж до жовтня.

Про рослинність в Україні Боплан пише, що на Запоріжжі були цілі ліси вишневих дерев, які на початку серпня приносять ягоди величиною сливки, а які (смаком) не гірші садових вишень. Так само були малорослі мигдалеві дерева з гіркими овочами, але вони вже не росли цілими лісами. Береги Запорізьких порогів покриті диким виноградом (таким добрим, як і садовий).

Автор відмічає багатство риб у водоймах – коропів, щук «незвичної величини», осетрів та ін. В річці Домоткань були раки довжиною 9 дюймів! Серед великої кількости риб у річці Самарі були також оселедці і осетри. З птиць згадує на берегах Дніпра пеліканів і журавлів. З копитних звірів – цілі отари оленів, ланів, сайгаків і т.зв. сугаків. Можна було зустріти кабанів «незвичайної величини». Було також багато диких коней, одначе вони «неспосібні до ніякої праці», але «м'ясо їх незвичайно смашне і навіть делікатніше за телятину... Буйволів і взагалі великої худоби багато на кордоні з Московщиною; так само є і білі зайці і дикі коти. На кордоні Валахії здибаються вівці з довгою шерстью... Пани мають прекрасних коней тарантоватих, с.т. смугчастих як леопарди; їх запрягають до карет, коли треба подорожувати».

З мінералів Боплан згадує сіль, яку українці мусять привозити з Покуття – з границь Трансильванії, де сіль виварюють з солоних джерел. Добувають сіль також з ольхової і дубової золи. Отже, тут мова йде про досить складний процес добування солі хімічним способом, що був тоді вже відомий в Україні.

Про ремесла і промисли Боплан пише: «В країні Запоріжській, ви знайдете людей, що вміють усі ремесла, потрібні для громадського життя: теслярів для будування домів і човнів, стельмахів, слюсарів, мечників (зброярів), грабарів, шевців, бондарів, кравців і т.д. Козаки великі мистці в добуванні салітри, котрою переповнена Україна, та у виготовлюванні гарматного пороху. Жінки прядуть лен і вовну, тчуть для свого вжитку полотно і сукно. Усі козаки вміють орати, сіяти, жати, косити, пекти хліб, виготовляти страви, варити пиво, мед і вино, виготовляти горілку і т.д. Вони взагалі спосібні до всіх мистецтв».

Нарешті, торкаючись торгівлі, Боплан зауважує, що мешканці Києва «витворюють досить значну торговлю для України хлібом, футрами, воском, медом, салом, соленою рибою та ін.»

Одночасно з «Описом України» Боплан склав географічні карти Польщі і України XVII ст., які невідомо чому загинули під час літографування. Була надрукована лише частина з відображенням України у складі воєводств: Київського, Чернігівського, Подільського, Брацлавського, Волинського і так званого Покуття.

Мемуари XVI -XVII століть дійшли до наших днів не повністю. Все ж вони являють собою не лише важливе джерело для вивчення історії України, а й своєрідний вид історичної літератури, в якій відображені певні суспільно-політичні й історичні погляди представників тих чи інших кіл панівних верств польсько-литовської держави, в складі якої тоді перебувала Україна.

• **Литовсько-польська доба в наукових працях.** Литовсько-польській добі української історії присвячена велика кількість наукових праць. Про них піде мова в наступних розділах при розгляді найважливіших концепцій з історії України представників різних течій в українській та зарубіжній історіографії. Зупинимось лише на окремих моментах даного періоду, до яких автори пропонованого курсу вже не будуть повертатись.

Деякі українські історики дотримуються думки, що Велике князівство Литовське у період до Люблінської унії 1569 р. було одночасно і Українською державою, тому часто називають його Литовсько-Руською державою. Так, Марко Антонович зазначає: «Литовська доба була іншою формою нашої держави, аніж Київська чи Галицько-Волинська, але тільки формою. Державне хотіння українців знаходило свій вислів в

об'єднанні довкола династії Гедиміна... Епоха Гедиміновичів була для України продовженням і дальшим розвитком князівського періоду, але для правильного розуміння цієї доби необхідно відмовитись від сучасних уявлень про державу як про необхідно національний утвір».

Зовсім іншу точку зору висловлював М.Грушевський. Вказуючи на окупаційну політику литовських князів, він підкреслював, що вона негативно позначилася на політичному становищі України та її внутрішніх відносинах: у складі Литви Україна втратила самостійність. Ще більш чітко сформулював цю думку І.Крип'якевич. Аналізуючи становище України у складі Литви, історик зазначав, що на перший погляд може видатися, ніби Литовська держава – це продовження давньої української державності. Проте той факт, що з самого початку на престол був покликаний литовський князь, свідчило про відмову від самостійності – адже цим самим Галицько-Волинське князівство потрапляло в залежність від Литви, ставало литовською провінцією. В історичних джерелах є свідчення, що міста Київської Русі підкорялися литовським князям, не чинячи особливого опору. Головною причиною цього було прагнення звільнитися від ненависного татаро-монгольського гноблення, тим більше, що окупація литовцями українських земель здійснювалась під лозунгом: «Ми старовини не чіпаємо і новини не вводимо». Однак з цими твердженнями важко погодитися, якщо врахувати більш ніж столітнє панування на українських землях таких войовничих литовських князів, як Мендовг, Гедимін, його син Ольгерд, який остаточно приєднав до Литви Волинь і Поділля.

Стосовно ж твердження, що литовські князі «старовини не зачіпали, а новини не вводили», то історики, котрі визнають литовську державу одночас українською, висувають як аргумент той факт, що українці в ній користувалися рівними з литовцями правами. І справді, українці та білоруси мали значні права у Великому князівстві Литовському. Так українські й білоруські князі та бояри брали участь у великокняжій раді; деякі з них обіймали найвищі посади в державній адміністрації та війську, користувалися рівними з литовцями привілеями. Церковнослов'янська мова з домішкою української визнавалася державною мовою. Православна церква займала привілейоване становище. Позитивний вплив на литовську мала українська культура, яка на той час досягла значно вищого розвитку (Див.: Малик Я., Вол Б., Чуприна В. Історія української державності. – Львів: Світ, 1995).

Але з іншого боку, із входженням українських земель до складу Великого князівства Литовського відбулися суттєві зміни у державній структурі. По-перше, державна влада сконцентрувалася в руках великого литовського князя і була вона майже необмеженою. По-друге, великий князь розпоряджався всіма військовими силами й матеріальними засобами держави. По-третє, хоч українські землі і користувалися самоуправлінням, проте воно поширювалося тільки на господарські відносини, суд, релігію, але в жодному випадку не на державну адміністрацію. По-четверте, литовський князь Ольгерд усунув у головних українських центрах українських князів і замість них призначив намісниками своїх синів та родичів. Так литовські князі намагалися знищити в Україні стремління до самостійного державного життя (Див.: Коцур А. Українська державність: історія та сучасність. – Чернівці, 1995). Традиції української державності розвинулися і поглибилися в період козаччини.

Проблема етносоціального розвитку українського народу належить до складних, особливо дискусійних і разом з тим до найактуальніших та найменш досліджених в українській історіографії. Питання етногенезу українського народу досліджували Ф.Сафонович, І.Гізель (др. пол. XVII ст.), П.Симоновський, О. Рігельман, О.Шафонський, Я.Маркович (XVIII ст.), Д.Бантиш-Каменський, М.Маркевич, М.Максимович, В.Антонович, М.Костомаров (XIX ст.) та ін. М.Грушевський першим в історіографії бачив український народ цілком зформованим ще в часи складання Київської держави, тобто в IX ст. Увесь його «Нарис історії українського народу», спеціально написаний до російського читача, пронизує думка, що Київська Русь породила Україну. В іншому популярному творі «Ілюстрована історія України» М.Грушевський прослідковує родовід української народності з перших століть нашої ери. Десятий параграф першої частини так і називається: «Українське розселення. Анти». В десятитомній «Історії України-Руси» найповніше в тогочасній історіографії відображено концепцію української етнічної сутності і спадщини Київської Русі. В окремих публіцистичних працях («Освобождение России и украинский вопрос») М.Грушевський писав, що «...українська народність належить до категорії народностей демократичних, а історичні умови звели її національний склад майже виключно до демосу, причому, головним чином, демосу селянського, землеробського».

Протягом десятиріч радянська історіографія, послуговуючись «різнобарвними» псевдонауковими дефініціями, безпідставно твердила про походження українського народу з XIV ст. (опубліковано з цього приводу понад 300 праць). Так, навіть у найновішій радянській монографії, присвяченій цьому питанню, (Українська народність: нариси соціально-економічної і етнополітичної історії. -К.: Наукова думка, 1990) проблема походження українського народу висвітлюється за традиційною схемою, коріння якої, все-таки, в «Кратком курсе истории ВКП(б)». Зародження української народності автори даної монографії відносять до XII-XIII ст., а консолідацію – до XV-XVII ст. На їх думку переростання української народності в націю буржуазну відбувалося протягом др. пол. XVII – середини XIX ст.

У такому ж дусі трактуються ці проблеми і в навчальному посібнику з історії України для студентів вузів (Історія України. Курс лекцій: У 2-х т. – Т. 1. – К.: Либідь, 1991). По-перше, дивує, чому питання про формування українського народу розглядається аж у сімнадцятій лекції. По-друге, незважаючи на те, що автори намагаються подати різні точки зору на цю проблему, їхні особисті симпатії на боці тих, хто сповідує формаційний принцип в історії України. А звідси: «Існують такі типи етносоціальних спільностей: плем'я, народ (народність), нація..., плем'я зароджується в умовах первісно-общинного ладу, народ – в умовах феодалізму, нація – в умовах буржуазного ладу. Період утворення українського народу охоплює XII – др. пол. XVIII ст.» (С. 336).

В цьому плані вигідно відрізняється шкільний підручник з історії України (Г.Я.Сергієнко, В.А.Смолій. Історія України (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – К.: Освіта, 1993). Прийнявши в питанні етногенезу українського народу і становленні його державності концепцію М.Грушевського, згідно з якою історія українського народу, як такого, починається з IV ст., автори зазначають, що «новітні дослідження українських істориків і археологів в основному підтверджують думки вченого». І далі «Анти і склавени, яких учені називають праукраїнцями, були численними слов'янськими племенами, які в сиву давнину започаткували формування української народності й державності в формі демократії... Потім формування української народності відбувалося в епоху раннього середньовіччя, коли союзи

східнослов'янських племен утворили Київську державу. ...Зрештою в період політичного роздроблення цієї великої держави українська народність стала етнічною основою південно-західних князівств: Київського, Переяславського, Чернігівського, Сіверського, Галицького, Волинського. Все це були державно-політичні й соціально-економічні форми існування української народності протягом першого її тисячоліття» (С. 38).

Сьогодні стає зрозумілим, чому в радянській історіографії було введене поняття єдиної давньоруської народності, яка нібито дала початок трьом спорідненим народам, чому «обгрунтовувалась» історичними «фактами» суто політична концепція злиття націй. Існував нібито один народ, потім через зовнішні несприятливі обставини (татаро-монгольське завоювання) він роздрібнився, а після «возз'єднання» в кордонах однієї держави треба поступово позбутися національних відмінностей і повернутися до першооснови. Щось подібне можна почути в наш час серед «науковців», перш за все Росії, які ратують за відновлення імперії на теренах колишнього СРСР. І ще один аргумент: ми цілком точно знаємо, коли саме і в яких політичних документах народилися тези, на зразок про єдину давньоруську народність. Тому не потрібно витрачати, – за словами О.Субтельного, – порох на наукову аргументацію неможливості її існування.

Рекомендована література

1. Бевзо О.А. «Львівський літопис» і «Острозький літописець» як джерело для вивчення історії України в др. пол. XVI – пер. пол. XVII ст. // Наук. зап. Ін-ту історії АН УРСР, 1960. – Т. 13. – С. 39 – 62.
2. Білик Б.І., Гриценко І.С., Калакура Я.С. Джерела та історіографія української історії // Історія України: Конспекти лекцій. – К.: НМК ВО, 1992. – С. 17 – 21.
3. Ващенко В.П. Советская историография о социально-экономическом развитии Украины в период феодализма: Уч. пособие. – Одесса: ОГУ, 1982.
4. Історіографія проблеми формування української народності // Українська народність: нариси соціально-економічної та етнополітичної історії. – К.: Наук. думка, 1990. – С. 12 – 40.
5. Крип'якевич І. Мемуари українців XVI – XVIII ст. – Львів: Зоря, 1924.

6. Кулинич І.М. «Щоденник» Еріха Лясоти – як джерело для вивчення історії України другої половини XVI ст. // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки: Міжвід. наук. зб.– К., 1995.– Вип. 5.– С. 127-135.
7. Міносян А.С. Становлення української державності у IX – на початку XX ст.: Історіографія проблеми.– Дніпропетровськ, 1996.
8. Наливайко Д.С. Козацька християнська республіка (Запорозька Січ у західноєвропейських історико-літературних пам'ятках). – К.: Дніпро, 1992.
9. Наливайко Д. Очима Заходу: Рецепція України в Західній Європі XI–XVIII ст.– К.: Основи, 1998.– С. 79-149.
10. Оглоблин О. Історіографія // Енциклопедія Українознавства: В 10 т. – Львів, НТШ, 1994. -Т. 3. – С. 887 -890.
11. Різні погляди на причини й характер польсько-українських відносин XVI – XVII ст. Питання про походження української козаччини в історичній літературі // Дорошенко Д.І. Нарис історії України. – Львів: Світ, 1991. – С. 146 – 166.
12. Січинський В. Чужинці про Україну. – Львів: Світ, 1991. – С. 14 – 24.
13. Яворницький Д. Україно-руське козацтво перед судом історії (історіографія питання) // Україна. – 1991. – N 18. – С. 17 – 19.

ІСТОРІОГРАФІЯ ЧАСІВ ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ СЕРЕДИНИ XVII СТ. І СКЛАДАННЯ ДЕРЖАВНОСТІ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

• Козацько-старшинські літописи XVII ст. •Монастирські літописи XVII ст. • «Хроніка з літописців стародавніх» Феодосія Сафоновича та Київський «Синопсис» • Описи козацької України зарубіжними авторами •Історіографія життя та діяльності Богдана Хмельницького

• Козацько-старшинські літописи XVII ст. Період Визвольної війни, організації української держави став переломним моментом в історії України, мав неабиякий вплив на країни не тільки Східної, але й Західної Європи. Український народ здобув ряд видатних перемог над польсько-шляхетськими військами, визволив більшу частину України й ще раз підтвердив своє право на незалежність. Складні й багатогранні події другої половини XVII ст. знайшли своє відображення в історичній літературі цього періоду. Це, перш за все, цикл оригінальних літописів і хронік. Важливе місце серед них належить літопису Самовидця, вперше надрукованому О.Бодянським у 1846 р.

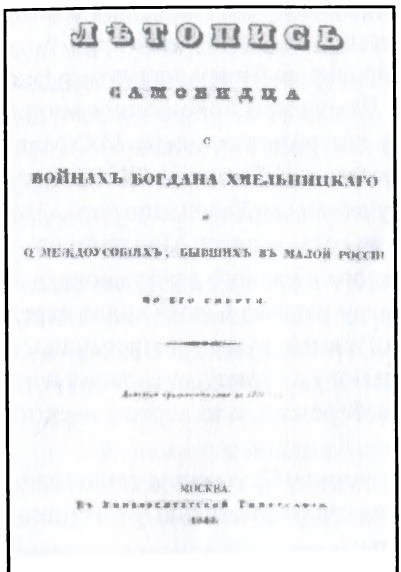
ЛѢТОПИСЬ

САМОВИДЦА

О

ВОЙНАХЪ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦКАГО

И

О МЕЖДОУСОБІЯХЪ, БЫВШИХЪ ВЪ МАЛОЙ РОССІИ

ПО ЕГО СМЕРТИ.

МОСКВА.

Літопис Самовидця. Титульна сторінка першого видання, здійсненого О.М.Бодянським в 1846 р.

в Москві. Вдруге цей літопис видала у 1878 р. Київська Тимчасова Комісія для розбору давніх актів.

Літопис Самовидця як джерело для вивчення історії України і пам'ятка історіографії та літератури є одним з найцікавіших, де висвітлюється історія бурхливої доби XVII ст. Він притягнув увагу багатьох істориків. Дослідження цієї пам'ятки почалося з того часу, коли відомий історик Орест Іванович Левицький (1849 – 1922 рр.) при другому виданні літопису Самовидця, 1878 р., додав до нього свою розвідку.

Орест Левицький, порівнявши багато списків цього літопису, прийшов до висновку, що початковий оригінальний його текст піддався великим змінам і доповненням з різних джерел пізнішими переписувачами XVIII ст. В цих пізніших списках помічені також скорочення. В найчистішому вигляді виявився найдавніший і найоригінальніший, що найкраще зберігся з шести відомих списків. Він належав на початку XVIII ст. одному з представників козацької старшини – Іскрицькому. Після короткого вступу в ньому висвітлюються події від 1648 до 1702 р. Цей список зберігся в оригіналі, а не в пізнішій переписці і є найповнішим.

Літопис Самовидця дійшов до нас без імені автора і місця його написання. Чи ці дані загублені пізнішими переписувачами, чи автор волів приховати своє прізвище, це питання розв'язати важко. Довгий час в нашій історичній літературі точилася полеміка про те, хто ж був автором літопису Самовидця? Ця суперечка була не безпредметною. Від розв'язання питання про авторство літопису залежало ряд інших питань з історії XVII ст., зачеплених у літопису, зокрема питання про соціальні

погляди літописання, про ідейну цілеспрямованість твору, про оцінку ряду фактів, висвітлених Самовидцем як особою свого часу тощо.

Перший видавець літопису О.М.Бодянський висунув гіпотезу, що складач літопису походив з Корсуня. Думку про походження автора літопису Самовидця з Правобережжя підтримував також М.О.Максимович. Він називав його Задніпровським, тобто жителем правого берега Дніпра, козаком-літописцем, сучасником Хмельницького. Той «літописець про початок війн Хмельницького, – писав Максимович, – викриває в собі творця-козака письменного, бувалого і розумного, але не книжного, що писав по живому усному переказу, який ходив серед козацтва про події того часу». Такої самої думки дотримувався В.С.Іконніков. О.Левицький аналізуючи мову літопису, висловив також думку, що літописець походив з Правобережжя, але переселився на Чернігівщину, де й написав свій твір.

Наукова дискусія про авторство літопису Самовидця тривала від дня відкриття його списків, її продовжували радянські та західноукраїнські історики до 30-х років XIX ст.

Відомий для свого часу дослідник генеалогії українських старшинських родів Вадим Модзалевський, торкаючись життєпису генерального підскарбія 60-х років XVII ст. Романа Ракушки-Романовського, порівняв деякі риси його життя й діяльності з подіями, описаними Самовидцем. Модзалевський висунув гіпотезу про те, що автором літопису міг бути ніхто інший, як Роман Ракушка. До такого ж висновку прийшли В.Романовський, а також М.Петровський.

Свою думку про авторство Романа Ракушки-Романовського М.Н.Петровський розвинув далі у своєму великому дослідженні «Нариси з історії України». Ця праця цікава тим, що в ній гіпотеза Петровського виявилась найпереконливішою серед думок усіх істориків, які займалися цим питанням. Професор Петровський стояв твердо на тому, що автором літопису Самовидця був Ракушка-Романовський.

Поряд з суперечками про авторство і місце написання літопису постало також питання про час складання цієї важливої пам'ятки історії Визвольної війни. З часу відкриття літописних списків в нашій історіографії твердо встановилися погляди на цей літопис, як на твір XVII ст., а на його складача, як на свідка і, в багатьох випадках, учасника описаних ним подій.

Складання літопису почалося в 70-х роках XVII ст. Всі попередні події від початку Визвольної війни зображені на підставі ряду джерел і особливо народних переказів. Разом з тим у літопису є багато таких свідчень, які автор як сучасник міг записати з власних спостережень. Від 1670 р. літопис Самовидця змінює свій характер. Він хоч і продовжується, як і раніше, за роками, але перетворюється в своєрідний щоденник, в так званий діаріуш. Трапляються записи, які справляють враження нотаток, зроблених відразу після того, як відбулися події. Автор більше не забігає наперед у своїх оповіданнях, як це робив раніше. Цілісні оповідання часто перериваються вставками, здобутими, очевидно, літописцем пізніше. Отже, слід вважати, що початок складання літопису Самовидця відноситься до 70-х років XVII ст. і закінчується 1703 р.

Головним завданням літописця, коли він приступав до своєї праці, було безпосередньо залишити для пам'яті нащадків описання подій блискучої доби Богдана Хмельницького; виклад дальших подій в літопису був уже нібито продовженням початої раніше праці. Однак сама думка про це завдання могла з'явитись у літописця не раніше тієї пори, коли оцінка подвигу Б.Хмельницького встигла цілком визначитися, тобто в крайньому разі не раніше останніх років життя гетьмана.

Слід думати, що літописець з самого початку Визвольної війни вів короткі записи, на основі яких пізніше, на початку 70-х років XVII ст., зредагував свій твір, а далі продовжував його у вигляді систематичних записів як сучасник і живий свідок багатьох подій кінця XVII і перших трьох років XVIII ст.

Коло соціальних інтересів автора літопису Самовидця визначене з самого початку літопису, в тому місці, де він говорить про причини Визвольної війни, в розділі «Про початок війни Хмельницького». Причини війни він бачить в гонінні на православ'я, в обтяженні козаків повинностями з боку Польщі, в тому, що козаків «примушували панщину робити». Найбільше автор висловлює своє невдоволення тим, що над реєстровими козаками від польської шляхти, полковників та коронного гетьмана були насильства великі, що «на вольності реєстрових козаків посягли, а козацьких старшин до всяких робіт примушували». Доля посполитих літописця мало хвилює. В окремих випадках він навіть ідеалізує становище селян, говорить про достаток їх господарства; все

ж він змушений підкреслити, що посполиті в Україні не звикли терпіти такого тяжкого гніту і це було також немаловажною причиною війни.

Епопею Визвольної війни автор літопису Самовидця прагнув подати в усій величі цих славних подій. Головною рушійною силою в боротьбі проти Польщі він вважає козацтво. До боротьби посполитих і ремісників міст автор літопису ставиться негативно. Так, наприклад, він з захопленням описує перемоги Хмельницького під Жовтими Водами і Корсунем, позитивно оцінює факт утворення козацького гетьманського уряду, а також полкового і сотенного устрою, але негативно ставиться до рішучих соціальних виступів народу, коли Визвольна війна виходила за межі національних і релігійних прагнень, коли вона вторглась у сферу внутрішніх взаємовідносин українського суспільства. Літописця особливо лякають криваві події в тих випадках, коли він спрямовує свою увагу саме в цей бік, в бік показу подій, у яких «рідко хто в тій крові на той час рук своїх не умочив і грабунку тих багатств не чинив. І на той час туга великим людям всякого знатного стану була і наруга від людей посполитих, а найбільше від гультяйства, тобто від броварників, винників, могильників, будників, наймитів, пастухів, якщо якийсь значний чоловік і не хотів приставати до того козацького війська, все ж мусив це робити, щоби позбавитися ганьби і нестерпного лиха... і ті мусили у військо приставати до того козацтва».

На відміну від інших козацьких літописців автор літопису Самовидця уникнув панегірика Богдану Хмельницькому. За ідеологією, виявленою в літопису, ми можемо віднести його автора до того заможного шару реєстрового козацтва, що займало проміжне становище між генеральною старшиною і козацтвом, хоч, можливо, такі особи займали певний час поважні посади в гетьманському урядуванні. Характерною рисою автора літопису є те, що в описові подій він виявляє себе не як козак-воїн, а скоріше спостерігач, як знавець описаних ним подій з канцелярських записів. Тому деякі дослідники і вважали автором літопису Самовидця когось з освічених гетьманських канцеляристів на зразок Биховця.

У поглядах на події зовнішнього характеру, які відбиті в літопису Самовидця, автор відобразив настрої більшості українського народу. Він рішучий противник шляхетської Польщі, Криму і Туреччини та їх прибічників у середовищі козацької старшини. Особливо вороже

літописець ставиться до пропольської орієнтації Виговського і орієнтації на Туреччину Юрія Хмельницького та Петра Дорошенка. Щодо російської держави автор літопису Самовидця займає прихильну позицію.

Поступово змінюється ставлення автора літопису до російського уряду Олексія Михайловича з кінця 60-х років, особливо після виступу Брюховецького в 1688 р., внаслідок якого були вбиті царські воєводи і знищені російські гарнізони на Лівобережжі. Можливо, що літописець особисто прийняв якусь участь у цих подіях у складі козацьких старшин Лівобережжя, організованих Брюховецьким проти Росії. Вперше своє негативне ставлення до заходів російського царського уряду літописець висловив у зв'язку з оповіданням про прибуття в Україну царських переписувачів в 1666 р., «которіе переписовали усіх людей на Украині, мешкаючих и по городах и по селах: и сынов хто мает, и хто чим пашет. Итак вложили дань на людей тяглих от плуга, волов осипи, по осми осмачок, а грошей по пяти золотих; а знову, хто конми пашет, от коня по полкопы, а по осмачци жита. Так же поставили по городах целовальщиков з мещан, которіе виберали от вшеляких торгов, так великих и малих. Также подачку наложили на всякого человека, так ремесника, як тож найубогшого. И тіе реестра в книги пописали, которые книги одни Моску повезени, а другие воеводам подани, жеби тое наложеную подачу на людей вибирали и тим платили людям ратным, зостаючим на Украине».

Як відомо з «Московських статей» 1665 р., гетьман Брюховецький і значна частина старшин одержали від царського уряду ряд феодальних правових привілеїв і земельних надань. Сам гетьман вперше в історії козацького підданства Росії одержав титул боярина; інші старшини, наслідуючи йому, добивалися подібних надань від царизму. Брюховецький, боячись народного гніву, погодився на збільшення царських воєвод і гарнізонів в Україні, які б обороняли привілеї старшини і всупереч інтересам народу проводили політику царизму. Складання переписних книг 1666 р. і збирання податків у царську казну було одним з перших заходів царизму, спрямованих проти посполитих і козацтва в Україні. З усього видно, що автор літопису не належав до старшин, обдарованих різними привілеями. Він лишався в таборі того козацтва, інтереси якого тією чи іншою мірою ущемлялися. Звідси його нарікання

на переписувачів і цілувальників, його стримане виправдання козацького повстання в Переяславському полку в 1666 р., під час якого був убитий полковник Данило Хоменко і перебитий царський гарнізон. Не засуджує він також убивства запоріжцями царського посланника Ладиженського, про яке розповідається в літопису від 1667 р. У тих випадках, коли політика царського уряду імпонує ідейним настроям автора як представника українського козацтва, він виправдовує і навіть вихваляє її. Ми маємо на увазі, наприклад, коротке оповідання про смерть царя Федора Олексійовича, вміщене в літопису під 1682 р. Автор пише, що цей цар «великую любов до нашого народу (українського. – Авт.) мал, бо и набоженства на Москві нашим напівом по церквах і по монастирях отправовати приказал, и одежду московскую отменно, але по нашому носить позволил». Отже, в концепціях автора літопису Самовидця ми бачимо не антицаристські погляди, а тільки автономістичні козацько-українські настрої, властиві багатьом освіченим особам України кінця XVII і початку XVIII століття, що добивалися від царського уряду дотримання «Московських статей» 1654 р.

Серед козацьких літописів літопис Самовидця являє собою одну з найцінніших пам'яток української історичної літератури XVII ст. Своїм змістом він не лише відобразив важливі питання історії України цього періоду як джерело і пам'ятка історіографії. У значному числі оповідань ми зустрічаємо часто образні характеристики подій та історичних осіб свого часу, що подані автором іноді не без домислів відповідно до його соціально-політичних поглядів і художніх смаків. Автор літопису був добре обізнаний з усною народною творчістю, знав звичаї і традиції українського народу. В текст своїх літописних повістей він вніс немало різного роду народних оповідань, переказів, поговірок і приповідок. У силу всіх цих якостей літопис Самовидця більше, ніж будь-яка з ранніх літописних пам'яток, набув виразного національного характеру. Літопис Самовидця є одним із зразків української літературної мови XVII ст.

Важливе значення в розвиткові української історичної літератури XVII ст. мають інші літописи. З них можна назвати Хмельницький літопис, який містить у собі стислі оповідання про ряд подій з історії України від 1636 по 1650 р. Вперше цей літопис був надрукований Київською Тимчасовою Комісією для розбору давніх актів у 1878 р. як свого роду вступ до літопису Самовидця. Названий він так тому, що в

ньому вміщено оповідання і замітки з історії Поділля, зв'язані переважно з містом Хмельником і його околицями. Автор – невідома особа походженням з Хмельника.

У Хмельницькому літописі вміщені в хронологічній послідовності короткі оповідання про події різноманітного змісту і характеру – про діяльність польських урядових осіб на Поділлі, про неврожай, голод, про боротьбу козацтва з Польщею наприкінці 30-х років XVII ст. Тут ми знаходимо також кілька поширених оповідань про початок Визвольної війни – про поразку польських військ біля Жовтих Вод і під Корсунем (1648 р.), про події Визвольної війни на Поділлі, зокрема про розгром М.Кривоносом військ Яреми Вишневецького в Немирові, Животові, Махновці, Бердичеві, про знищення магнатів і шляхти в Тульчині в маєтках князя Четвертинського, про те, як «в Полонному і Констянтинові-Старому кров'ю ріки плинули». Ці оповідання вміщені під 1648 р. і закінчуються описанням перемоги повстанців на чолі з Б.Хмельницьким під Пилявцями.

Під 1649 і 1650 рр. літопис містить короткі оповідання про події під Збаражем , про великі людські жертви, що поніс у цих битвах український народ. Внаслідок цих подій «не душечка загинула, не душечка теж і в орду пошла!», як образно висловився літописець. Описуючи події 1650 р., коли тимчасово вщухли битви, все ж, за виразом автора літопису, «мало людям бідним било отради». Йде мова про неврожай, дорожнечу, а також голод.

До місцевих українських пам'яток літератури та історіографії XVII ст. ми можемо віднести Львівський руський літопис, названий так умовно, тому що він був знайдений у Львові західноукраїнським істориком XIX ст. Д.Зубрицьким.

У Львівському літописі описані події від 1498 р. по 1649 р., причому докладно від 1630 р.; в них відображені, головним чином, козацько-польські відносини і визвольна боротьба українського народу до 1649 р. в межах Київщини, Поділля і Галичини. Автором цього літопису вважається особа з високою для свого часу освітою Михайло Гунашевський, який служив канцеляристом у генеральній гетьманській канцелярії і, таким чином, був не лише свідком, а й учасником подій Визвольної війни. Тому його свідчення є до певної міри достовірними, а отже, і важливими з точки зору як джерелознавства, так і історіографії.

Питання про знаходження і перші публікації Львівського літопису з'ясував М.С.Грушевський в своїй статті «О так называемой Львовской летописи (1498-1648) и ее предполагаемом авторе». Вперше Львівський літопис був надрукований у 1839 р. Товариством історії і древностей Російських при Московському університеті під редакцією М.П.Погодіна. Замість передмови Погодін супроводив свою публікацію приміткою, що літопис доставлений йому в новій копії зі Львова і надрукований тут з точністю, числа означені в оригіналі церковними літерами; над «и», крім знаку, що тут вживався, поставлені в певних місцях ще два, які тут випущені, в зв'язку з відсутністю таких у друкарні. Отже, Львівський літопис був складений мовою, близькою до західноукраїнської. Погодін наблизив мову опублікованого ним тексту до російської мови. Копія літопису, що була надіслана Погодіну, списана з оригіналу, який зберігався в архіві Львівського Ставропигійського братства. Цей оригінал згодом зник з архівосховища братства і переходив із одних приватних рук до інших. Нарешті він потрапив невідомими шляхами до галицького історика XIX ст. А.Петрушевича; літопис був надрукований ним у 70-х роках в його найбільшій праці «Свободная Галичско-русская летопись».

Оригінал так званого Львівського літопису є часткою записної книги або альбому складача його Михайла Гунашевського, який зробив у ній останній запис наприкінці 1649 р. або на початку 1650 р. і, невідомо з яких причин, далі цих записів не продовжував.

Михайло Гунашевський походив з шляхетської родини східного Поділля, з Брацлавського воєводства, навчався у Межибожі, в 20-х роках проживав у Галичині – у Львові і Ярославі на Сяні. В 30-х роках він уже був жителем Східної України і розповідає про себе як настоятеля Межигірського монастиря біля Києва. Записи про козацькі війни з Польщею в 30-х роках, особливо оповідання про селянсько-козацьке повстання 1830 р. на Переяславщині і Київщині характеризують Гунашевського як великого прихильника козацтва і патріота своєї вітчизни. Цим патріотизмом пронизана більшість його повістей про історичні події, що відбувалися на середньому Наддніпров'ї, свідком яких був автор.

В 40-х роках XVII ст., очевидно внаслідок утисків антиуніатів, після поразки козацьких повстань 30-х років і запровадження ординації 1638 р., Гунашевський знову опинився у Галичині. Він перебуває на

початку 40-х років у Замойській академії і протодияконом Львівської єпархії. В його творі ми знову зустрічаємо записи про події в Галичині – у Львові, Ярославі та інших містах. Все ж у його полі зору продовжує стояти героїчна боротьба всього українського народу проти шляхетської Польщі. Літопис закінчується оповіданням про перший період Визвольної війни 1648-1649 рр. Свідчення Гунашевського, що відображені в так званому Львівському літописі, починаючи особливо від 1630 р. і до 1648-1649 рр., є в значній мірі достовірними. З цього погляду літопис є важливою пам'яткою джерелознавчого характеру і цінним твором української історіографії. В ньому сильніше, ніж у будь-яких пам'ятках подібного роду, в коротких записах чується дух епохи, її віяння, настрої суспільних груп тогочасної України.

Автор з 1498 р. занотовує події, запозичені ним з інших джерел. З 1630 р. і до кінця своїх записів він прагне бути оповідачем-сучасником видатних подій народної героїки. Твір Гунашевського не є літописом в прийнятному розумінні цього слова, а добре скомпонованими історичними повістями. Це навіть скоріше літературно-історичні мемуари особи, що душевно переживала описані ним події, будучи ідейно на боці справедливих прагнень свого народу.

• **Монастирські літописи XVII ст.** Серед місцевих літописів України цікавими пам'ятками XVII ст. є група коротких монастирських літописів. Серед них певне місце займає Межигірський літопис, названий так тому, що він був складений і зберігався довгий час у Межигірському монастирі, недалеко від Києва. У рукописі він містить описання місцевих подій Київщини і Волині з 1393 по 1620 р. В іншому варіанті списку він охоплює і дальші події – від 1608 до 1700 р. Складачем літопису, як прийнято вважати, був настоятель Спасо-Межигірського монастирського собору Ілля Кощаківський. В літописі звертається увага, головним чином, на козацькі рухи та на різні менш важливі події, що відбувалися в Києві, Переяславі та їх околицях. Для пізнання історії козацьких рухів і Визвольної війни Межигірський літопис, як додаток до інших літописних пам'яток, становить значний інтерес.Це пам'ятка української історичної літератури.

Останньою з відомих літописних пам'яток України XVII ст. монастирського походження, що заслуговує на увагу, є літопис Леонтія Боболинського. Рукопис літопису спочатку зберігався в Новгороді-

Сіверському, в Спасо-Преображенському монастирі, а в 1717 р. був відданий монастирською адміністрацією до книгосховища Чернігівського кафедрального собору. Пізніше рукопис літопису Боболинського належав бібліотеці Чернігівської духовної семінарії.

Про автора літопису ми маємо дуже скупі відомості. Він був ченцем Київського Видубецького монастиря, де й почав складати свій компілятивний твір, який закінчив у 1699 р., після переходу з Києва в Іллінський монастир у Чернігові. Помер Боболинський в Новгороді-Сіверському не раніше 1700 р. Мова літопису в своїй основі церковнослов'янська з великими елементами народного українського галицько-подільського діалекту, що говорить про походження літописця з Правобережжя. Про те, що автор є уродженцем західної частини України, особливо свідчать мова його вступу до твору – «Слово ко любимому читателю всякому», повість «Про Івону, господаря Волоського», «Повість про Підкову, господаря Волоського», «Повість про перший і другий бусурменські наступи на Чигирин» та ін.

Рукопис Боболинського має 636 аркушів і являє собою досить велику книгу. На жаль, з неї надрукована лише невелика, правда, найцікавіша і найважливіша з точки зору літературознавчої й історіографічної частина, в якій розповідається про події другої чверті XVII ст., сучасником яких був автор.

З передмови «Слово ко любимому читателю всякому» ми можемо судити про методологічні засади твору, а власне – про ідеологію автора і його погляди на історію як предмет. Зразком для літописця служили церковно-повчальні, моралізуючі твори ранньосередньовічної літератури, – повчання отців церкви і біблійно-євангельські повісті. На зразок літописців XI-XII століть, Боболинський розглядає явища природи і людського суспільства як невідворотний наслідок створіння божественного провидіння і волі Божої. Провіденціалізм Боболинського виступає сильніше, ніж в будь-якому іншому українському літописі XVI-XVII століть.

Найціннішими повістями літопису є оповідання про визвольну боротьбу українського і сусідніх народів Валахії і Молдавії проти турецького панування. В оповіданнях «Про Івону, господаря Волоського» та «Повісті про Підкову, господаря Волоського» розповідається про спільну героїчну боротьбу молдавського народу і українського козацтва

проти турецької навали біля Дунаю. Це – першорядне джерело, в якому відображена участь козацтва в молдавських подіях, спільна героїчна боротьба молдавського і українського народів з турецькою агресією.

«Повість про перший і другий бусурменські наступи на Чигирин», про славну перемогу над турками і татарами, про прихід військ «православних», як автор називає козацьке і російське війська, про прихід багатьох «царських сил і військ Запорозьких» є чудовими оповіданнями, в яких відображена боротьба з Туреччиною на Правобережжі, сучасником якої був автор. У цих оповіданнях Боболинський докладно описав героїчну боротьбу козацтва під час наступу Туреччини на Правобережжя, зокрема розгром турків у першому і другому чигиринських походах 1677-1678 рр.

Тема боротьби з найлютішим ворогом – Турецькою імперією в українській історіографії останньої третини XVII ст. стає найгострішою і найактуальнішою. Зокрема літопис Боболинського являє собою зразок патріотичного твору, пройнятого великою турботою про долю вітчизни і ненавистю до турецьких загарбників.

Українські літописи XVII ст. монастирського походження були останнім живим відгомоном давнього київського чернечого літописання XI-XII століть.

• **«Хроніка з літописців стародавніх» Феодосія Сафоновича та Київський «Синопсис».** Наприкінці XVII ст. в українській історіографії наступає занепад такого жанру історичної літератури, як літописи. Особливо втрачає колишнє своє значення місцеве літописання.

Друга половина XVII ст. була періодом дальшого піднесення української культури. Про це свідчила насамперед вища освіта, основним осередком якої була Києво-Могилянська академія. Ще до присвоєння в 1701 р. звання академії, цей навчальний заклад не поступався своїм освітнім рівнем європейським університетам. Діяльність академії не могла не позначитися на розвиткові суспільно-політичної думки в Україні, відображеної в літературі, зокрема історичній, у творах, авторами яких були переважно педагоги і вихованці Київської академії. До таких творів ми можемо віднести «Хроніку» Феодосія Сафоновича і київський «Синопсис».

Колишній педагог Київської академії Феодосій Сафонович між 1655-1672 рр. був ігуменом Київського золотоверхого Михайлівського монастиря і ректором Академії. В 1672 р. він склав свій компілятивний

“Хроніка” Феодосія Сафоновича

твір «Хроника из летописцев стародавних, из св.Нестора печерського и иных, также из хроник польских о Русии, отколь Русь началася и о первых князех русских и по них дальших наступаючих князех и о их делах, собранная працою иермонаха Феодосия Сафоновича, игумена монастыря золотоверхаго Киевскаго, року от сотворения свету 7180, а от Рождества Христова 1672».

По заголовку твору ми можемо судити, якими джерелами користувався автор і яку мету він ставив перед собою. В основу «Хроніки» покладено стародавні руські літописи XI-XII століть та польські джерела, що були доступні Сафоновичу. З польських джерел автор найбільше користувався творами Матвія Стрийковського. «Хроніка» Сафоновича не дійшла до нас в оригіналі, а лише в різноманітних списках.

Твір Сафоновича хронологічно охоплює собою матеріал давньої історії Русі до кінця XIII ст., відповідно до Іпатіївського літописного списку. В цій першій частині висвітлено події, які стосуються головним чином ранньої південноруської історії. Цим самим Сафонович зв’язав стародавню історію Русі з пізнішою українською і намагався розкрити ряд сторін історичного розвитку у взаємному зв’язку періоду стародавнього з новішим, аж до його сучасності, до другої половини XVII ст. Разом з тим у першій частині історія України показана в єдності з усією Руссю – Північною і Західною. Історичні початки свого народу Сафонович веде з найдавніших часів від східнослов’янської староруської гілки. В цій частині автор «Хроніки з літописців стародавніх» мало що вніс нового порівняно з його попередниками та сучасниками.

Оригінальною компіляцією «Хроніки» є друга її частина, яка характеризує нові, порівняно з українськими літописами XVII ст., явища в історичній думці України. Друга частина, власне, не є хронікою, це й не літопис. Вона являє собою збірник історичних повістей про найвизначніші історичні події в Північно-Східній Русі, а головне України від кінця XIII до кінця XVII століття.

«Синопсис» – це короткий історичний огляд. Він був написаний у Київсько-Печерській лаврі і вперше надрукований в 1674 р. Цей твір довгий час служив свого роду підручником для вивчення вітчизняної історії і витримав близько тридцяти видань.

У порівнянні з «Хронікою» Сафоновича «Синопсис» бідніший на зміст і використані джерела. Власне, автор «Синопсиса» більше користувався названою «Хронікою», ніж першоджерелами. Перевага його над «Хронікою» полягає у виконанні певного задуму автора щодо цілісного показу історії України. Про ідейну цілеспрямованість «Синопсиса» можна скласти уявлення з довгого його заголовку: «Синопсис или краткое собрание от разных летописцев о начале славяно-российского народа, и первоначальных князей богоспасаемого града Киева, и о житии святого благоверного великого князя Киевского и всея России первейшего самодержца Владимира и о наследниках благочестивыя державы его российская даже до пресветлаго и благочестивого государя нашего и великого князя Алексея Михайловича всея Великие, Малые и Белые Росси самодержца».

Отже, автор «Синопсиса» поставив перед собою завдання викласти історію всієї Русі від стародавніх часів до царювання Олексія Михайловича, що прийняв титул государя всієї Великої, Малої і Білої Русі, аж до 70-х років XVII ст., коли складався твір. Складач «Синопсиса» взявся за розв`язання складного завдання, яке в подібній площині ще не ставилося в українській історичній літературі. Проте він виконав свій задум з великими прогалинами і всупереч багатьом відомим уже тоді джерелам. До «Синопсиса» потрапило безліч легенд і недостовірностей, які перейшли в історичну літературу XVIII ст. і від яких довго довелося очищатися історичній науці.

Автор «Синопсиса» відвів велике місце Києву і Україні в загальноруській історії. Проте він випустив з поля зору такий визначний період, як Визвольна війна під проводом Б.Хмельницького та військово-політичний союз із Москвою. Чим пояснити, що ця гостра політична тема, яка займала в українській історіографії центральне місце, у «Синопсису» навмисне обійдена. Відповісти на це питання можна при умові , якщо прийняти до уваги час, а головне – соціальне середовище, в якому писався цей твір. В період написання «Синопсиса» українське духовенство ще було незалежне від Московської патріархії, яка вела

разом з урядом активний наступ в напрямкові приєднання Київської митрополії. Воно, до речі сказати, продовжувало займати подвійне становище, а глава церкви київський митрополит Іосиф Нелюбович-Тукальський був на стороні Польщі і лишався ворожим по відношенню до Москви.

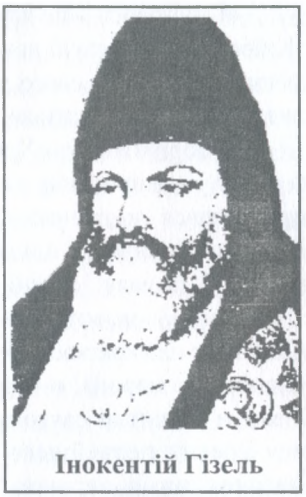
Інокентій Гізель

Колектив ченців Києво-Печерського монастиря на чолі з архімандритом Інокентієм Гізелем займав також подвійне становище по відношенню до Російської держави, але що торкається підлеглості московському патріархові, то Київська лавра, яка користувалася ставропигією, захищалася від наступу Московського патріарха навіть після офіційного об'єднання української і російської церков.

Оскільки Київ після Андрусівського договору належав до Російської держави, в політичному відношенні духовенство його повинно було виконувати волю уряду, а в сфері церковній воно продовжувало зберігати незалежність від Москви і підкорялось митрополиту Тукальському з його прошляхетською польською орієнтацією. Автор «Синопсиса», щоб не потрапити в неласку тієї або іншої сторони – урядової Московської і церковно-управлінської митрополитської, автономістичної, волів за краще обійти мовчанкою події Визвольної війни та період після її завершення.

Питання про авторство «Синопсиса», на нашу думку, лишається і до цього часу відкритим, хоч значна частина істориків вважає ним Інокентія Гізеля. Ми мусимо нагадати, що політичні погляди й ідеологія архімандрита Києво-Печерської лаври не збігаються з ідейною спрямованістю «Синопсиса». Інокентій Гізель народився і почав своє навчання у польській частині Прусії, потім продовжував учитися в Києві. Звідси Петро Могила послав його на навчання у відомий Львівський колегіум. Отже, юні роки Гізеля пройшли в польському оточенні. Повернувшись із Львова до Києва, Гізель одержав посаду вчителя, а з 1654 р. ректора Київської академії.

Під час присяги російському цареві у 1654 р. Інокентій Гізель приєднався до тієї частини української православної ієрархії, що певний час відмовлялася присягати. В період боротьби за об'єднання церков він був прибічником Нелюбовича-Тукальського, але вів подвійну гру. У 70-х роках XVII ст. він листувався з царем Олексієм Михайловичем, який шукав ідейної підтримки у православного Києво-Печерського монастиря, на чолі якого стояв Гізель. Цій видимій прихильності до Росії сприяла обставина, зв'язана з турецькою навалою. Українське духовенство разом з народом було вороже настроєне проти турецької орієнтації Юрія Хмельницького, а особливо П.Дорошенка. Гізель був одним з тих, хто умовляв Дорошенка порвати з турками і лишитися вірним православному московському цареві. Опорою православ'я в ідейній боротьбі проти турків і їх ставлеників правобережної старшини були найавторитетніші монастирі – Києво-Печерський і Почаївський. Перед загрозою турецької навали Гізель мусив переорієнтуватися на Росію. Внаслідок цього з його дозволу, або благословення, з Києво-Печерського монастиря і вийшов «Синопсис» невідомого автора. Цей твір монастирського походження, пронизаний ідеєю провіденціалізму духовної особи, але за своїм змістом й ідеологією він не може належати перу Гізеля.

Інокентій Гізель був високоосвіченою особою і добре обізнаний з тогочасною історичною літературою та джерелами. Він не міг допустити фальшивого підходу до джерела і з'ясування ряду історичних явищ та фактів. В «Синопсисі» зустрічаються такі, навіть для того часу грубі помилки, яких ніяк не міг допустити високоосвічений книжник, вихованець відомих Київського і Львівського колегіумів і ректор Київської академії Інокентій Гізель.

Автор «Синопсиса» монархіст, він керується типовою для тодішньої не української, а російської історіографії феодально-кріпосницького періоду концепцією про споконвічність самодержавного ладу в Росії, про успадкованість монархії Київської Русі Руссю Московською, в особі російського самодержавства. Поглинання України Москвою автор тлумачить як повернення її земель під високу скіпетроносну руку російського монарха. «Синопсис» пронизаний монархічною ідеологією. Тенденційний добір джерел і побудова викладу історичного матеріалу підкорені обгрунтуванню прав російської монархії на володіння Україною.

• **Описи козацької України зарубіжними авторами.** Часи козацької держави відбилися в західній історичній і політично-мемуаристичній літературі широким відгомоном. Козацька сила, що «струснула навіть польським троном», як каже один французький автор, та визначна індивідуальність самого гетьмана Б.Хмельницького дуже зацікавили найближчих і дальших сусідів, зокрема державних мужів, дипломатів і письменників. Відтепер чужинці старалися на власні очі побачити українську землю та спішили здобути собі прихильність козаків та їх провідника. Французи, італійці, англійці, німці, шотландці, шведи, голландці, сирійці звичайно описують нашу землю в прихильному тоні, нерідко із захопленням і подивом.

З різних послів, що їздили до гетьмана Б.Хмельницького найбільш цікаві записки залишив посол Венецької Республіки Альберт Віміна, що був в Україні у 1650 р. Про багатство землі на Запоріжжі пише, що вона до тієї міри плодюча, що «не тільки може бути поставлена поруч з найбільш культурними країнами Європи, але й задовольнити вимоги найбільш завзятого хлібороба». Про козацький побут зазначає: «По зовнішньому вигляді і манірам козаки видаються простими, але вони не простаки і не позбавлені бистрого розуму. Про це можна судити по їх розмовах і способу правління». Далі Віміна каже, що найвищим державним органом є Рада, на котрій присутній гетьман. «У Раді козаки обмірковують справи, підтримують свої погляди без чваньства (не остентаційно), все маючи на меті спричинитися до загального добра. Якщо визнають кращим погляд інших, то того не встидаються (з цим не ховаються), без впертости відмовляються від власного погляду і приєднуються до більш правдивого. Через те я сказав би, що ця Республіка може рівнятися спартанській, коли б тільки у козаків так само шанували тверезість». Далі Віміна висловлює цікавий погляд, що козаки лише тому не живуть у повному достатку і комфорті, бо зайві свої прибутки пропивають і взагалі за ніщо вважають багатство і задовольняються малим, зате понад усе ставлять свободу. Не менш цікава характеристика самого гетьмана. Віміна пише, що Б.Хмельницький «росту скорше високого, ніж середнього, широкий в костях і міцної будови. Його мова і спосіб правління вказують, що він володіє розсудливою думкою і проникливим розумом. У поведінці він мягкий і простий, і тим з'єднує собі любов вояків, але, з другого боку,

він тримає їх у дисципліні гострими вимогами. Усім, хто входить до його кімнати, він простягає руку і всіх просить сідати, якщо це козаки». Також світлиця гетьмана навмисне уряджена просто, «щоб пам'ятати про своє становище і не захопитися духом черезмірної гордости».

З обширних описів України особливо цінний Денник подорожі Павла Алепського (з міста Алеппо в Сирії), секретаря антіохійського патріарха Макарія III, що подорожував по Україні в 1654 і 1656 рр. Про Україну пише Павло Алепський із захопленням, як про «прекрасну країну, що повна мешканців і замків, як гранатове яблуко зерен». Уперше вступивши на українську землю у Рашкові над Дністром, П.Алепський зразу помітив високий рівень культури: «Починаючи цим містом, себто по всій Козацькій землі, ми помітили прегарну рису, що нас дуже дивувала: всі вони, за малими винятками, навіть здебільшого їх жінки та дочки, вміють читати та знають порядок богослужби та церковний спів. Крім того, священики вчать сиріт та не дозволяють, щоб вони тинялись по вулицях». В іншому місці пише: «В козацькому краю в кожнім місті та кожнім селі побудовані доми для бідних і сиріт. Хто туди заходить, дає їм милостиню, – не так, як у молдавському або волоському краю, де вони юрбою ходять по церквах і не дають людям молитися».

Звертає увагу автор також на прекрасні будови по всіх містах і містечках та упорядкування їх. Тут є скрізь лазні для мешканців, скрізь на дзвіницях і вежах бачив він гарні годинники, на площах – водограї.

Вказуючи, що все населення України грамотне, П.Алепський відмічає велику освіченість української верхівки. «Серед монастирських (Київської Лаври та ін.) наставників є люди вчені, правники, промовці, знають льогіку і філософію та працюють над глибокими питаннями».

Про київських жінок пише, що «вони гарно повдягані, заняті своїми справами, ніхто не кидає на них нахабним оком».

Особливо багато пише П.Алепський про українське будівництво – міське, оборонне і найбільше, зрозуміло, церковне. «Ми мали нагоду відвідати маєстатичні церкви зимові та літні з пребагатими шкляними вікнами, які радували наші серця; всі вони побудовані недавно, від часу, як до керми прийшов гетьман Зиновій Хмель». Скрізь по містах відзначає «великі, прегарні, чудові» церкви.

З України через Путивль П.Алепський поїхав до Москви, де був майже 2 роки. Побут свій у Москві П.Алепський описує в дуже

непривабливих фарбах, і, незважаючи на те, що там одержав великі подарунки, Москва не сподобалася. Про жителів Москви він пише, що «всі вони, від великого до малого, мають пятий темперамент, а саме лукавство... чужинцям нічого не скажуть... Життя москалів дуже звязане, та ніхто з чужинців не може зносити цього, і людині все здається, ніби вона у вязниці». Про своє перебування у Москві сирієць Алепський пише так: «Жарти та сміх стали нам зовсім чужі, бо лукаві москалі підглядали нас і про все доносили. Бог хай спасе нас і звільнить від них».

Зате відпочив Алепський, коли знову повернувся на українську землю. Перед Києвом, ночуючи на березі Дніпра, П.Алепський записує: «Цієї ночі ми спали на березі ріки, зовсім задоволені та спокійні, бо від тої хвилини, коли ми лише побачили Печерську Лавру, що здалеку виблискувалася своїми банями, та як лише до нас долетіли премилі пахощі цих цвітучих земель, наші душі затремтіли від радощів та втіхи, серця наші порозкривалися, і ми розливалися в подяках Господеві Богові. Цілі два роки в Москві колода висіла на наших серцях, а розум був геть-чисто стиснений і придушений, бо в тій країні (Московщині) ніхто не може почувати себе хоч трохи свободнішим і задоволеним, хіба лише ті люди, що там виросли, а всі інші, от хочби ми, навіть ставши панами цілої країни (як патріярх!), ніколи не перестануть бентежитися та відчувати в серці неспокій. Зате Козацька країна була для нас начебто наш власний рідний край, а її мешканці були нашими добрими приятелями та людьми, неначе ми самі!»

Досить докладно описує П.Алепський побут у столиці гетьмана Чигирині та прийняття у Б.Хмельницького. Перед містом «писар, себто секретар Хмеля, вийшов нам назустріч з великим відділом козаків і провів нас до міста головною дорогою... Замок своєю висотою і щодо будови нагадує замок в Алеппо, видко його здалеку. Коли ми підїхали до міста, молодий гетьманич вийшов нам назустріч із процесією та духовенством, і нас провели до старої деревляної церкви Успіння Богородиці, що стоїть біля гетьманської палати. Після Служби Божої ми пішли до гетьмана на обід. У понеділок нас повезли в монастир за містом, він зветься Троїцький. Тут ми вистояли Службу Божу, а опісля неї пішли на обід до писаря (Івана Виговського), бо він основник монастиря... Замок (Чигирин) не має собі рівні на всю Козацьку землю

щодо свого простору та великих болот, що кругом нього. Тим-то він дуже сильний, але під теперішній час він – у руїнах. Всередині його багато круч. Деякі замкові гармати дуже гарні, вони такі ясні, вилискуються, наче те золото... Нам тут оповідали, що під цю добу ця країна виставляє 300000 козаків, кожний із своєю зброєю... В суботу 2 серпня Хмель приїхав провідати нашого владику-патріярха, й після цього ми виїхали з міста».

Не менш цікаві відомості про Україну Б.Хмельницького подає К.Я.Гільдебрандт – член шведського посольства до гетьмана Хмельницького, який був в Україні 1556-1557 рр. Він докладно описує приїзд і вітання у Чигирині, гостинність Б.Хмельницького та ін. До формальної угоди поміж Швецією і Україною тоді, як знаємо з «Реляції» шведського посла, не дійшло, бо гетьман і старшинська Рада головною умовою союзу бажали, щоб шведський король признав «за ними (Українською козацькою державою) право на всю стару Україну, або Роксолянію, де була грецька віра, і мова (їх) ще існує – до Вісли».

В описі українського побуту Гільдебрандт спиняється на одязі і вдачі українських жінок. Пише, що «їх одежею в зимі був довгий кожух без жадного покриття. Окрім того, вони мають навколо нижньої частини тіла червону запаску, виткану з вовни й перетикану білими нитками. Нею вони дуже обтягаються, так що сильно виступають форми тіла. Проте зпереду підвязують фартух, носять чоботи, а зверху голови білу хустку з бавовни та ходять здебільшого у шнурованих (очевидно, вишитих) сорочках без блюзи. Вони добре танцюють, достроюючись звичайно до ходи й кроку чоловіка, а, проте, в танці поводяться легковажно і з серцем (завзято)». Зауважує також, що «козацькі жінки теж такі відважні, підпивають доброго хмелю, заглядають до чарки, а працювати кажуть чоловікові».

• **Історіографія життя та діяльності Богдана Хмельницького.** Навколо імені Б.Хмельницького ось уже декілька століть вирують пристрасті, точаться суперечки, під час яких висловлюються абсолютно протилежні думки та оцінки. Це й зрозуміло, адже розпочата великим українським гетьманом війна за визволення своєї рідної землі з-під іноземного поневолення сколихнула весь тогочасний світ, а його ідеї та наслідки державотворчої діяльності перебувають у вирі сучасної політичної боротьби в Україні.

Богдан Хмельницький

Слід зазначити, що жодний з історичних діячів України давніх століть не може зрівнятися з Б.Хмельницьким за кількістю створених про нього праць. Важко навіть перелічити види наукових розвідок і назвати число праць, в яких описується, досліджується, згадується постать великого гетьмана. Наукові монографії, статті, розвідки й документальні публікації, записки, мемуари й спогади... Народ у своїй творчості: історичних піснях, думах, легендах, переказах, у прикладному мистецтві завжди приділяв особливу увагу славетному сину української землі. Про нього написані романи, повісті, оповідання, поеми, драми, створено кінострічки, картини й скульптури.

Коли б хто-небудь спробував зробити карту місць, де виникали всі ці наукові, літературні та мистецькі твори про Б.Хмельницького, то довелося б включити до неї багато країн світу. Цей загальнолюдський доробок свідчить про глобальний інтерес до нашого славного предка, світовий характер подій, у центрі яких він перебував.

Вперше в українській історіографії окремі аспекти життя й діяльності Б.Хмельницького були порушені в козацьких літописах другої половини XVII – першої третини XVIII ст. У широко відомому «Літописі Самовидця» вказується на те, що Б.Хмельницький був «козак ростропній в ділах козацьких воєнних, и у письмі біглій», а «Літопис Григорія Грабянки» характеризував його як «розсудливого вождя». «Літопис Самійла Величка» стверджував: гетьман Б.Хмельницький «був освічений і серед реєстрованих козаків знаменитий».

«Історія Русів або Малої Росії» XIX ст. хоча й припускається багатьох фактичних помилок і вигадок, але прагне зобразити Б.Хмельницького як мужа «великого розуму».

Науково-критичний підхід до вивчення діяльності гетьмана започаткував український учений М.О.Максимович своїми «Листами

про Богдана Хмельницького», написаними у зв'язку з публікацією в 1857 р. монографії М.І.Костомарова «Богдан Хмельницький». Як зауважив у своїй «Українській історіографії» (К., 1959) М.І.Марченко, М.Максимович першим із дослідників України виявив у праці М.Костомарова багато недоречностей і помилок, своїми поправками вніс в історичну науку цілу низку нових тверджень про Визвольну війну середини XVII ст., а також про життя й діяльність гетьмана.

Критичні зауваження М.Максимовича, певна річ, не применшили значення монографії як першої у вітчизняній історіографії спроби висвітлити на основі великого фактичного матеріалу воєнну й державно-політичну діяльність гетьмана. Своєю працею М.Костомаров очистив історію Хмельниччини від безлічі хибних поглядів і домислів. Повертаючись із заслання, Т.Г.Шевченко ознайомився у вересні 1857 р. з цією працею й назвав її у своєму «Щоденнику» прекрасною, сучасною, повчальною й напутньою книгою.

Враховуючи недоліки першого видання монографії, М.Костомаров у наступних перевиданнях вніс до неї значні зміни й доповнення.

Костомаровський «Богдан Хмельницький» на сьогодні залишається одим із найцінніших та досить цікаво написаних досліджень із цієї теми. Безперечним досягненням автора є визначення основних етапів внутрішньо- та зовнішньополітичної діяльності гетьмана, започаткування вивчення його суспільно-політичних поглядів.

Суперечливі оцінки діяльності Б.Хмельницького давали українські дослідники останньої третини XIX-початку XX ст. Досить негативно ставився до нього П.О.Куліш, який в праці «Отпадение Малороссии от Польши (1340-1654)» не стільки прагнув істини, скільки вишукував існуючі та неіснуючі особисті вади гетьмана й помилки в його політичній діяльності.

Український історик В.Б.Антонович у своїх працях вказував на те, що Б.Хмельницький домагався лише розширення прав козацького стану, «відмовляє» гетьману в широких політичних задумах, у прагненні створити самостійну державу. Твердження про «нерішучість» Б.Хмельницького, відсутність у нього полководницьких здібностей, орієнтацію на козацьку верхівку були досить поширені в працях П.М.Буцинського, С.Томашівського, І.Катаєва, В.Яковенка та ін.

Значну увагу Б.Хмельницькому було приділено в працях «Станіслав Михаль Кричевський» та «Україна на переломі» відомого українського дослідника В.Липинського, який уперше в історіографії показав винятково важливу роль гетьмана в процесі державного будівництва в Україні в середині XVII ст.

Славетний історик М.С.Грушевський у працях «Очерк истории украинского народа», «Історія України-Руси», «Хмельницький і Хмельнищина» оцінює Б.Хмельницького як талановитого полководця, гнучкого політика-дипломата, геніального адміністратора, з іншого ж боку – висловлював сумніви в існуванні його організаційних здібностей, звинувачував його у здійсненні політики «півслів і півділа», у відсутності цілеспрямованості, хитанні між мусульманською та антимусульманською орієнтаціями.

Набагато зваженішу характеристику гетьмана давав М.П.Драгоманов, який схилявся до думки, що керівник Визвольної війни боровся не стільки проти королівської влади, скільки проти магнатів. Відома також негативна оцінка М.Драгомановим акту входження України до складу Росії.

Проти приниження ролі Б.Хмельницького в житті України рішуче виступав Г.Хоткевич, який називав Хмельниччину «великою епохою нашої історії», славив творця цієї епохи як геніальну людину, великого стратега, організатора, хоча й осуджував рішення Переяславської ради.

Інакше вважали деякі російські історики. В.О.Ключевський у своєму «Курсе русской истории» зобразив Б.Хмельницького безпринципним діячем із «пересічним політичним розумом». У фундаментальній праці С.М.Соловйова «История России с древнейших времен» явно недооцінюється роль Б.Хмельницького в боротьбі українського народу за волю.

Різко негативну оцінку Б.Хмельницькому давала польська історіографія. Переважна більшість польських дослідників: С.Грондський, В.Коховський, Я.Рудавський, К.Шайноха, К.Гурський, Т.Корзон та ін. характеризували його як позбавлену державотворчих здібностей, честолюбну, хитру, віроломну людину.

В середині 30-х років XX ст. в Україні утвердилась марксистська історіографія, яка, ігноруючи національно-визвольний характер війни, почала називати її Селянською війною. Гетьман вважався виразником

волі українських феодалів, козацької старшини; настільно доводилася його схильність до змови з польською шляхтою; висловлювалося міркування, що він широко роздавав старшині універсали на володіння маєтками. У 1939 р. А.З.Барабой одним із перших серед радянських істориків сказав про розуміння гетьманом величезної ролі селянства в національно-визвольній боротьбі, хоча, як і до того, вважав його нездатним через свою «класову природу» спертися на широкі трудящі маси.1939 р. в серії науково-популярної літератури «Жизнь замечательных людей» вийшла друком книжка К.Осипова «Богдан Хмельницкий», де автор подає образ видатного політика й полководця, який дійшов висновку про необхідність створення незалежної, самостійної України.

Книгою М.Н.Петровського «Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648-1654)» стався злам у підході радянської історіографії до оцінки життя й діяльності Б.Хмельницького. В 1940 р. автор наголосив, що гетьман був найвидатнішим діячем історії України XVII ст., талановитим організатором всенародної боротьби, визначним стратегом і тактиком, надзвичайно розумним і хоробрим, творцем державно-адміністративної системи України.

Негативну роль у розвитку історіографії Визвольної війни, життя й діяльності Б.Хмельницького відіграли опубліковані в 1954 р. «Тези про 300-річчя возз`єднання України з Росією (1654-1954 рр.)». Схвалені ЦК КПРС, вони на багато років визначили основні напрями, підходи, коло дозволених акцентів при дальшому висвітленні важливого етапу історії нашого народу. У 50-80-х роках у радянській історіографії міцно утвердилася концепція, за якою суть Визвольної війни зводилась до боротьби народних мас України проти гніту шляхетської Польщі та за «возз`єднання з Росією», що увінчалася в 1654 р. рішеннями Переяславської ради. Навряд чи треба доводити однобічність такого трактування. Історичні заслуги Б.Хмельницького також зводилися тільки до Переяславського акту, а це великою мірою обмежувало розмах його багатогранної діяльності як творця Української держави, видатного полководця, дипломата. З-поміж наукових праць середини 50-х років, присвячених Б.Хмельницькому, можна виділити лише особливо змістовне дослідження І.Крип'якевича «Богдан Хмельницький».

Головну увагу автор приділяє висвітленню соціально-економічного та політичного становища України в середині XVII ст., розкриваючи на цьому тлі основні віхи життя Б.Хмельницького, переконливо характеризуючи його за допомогою різноманітних джерел як видатного полководця, дипломата, державного діяча, котрий проводив гнучку соціально-економічну політику.

В 60-х роках окремих сторін політичної й полководницької діяльності Б.Хмельницького торкалися В.В.Грабовецький, П.В.Михайлина. Заслуговують також на увагу праці Ф.П.Шевченка про оцінку Б.Хмельницьким історичного минулого України та В.О.Голобуцького про воєнне мистецтво гетьмана.

Сприятливі умови для об'єктивного вивчення історичного минулого України в другій половині 80-х років дали змогу значно глибше з'ясувати окремі сторони життя та діяльності Б.Хмельницького. Так, В.І.Сергійчук зробив першу успішну спробу скласти хроніку дипломатичної діяльності Б.Хмельницького в 1648-1657 рр. Г.Я.Сергієнко детально розглянув його роль у підготовці та керівництві Визвольною війною. У 1989 р. у серії «Жизнь замечательных людей» з'явилася книга В.О.Замлинського «Богдан Хмельницкий», де, достовірно зобразивши епоху, автор створює героїчний, романтичний образ героя.

Особливо цінним сьогодні є видання Смолія В.А., Степанкова В.С. «Богдан Хмельницький (Соціально-політичний портрет)» (К.,1993), де на суворо документальній базі автори простежують основні віхи життєвого шляху Б.Хмельницького, показують обставини, які зумовили формування його світоглядних установок, вплинули на політичний вибір. Богдан Хмельницький – гетьман, політичний діяч, полководець, дипломат, просто людина – всі ці поняття знайшли висвітлення в книзі.

О.М.Апанович в своїх публікаціях (Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі.-К., 1993; Українсько-російський договір 1654 року. Міфи і реальність.-К.,1994 та ін.) відтворює історичну правду про передумови і процедуру укладення договору 1654 р., розкриває державно-політичний характер і юридичну природу, а також тяжкі наслідки договору для українського народу, відображає світову велич і фатальні помилки Б.Хмельницького.

В монографії «Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.)» (К., 1999) В.А.Смолія та В.С.Степанкова розкривається

значення революції 1648-1676 рр., що за своїми масштабами не мала собі рівних серед революційних рухів Європи XVI-XVII ст. На теренах козацької України стався революційний вибух, традиції якого зберігали своє значення протягом наступних десятиліть, справляючи помітний вплив на всі сторони життя українського народу. Її історичне значення, місце «вождя революції» Б.Хмельницького автори вбачають насамперед в утворенні національної держави у вигляді козацької України, винятково важливій ролі в розвитку національної свідомості народу, формуванні державної ідеї, набутті досвіду боротьби за незалежність.

Таким чином, життя та діяльність Б.Хмельницького знайшла широке відображення в українській історіографії XVII-XX ст. Життєвий опис великого сина України ще й досі має численні «білі плями», а багато аспектів його державно-політичної діяльності, особливо в період після завершення Визвольної війни вивчені поверхово, або взагалі не з`ясовані. Багато дій гетьмана та їх наслідки нерідко оцінюються апріорно, без урахування конкретно-історичної суспільно-політичної обстановки та без розуміння специфіки мислення, зумовленої реаліями тогочасної епохи.

Рекомендована література

1. Булос ібн аз-Заїма аль-Халебі (Павло Халебський). Країна козаків.– К., 1995.
2. Гнатенко П.И. Общественно-политическая мысль на Украине во вт.пол. XVII – сер. XVIII вв.: Уч.пособие.-Днепропетровск: ДГУ, 1982.
3. Голобуцький В.О. Проблема козацтва в українській та іноземній історіографії XVI – пер. пол. XVIII ст. // Укр. іст.журн. – 1960. – №1. – С.109-117.
4. Демочко В.К., Коцур А.П., Коцур В.П. Відображення життя та діяльності Б.Хмельницького в українській історіографії // Б.Хмельницький – видатний гетьман України: М-ли міжрегіон. наук.-практ.конф.-Івано-Франківськ, 1995.- С.75-79.
5. Джерела й історіографія козацько-гетьманської доби (XVII-XVIII ст.) / /Енциклопедія Українознавства: загальна частина: В 3-х т.-К., 1994. – Т.І. – С.397-400.
6. Історіографія козаччини //Україна.-1991.- №18.- С.17-19.
7. Коцур А.П. Історіографія часів Визвольної війни середини XVII ст. і

формування державності українського народу // Питання історії України: Зб. наук. ст.– Чернівці, 1997.– Вип. 1.– С. 40-53.

8. Кравець Я.Передмова //Боплан Г.Опис України. – Львів: Каменяр, 1990. – С.3-21.
9. Крикун Н.Г. Источники и историография демографического состояния Правобережной Украины накануне и во время освободительной борьбы украинского народа 1648-1654 гг. – Днепропетровск, 1979.
10. Мицик Ю.А. Записки иностранцев как источник по истории освободительной войны украинского народа 1648-1654 гг.: Уч.пособие. – Днепропетровск, 1985.
11. Мицик Ю. Козацька держава очима поляка //Київська старовина. – 1993. – №4. – С.2-11.
12. Наливайко Д.С.Козацька християнська республіка (Запорізька Січ у західноєвропейських історико-літературних пам'ятках). – К.: Дніпро, 1992.
13. Скрипник М.О. Ідея державності в українській історіографії.– Одеса, 1997.
14. Січинський В. Чужинці про Україну. – Львів: Світ, 1991. – С.25-35.
15. Толочко П. Україна і Русь в літописі Самовидця //Київська старовина. – 1992. – №3. – С.7-11.
16. Цибульський В.І. Деякі проблеми зовнішньополітичної діяльності уряду Б.Хмельницького у зарубіжній історіографії (1945-1990 рр.) // Укр. іст. журн.-1995. – №4. – С.77-86.
17. Чухліб Т.В.Богдан Хмельницький очима сучасників //Укр.іст. журн.-1995. – №4. – С.121-128.

ОСОБЛИВОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ XVIII СТ.

• Суспільно-політична основа і загальні риси української історіографії XVIII ст. • Українська історіографія першої половини XVIII ст. • Історична думка в Україні другої половини XVIII ст. • Мемуарна література XVIII ст. • І.Мазепа в українській та зарубіжній літературі

• Суспільно-політична основа і загальні риси української історіографії XVIII ст. У XVIII ст. історичні знання розвивалися в умовах, коли Україна не становила єдиної цілісної державної території. З кінця XVII ст. визначився її поділ між Польщею та Росією, що тривав до кінця XVIII ст., аж до розподілу Речі Посполитої. Але, незважаючи на це, Київ та інші міста продовжували залишатися центрами національної культури, охоронцями багатих традицій українського народу, що знайшло своє відображення в народній творчості, а також в різних жанрах літератури, особливо історичної. Разом з тим історичні знання в цей період розвивалися в суперечливих, а під кінець XVIII ст. тяжких соціально-політичних умовах. Реакційна політика царизму гальмувала цей розвиток.

Реформи Петра I посилили панування кріпосницьких відносин в Україні, всі заходи царського уряду проводилися за рахунок тяжкої експлуатації селянства, яке мусило нести не лише панщину, а й державні

повинності – військові постої, постачання продуктів і різних матеріалів для потреб тривалої Північної війни, будувати укріплені лінії, канали та ін. Петро I вживав жорстоких заходів проти опозиції в Україні, особливо після спроби І.Мазепи вирватися з-під руки царя і домогтися повної незалежності українських земель, крутими засобами принизив політичну роль старшини, позбавивши її автономістичного урядування шляхом скасування гетьманства і утворення Малоросійської колегії. Поступове введення російських самодержавно-кріпосницьких порядків сприяло безцеремонним засобам грабунку і експлуатації посполитих і козаків, загарбанню їх земель та поступового закріпачення.

Після приходу до влади в Росії Катерини II автономії Гетьманщини було завдано смертельного удару; в 1764 р. скасовано остаточно гетьманство і запроваджено чисто московські порядки. Протягом 1765-1797 рр. були проведені заходи по реорганізації адміністративно-територіального устрою Гетьманщини, його уніфікації до загальноросійського, реформуванню українських військових частин, завершенню уніфікації українського права. В 1775 р. було ліквідовано Запорізьку Січ – останній оплот української вольниці і захисника прав та свобод України.

XVIII ст. характеризується масовими селянськими й козацькими рухами на всіх частинах поділеної території України. У 50-60-х рр. розгорнувся рух гайдамаків на Правобережжі, що здобув своє могутнє завершення у відомій Коліївщині 1768 р. В Галичині діяли загони опришків.

У зв'язку з новими явищами в суспільних, політичних і культурних відносинах змінюється характер та зміст історичних знань, що служили завданням епохи. Характерною рисою української історіографії XVIII ст. є той факт, що вона більшою мірою, ніж будь-які інші жанри літератури цього періоду, порвала з середньовічною схоластикою і стала галуззю, що служила виключно громадянським інтересам. Вже в XVII ст. окремі пам'ятки історіографії монастирського походження були лише віддаленим відгомоном давнього церковного літописання. Разом з тим XVII ст. знаменує його кінець. Взагалі літописання, як головний вид історичної літератури, під кінець XVII ст. втрачає своє значення. Воно поступається місцем історичним повістям і цілеспрямованому прагненню до розв'язання певного питання. Значне

місце у виразі історичних поглядів освічених кіл старшинської інтелігенції займають також мемуари, або так звані діаріуші, та різного роду офіційні записки.

Отже, характерною рисою української історичної літератури XVIII ст. є те, що вона вийшла зовсім за межі монастирських мурів і цілком перейшла від церковних діячів до рук цивільних представників освічених кіл старшини. Історичні твори XVIII ст. можуть називатися старшинською історіографією, іноді непозбавленою народних рис, в силу багатьох джерел народного походження, якими користувалися історики.

• **Українська історіографія першої половини XVIII ст.** Провідне місце в українській історичній літературі XVIII ст. належить літописам Григорія Грабянки і Самійла Величка. Ці твори певною мірою наслідують попередні козацько-старшинські літописи і продовжують історико-літературні традиції другої половини XVII ст. в нових умовах, що наклали на них відбиток. Літописами їх назвали умовно видавці Київської Тимчасової Комісії для розбору давніх актів. Під такою назвою вони продовжували залишатися в історіографії другої половини XIX і початку XX століття. Справді ж твори Грабянки і Величка є жанром історичної літератури, дещо відмінним від того, який прийнято називати літописами.

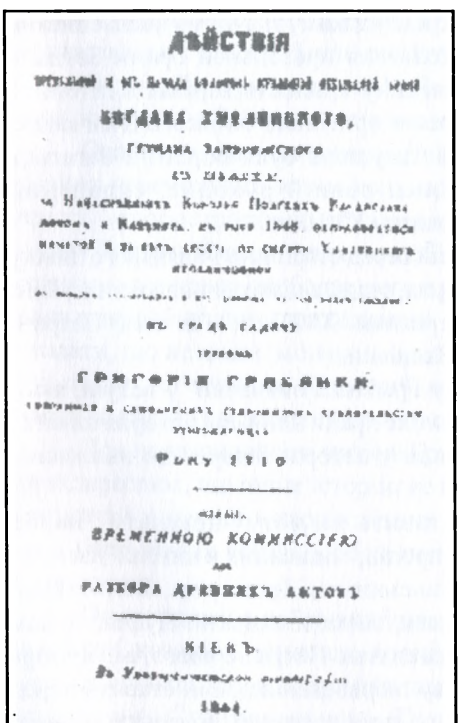

ДѢЙСТВІЯ

БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦКАГО,

ГЕТМАНА ЗАПОРОЖСКАГО

ГРИГОРІЯ ГРАБЯНКИ.

ВРѢМЕННОЮ КОММИССІЕЮ

РАЗБОРА ДРЕВНИХЪ АКТОВЪ

КІЕВЪ

1854.

Літопис Григорія Грабянки

Твір Грабянки є цілеспрямованою компіляцією, ідейно підпорядкованою певному завданню – розкриттю і показу на широкому тлі однієї найголовнішої теми – визвольної

боротьби українського народу проти польсько-шляхетського панування. Григорій Грабянка дав своєму творові такий заголовок: «Действия презельной и от начала поляков крававшой небивалой брани Богдана Хмельницкого, гетмана Запорожского с поляки за найяснейших королей польских Владислава, потом Казимира, в 1648 отправоватися начатой и за лет десять по смерти Хмельницкого неоконченной, з розних летописцев и из диариуша на той войне писанного, в граде Гадячу, трудом Григория Грабянки собранная и самобитних старожилов свидетельстви утвержденная. Року 1710».

Літопис Г.Грабянки був відомий дослідникам XIX ст. в дуже багатьох списках. Цей факт підкреслив у свій час досконалий знавець джерел з історії України О.М.Лазаревський, зазначивши, що «жоден з малоруських літописів не дійшов до нас у такому значному числі списків, як літопис, що має заголовок «Действия презельной брани Богдана Хмельницкого». Незважаючи на велику кількість варіантів літопису Грабянки, жоден з них не зберігся в оригіналі. Київська Тимчасова Комісія для розбору давніх актів змушена була обрати з багатьох примірників повніший і найбільш ранній рукопис, складений скорописом часів життя автора, початку XVIII ст.

Григорій Грабянка був відомий серед старшини Гадяцького полку спочатку на посадах полкового осавула, судді, а пізніше полковника; його діяльність відноситься до першої третини XVIII ст. – за часів Петра I, правління «временщиков» і Анни Іванівни.

Мету написання свого твору Грабянка визначив у вступі, який він назвав – «Объявление к читателю, кое ради вини сия история начатся писать», тобто, які причини збудили у автора інтерес до написання «Действия презельной брани».

Своїм твором Грабянка ставить за мету показати народ український як рівний серед усіх народів, «описаних в книгах давніми історіографами римськими і польськими, Кромером, Бєльським, Стрийківським, Гвагнігом, Коховським, також німецьким Пуфендорфом і Гібнером складеними, а нині по повелінню Петра першого, імператора Всеросійського на слов`янську мову переведених». Він ставить перед собою завдання чіткіше, ніж його попередники, показати історію боротьби народу за свою землю, яка нанесена «ясно землемірами на мапах світу, відбивши на них воєводства Київське, Чернігівське,

Брацлавське і Подільське, де течуть ріки Дністер, Буг, Горинь, Дніпро, Десна і Сурож аж до Чорного моря».

Отже, автор чітко окреслив предмет свого заняття. В своєму творі Грабянка ставить за мету описати події минулого на землях України, розмежованих між Північно-Східною і Західною Руссю. Особливо це цікаво щодо останньої. До кінця XVII ст. українські історики і діячі літератури в дуже рідких випадках відрізняли землі українські і білоруські. Довготривале перебування цих земель в складі Великого князівства Литовського та Польщі майже стерло поняття про межі і різницю між Україною і Білорусією. На початку XVIII ст., як бачимо з писань освічених кіл України, це поняття існує. Незважаючи на поділ України за Андрусівським договором 1667 р. і Вічним миром 1686 р., продовжує існувати тверда думка про Україну як цілісне географічне, територіальне і етнографічне поняття, поняття про єдиний народ, що проживає від Дністра до верхів'я Десни з заходу на схід і від Чорного моря до верхів'я Дніпра – з півдня на північ.

Особливо цікавить автора «Действия презельной брани» героїчна сторінка переможного козацького народу – це визвольна його боротьба, вкрита «любострастною славицею» під проводом «благоразумного вожда» Богдана Хмельницького, що Росію «от тяжчайшого іга лядського козацким мужеством свободившого и российскому монарси из стольними гради в первобытность приведшего». Своєю працею автор прагне також показати, що не лише монархи могли «наповнювати страхом всесвіт», а за справу вітчизни, за її зневагу можуть і раби, тобто народ, проти чужих монархів і завойовників повстати.

Для переконливості читача Грабянка не хоче бути голослівним; від підкреслює, що пише історію не від свого «умствования», а зібрав вірогідний матеріал з творів різних істориків і свідків-очевидців, від «діаріушів наших воїнів, в обозі написаних і від духовних і мирських літописців».

Отже, одним з найголовніших джерел для Грабянки послужили попередні козацькі літописи, хроніки, різного роду щоденники, або діаріуші, а також твори польських письменників та істориків – Кромери, Бєльського, Стрийковського, Гван'їні, Коховського, а особливо Твардовського. Нарешті, Грабянка використав офіційні акти – привілеї, листи, договори, різні матеріали гетьманської канцелярії.

Основному текстові літопису Грабянки передують два вірші – «Похвала віршами Хмельницькому от народа Малоросійського» і «Вірша на герб Малоросійський». Перед першим віршем мусив бути в книзі портрет Богдана Хмельницького, перед другим – герб війська Запорізького – козак, озброєний мушкетом.

Обидва вірші є ніби епіграфами до військової історії козацтва, написати яку поставив за мету автор. «Действие презельной брани» Григорія Грабянки ми можемо назвати історією козацьких війн від часів появи козаків до 1664 р. у вигляді окремих історичних повістей, оповідань, а далі, до 1708 р., у вигляді рік за роком викладеного короткого переліку важливих історичних подій, на зразок останніх записів у літопису Самовидця. Записи про кінець XVII і початок XVIII ст., особливо короткі нотатки про Північну війну, зроблені, ймовірно, автором на підставі власних спостережень і живих свідків подій.

Центральне місце в літопису Грабянки займає історія Визвольної війни середини XVII ст.

В оцінці подій Визвольної війни Грабянка близький до автора літопису Самовидця. Він, як представник панівного класу, негативно ставиться до повстань всередині українського суспільства, виправдовує придушення народних виступів проти старшини. В оповіданнях про події XVIII ст. він стриманий в оцінках і висновках про них. У 1723 р., в зв'язку з ув'язненням в Петропавлівській фортеці, Грабянці довелося залишити справу дальшого описання історії України часів Петра I після виступу Мазепи і розгрому шведів під Полтавою. Грабянка довів виклад своєї історії лише до 1708 р.

У 1992 р. київське видавництво «Дніпро» перевидрукувало літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки.

Поряд з твором Грабянки визначне місце в українській історичній літературі першої третини XVIII ст. займає літопис Величка – «Летопись событий в юго-западной России в XVII веке. Составил Самоил Величко, бывший кацелярист канцелярии войска Запорожского, 1720», виданий Київською Тимчасовою Комісією для розбору давніх актів.

Дослідники і видавці назвали твір Величка літописом також умовно. Насправді він, так само, як твір Грабянки, не може бути віднесений до літопису в повному розумінні цього слова. Це літературно оброблений твір, що складається з великої кількості оповідань,

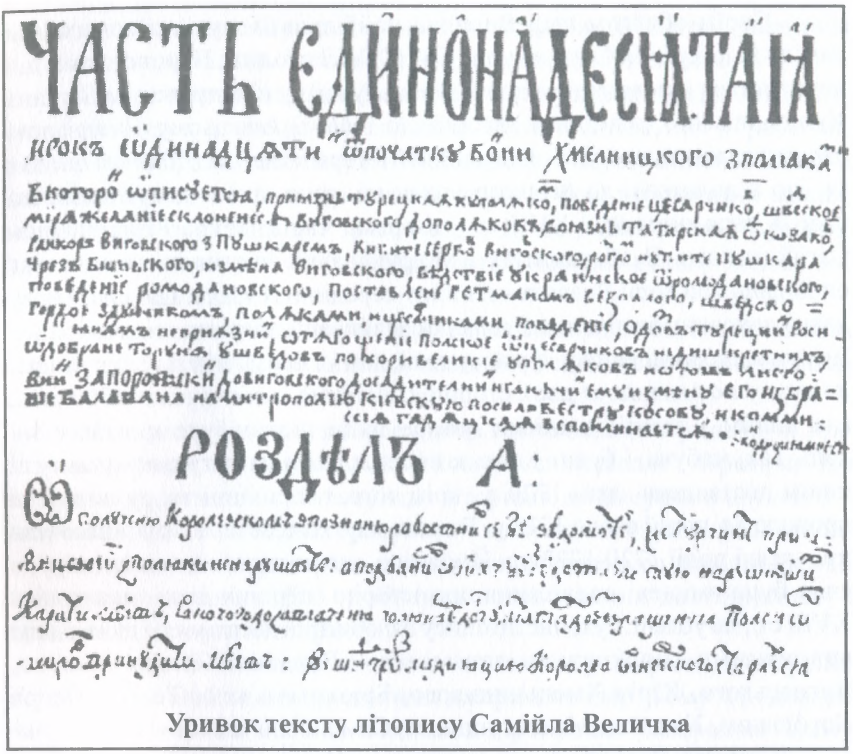

ЧАСТЬ ЄДИНОНАДЕСЯТАЯ

ИРОКЪ ЙДИНАДЦАТИ ѠПОЧАТКѢ БОНИ ХМЕЛНИЦКОГО ЗПОЛЯКА

ЕКОТОРО ѠПИСУЄТЕСЯ, ПРИМИРЪ ТУРЕЦКАЯ КУПОЛКО, ПОБѢДЪНІЕ ЦЕСАРЧИКО, ШВЕЦКОЕ МІРАЖЕЛАНІЕ СКЛОНЕНІЕ. ВИГОВСКОГО ДОПОЛАКОКЪ ДОНЪ ТАТАРСКАЯ ѠКАЗАКО, ГДЖОРЪ ВИГОВСКОГО З ПУШКАРЕМЪ, КНЯЖЕ ЄРЕЙ ВИГОВСКОГО, ЧРЕЗЪ БИЦЬКОГО, ИЗМѢНА ВИГОВСКОГО, БЪДСТВІЕ ВІСКРАНСКОЕ ѠЛОМОДАНОВСКОГО, ПОВЕДЕНІЕ ДОМОДАНОВСКОГО, ПОСТАВЛЕНІЕ ГЕТМАНОМЪ ВЕЛИКАГО, ШВЕДСКО = ГОРДОСТЬ ЗДЪЧИКОМЪ, ПОЛЯКАМИ, НЕМЦЕЛИНКАМИ ПОВЕДЕНІЕ, ОДОЛѢТЪЦЕЙ РОСН = НАНОМЪ НЕПРИЗНЙ СТАЛО ЦІЕ ПОЛСКОЕ ЦЕСАРЧИКОВЪ НІДНІЙ КРЕТНЫХЪ ѠБРАНЕ ТУРКЫ, ШВЕДОВЪ ПОКОРИВЕЛИКІЕ ВОЙСКОВЪ НОТОВЪ ЛИСТО: ВИЙ ЗАПОРОЗЬКІЙ ДОВИГОВСКАГО ДОСАДИТЕЛИ НЕГАНЬЧИ ЕМУ НЕМЦЕНЪ ЕГО НЕБЕЗА = ШЕБАЛАНА НАМИТРОПОЛІЮ КІЄВСКУЮ ПОСЛАВЪ БЕСТРЫЙСКОСЪ НКОМАНИ: СЕЯ ГАДЦЬКАЯ ВСЯПОМНАЕТСЯ ѠКОРДИНИЯ

РОЗДѢЛЪ А:

Уривок тексту літопису Самійла Величка

побудованих на великому джерельному матеріалі, а також на власних домислах автора. Перший том називається – «Сказание о войне з поляками, через Зиновия Богдана Хмельницкого, гетмана войск запорожских, восьми лет точившойся...» Другий і третій томи озаглавлені – «Повествования летописная с малороссийских и иных отчасти поведениях собранная и зде описанная». Четвертий том становить додатки з різних документів XVII ст.

Літопис Величка є однією з найцінніших пам'яток української історіографії і літератури військово-повістевого жанру XVIII ст. Він зберігся лише в єдиному оригінальному примірникові, який під час продажу з аукціону відомим збирачем літописів Лаптіним був куплений М.П.Погодіним і подарований ним для друку Київській Тимчасовій Комісії для розбору давніх актів, що надрукувала цей цінний твір.

Своїм обсягом твір Величка найбільший з усіх відомих нам пам'яток історичної літератури XVII-XVIII століть. Перший том, що починається оповіданням про Визвольну війну під проводом Богдана Хмельницького, доведений автором до 1660 р. Але цьому матеріалові передував виклад подій більш ранньої історії козацтва. Доказом цього є те, що в додаткові до першого тому вміщено кілька документів, які стосуються початку XVII ст., зокрема часів Петра Конашевича-Сагайдачного. В збережених і надрукованих частинах не вистачає оповідань про події Визвольної війни середини XVII ст. Цю прогалину довго заповнював літопис Грабянки. Найкраще зберігся текст літопису Величка, що вміщений у другому томі, хоч і в ньому під час підготовки до друку не виявилося двох сторінок. Літопис закінчується 1700 р., а, між іншим, у тексті є вказівки автора на те, що він буде продовжений далі. Так, мабуть, і було. Адже ж не випадково на титульному аркуші книги поставлена дата 1720 р., крім того, наприкінці твору вміщена хронологія подій аж до 1723 р. В третьому томі автор згадує мимохідь про деякі події 1720-1723 рр. Ймовірно, що наступні частини твору, в яких були вміщені оповідання про історію перших двох десятиліть XVIII ст., загублені. Рукопис літопису оздоблений десятьма не дуже вдало виконаними портретами гетьманів – Богдана Хмельницького, Виговського, Юрія Хмельницького, Брюховецького, Тетері, Петра Дорошенка, Ханенка, Многогрішного, Самойловича і Мазепи.

Самійло Величко був освіченою людиною невідомого походження. З юних років (у 1690 р.), за його висловом, «в кільконадцять літ будучи», він почав служити при дворі генерального писаря В.Л.Кочубея. Служив він не лише у всяких домашніх справах, «найбарзей писарских и войсковых нужнейших секретних», а тому був обізнаний з секретним листуванням гетьманського уряду з російським царем та іноземними державами. В 1705 р. після п`ятнадцяти років служби Величка перевели до генеральної канцелярії, де, за його свідченням, він був «не останнім у писарських справах». У 1708 р., як він пише, йому лиха доля «заплатила нещастям»; він потрапив в опалу. Його було усунено з посади, як гадають деякі дослідники, після страти його патрона В.Л.Кочубея.

Після Полтавської битви Величко жив на Полтавщині у маєтках Кочубея і помер не раніше 1728 р. Цим роком помічена інша його велика

праця, що залишилася в рукопису, – «Космографія» (866 стор.), написана під диктовку, оскільки Величко під кінець життя був сліпий.

Свої історичні погляди Величко виклав у передмові до літопису, названій «Передмовою до чительника». Тут ще більше, ніж у Грабянки, надано історії великого загальноосвітнього, науково-пізнавального значення. Разом з тим автор ставить перед собою загальноповчальне, моралізуюче завдання на зразок того, як це робив давній руський літописець, що не раз висловлювався про користь велику людям від «книжного читання».

З перших сторінок свого твору і далі Величко виступає як палкий патріот своєї вітчизни, «істинний Малыя Росії син», як не раз він називав себе.

На відміну від своїх попередників він не бере на віру звісток про ті чи інші факти, що ставали відомі йому, а співставляє і перевіряє. Це не було ще критичним ставленням істориків до джерела в науковому розумінні, але вже характеризувало великий поступ в розвиткові історичної науки. Інша справа, наскільки їм удавалося досягти мети в цьому напрямкові, тобто добитися встановлення достовірності і правдивості історичного факту.

Літопис Величка являє собою великий за розміром і, на перший погляд, важливий за використаними джерелами твір. Тому він довгий час серед істориків XIX ст. вважався вірогідним джерелом. Йому довірялися Костомаров, Куліш і навіть такий знавець джерел, з критичним підходом до них, як російський історик С.М.Соловйов. Проте вже в другій половині XIX ст. ця думка про вірогідність джерел, на яких Величко побудував свій твір, була змінена науковою критикою.

У своїй передмові до «чительника» Величко вказав на те, що нібито в основу свого літопису він поклав діаріуш Самійла Зорки, секретаря Хмельницького. В багатьох місцях літопису він подав ряд відомостей про Зорку, про документи, які нібито належали йому, тощо. Нарешті, оповідаючи про смерть і поховання гетьмана Богдана Хмельницького у 1657 р., він вклав до вуст своєму Самійлові Зорці велику риторичну промову, яка нібито була виголошена Зоркою над труною Хмельницького.

Пізніші дослідники взяли під сумнів існування у Б.Хмельницького секретаря Зорки і взагалі існування такої особи. Крім літопису Величка,

це ім'я серед козацької старшини, канцеляристів і взагалі серед будь-яких політичних діячів часів Хмельницького та пізніше в документах не зустрічається. Від розв'язання цього питання залежало багато інших питань про вірогідність даних літопису Величка, зокрема письмових пам'яток – гетьманських універсалів, різного роду листувань, промов тощо, внесених Величком у свій літопис, як таких, що нібито унаслідувані ним від Зорки.

З другої половини XIX ст. в істориків з'явилося два погляди на питання про існування гетьманського канцеляриста Зорки, а відтак і на питання про вірогідність джерел, на яких побудував свій літопис Величко. До істориків, що вважали Самійла Зорку за особу історично вірогідну, а джерела, які йому приписує Величко, за цілком певні, належали С.Соловйов, М.Костомаров, М.Максимович, О.Левицький, В.Антонович, історик літератури, автор цікавої праці про українські літописи К.Заклинський. На подібних позиціях стояли історики XX ст. – Д.І.Багалій, що виклав свій погляд у «Нарисах української історіографії», П.Клепацький та ін.

Скептично до свідчення про Зорку та про вірогідність джерел літопису С.Величка поставилися Г.Карпов, І.Крип'якевич, В.Іконников.

Найпереконливіше показав сутність цього питання і суперечки навколо нього М.Петровський у своїй праці «Псевдо-діаріуш Самійла Зорки». Він проаналізував літопис Величка з точки зору найновіших історичних джерел, знайдених дослідниками в архівах протягом другої половини XIX і першої третини XX століття, і прийшов до висновку, що нові дані не дають ніяких підстав визнавати існування Зорки і наявність його діаріуша, на який так щедро посилається Величко.

Історична концепція, якою пройнятий літопис Величка, близька до концепції автора літопису Самовидця. Проте ці пам'ятки значно відрізняються одна від одної. Наприклад, у концепції Величка чіткіше виявляється поняття про народ і народність. Якщо Самовидець і значною мірою Грабянка під українським народом розуміють головним чином козацтво, до якого включається також і старшина, то Величко визначає народ як ціле українське суспільство. В літопису Величка велике місце у визвольній боротьбі і у суспільному житті надано посполитим та взагалі простому народові, хоча діяльність гетьманів, козацтва і старшини, як і в інших істориків XVII-XVIII століть, займає центральне місце.

У Величка чіткіше, ніж у будь-кого з його попередників і сучасників, окреслене поняття України і українського народу. Ці назви у нього виступають як цілком визначені територіальні і національні народні категорії. Україна цьогобічна і тогобічна у нього – чітке поняття території обох боків Дніпра, населеної українським, менше зустрічається – малоросійським і лише в окремих випадках – козацьким народом від верхів'я Північного Дінця до верхів'їв Случі, Горині і Прип'яті із сходу на захід та від Чорного моря до верхів'я Дніпра з півдня на північ.

Осібно у Величка стоїть Галичина під назвою, поширеною в XVI-XVII століттях, князівство Руське з найголовнішими містами – Львів, Галич та ін. Ці землі, разом з Волинню, він відрізняє від України Малоросійської, хоча населення їх називає своїм народом.

Історію України Величко, на відміну від більшості істориків XVII-XVIII століть, подав не ізольовано, а в зв'язку з найголовнішими історичними подіями у Польщі, Росії, Швеції, Угорщині, Молдавії, Валахії, Туреччині, Криму і деяких західноєвропейських державах. Він прагнув показати історію України на тлі світової історії і поставити героїчне минуле українського народу поруч з історією сусідніх народів і держав.

У 1991 р. літопис Самійла Величка – наймонументальніший твір української історико-мемуарної прози XVII-XVIII ст., вперше перекладено українською мовою і видрукувано у двох книгах видавництвом художньої літератури «Дніпро».

Однією з цікавих пам'яток української історіографії цього періоду є «Коротке описання Малоросії» (автор невідомий). Хроніка містить події з історії України від давніх часів до 1734 р. Починається вона згадкою про домонгольський період історії Русі, завоювання її Батиєм, захоплення України Литвою і Польщею. Більш докладні оповідання починаються від початку Визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького і особливо по мірі наближення до кінця XVII та початку XVIII століття. «Коротке описання Малоросії» лише на перший погляд нагадує хроніку або літопис. Справді ж, це коротка, але систематично зв'язана історія України від великокнязівської доби, а головне від XIV ст. до 1734 р., хоча й позначена в хронологічному порядку по роках на зразок літопису.

Фактична сторона подій у книзі описана з великою простотою. Це зробило її більше, ніж будь-який інший тогочасний історичний твір, доступною для широких кіл читачів.

Автор «Короткого описання Малоросії» зумів догодити смакам освічених кіл козацько-старшинської інтелігенції, що цікавилась історією свого краю, серед якої цей твір довго користувався найбільшою популярністю. Тексти з нього вносилися переписувачами у нові списки відомого вже літопису Самовидця. Багато запозичив з цього твору пізніше в 70-х роках XVIII ст. В.Г.Рубан для свого «Короткого літопису Малої Росії». «Коротке описання Малоросії» лягло в основу історичних праць про Україну французького історика Жан-Бенуа Шерера, який з додатком «Опису України Боплана» був надрукований у Парижі в 1788 р. Ним користувалися і часто наслідували йому дворянські історики першої половини XIX ст. Його використав Микола Маркевич для своєї «Истории Малороссии».

Від першої половини XVIII ст. залишилося кілька менш цінних історичних хронік, відомих під назвою літописів.

«Чернігівський літопис» містить у собі коротку хроніку подій від 1587 до 1725 рр. Разом з літописом, як додаток, О.Лазаревський вперше надрукував Коломацькі чолобитні, які стали близьким приводом для арешту П.Полуботка та іншої генеральної старшини в 1723 р. Коломацькі чолобитні були знайдені в архіві Григорія Полетики.

До подібного ж роду, правда, більш поширених, хронік можна віднести «Летописец, или описание краткое, знатнейших действ и случаев, что в котором году деялося в Украини малороссийской обеих сторон Днепра и кто именно когда гетьманом был козацким». При надрукуванні цього твору В.Антонович довів, що автором його був генеральний обозний 30-х-40-х років XVIII ст. Яків Юхимович Лизогуб, і назвав цю хроніку літописом Лизогуба.

Від початку XVI ст. до кінця XVII ст. так званий літопис Лизогуба являє собою складену рік за роком хронологію, джерелом якої є різного роду козацькі хроніки, особливо літопис Самовидця. В окремих випадках записи літопису Лизогуба текстуально співпадають із літописом Самовидця. Від оповідань 90-х років XVII ст. і до кінця твору до 1737 р. джерелом літопису були родинні записи сім'ї Лизогубів. Вони є більш поширеними, ніж попередні оповідання про участь українських козаків у Північній війні, про побудову Петром I Печерської фортеці і арсеналу у Києві, про страту Мазепою Кочубея та Іскри.

• **Історична думка в Україні другої половини XVIII ст.** До пам'яток української історіографії другої половини XVIII ст. ми можемо віднести насамперед твори Петра Симоновського і Стефана Лукомського.

Петро Симоновський (бунчуковий товариш) належав до того кола старшин, що зайняли поважне місце серед освічених людей шляхетського стану XVIII ст. Він закінчив повний курс навчання у Київській академії, потім, як і багато дітей інших старшин, навчався за кордоном, слухав лекції в ряді західноєвропейських університетів – у Кенігсбергу, Галлі, Лейпцігу, Парижі. Повернувшись на батьківщину, Симоновський склав у 1765 р. «Коротке описання про козацький малоросійський народ». Вперше твір видав у 1847 р. О.М.Бодянський з авторського рукопису, що належав перед цим Д.Н.Бантиш-Каменському.

П.Симоновський побудував своє описання на різноманітних чужоземних і вітчизняних джерелах, на які він указав у заголовку і на які весь час посилається в тексті своєї книги. Книга починається традиційним у козацькому літописанні з'ясуванням питання про значення імені «козак» і ранньої історії козацтва. Цей розділ «Короткого описання» Симоновського нагадує собою початок «Действия презельной брани» Грабянки, що відкривається розділом «О начале поименования козаков и откуда наречении, от коего племени и рода; купно же и о древнейших их действиях сокращенне». Обидва представники української старшинської історіографії XVIII ст. Грабянка і Симоновський дуже близькі своїми поглядами на дане питання. Вони виводять початок козацтва з території між Каспійським і Чорним морями, а етнічне їх походження від скіфів і хазарів. Обидва вони припускають походження козаків від косогів, тобто від предків черкесів Північного Кавказу.

Значне місце в творі Симоновського, як і в більшості творів козацько-старшинських істориків, зайняло висвітлення Визвольної війни середини XVII ст. і так званої «Руїни». Описання цих подій займає приблизно три чверті всієї книги. Історію національно-визвольної боротьби в XVII ст. Симоновський звів до ідеалізації політики гетьманських урядів та діяльності старшини.

«Коротке описання про козацький малоросійський народ» охоплює події від давніх часів до 1750 р., останнього відновлення гетьманства в особі Кирила Розумовського. Далі автор відмовився від

продовження своєї праці, хоча дожив він майже до ста років і помер на початку XIX ст.

Які обставини примусили автора обірвати свою працю саме цією датою? На це питання можна відповісти, проаналізувавши цілісну історичну концепцію, а головне ідейну концепцію Симоновського. Автор є виразним прихильником гетьманського уряду, ідеологом тієї більшості старшини, що з захопленням зустріла відновлення Єлизаветою Петрівною гетьманства і готова була відстоювати до кінця старшинський устрій гетьманської України.

Наприкінці книги Симоновський ніби робить висновок з усього написаного ним. Він називає обрання гетьмана Розумовського «великолепным и славным», а скасування гетьманства для «Малої Росії некорисним». Описання цих подій, тобто показ історії скасування автономності і його наслідки, Симоновський залишає для нащадків.

До історичних творів другої половини XVIII ст. ми можемо віднести «Зібрання історичне», складене полковим обозним у Прилуках Степаном Лукомським. Твір Лукомського становить скоріше інтерес бібліографічний, аніж науково-історичний. Це є компіляція на зразок ряду відомих в XVII-XVIII ст.

Як багато інших тогочасних істориків України, Лукомський почав свою письменницьку діяльність з перекладів історичних творів з латинської і польської мов. Так, у 1738 р., будучи ще прилуцьким сотником, він зробив переклад щоденника Окольського, доповнивши його оповіданням з історії України останнього десятиріччя перед Визвольною війною. Пізніше, коли Лукомський став відставним полковим обозним,він зробив переклад записів польського історика Матвія Титловського.

До перекладу щоденника Титловського Лукомський додав власне доповнення, яке становить певний науковий інтерес, про похід Сагайдачного на Кафу у 1607 р., про загибель Самійла Кішки, оспіваного в народній думі, про війну під Цецорою, Хотинську кампанію та ін.

«Зібрання історичне» Лукомського охоплює події в Україні від початку завоювань литовського князя Гедиміна до кінця XVI ст. Починається твір, як і багато інших праць того часу, з`ясуванням питання – «Хто такий козак?». Заслуговує на увагу той факт, що на відміну від Грабянки, Симоновського С.Лукомський розглядає козаків

як виходців з місцевого населення і виникнення їх відносить до кінця XIV ст. В цілому ж його твір нічого оригінального не становить в порівнянні з іншими подібними хроніками XVII-XVIII ст.

Минуле України і її сучасне становище привернуло увагу Г.Ф.Міллера. Йому належить кілька статей з цього питання – «Про початок походження козаків», а також «Відомості про запорозьких козаків». Кілька статей Міллера про історію запорізьких козаків надрукував пізніше О.М.Бодянський.

У 1777 р. був надрукований «Короткий літопис Малої Росії» Василя Григоровича Рубана. В.Г.Рубан народився в Бєлгороді 14 березня 1742 р., помер 24 вересня 1795 р. Походив Рубан з України, з Роменського повіту на Полтавщині, здобув освіту в Київській академії. Свою літературну діяльність він почав, на зразок багатьох письменників другої половини XVIII ст., писанням од. Одну з них він написав на честь іменин Катерини II. Імператриці Рубан присвятив ще кілька од і це, можливо, сприяло його службовій кар`єрі. В 1770 р. він здобув посаду секретаря у Потьомкіна і зблизився з канцлером князем Безбородьком. Безбородько сприяв Рубану в написанні «Короткого літопису Малої Росії» та виданню «Землеописання Малої Росії», остання праця, ймовірно, належала перу Безбородька.

«Літопис» Рубана є не що інше, як не зовсім точна копія «Короткого описання Малоросії», складеної невідомим автором у 30-х роках XVIII ст. Свій компілятивний твір, що починається викладом від 1506 р., Рубан довів до 1770 р.

Особливе місце в історіографії України XVIII ст. займає Запорізька Січ. Найбільш узагальнюючою працею, яка лягла в основу дальших історичних творів про Запоріжжя, була «Історія про козаків запорозьких», складена в 1740 р. молодим російським офіцером, що служив у царській армії на півдні України, князем С.І.Мишецьким. Цією книгою читачі користувалися в рукописах, аж поки вона не була надрукована в 40-х роках XIX ст. О.Бодянським. У більш досконалому вигляді цей твір був надрукований за списком, який належав князеві Воронцову, Одеським товариством історії і давностей. Оскільки твір Мишецького сто років не був опублікований, він служив як рукописне джерело, з якого компілювали, а часто списували і видавали за власні праці деякі інші історики Запоріжжя другої половини XVIII ст. До таких компіляцій і

прямого списування з твору Мишецького належать статті Г.Ф.Міллера. Праця Мишецького великою мірою лягла також в основу твору Олександра Івановича Рігельмана.

У 1785-1786 рр. інженер генерал-майор Олександр Рігельман закінчив свою велику компілятивну працю в чотирьох частинах – «Літописне повіствування про Малоросію, її народи і козаків», яка була надрукована О.Бодянським у 1847 р. в «Чтениях Общества истории и древностей Российских», а також видана окремою книгою.

Олександр Рігельман походив з німецької родини, що прибула в Росію з нареченою царевича Олексія Петровича, принцесою Брауншвейг-Бранденбурзькою, Софією Шарлотою. Юнаком він був зарахований в шляхетський корпус для навчання і обрав напрямок військово-інженерної служби, на якій перебував сорок чотири роки, здобувши чин генерал-майора, високі урядові нагороди, маєтки і почесті.

О.Рігельман брав активну участь у російсько-турецьких війнах – в 1734-1739 рр. та в часи Катерини II (1768-1774 рр.).

У зв'язку з службовими дорученнями Рігельман довгий час перебував серед козаків на Запоріжжі, на Дону, на Полтавщині і Чернігівщині. Він був свідком військової майстерності козаків у битвах з турками, дивувався їх відвазі і героїзму, збирав документальний матеріал, вивчав життя і побут українського народу.

Свій твір Рігельман почав писати наприкінці 70-х років і закінчив у 1782 р., після того, як пішов у відставку. Останні сім років він присвятив своїй праці, проживаючи в своєму невеликому маєтку в с.Андріївці, недалеко від Чернігова.

«Літописне повіствування» Рігельмана є великою компіляцією з козацько-старшинських літописів та різного роду діаріушів, а головне з книги Мишецького «Історія про козаків запорозьких». Крім того, для описання останньої третини XVIII ст. до 80-х років він використав власні спостереження і довгий час ведені ним записи.

Книга Рігельмана ілюстрована зображенням українців різних станів – гетьмана Богдана Хмельницького, полковника, сотника, козаків, шляхтича, шляхтянки, знатних панів, простих селянок тощо. В додаткові вміщено також дві карти – одну стародавню, періоду роздрібненості Русі на феодальні князівства і землі, а друга карта України і сусідніх з нею земель кінця XVIII ст. Наприкінці книги Рігельман подав короткі

свідчення про слобідсько-українські козацькі полки та про козаків донських, уральських, кубанських і терських. Запоріжців він вважає найдавнішими з усіх козаків, історію яких він описує. У 1778 р.Рігельман написав твір «История, или повествование, о донских козаках».

Власної оригінальної концепції в погляді на історію українського козацтва Рігельман не створив. Він лише вміло узагальнив те, що дала історіографія XVII-XVIII століть. У поглядах на давню історію до XVII ст. над ним найбільше тяжіла концепція київського «Синопсиса», а про XVII-XVIII століття – авторів провідних напрямків козацько-старшинського літописання. Відрізняє «Літописне повіствування» Рігельмана від творів ряду інших авторів те, що в ньому велике місце зайняло описання побуту та звичаїв українського народу взагалі і запорізького козацтва зокрема.

Головним напрямком і змістом усіх цих творів є ворожа поміщицько-реакційна концепція в освітленні історії Запоріжжя та в поглядах на вільнолюбну масу козацтва та її військову опору – Запорізьку Січ. Запоріжжя постає в творах дворянських істориків як шкідливе кубло розбійників, що заважає поміщикам і купцям господарювати в південній Україні, вести торгівлю з Туреччиною, Кримом тощо. Головним чином, ненависть поміщицьких істориків обрушувалась на Запоріжжя за його вільнолюбні традиції, завдяки яким запорізька громада керувалася, обирала і скидала керівні верхи волею козацького колективу. Все це йшло всупереч ідеології самодержавства і поміщиків.

Російська дворянська історіографія про Запоріжжя створювала ідейну основу для виправдання колоніального наступу царизму на Україну й ідейно обгрунтовувала необхідність ліквідації давнього зосередження незадоволених народних мас в особі вільнолюбної Запорізької Січі. У XVIII ст. не виявилось жодного історика, який би став на захист інтересів і збереження волі запоріжців.

На кінець XVIII ст. набувають поширення кріпосницькі концепції дворянських істориків, в тому числі А.Ф.Шафонського.

А.Шафонський народився в 1740 р. і помер у 1812 р. Він походив з родини козацького сотника з с.Сосниці на Чернігівщині. Біографія Шафонського характеризує цікаве непоодиноке явище, як швидко козацька старшина навіть нижчого рангу підносилася до становища

освіченого дворянства. А.Шафонський закінчив три західноєвропейські університети – в Галлі, Лейдені і Страсбурзі, від яких відповідно одержав три дипломи доктора прав, філософії і медицини.

Створення описання Чернігівського намісництва, так само, як і відомого Румянцевського опису, відбувалося відповідно до заходів Катерини II, які вона проводила в зв'язку з своєю колоніальною політикою в Україні після скасування автономного устрою і ліквідації Запоріжжя. А.Шафонський склав його за вказівкою генерал-фельдмаршала графа П.О.Румянцева -Задунайського, якому Катерина II доручила «впорядковувати» Україну в плані запровадження тут загальноімперського устрою. В 1782 р. в Україні було утворено Київське, Чернігівське і Новгород-Сіверське намісництва. За наказом Катерини II, виданим у 1784 р., намісники і губернатори мусили зробити докладні описи своїх намісництв та губерній і подати їх на розгляд уряду. Описання Чернігівського намісництва було доручено П.Румянцевим А.Шафонському, який служив тоді радником у Чернігівській кримінальній палаті. Свою працю А.Шафонський виконав ретельно і вручив особисто Катерині II, коли вона, подорожуючи по Україні, в січні 1787 р. відвідала Чернігів.

Топографічне описання Чернігівського намісництва А.Шафонського, нарівні з Румянцевським описом Малоросії, є найціннішим джерелом для вивчення соціально-економічної історії України другої половини XVIII ст. Воно складається з двох частин. Перша частина, менша, яка становить приблизно п'яту частину всього твору, являє собою історико-географічне описання, а головним чином – огляд історії України з давніх часів до ліквідації автономності, утворення губерній і відкриття намісництв на Лівобережній Україні, колишній Гетьманщині. Ця частина саме й становить інтерес з точки зору історіографії. Друга частина містить, власне, топографічне й статистичне описання і є цінним джерелом для вивчення Лівобережжя – переважно Чернігівщини і більшої частини Полтавщини.

У першій частині А.Шафонський виявляє вороже ставлення до запорізького козацтва і прагне ідейно обгрунтувати знищення Катериною II Січі. Він розглядає Запорізьку Січ з самого початку її виникнення як «зборище здичавілих людей», які приймали «без розбору в своє збіговисько всякий збрід, всякої мови і всякої віри людей», і вважає, що вона не могла бути корисною батьківщині. А.Шафонський схвально

ставиться до того, що це «противоборствующее политическое сонмище 1775 года в конец разрушено, и гнездо их, Сечь Запорожская, и само название запорожских козаков навсегда истреблено». У такому антинародному висвітленні подана Шафонським вся історія Запорізької Січі і її скасування. Весь його твір пронизаний ідеалізацією і виправданням реакційної кріпосницької і національно-колоніальної політики царизму в Україні. Ця політика розглядається Шафонським як «перетворення всього краю в новий удосконалений вигляд, як найвищу милість і щедроти, які одержують вірнопіддані від престолу».

• **Мемуарна література XVIII ст.** Цінними пам'ятками української мемуарної літератури XVIII ст. є щоденники генерального хорунжого Миколи Ханенка і генерального підскарбія Якова Марковича. В них зафіксовані важливі явища соціально-економічного життя козацької старшини часів зміцнення кріпосництва в Україні, занепаду ролі і значення козацтва, закріпачення посполитих і перетворення старшини в шляхетсько-дворянський стан.

Генеральний хорунжий Микола Ханенко походив з роду, що висунувся з простого козацтва часів Визвольної війни і досяг становища генеральної старшини. Він був родичем відомого в другій половині XVII ст. правобережного гетьмана Михайла Ханенка.

Микола Ханенко здобув високу освіту в Київській академії і почав військову службу в 1710 р. з простого козака, а в 1717 р. був переведений в генеральну канцелярію і згодом став головним помічником генерального писаря. Він був близькою особою гетьмана Скоропадського, а після його смерті здружився з наказним Павлом Полуботком. За свою службу і догідливість обом гетьманам Ханенко був щедро обдарований маєтностями.

Відомі два твори Ханенка – «Діаріуш», надрукований О.Бодянським в «Чтениях Общества истории и древностей Российских» та окремою книжкою і «Щоденник», повністю виданий О.Лазаревським. У «Діаріуші» записи стосуються подробиць політичного життя і побуту старшини, взаємовідносин уряду гетьмана Скоропадського з російським урядом і царськими вельможами, політичних настроїв старшин, їх психологічної характеристики та ін.

У «Діаріуші» вміщено щоденні записи від січня до початку липня 1722 р., тобто за останнє півріччя гетьманування Скоропадського і до

останніх днів його життя. «Діаріуш» закінчується описанням смерті і пишного церемоніалу поховання гетьмана.

«Щоденник» Ханенка являє собою мемуарні записи, в яких відображено події різноманітного характеру за 1723-1753 рр. з великими пропусками. Ці записи автор робив після свого звільнення з Петропавлівської фортеці і повернення в Україну. Вони становлять різного роду нотатки з сімейного життя, епізодів службової діяльності генерального хорунжого, взаємин автора з різними високопоставленими і простими людьми.

«Діаріуш» і «Щоденник» Ханенка можна віднести скоріше не до пам`яток історіографії, а до певної категорії джерел з історії XVIII ст. У мемуарах Ханенка історик може здобути певне уявлення про життя і побут української старшини, купців, про ціни на продукти та різного роду вироби, в окремих записах – про кріпосницькі повинності посполитих, про характер служби і різних повинностей козаків тощо.

Більшу вартість для історика становить «Щоденник» генерального підскарбія Якова Андрійовича Марковича (народився в 1690 – помер в 1770 р.).

Автор «Щоденника» Я.Маркович навчався в Київській академії і закінчив її в 17 років. Він був вихованцем Феофана Прокоповича і, за висловом свого вихователя, мав змогу прикрасити свою голову митрою, тобто зайняти посаду єпископа. Але Марковича сильніше вабили справи мирського характеру, він прагнув піти по лінії піднесення в старшинських чинах і рангах. Ці його плани зруйнувала смерть Скоропадського. Новий гетьман Данило Апостол та інші старшини ненавиділи Марковичів і не допускали їх службового просування. Яків Маркович при всіх його спритностях і багатстві, як зайняв при Скоропадському незначну посаду знатного військового товариша, так і залишився на ній. Лише під кінець

Феофан Прокопович

Яків Маркович

життя, після скасування гетьманства, він успадкував батьківське звання генерального підскарбія у відставці.

Близьким приводом Марковичу до початку ведення «Щоденника» була коротенька історична «Кроніка» 1452-1712 рр., написана його тестем, чернігівським полковником і в останній час наказним гетьманом Павлом Полуботком. Я.Маркович спочатку доповнив цю «кронічку» власними записами кількох подій, продовжив її, а потім став щодня вести свій «домашній протокол», як він називав «Щоденник», протягом п`ятдесяти років, з 1717 по 1767 р.

У свій час О.Лазаревський, досліджуючи «Щоденник» Я.Марковича, вірно підкреслив, що історичне значення подібного роду пам`яток полягає в тому, що в них ми знаходимо достовірне зображення домашнього побуту з усіма подробицями щоденної життєвої метушні і гонитви за багатствами козацької старшини. Слабка сторона щоденника полягала в недостатності матеріалу про політичні події, яких автор уникав записувати. В щоденнику відображено з усіма подробицями життя багатія Лівобережної України. В ньому ми знаходимо цінні відомості про ставлення пана до своїх підданих, а головне – велике число даних про тодішнє сільське господарство, ремесло, різні оренди, торгові і грошові операції. В цьому відношенні «Щоденник» Якова Марковича становить незаперечну цінність, як джерело для вивчення соціально-економічної історії України XVIII ст.

• **І.Мазепа в українській та зарубіжній літературі.** В історії України важко знайти особу, навколо якої точилися б такі гострі суперечки, перехрещувалися різні, часто полярні думки, як І.Мазепа. Захоплення, різке неприйняття, замовчування – такий щонайменше діапазон суджень дослідників про нього.

Справді, ряд обставин, зумовив, м'яко кажучи, неоднозначність оцінок і характеристик. Що спонукало перекидатися І.Мазепі від одного правителя до іншого? Яке його місце серед українських гетьманів? Чому

улюбленець Петра І, осипаний царськими щедротами, став його заклятим ворогом? Це лише незначне коло питань, що вимагають відповіді правдивої, об'єктивної, зваженої, побудованої на фактах, а не на домислах та емоціях.

Заради справедливості слід зазначити, що постать І.Мазепи, його життя та діяльність вже в XVII ст. перебували в полі зору не лише найближчого оточення, а й широкої громадськості – простих людей, літописців, політичних діячів та дипломатів, журналістів, вітчизняних і зарубіжних. Існує величезна історіографічна традиція, причому з найширшим спектром думок, поглядів та оцінок цієї неперсічної особи. Потрібно відзначити, що історіографія по даній темі поділяється на праці, які дають позитивну, об'єктивну оцінку діяльності гетьмана України та праці пропетровської орієнтації, де І.Мазепу звинувачують у зраді.

Іван Мазепа

Слід віддати належне праці Уманця Ф.М. (Гетьман Мазепа. – СПб, 1887), де вперше (після 1709 р.) дається правдива оцінка діяльності гетьмана І.Мазепи. Своєю працею він не ідеалізує постать гетьмана, а передає його настрої, погляди та діяння з об'єктивної точки зору. В книзі прослідкується життєвий шлях І.Мазепи до гетьманської булави, причини переходу до Карла XII, а також зображено Полтавську битву.

Позитивну оцінку полководцю і громадському діячеві дають український історик і літературознавець І.Борщак та французький історик і публіцист Р.Мартель (Іван Мазепа. – К.: Свенас, 1991. – 133 с.). Твір являє собою життєвий і політичний портрет гетьмана. У книзі особлива увага звертається на дитячі та юнацькі роки І.Мазепи, на формування його поглядів. На основі документів І.Борщак та Р.Мартель охарактеризовують дипломатичні зв'язки І.Мазепи та Карла XII і їх спільну діяльність проти Петра І. Автори книги зображують І.Мазепу як людину, якій притаманне високе почуття – кохання.

Оповідь Г.Хоткевича (Гетьман Іван Мазепа //Два гетьмани.- К.: Дніпро, 1991. – С.63-106) побудована на джерельній основі. Автор, викладаючи зміст договірних статей між І.Мазепою і представником московського уряду князем В.Голіциним, показує як монархічна Росія на практиці обмежувала автономні права України, проводила політику соціального і національного поневолення народу. Г.Хоткевич піднімає завісу над трагічними подіями минулого, розповідає про долю однодумців І.Мазепи. Спираючись на історичні джерела, він подає матеріали про загальне невдоволення, яке викликали проводжувані царем обмеження прав і вольностей українського народу, постійне виморювання козаків військовими походами і битвами задля інтересів царської Росії. Автор, таким чином, наголошує, чому ж І.Мазепа зрештою і наважився розірвати пута, що їх накинули російські царі.

Цінний і вагомий вклад в українську та зарубіжну історіографію внесла праця Т.Мацьківа (Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687-1709 рр. – Мюнхен: Український вільний університет, 1988. – 286 с.). Автор критично аналізує матеріали про І.Мазепу в іноземній мемуаристиці, дипломатичних звітах і тогочасній пресі. Особлива цінність книги полягає в тому, що в ній зібрано чимало невідомих досі, але важливих джерел, які стосуються діяльності українського гетьмана.

В.Січинський (Чужинці про Україну. – Львів: Світ, 1991. – 96 с.), працюючи над стародавніми пам'ятками, статтями і працями, написав цікаву і важливу книгу. Нею він прагнув донести до свідомості читача матеріал без фальсифікацій, який необхідний нам, особливо тепер, коли починаємо об'єктивно вивчати справжню історію України. Саме із його книги ми дізнаємося про те, що І.Мазепа володів декількома іноземними мовами, захоплювався колекціонуванням зброї, а також зібрав велику бібліотеку. Саме дані такого характеру дають можливість розглянути постать гетьмана як людини, політика та державного діяча.

Праця французького історика Проспера Меріме (Українські козаки та їх останні гетьмани. – Л.: Каменяр, 1990. – 301 с.) дає загальну характеристику всім гетьманам України, в тому числі звертає увагу на гетьмана І.Мазепу, де зображує його як борця, що прагнув відвоювати своєму народові незалежність.

Неоднозначна реакція певної частини населення України на сьогоднішні зміни в суспільстві, такі ж погляди на постать І.Мазепи та на його боротьбу за свободу свого народу – цілком реальна річ. Якоюсь мірою підштовхувати невтаємниченого, а то й засліпленого «блискучими» витворами радянської історичної науки читача до неупередженого розуміння ролі І.Мазепи в історії України – мета збірника, про який піде мова нижче. Вже сама побудова його на протиставленні вочевидь пропетровської духом, хоч і не позбавленої цікавих подробиць, повість В.Готвальда (Мазепа // Мазепа: Збірник (Передм., упоряд. тексту й іл., комент.Іванченко Ю.І. – К.; Мистецтво, 1993. – С.9-84) з відверто антимосковською, позначеною емоційністю працею В.Будзиновського (Гетьман І.Мазепа. – С.85-154) допомагають збагнути, хто ж такий І.Мазепа – чи ворог України, чи її вірний син і заступник, чи йшов він проти України, чи проти московського царя.

Нариси, що об'єднані в одну книжку (Маланюк Є. Ясновельможний пан Мазепа – тло і постать. Андрусяк М. Гетьман Іван Мазепа як культурний діяч. – К.: АО Обереги, 1991. – 48 с.), розповідають про фатальну долю гетьмана І.Мазепи, його величезний і неоцінений досі вклад у розбудову культури України. Спрямування культурної політики гетьмана І.Мазепи на створення в країні нового покоління, що мало розпочати Нову Добу – є головною ідеєю праці М.Андрусяка.

Нещодавно з'явилась праця О.Апанович (Гетьмани України і кошові отамани Запорізької Січі. – К.: Либідь, 1993. – 288 с.), за яку вона на початку 1994 р. удостоєна Державної премії імені Т.Г.Шевченка. В цій збірці відображені також окремі сторінки життя та діяльності І.Мазепи.

Дана тема знайшла своє висвітлення у публікаціях «Киевской старины», де побічно йдеться про державну діяльність гетьмана (Посольство Шакловитого к Мазепе в 1688 г. – К., 1890. – Т.XXIX. – С.199-226; Письмо гетьмана Мазепи к ближнему окольничему Л.Р.Неплюеву (1689 г.). – К.,1892. – Т.XXXVII. – С.297-298). На сьогоднішній день з`явилось ряд статей в періодиці. Це статті І.Борщака (Мазепа людина й історичний діяч // Літ.Україна. – 1990. – 25-29 жовт.), О.Гуржія (Україна в планах Петра I // Культура і життя. – 1991. – 2 берез.), М.Дмитрієнка (Трагедія гетьмана Мазепи // Сіль-ські вісті.- 1991. – 28

трав.), Є.Крамара (Справа Кочубея та Іскри // Літ. Україна. – 1990. – 16 серпн.), В.Луціва (Життя і смерть гетьмана Мазепи на чужині // Літ.Україна. – 1990. – 29 лист.) та інші, які відображають сучасні погляди на особистість І.Мазепи. Гетьмана дослідники хочуть позбавити тих чорних ярликів, які на нього чіпляли століттями, і це спроба виробити свій погляд на І.Мазепу, власне повернути об`єктивну оцінку щодо діяльності великого гетьмана.

Роль І.Мазепи в розвитку української культури відображено у ряді статей О.Оглоблина (Іван Мазепа і духовне життя України // Пам'ятки України. – 1991. – №6. – С.16-19 /, Вечерського В. (Столичний Глухів // Старожитності. – 1992. – №12. – С.6-7), В.Січинського (Іван Мазепа – людина і меценат // Літопис Червоної Калини. – 1993. – №7-9. – С.42-50/, І.Ситого (Герб Батурина // Голос України. – 1993. – 30 берез.), С.Саченка (Мазепа – будівничий // Наука і суспільство. – 1991. – №4. – С.44-46/, та М.Андрусяка (Щедрою десницею Вашою// Пам'ятки України. – 1991. – №6. – С.26-31). У них дослідники звертають увагу на меценатську діяльність гетьмана, його внесок у розвиток архітектури, освіти, науки.

Крім монографій та статей, які дають позитивну оцінку гетьману України, є праці, які засуджують діяльність І.Мазепи. Саме до них відноситься монографія М.Костомарова (Мазепа. – М.: Республика, 1992.- 325 с.). Його книга є своєрідним історичним детективом, що будується на точному викладенні фактів, взятих із джерел російського, українського та польського походження. На перший план автор у книзі виносить особисті якості І.Мазепи, його егоїзм, дволичність, честолюбство. Костомаров у своїй праці викриває негативні аспекти державної політики гетьмана. Отже, виходило, що дипломатичну спритність гетьмана автор вважає схильністю до брехливості, сумнівається в щирості релігійних почуттів І.Мазепи, бо які вони можуть бути щирі у людини, проклятої церквою. Або ж раптом заявляє, що І.Мазепа був «поляком цілковитим» – відгук офіційного стереотипу, засвідченого універсалом Петра І, що започаткував один із антимазепинських міфів, який вперто розробляла й приживляла імперська історіографія, дбаючи про те, щоб з Мазепи не було створено національного героя і не було змито такого зручного ярлика, як «зрадник». І все-таки, незважаючи на ці перекоси і повну поверховість загальної

оцінки І.Мазепи, його образ в нарисі М.Костомарова створюється широкий і рельєфний, хоч і певною мірою недостатній, оскільки замовчується ряд важливих фактів. Також автор нічого не згадує про заслуги І.Мазепи в розвитку культури, що є досить важливим моментом у діяльності гетьмана.

Монографія шведського славіста А.Єнсена (Мазепа. – К.: Укр.письм., 1992.-203 с.) дає змогу оцінити події того часу очима ізноземця. І хай багато в чому з Єнсеном погодитися не можна, однак узагальнення усіх джерел дають можливість отримати різні факти. На думку автора монографії, І.Мазепа був людиною без сталого принципу, не мав політичної лінії, для нього не існувало понять права і безправ'я, в його особі тріумфував егоїзм, а вся діяльність була підпорядкована особистим інтересам і жадобі збагачення. Навіть відповідаючи на кардинальне запитання, що примусило І.Мазепу розірвати з Москвою і стати на стороні Карла XII, А.Єнсен пояснює це персональним честолюбством гетьмана, а не бажанням самостійності українського народу. Однак, монографія є цінною тому, що в ній дається багато фактичного матеріалу, спогади та відомості із шведських джерел. Саме із цієї праці ми більш детально дізнаємося про час зародження українсько-шведських відносин.

Не обійшов І.Мазепу увагою і відомий історик Н.Павленко (Петр Великий. – М.: Мысль, 1990. – 591 с.). В своєму дослідженні автор відводить цілий розділ І.Мазепі, «безпринциповому честолюбцеві і зраднику», який у всіх своїх діях і вчинках керувався аж ніяк не інтересами українського народу, -особистою вигодою.

Є певні джерела, що стосуються І.Мазепи, але слід відзначити, що кількість їх обмежена, оскільки багато з них було знищено свідомо, розпорошено в російських і західноєвропейських архівах та газетних сховищах.

Перша спроба викласти біографію гетьмана, його військові походи та меценатську діяльність належить видатному українському літописцю С.Величку (Літопис: В 2-х т.- К.:Дніпро, 1991.-Т.1.-640 с.). Він був людиною, що служила родові Кочубеїв, тобто прямих ворогів І.Мазепи, отже, оцінює гетьмана від себе, часом уїдливими зауваженнями, однак історичні картини діянь великого гетьмана не спотворює. Літописець служив у Генеральній військовій канцелярії, використовував широке

коло документів: короткі козацькі літописні записки, універсали, листи, грамоти, що дало можливість більш повно передати події, що відбувалися в той час в Україні.

Про державну діяльність гетьмана І.Мазепи ми дізнаємося із його універсалів та листування, що зібрані в «Актах, относящихся к истории Западной Росии» (СПб, 1853. – Т.5. – 288 с.), котрі за хронологічними рамками охоплюють дванадцять років правління гетьмана. Універсали та листи свідчать про те, що І.Мазепа встановив монархічну владу на території України. Він розпоряджався військом, охороною, радою старшин, податковою системою, а також піклувався про добробут війська та ін.

Дещо про І.Мазепу подає Літопис Григорія Грабянки (Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. – К.:Дніпро, 1992. – 192 с.), а саме та його частина, де розповідається про події, що відбувалися в Україні після смерті Б.Хмельницького. Образ І.Мазепи розкрито в ньому неповно. Оскільки Г.Грабянка – прихильник автономної України в союзі з Москвою, то він вибирає цей критерій – ставлення до Росії – як основний, і виходячи з нього, наділяє різних осіб тими чи іншими якостями.

Певну інформацію про життя та діяльність І.Мазепи містить «Полное собрание русских летописей» (Летописец 1619-1691 гг.// Полное собрание русских летописей. – М.: Наука, 1968. – Т.31. – С.181-205), «Історія України в документах та матеріалах» (К.:Вид-во АН УРСР, 1941. – Т.3. – 264 с.), «Ділова документація гетьманщини XVIII ст.» (Зб.док.: Упоряд., авт.передм. та комент. В.І.Горобець. – К.: Наук.думка, 1992. - 392 с.) та ін.

Цікаві відомості про І.Мазепу містяться в «Описі подорожі до Батурина» французького дипломата Жана Балюза, який був у Батурині в кінці 1704 р.

«З Московщини, – пише Балюз, – я поїхав на Україну, країну козаків, де був кілька днів гостем володаря (Prince) Мазепи, що держить найвищу владу в цій країні... На кордоні України мене зустріла почесна козацька варта й з великою пошаною допровадила до міста Батурина, де в замку резидує володар Мазепа».

Балюз підкреслює, що Мазепа перфектно й досконало володів латинською мовою. «Мова його взагалі добірна й чепурна, правда, як

розмовляє, бо більше любить мовчати та слухати інших. При його дворі два лікарі німці, з якими Мазепа розмовляє їх мовою, а з італійськими майстрами, яких є кілька в гетьманській резиденції, говорив італійською мовою. Я розмовляв із господарем України латинською мовою, бо він запевняв мене, що не добре володіє французькою мовою, хоч у молодих літах відвідав Париж і південну Францію, був навіть на принятті в Луврі, коли святкували піринейський мир (1659 р.). Не знаю тільки, чи в цьому твердженні нема якоїсь особливої причини, бо сам бачив у ньому газети французькі та голяндські». Далі про Мазепу каже: «Він дуже поважаний у козацькій країні, де нарід, загалом свободолюбний і гордий, мало любить тих, що ним володіють. Привернув Мазепа козаків до себе твердою владою і великою воєнною відвагою... розмова з цим володарем дуже приємна, він має великий досвід у політиці й, у протилежність до московців, слідкує й знає, що діється в чужоземних країнах. Він показував мені збірку зброї, одну з найкращих, що я бачив у житті, а також добірну бібліотеку, де на кожному кроці видко латинські книжки».

Окремі сторінки присвячені Україні та особі гетьмана І.Мазепи містяться в «Історії Карла XII» великого французького письменника-історика Вольтера. «Україна завжди прагнула до свободи, але, оточена Москвою, Туреччиною і Польщею, вона примушена була шукати собі протектора в одній з тих держав. Україна піддалася спочатку Польщі, яка поводилася з нею зовсім як з поневоленою країною, відтак піддалася Московитові, що уярмлював її неначе рабів, як це завжди є звичаєм у Московитів. Спочатку користувалися Українці привілеєм обирати собі володаря під назвою гетьмана, але скоро позбавили їх того права, й гетьмана стала призначати Москва». Про самого Мазепу Вольтер пише, що «Одного разу, як Мазепа був у Москві, звернувся до нього цар, щоб він (Мазепа) поміг зробити козаків більш залежними. Мазепа відповів, що становище України і характер її нації є непереможні для здійснення царських планів. П'яний цар назвав Мазепу зрадником і загрозив, що посадить його на паль. Повернувшись на Україну, вирішив Мазепа повстати. Він хотів стати незалежним володарем і створити могутнє королівство з України та відламків Росії. Це була відважна людина, далекозора, невтомна в праці, хоч поважного віку». Торкаючись невдачі Мазепи і шведських військ, Вольтер зауважує, що Мазепа «одначе приніс королеві (Карлу XII) надію на підтримку своїм розумом у тій невідомій

країні та любов усіх козаків, що, розлющені на Московитів, прибували у шведський табор... Один лише козацький володар Мазепа дав змогу втриматися шведам. Без його допомоги шведська армія загинула б від голоду та мізерії. Цар запропонував Мазепі повернутися під його владу, але козак залишився вірний своєму новому союзникові»...

Полтавська трагедія та негідна варварська поведінка московського війська в Україні викликала в Західній Європі чимале обурення і осуд. Так, наприклад, представник французького уряду в Царгороді Феріоль так пояснює крок Мазепи: «Козаки не є природними підданими царя, вони тільки піддалися ніби під його протекцію, й ніхто не може обвинувачувати їх за те, що, бачучи, як нищать їх вільности, вони підняли повстання».

Вебер у своїх «Спогадах» (Франкфурт, 1720) писав: «Московський генерал Меньшіков приніс на Україну всі страхіття помсти та війни. Всіх приятелів Мазепи безчестно катовано. Україна залита кров'ю, зруйнована грабунками і виявляє скрізь страшну картину варварства переможців».

Українська історіографія XVIII ст. є значним надбанням історичних знань про минуле України, особливо з історії козацтва. Вони дають можливість судити про рівень освіченості тогочасної старшинської інтелігенції, яка займала провідне місце в тогочасному суспільному житті; допомагають нам уявити ряд важливих сторін історичного процесу України в період посилення кріпосництва і зародження капіталістичних елементів. З точки зору розвитку історичної думки історико-літературні пам'ятки XVIII ст. становлять для нас великий інтерес.

Рекомендована література

1. Гнатенко П.Н. Общественно-политическая жизнь на Украине во вт.пол.XVII-сер.XVIII века: Уч.пособие.-Днепропетровск: ДГУ, 1982.
2. Григорій Грабянка і його літопис //Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки.-К.: Дніпро, 1992.-С.5-11.
3. Колесник И.И. Развитие историографической мысли в России XVIII - пер.пол. XIX века: Уч. пособие. – Днепропетровск: ДГУ, 1990.
4. Коцур А.П. Особливості української історіографії XVIII ст. // Питання історії, історіографії, джерелознавства та архівознавства Центральної

та Східної Європи: Зб. наук. праць.– К.-Чернівці, 1997.– Вип. 1.– С. 230-242.

5. Кулаковський В.М. Історіографія міст Лівобережної України XVIII ст. // Історіогр. дослідження в УРСР. – 1972. – Вип.5. – С.114-126.
6. Мацьків Т. Гетьман Мазепа в оцінці історіографії // Іван Мазепа і Москва: істор. розвідки і статті. -К.: Рада, 1994. – С.124-173.
7. Наливайко Д. Очима Заходу: Рецепція України в Західній Європі XI-XVIII ст.– К.: Основи, 1998.
8. Палієнко М. Григорій Полетика // Історія України в особах: IX-XVIII ст. – К.: Україна, 1993. – С.374-377.
9. Панашенко В. Григорій Сковорода // Історія України в особах: IX-XVIII ст. – К.: Україна, 1993. – С.377-381.
10. Пештич С.Л. Русская историография XVIII в. – Л.: Изд-во Ленинград. ун-та, 1961.
11. Січинський В. Чужинці про Україну. – Львів: Світ, 1991. – С.36-63.
12. Теоретические вопросы русской историографии XVIII века: Метод.указания. – Днепропетровск, 1979.
13. Черепнин Л.В. Отечественные историки XVIII-XX вв. – М.: Наука, 1984.
14. Шевчук В. Самійло Величко та його літопис // Величко С. Літопис: У 2-х т. – К.: Дніпро, 1991. – Т.1. – С.5-21.
15. Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття: Причини і початок Руїни.– К.: Основи, 1998.– С. 5-53.

ІСТОРИЧНА ДУМКА В УКРАЇНІ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIX СТ.

• Суспільно-політичні умови розвитку історичної науки в Україні першої половини XIX ст. • «Історія Русів» та її місце в українській історіографії • Брати Марковичі • Д.М. Бантиш-Каменський • О.М.Бодянський • М.А.Маркевич • Археологічні видання. Діяльність Київської Тимчасової комісії для розбору давніх актів • І.І.Срезневський • Одеське товариство історії і древностей. А.О.Скалковський • М.О.Максимович • Т.Г.Шевченко • М.І.Костомаров • П.О.Куліш • Західноукраїнська історіографія першої половини XIX століття

• Суспільно-політичні умови розвитку історичної науки в Україні першої половини XIX ст. Перша половина XIX ст. в історії України займає особливе місце. Адже саме цей період був позначений протиборством двох соціальних систем – відживаючої кріпосницької, що базувалася на натуральному веденні господарства, прикріпленні селянина до землі і особистій залежності від поміщика, та нової, капіталістичної, яка визрівала під нашаруванням багатовікового панування феодалізму.

На початку XIX ст. царський уряд вніс остаточні зміни в адміністративний і судовий устрій України, утвердивши тут загально-

імперське законодавство, загальноросійське судочинство і адміністративне управління.

Формування української самосвідомості проходило в складних умовах поділу українських земель між двома імперіями: Російською та Австрійською, панування великодержавної імперської ідеології, нав'язування чужої мови, культури, звичаїв.

Важливу роль у суспільно-політичному русі даного періоду відіграло Кирило-Мефодіївське товариство, яке стало політичною організацією української інтелігенції, що розробила широку програму українського національно-визвольного руху.

Перша половина XIX ст. характеризувалась піднесенням селянського руху. Найбільшими виступами були селянські рухи на чолі з Устимом Кармалюком та Іваном Звонаренком, «київська козаччина» та «похід в Таврію за волею»; відбулися перші виступи робітників.

Початок XIX ст. характеризувався розгортанням національно-визвольного руху і в західноукраїнських землях. Наслідками революції 1848-1849 рр. в Австро-Угорській монархії було скасування кріпацтва та проведення аграрної реформи, вперше було створено політичну національну організацію.

Українська історіографія в першій половині XIX ст. досягла значних успіхів. Розвиток історіографії відбувався в тісному зв'язку з потребою в піднесенні інших галузей науки і освіти. Відкриття у Харкові, Києві, а пізніше в Одесі університетів відіграло важливу роль у підготовці наукових сил істориків. Важливе місце у вивченні історії України відіграв Московський університет, в якому працювало багато українських істориків. Незважаючи на деякі недоліки української історіографії першої половини XIX ст., українська історична наука і розвиток історичних знань зробили помітний крок вперед.

• **«Історія Русів» та її місце в українській історіографії.** У першій половині XIX ст. в м.Гриневі Стародубського повіту Чернігівської губернії сталася подія, що спричинила згодом великий резонанс у національно-культурному і громадсько-політичному житті не тільки українського суспільства, а навіть за його межами. При описі (1828 р.) місцевої бібліотеки, що переходила у спадщину від князя Лобанова-Ростовського до князя Голіцина (Лобанов-Ростовський, у свою чергу, одержав містечко разом з бібліотекою у спадщину від О.Безбородька)

члени Стародубського суду Лайкевич і Гамалія виявили рукопис загадкової праці під назвою «История Русов или Малой России» і показали його родичеві покійного О.Безбородька губернському маршалу С.Шираю, а той одразу ж розпорядився зняти копію. Знахідка швидко набула розголосу, і стародубські поміщики, вельми зацікавившись працею, стали робити з Шираєвої копії нові переписи, завдяки чому «Історія Русів» незабаром стала відомою далеко за межами Стародубщини. Одну копію зняв А.Ханенко і переслав до Москви відомому українському історику й видавцеві О.Бодянському, який опублікував її в 1846 р. спочатку в «Чтениях Общества Истории и Древностей Российских», а потім і окремою книгою. Сам же рукопис, з якого зняли копії, перейшов разом з бібліотекою до князя Голіцина і його подальша доля невідома. Так само як таємницею залишилося питання – чи був цей рукопис автографом твору, чи також лише копією останнього.

За своєю суттю «Історія Русів» була переважно не науковим історичним дослідженням, а скоріше політичним трактатом, втіленим в історичну форму. По-перше, вона ніби замикала ряд історичних творів, написаних українськими дослідниками (Г.Покасом, П.Симоновським, С.Лукомським, О.Рігельманом, М. Антоновським, Я.Марковичем та ін.) у тяжкому для їхньої вітчизни XVIII столітті. За часів, коли Україна геть втратила власну державність і поволі втрачала останні залишки автономії, ці українські патріоти не давали згаснути національно-державницькій думці і національній свідомості, звертаючи увагу співвітчизників на генетичний зв`язок історії славної гетьманської доби з княжою і проводячи аналогію між історією України часів Київської держави та становищем, у якому вона опинилася в XVIII столітті.

По-друге, ця праця, несучи в собі величезний заряд духовної енергії, гуманізму, волелюбства й українського патріотизму, відкривала собою великий ряд історичних, історико-археологічних, історико-етнографічних та історико-археографічних досліджень XIX – початку XX століть, що науково обгрунтовуючи й розвиваючи ідеї «Історії Русів», стали якнайважливішою складовою частиною процесу нового національного відродження українського народу. На дану обставину звернули увагу вже перші дослідники «Історії Русів», називаючи її «народною історичною думою».

Основною думкою твору була ідея про культурне, моральне й історичне право будь-якого народу, зокрема українського, на самостійний державно-політичний розвиток. Ця тема проходила через увесь зміст книги. Огляд вітчизняної історії починався з найдавніших часів, при цьому акцентувалася увага на автохтонності українського народу; княжі ж часи автор вважав початком самостійної української державності, наголошуючи при цьому, що Київська Русь – це державне утворення саме українського народу, що Русь – це Україна, а не Росія, бо до Русі з російських земель входила тільки Новгородська земля. Через внутрішні незлагоди та татарський напад Україна (Русь) утратила державну самостійність, але з Литвою та Польщею з'єдналася цілком добровільно, щоб спільно боротися з татарами, і мала в Литві та Польщі рівноправне становище, як у федеративній державі. Цю рівноправність насильно порушила Польща, відбираючи права та вольності українського народу та чинячи релігійний гніт.

Головну вину в порушенні змальованої в книзі «ідилії» у відносинах між Польщею, Литвою та Україною автор складав на церковну унію, вигадану папою Климентом VII; вона з`явилася у «лисячій шкурі, та з вовчою горлянкою». Саме унія та заходи польського уряду щодо полонізації українського народу й позбавлення його власної державності призвели до довголітнього та запеклого польсько-українського ворогування. Становище ще більше погіршилося через зраду «чиновного шляхетства Малоросійського», яке «не стерпівши наруги від поляків і не змігши перенести позбавлення місць своїх, а паче втрати рангових та набутих маєтків, відкинулося від народу свого і різними підступами, обіцянками, дарунками закупило визначніших урядників польських і духовних римських, зладило і заприязнилось з ними і мало-помалу погодилось спершу на Унію, а опісля повернулося зовсім в католицтво римське. Згодом те шляхетство, єднаючись з польським шляхетством, посвоячennям, родичанням та іншими обов`язками, відреклось і від самої породи своєї Руської, а всіляко намагалося, спотворивши природні назви, підшукувати та вигадувати до них польську вимову і називати себе природженими поляками».

Змальовуючи на такий кшталт українську історію, автор приділив основну увагу боротьбі рідного народу проти чужого поневолення. Найбільш повно й яскраво описано історію козаччини, Хмельниччини

й Гетьманщини. Переконливо доводячи автохтонність українського козацтва, «Історія Русів» пристрасно заперечувала польській і російській історіографіям, які здебільшого зображували козаків «зайдами» на українській землі.

Саму ж боротьбу козаччини проти польського гніту описано в дусі традицій української історіографії XVII-XVIII ст.: це ряд національно-визвольних війн, що висунули надзвичайних героїв – «гетьманів» Косинського, Наливайка, Тараса Трясила, Гуню, Остряницю та ін. У вигаданому листі Наливайка до польського короля подано надзвичайно яскраво й літературно викладену ідеологію цієї визвольної боротьби. «Народ Руський, – говорилося в цьому міфічному документі, – бувши в поєднанні спершу з Князівством Литовським, а згодом – і з Королівством Польським, не був ніколи од них завойований і їм раболіпний, але, яко союзний і єдиноплемінний, од єдиного кореня Слов`янського, альбо Сарматського, виниклий, по добрій волі з`єднався на одинакових і рівних з ними правах та привілеях, договорами й пактами урочисто затверджених... Сей народ в потребах і підмогах спільної об`єднаної нації ознаменував себе всілякою допомогою і одностайністю союзною і братерською, а воїство Руське прославило Польщу і здивувало цілий світ мужніми подвигами своїми в герцях і обороні та поширенні Держави Польської... Але недруг, що добро ненавидить, котрий з пекла вийшов, розірвав ту священну єдність народів на пагубу обопільну».

Центральною постаттю серед провідників національно-визвольного руху українського народу виступає в «Історії Русів» Богдан Хмельницький, змальований автором з великою любов`ю як уособлення всіх можливих чеснот полководця, політика і громадянина. Головна заслуга Хмельницького – визволення України і повернення їй незалежності. У цьому контексті трактується й укладена за ініціативою Б.Хмельницького Переяславська угода 1654 р.: вона стала союзом двох близьких за походженням і вірою народів, який покликаний був уберегти обидві держави – Українську й Московську – від небезпеки, що загрожувала їм на той час з боку лихо намірених сусідів: Туреччини і Польщі. При цьому автор звертає увагу на ту значущу обставину, що український гетьман відхилив настійні пропозиції турецького хана й польського короля про спільний військовий похід проти Московської

держави й зумів розрадити ту частину козацького товариства, яка була згодна пристати на пропоновану спільну акцію. У творі наголошується, що при укладенні угоди з Московією посли цієї держави «підтвердили присягою своєю від особи Царя і Царства Московського про вічне і непорушне шанування умовлених договорів».

Подальша трагедія українського народу і його державності була пов'язана не з укладенням союзу з Московською державою (сам по собі цей акт був виправданим з огляду на ті небезпеки, які чекали в той час на знесилений багаторічною боротьбою проти польського й турецького поневолення український народ), а з порушенням підписаних договорів московськими самодержцями й використанням ними обопільно добровільного союзу народів як зручної підстави для експансії в українських землях і поступового їх поглинання міцніючою Московською імперією. Цю думку автор, із зрозумілих причин, не висловлював відкрито, але вона досить виразно читалася поміж рядками, прослідковувалася через весь виклад післяпереяславської історії України, вкладалася в уста національних політичних діячів.

У творі вказувалося, що Україна з її яскраво вираженими козацько-демократичними, державницькими традиціями і своєрідним характером та культурою народу, який творив цей суспільно-політичний лад, «не вписувалась» в абсолютистсько-монархічний устрій тодішньої Московської держави, і ця обставина стала далеко не останньою причиною трагічних для українського народу стосунків між двома державами.

В іншому місці висловлювалася думка про те, що російський абсолютизм вирізнявся своєю феодальною жорстокістю навіть з-поміж інших авторитарних політичних режимів сусідніх Україні держав, зокрема Отоманської.

Погляди автора «Історії Русів» на післяпереяславську політику російського царату щодо України чи не найбільш виразно прослідковуються в характеристиці гетьмана Мазепи й «мазепинщини». У доволі стриманому й «офіційному» описанні цієї історичної постаті між рядками проглядається явна симпатія до неї, а особливо до її діла. Ціла програма української геополітики й державотворення викладена у вигаданій промові Мазепи до козаків по переправі через Десну восени 1708 р., подана автором без усяких коментарів: «... Не повинні ми

воювати зі шведами, ані з поляками, ані з великоросіянами, а повинні, зібравшися з військовими силами нашими, стояти в належних місцях і боронити власну отчизну свою, відбиваючи того, хто нападе на неї війною... А при майбутньому загальному замиренні усіх воюючих держав вирішено поставити країну нашу в той стан держави, у якому вона була перед володінням польським, із своїми природними князями та з усіма колишніми правами і привілеями, що вільну націю означають».

Значущість постаті Мазепи як провідника визвольних прагнень свого народу проступає ще більш рельєфно у контрастному протиставленні з царем Петром, котрий явно не користувався симпатією автора: «...Хоч він походить од коліна, вибраного народом з дворянства свого, але, прибравши собі владу необмежену, карає народ той свавільно, і не тільки свобода та добро народне, але й саме життя його підбиті єдиній волі та забаганці Царській».

Поруч з Петром змальовується й зловісна фігура Меньшикова, і все, чого не наважився автор сказати про Петра, одверто сказано на адресу Меньшикова, під чим безперечно крився й осуд царя московського. З неприкритим різким осудом описувалися звірства московських військ при здобутті Батурина, мордування мазепинців у Лебедині та Ромні (при цьому лютості військ Петра кілька разів протиставляється гуманне поводження з місцевим населенням шведських військ). Згадуючи про криваву вакханалію, автор спалахнув надзвичайно сильною тирадою, що відображала бачення ним сенсу величезних жертв, принесених кращими синами українського народу на олтар національного визволення: «...Якщо в народі прославляється той великодушністю, хто зневажає страхіття й небезпеку, то вже немає для тих і титулів, хто був знаряддям і учасником Лебединських тиранств та звірячих лютостей, що жахають саму уяву людську. Зостається тепер розмислити й посудити, що, коли, за словами самого Спасителя, в Євангелії списаними, які суть незмінні і непроминальні: «Всяка кров, проливана на землі, доправиться з роду сього», то яке доправлення належиться за кров народу руського, пролиту від крові гетьмана Наливайка до сьогодні, і пролиту великими потоками за те єдине, що прагнув він волі, або ліпшого життя у власній землі своїй і мав про те задуми, всьому людству властиві?»

З великою гіркотою й різким осудом описувалася в «Історії Русів» політика московського уряду щодо гетьманської України в наступні десятиліття. Дикі звірства «Тайної Канцелярії», будівництво каналів й інші знущання над козацькими військами, неприваблива історія розквартирування московського війська в Україні, гвалти і насильства – все це виступало як сюжети однієї огидної картини середньовічного імперського глуму «переможців» над «переможеним» українським народом.

На фоні цього глуму з великою теплотою і симпатією змальовано постаті українських політичних діячів, зокрема Павла Полуботка. Наводиться його знаменита промова на оборону української автономії. Промова ця, становлячи собою немалу цінність як літературний твір, з великою силою переконання протиставляла гуманізм самопожертви борців за свободу України свавіллю самодержавного деспотизму, що душив визвольні прагнення гнобленого народу і глумився над ним.

«Історія Русів», спрямована усім своїм змістом на захист права українського народу на свою національну свободу й самобутність, державність, водночас пройнята загальнолюдськими ідеями гуманізму й справедливості. Вона сповнена щирого співчуття до долі пригноблених народів, протестує проти кріпацтва, деспотизму урядовців, військового насильства, релігійної нетолерантності, національної нерівності й невиправданої погорди імператорських властей до пригноблених народів. Її автор вважав, що будь-яке насильницьке чи тиранське правління ніколи не може бути міцним і довготривалим, оскільки не спирається на згоду та взаємні інтереси. Вустами Б.Хмельницького виголошувалася теза про те, що всі народи, котрі живуть в світі, завжди боронили й боронитимуть вічно життя своє, свободу і власність, і таке прагнення до свободи зумовлене самою Природою за велінням «Творця всіх і Господа».

Як уже згадувалося, питання про авторство «Історії Русів» все ще залишається таємницею. Справа в тому, що знайдений у м.Гриневі рукопис не був підписаний. З передмови до нього можна було дійти висновку, ніби автором був відомий культурний і громадський діяч архієпископ білоруський Григорій (у чернецтві Георгій) Конисський. Саме під таким авторством О.Бодянський опублікував твір у 1846 р. Однак версія про авторство Г.Конисського незабаром була переконливо спростована М.Максимовичем та іншими істориками.

Георгій Кониський

У наступні роки з'явився ряд інших версій. Деякі історики (О.Лазаревський, В.Іконников, Д.Дорошенко, М.Горбань та ін.) припускали авторство Г.Полетики – відомого українського політичного діяча, представника давнього козацького роду, випускника Київської академії.

У вступі до «Історії Русів» згадувалося ім`я «вченістю відомого і знатністю славного Депутата Шляхетства Малоросійського пана Полетики», якому його вчитель по Київській академії Георгій Кониський передав «Літопис, або ж історію цю». З інших джерел було відомо, що Г.Полетика працював над якоюсь історією України. Але незабаром із свідчень сина Григорія Полетики, Василя, стало відомо, що батько не закінчив роботи над «Історією», а тільки її накреслив. До того ж дослідники виявили, що суспільні та історичні погляди Г.Полетики відрізнялися від поглядів автора «Історії Русів».

Ведучи далі пошук розгадки таємниці, деякі дослідники (О.Лазаревський, В.Горленко, М.Драгоманов, А.Єршов) висловили припущення про авторство Василя Полетики, який, як було відомо, також збирав факти з української історії і писав чи збирався писати власну історію, спираючись на матеріали, напрацьовані батьком. Проте й ця версія не витримала критики. Далеко не останнім аргументом став той факт, що історичні погляди Василя Полетики були ідентичними до батькових, а останні, як вже зазначалося, помітно розходилися з поглядами «Історії Русів». З цієї ж причини не одержали підтвердження й версії М.Грушевського, Д.Майкова, Є.Онацького та деяких інших істориків про спільне авторство батька й сина Полетик.

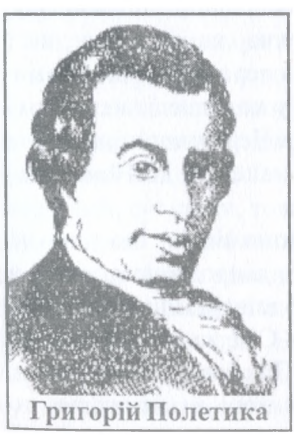
Григорій Полетика

Наступною була версія про авторство князя Олександра Безбородька, в маєтку якого

було знайдено рукопис «Історії Русів». Цю думку вперше висловив і обгрунтував у 20-х рр. нинішнього століття М.Слабченко, а згодом підтримали П.Клепацький, А.Яковлів, М.Возняк. Історики наводили ряд вагомих, але все ж непрямих аргументів на догоду даному припущенню: листи О.Безбородька до свого батька з проханням надіслати матеріали з історії України та висловленням наміру видати «повну Малоросійську історію», результати стилістичного та фактологічного аналізу тексту «Історії Русів», які дозволяли припускати саме це авторство тощо. Але такі аргументи, зрозуміло, не могли ніякою мірою гарантувати вірогідність висловленої версії. До того ж вони не могли скільки-небудь переконливо протистояти контраргументам, суть яких полягала у тому, що О.Безбородько, бувши високим сановником Російської держави (титулований князь, канцлер), належав до того прошарку освіченої української старшини, який схильний був зберегти свій патріотизм у лояльних існуючому режимові рамках, а тому навряд чи міг бути автором такого далеко не лояльного твору, як «Історія Русів».

Олександр Безбородько

Були й інші версії. Зокрема, висловлювалися думки про можливе авторство князя М.Рєпіна (М.Драгоманов), О.Лукашевича (М.Петровський), О.Лобисевича та ін. Проте, як і попередні, жодна з них не мала скільки-небудь переконливих доказів. Єдине, що вдалося майже напевно встановити у ході дослідження цієї проблеми, було те, що автор «Історії Русів» жив на Чернігівщині, швидше всього на Новгород-Сіверщині, і, очевидно, належав до Новгород-Сіверського патріотичного гуртка.

Цей гурток українських патріотів-автономістів, що немало прислужився справі українського національного відродження, виник в останній чверті XVIII ст. на терені Новгородсіверщини зовсім не випадково. Старе і тихе сотенне місто Новгород-Сіверський стало в цей час (1782-1796 рр.) осередком великої території Північної Гетьманщини, губернським центром нового, Новгородсіверського намісництва, до

складу якого увійшли 11 повітів, розташованих на території найбільших і найкультурніших полків – Стародубівського, Ніжинського й Чернігівського. При цьому в межах намісництва опинилися обидві колишні столиці гетьманської України: стара – Батурин і нова – Глухів з їхніми історичними традиціями й помітними тенденціями до відновлення гетьманського державництва. Відкриття намісництва з його губернськими установами, осередком дворянського «общества», кафедрою нової єпархії, Головним народним училищем (згодом гімназією) й духовною семінарією дуже пожвавило громадське й культурне життя старовинного княжого міста, перетворило на культурно-політичний центр усієї Північної Гетьманщини. Не дивно, що тут гуртувалися українські політичні й культурні патріотичні сили того часу: Григорій Долинський, колишній лідер Ніжинського й Батуринського шляхетства (1767 р.); Павло Коропчевський, причетний до повстання пікінерів у 60-х роках; Іван Халанський, директор новгородсіверського Головного народного училища, а згодом гімназії, автор проекту 1802-1803 рр. про заснування університету в Новгород-Сіверському; Михайло Марков, відомий дослідник чернігівської старовини; Андрій Рачинський, талановитий композитор і музикант; Володимир Сокальський, останній архімандрит Запорізької Січі; ігумен Варлам Шишацький, відомий вчений-богослов, прихильник автокефалії української церкви; священик Андрій Пригара, автор «Особаго или Топографического Описания города губернскаго Навгород Сиверскаго» (1786 р.); архімандрит Мелхиседек Значко-Яворський, колишній ігумен Мотронинського монастиря, палкий оборонець національних прав українського народу; згадані вже Григорій Полетика та Опанас Лобисевич (один з лідерів гуртка) та інші, здебільшого вихованці Київської академії й іноземних університетів. Разом із своїми родичами, сусідами, товаришами, друзями, пов`язаними з Новгород-Сіверським службовими, родинними та іншими справами, вони творили місцеву громадську думку, яскраво забарвлювали культурне оточення. З діяльністю цього гуртка дослідники пов`язують відому місію В.Капніста до Берліна 1791 р. й ряд інших патріотичних ініціатив і практичних справ на ниві національно-державного й культурного відродження України.

І ось серед низки ймовірних авторів «Історії Русів» з`являється ім`я члена Новгород-Сіверського патріотичого гуртка Архипа Худорби (Худорбія).

Хто ж був Архип Худорба і чим його постать привернула увагу дослідників?

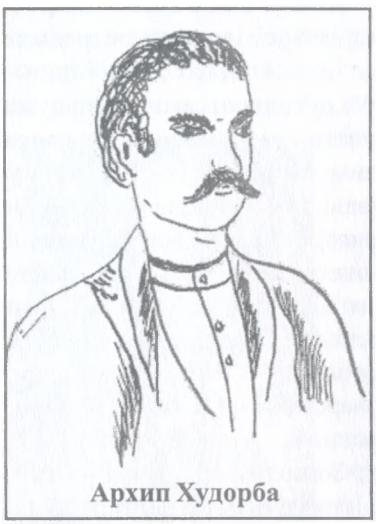
Архип Худорба

Це ім'я ще донедавна було незнайоме широкому загалу читачів, та й небагато фахівців-істориків, хто міг би повідомити хоч скільки-небудь докладні відомості про дану історичну постать. Дивуватися немає чому. Адже творча спадщина цього передвісника українського національного відродження до нас не дійшла (або, принаймні, ще невідома). До того ж впродовж останніх двох століть не лише в офіційній історіографії, але й значною мірою в національно-патріотичній літературі побутувало (та й сьогодні ще зустрічається) переважно огульно-негативне ставлення до старої української аристократії, що до неї належав і Худорба, як до «пристосуванців», «зрадників» української справи і свого народу.

Однак факти знову й знову переконують, що не лише серед української інтелігенції, яка ще з кінця XIX – початку XX ст. взяла ініціативу й основну працю національного відродження в свої руки, але й серед старої української аристократії було немало щирих патріотів своєї пошматованої й пригнобленої сусідніми державами-імперіями Батьківщини. Серію історичних портретів таких представників «старої України» опублікував у 1959 р. в мюнхенському видавництві діаспори «Дніпрова хвиля» відомий історик О.Оглоблин. І серед них – короткий нарис про Архипа Худорбу з вельми цікавими, навіть дещо інтригуючими даними про цю особу.

Власне поштовхом до зацікавлення історіографів постаттю Худорби стало виявлення в архіві листа декабриста О.Ф.фон-дер-Брігена з села Понурівки Стародубівського повіту (там знаходився маєток його

тестя М.П.Маклашевського) до К.Ф.Рилєєва від 21 жовтня 1825 р., в якому є такі слова: «Я буду докладати старань доставляти Вам наскільки можливо матеріали з Малоросійської історії; я маю на увазі одержати таку історію, писану сучасником Конського Худорбою; вона невідома, бо один лише примірник її існує в домі, в якому мешкав Худорба. Ця історія цінується тут нарівні з історією Конського: ставлять їй тільки за ваду, що вона дуже вільно і супроти нашого уряду писана. Одержавши її, я накажу зробити з неї два списки: один для Вас, а другий для себе».

Отже, автор листа згадував Худорбу як «сучасника Конського», автора загадкової «Історії Малоросії», що цінувалася в національно-патріотичних колах Новгородсіверщини «нарівні з історією Конського». Така сенсаційна згадка спонукала дослідників (О.Лазаревського, О.Оглоблина, В.Шевчука та ін.) до пошуку скільки-небудь детальної інформації про цю особу. Вдалося встановити, що Архип Худорба виходець із старого козацького (згодом дворянського) роду Худорбіїв на Новгородсіверщині. За свідченням складачів Худорбіївської генеалогії (кінець XVIII ст.), цей рід виводив себе від Михайла Кіндратовича Худорбія, «знатного військового товариша». Важко сказати, наскільки «знатним» був Михайло Худорбій (ніяких свідчень з цього приводу не виявлено), але його нащадки, судячи з документів, зовсім не належали до військової знаті. Адже в документах Стародубівського полку, датованих 1723 роком, зазначається, що записаний у селі Комані козак Павло Худорба і його сини Семен та Василь «в одному дворі й хаті живуть і з батьківського грунту служать». А в актах Рум`янцевської ревізії 1767 р. Худорби з села Комані записані як козаки-підпомощники.

Одним з роду Худорбіїв в актах цієї ж ревізії записаний «здавна козак» Михайло Омеляненків Худорба, «уродженець того села», віком 50 років. Це був батько Архипа, Михайло Васильович Худорба (син згаданого козака-підпомощника Василя Худорби), названий укладачами ревізійного акту Омеляненком, мабуть, через те, що був одружений з Тетяною Гнатівною, донькою команського козака і курінного отамана Гната Васильовича Омеляненка. Крім Архипа, в сім`ї Михайла Васильовича було ще три сини: Опанас, Володимир і Федір та три доньки: Пелагія, Агафія й Меланія.

Опанас був у чині корнета, Володимир – значкового товариша; про Федора, Пелагію, Агафію й Меланію відомостей не збереглося.

Архип Михайлович Худорба народився між 1748 і 1752 роками. Ще в зовсім молодому віці (за одними даними – у 1759 році, за іншими – у 1763 р.) вступив на службу канцеляристом у сотенну Новгородську канцелярію. А вже в 1767 р. в актах згаданої Румянцевської ревізії зустрічаємо згадку про нього як про «атестованого в сотенні новгородські старшини». Через два роки він у чині сотенного осавула вирушив разом із своєю сотнею в турецький похід і протягом 1769-1773 рр. брав участь у бойових діях Другої російської армії «при розоренні містечка Дубоссари, при облозі міста Бендер, при взятті його й Перекопської лінії, й міста Перекопа, Кефи і всього Кримського півострова».

Очевидно, молодий сотенний старшина звернув на себе увагу немалими здібностями, бо, незважаючи на просте походження (з рядового козацтва), швидко просувався по службовій ієрархії. У 1773 р. ще під час походу його призначено сотенним отаманом, а в червні 1777 р. після повернення з війни одержує посаду сотника Шептаківського. У серпні 1783 р. А.Худорба дістав чин бунчукового товариша. Через два роки – він вже секунд-майор Стародубівського карабінерського полку, разом з яким взяв участь у турецьких походах О.Суворова 1789-1791 рр. У 1790 р. А. Худорба згадується в чині прем'єр-майора. Цей чин давав йому право на одержання російського дворянства, що й було визнано за Худорбіями Герольдією в 1799 році. Рід Худорбіїв внесено до шостої частини «Дворянської Родословної Книги» («давнє дворянство»). Визначено герб цього дворянського роду.

Точна дата смерті А.Худорби невідома; дослідники припускають, що він покинув світ десь у першому десятилітті XIX ст. Так само відсутні будь-які дані про прямих нащадків А.Худорби (очевидно, він не був одружений), хоч рід Худорбіїв був відомий на Новгородсіверщині в XIX і на початку XX століть.

І ось тепер про найголовніше: що ж дає підстави припускати ймовірність причетності А.Худорби до написання «Історії Русів»?

Перше, це згадка в цитованому вже листі О.Ф.фон-дер-Брігена таємничої «Історії Малоросії» «сучасника Кониського» Худорби, яка була «дуже вільно й супроти нашого уряду писана» й цінувалася на Новгородсіверщині нарівні з «Історією Кониського». Ми вже зазначали, що доля цього рукопису досі невідома (так само, як невідома й доля автографа «Історії Русів»), проте відомі на сьогодні факти свідчать, що

він був написаний приблизно в один час з «Історією Конiського» й автор належав до того ж самого Новгородсіверського патріотичного гуртка, з якого вийшла й «Історія Русів». До речі, командиром Стародубівського карабінерського полку, в якому служив А.Худорба, був у цей час (1789-1792 рр.) М.Миклашевський, від якого, дуже правдоподібно, О.Ф.фон-дер-Бріген, зять Миклашевського, довідався про існування рукопису «Історії Малоросії» Худорби.

Друге. На думку про причетність Архипа Худорби до появи на світ «Історії Русів» наводить явно виражена прихильність автора цього твору до історії роду Худорбіїв. У книзі неодноразово при описанні тих чи інших історичних подій згадуються представники цього роду, причому кожного разу автор не припускає нагоди, щоб вихвалити їхні заслуги, справжні чи вигадані. Приміром, оповідаючи про часи Хмельниччини, «Історія Русів» називає «Полковника охочекомонного» Кіндрата Худорбая (реальну чи вигадану особу), котрого Б.Хмельницький відрядив у травні 1648 р. разом з генеральним хорунжим Буйносом і полковником Яковом Гладким на чолі козацької команди у Полісся із завданням «виганяти і винищувати Поляків і Жидів, де вони ними знайдені будуть, а паче стежити за рухом військ Польських і Литовських усередині їхніх земель і їх відбивати при границях, а йому давати про те знати для підмоги». Цей загін був розбитий поблизу Городні військами князя Литовського Радзивіла, при чому Буйніс, Гладкий і полковий осавул Подобай загинули, але полковнику Худорбаю вдалося вивести частину козацького війська з оточення. З'єднавшись на Гомельщині з козацьким загоном під командою генерального осавула Родака, він повернувся назад до Городні, і несподіваним ударом вщент розгромив табір князя Радзивіла. Вдруге полковник Худорбай таким же чином рятує частину козацьких військ від загибелі під час несподіваного нападу кримського хана Менглі-Гірея на корпус наказного гетьмана Якова Томила поблизу Самари у жовтні 1655 р. Козацьке військо зазнало в цьому бою поразки і сам наказний гетьман був убитий, але частина козаків «під орудою полковника Худорбая, заховавшись в луг Дніпровський, в його очерет та чагарі, одбивались в них до ночі, а вночі, переправившись на очеретяних пучках, або в'язках, через ріку Дніпро, перейшли на Уманьщину і приєдналась до військ Козацьких».

Втретє Худорбай згадується в книзі вже як полковник уманський, якого гетьман Юрій Хмельницький відрядив навесні 1660 р. разом з полковником переяславським Цюцюрою, на чолі козацького корпусу із завданням «вигнати з Малоросії Поляків, од Виговського наведених». Виконуючи це розпорядження, козаки, «перейшовши міста Ніжин, Новгород-Сіверський, Стародуб, Чернігів, Київ з їх околицями, повиганяли з них усі Польські війська, що мали по містах залоги і квартирували по селах; а ті з них, що чинили спротив й підносили зброю на оборону, вибиті дощенту, і здобуто в них п'ятнадцять прапорів, тридцять сім гармат і багато іншого риштунку військового, що все відіслано до міста Ніжина й віддано Гетьманові, який там перебував».

У іншому місці книги згадується ще один представник роду Худорбіїв – новгородсіверський хорунжий Павло Худорбай. У 1708 р. під час російсько-шведської війни він за завданням новгородського сотника Лукіяна Журавки повідомив царя Петра I в с.Погребках бажання козаків здати йому Новгород-Сіверський (цей вчинок розцінюється автором «Історії Русів» як позитивний).

Така непропорційно велика увага «Історії Русів» до роду Худорбіїв – одного з старих козацьких родів, що їх немало було в той час на Новгородсіверщині й поза її межами, – не може не впадати у вічі. Щоправда, тут велике значення мав той факт, що якраз у ці часи (1799 р.) малопримітний козацький рід Худорбіїв дістав права російського дворянства, але ж хіба мало козацько-старшинських родин Новгород-сіверщини (та й не тільки Новгородсіверщини) добивались і нерідко здобували в той час такі права?

Третє. Звертає на себе увагу добре, часом до дрібниць знання автором «Історії Русів» півдня України, особливо його правобережної частини. Описуючи козацькі походи проти Криму й Туреччини (XVI-XVII ст.) й подаючи про них здебільшого фантастичні відомості, книга разом з тим навдивовижу реалістично змальовує місцевість, на якій нібито відбувалися ці (вигадані чи реальні) події, особливо коли йдеться про Кримсько-Перекопський театр воєнних дій.

Зрозуміло, що так достеменно, в подробицях описати театр уявних чи реальних бойових дій навряд чи могла людина, яка сама не була учасником військових походів (хай і в більш пізній час) у цих місцях. І тут приходять на згадку цитовані вже рядки з біографії Архипа Худорби:

брав участь «у справах проти ворогів у II армії 769, 770, 771, 772 і 773 років, при розоренні містечка Дубоссари, при облозі міста Бендер, при взятті його й Перекопської лінії, й міста Перекопа, Кафи і всього Кримського півострова».

Виходячи з наведених та інших міркувань, сучасні дослідники цієї проблеми (О.Оглоблин, В.Шевчук) дійшли, як видається, цілком логічного припущення: Архип Худорба ймовірно був або безпосереднім автором «Історії Русів», або ж його таємнича «Історія Малоросії» стала одним із джерел при написанні цього визначного твору.

Але як би там не було, постать Архипа Худорби з повним правом має зайняти гідне місце в галереї портретів видатних представників української нації, які стояли біля витоків її духовного, а згодом і політико-державного відродження після важкого періоду Руїни й занепаду національного життя. Відомі на сьогодні скупі, та все ж промовисті дані про А.Худорбу та його сподвижників з Новгород-Сіверського патріотичного гуртка, який був найбільш ймовірним середовищем народження «Історії Русів», – зайві свідчення того, що процес розвитку нації і національної державності, принаймні у сфері національної суспільної думки, суспільної свідомості й національного духу, не припинявся навіть у найскладніші, найтяжчі періоди української історії.

• **Брати Марковичі.** Серед представників української дворянської історіографії першої половини XIX ст. певне місце займають два брати Марковичі, що походили з старшинського роду, який здобув права російського дворянства.

Наукова спадщина старшого брата Якова Михайловича Марковича (1776-1804 рр.) залишилася незначною. Вона становить лише один невеликий твір «Записки про Малоросію, її жителів та виробництва». Слід погодитися з думкою О.Лазаревського, який підкреслив у свій час, що, «незважаючи на малий обсяг книжки (98 стор. – Авт.), вона як по задуму, так і по виконанню являє собою ученно-літературну працю, автор якої у всякому разі не повинен залишатися забутим».

Яків Михайлович Маркович народився у Пирятинському повіті на Полтавщині, почав навчання у Глухівському пансіоні, відкритому для дітей старшин, а продовжував своє навчання, як багато інших виходців з українських шляхетських родин, у Московському університет-

ському пансіоні. Високу освіченість Я.Марковича характеризує досконале знання французької, німецької та латинської мов, а також глибока обізнаність з західноєвропейською і вітчизняною історією та літературою.

Заняття історією Маркович почав десь незабаром після закінчення навчання, під час свого перебування в Україні. Весь 1795 р. він присвятив подорожі по Лівобережній Україні з метою ближчого її вивчення. З цих спостережень Я.Маркович виніс велику обізнаність як освічена людина і дослідник сучасного географічного та економічного становища краю. Маркович познайомився також з особами, що захоплювалися збиранням старовинних письмових історичних пам'яток. Адріян Іванович Чепа дав йому в тимчасове користування величезну збірку старовинних документів та інших записів і паперів. До речі, ця збірка загинула невідомо де і за яких обставин після трагічної смерті Я.Марковича (в 1804 р.покінчив життя самогубством).

Історичному минулому Я.Маркович присвятив перший і частково другий розділ своєї «Записки», в яких висловив оригінальні для свого часу погляди. Перш за все заслуговує на увагу його підхід до історичного джерела. Приступаючи до вивчення стародавньої історії Русі, Маркович не хоче вступати, як він пише, у «царство мрій і привидів», а всякими засобами добивається історичної правди на основі достовірних джерел. Такий більш науковий підхід до джерела і прагнення до встановлення істинності факту корінним чином відрізняє метод дослідження Марковича від багатьох його попередників і сучасників, особливо від автора «Історії Русів».

Свій стислий виклад історичного минулого Я.Маркович побудував на досить численних вітчизняних, а також іноземних – античних і пізніших німецьких та французьких джерелах, які він широко вводить у науковий вжиток. Провідне місце тут посідають давні руські літописи – письмові пам'ятки історіографії XVII-XVIII століть, такі, як «Синопсис», «Ядро російської історії» Манкієва, що тоді приписувалося А.Я.Хилкову, «Російська історія» Еміна, твори М.Щербатова, І.Болтіна та інші. А найбільше в дослідженні найдавнішої історії Русі Маркович спирається на твори М.В.Ломоносова і в основних питаннях, наприклад, у питанні походження слов'ян і русів, він значною мірою є його послідовником. Про «Історію Русів» ніде жодним словом не згадується в творі Марковича.

Приступаючи до викладу найдавнішої історії України, Я.Маркович перш за все розв'язує питання про походження слов'ян і Русі. Він справедливо і далеко не з такою легкістю, як це робить автор «Історії Русів», підходить до розв'язання цієї проблеми. Маркович вважає цю проблему важкою, бо, як він пише: «Час згладив усі сліди, по яких можна було б дійти до місця народження і до гробів перших жителів Малоросії; проте можна найменувати її колискою росів, тому що предки їх сармати, скіфи і слов'яни поселились там (тобто на півдні Східної Європи. – Авт.) раніше і побудували тут перші міста».

Я.Маркович, по-перше, твердо стоїть на позиціях автохтонності слов'ян. По-друге, в такій самій мірі він вважає русів, або росів, народом споконвічним, автохтонним жителем півдня нашої землі. Він не вдається до критики норманських і антинорманських поглядів, боротьба між якими розпалилася, починаючи від Ломоносова, праці якого широко використовує автор «Записки». Я.Маркович стоїть рішуче на антинорманських позиціях. Спиняючись на давніх племенах і народах, що населяли Східну Європу, він головну увагу звертає на предків росів – слов'ян.

У викладі їх історії Я.Маркович на відміну від своїх попередників і сучасників уникав надмірного випинання політичного і релігійного фактору, а надав певне місце господарському заняттю слов'янських племен. Головним заняттям слов'ян Я. Маркович вважає землеробство і скотарство; вони також «скрізь відкривали торгівлю виробами від своєї землі, знали гірниче мистецтво, ткали полотно, варили мідь, розводили сади і любили музику». На цій підставі він заперечує погляди норманістів XVIIIст. про дикість і безкультурність слов'ян.

У «Записках» підкреслюється широкий розмах зовнішньої торгівлі слов'ян янтарем, хутрами, шкірами, воском і медом. Литовці по річках приганяли різного роду ліс та дерев'яні вироби; греки привозили по Дніпру дорогі тканини, золото та інші предмети розкоші.

Я.Маркович докладно зупиняється на вивченні слов'янської міфології, посилаючись на «Синопсис», працю Г.Попова «Славянская мифология» та на твір М.В.Ломоносова «Древняя российская история».

У питанні початкової історії Русі Я.Маркович лишається вірним своїм поглядам на автохтонність слов'ян і росів. Він вважає першозасновниками держави руських князів Кия, Щека, Хорива.

Період кінця X і першої половини XI століття у розвиткові держави Я.Маркович називає блискучим віком стародавньої Русі. Він навіть переоцінює цей вік, говорячи, що в цей час «марновірство, варварство і неуцтво зникли як привид». Розквіт руської держави автор «Записок» бачить в успішній героїчній боротьбі народу з печенігами та іншими кочівниками, в побудові міст на Десні, Трубайлу, Острі, Сулі і Сейму. Київ являв собою «місто-колос» і викликав заздрість у сусідів. «Герої Гомерові, – пише Маркович, – не могли йти у рівню з багатирями Володимира, які приводили в жах і тремтіння ворогів своєї Вітчизни». Розповідаючи про героїчні часи Володимира, автор «Записок» обійшов традиційне для майже всіх істориків питання про хрещення Русі і поширення християнства. Його більше захоплюють героїчні сторінки боротьби проти зовнішніх ворогів, широкі міжнародні відносини Русів з іншими державами та блискучий розквіт духовної культури, особливо письменності.

Часи феодальної роздрібненості зовсім випали з поля зору автора. Говорячи про удільну Русь, він згадав лише князівства Київське, Чернігівське і Сіверське. Галицько-Волинська земля не привернула навіть найменшої його уваги. Не згадує він зовсім ні про Новгород, ні про північно-східні князівства.

У викладі стародавньої історії Русі Я.Маркович ніде не виявив тенденційності у відношенні до давнього суспільства. Він прагнув бути об'єктивістом у повному розумінні цього слова. Висвітлюючи ж питання про нинішній, сучасний йому стан громадянського устрою, він виступає як виразний ідеолог дворянства. Говорячи про населення сучасної йому України, Маркович пише: «Між природними малоросіянами налічуються чотири класи – дворянин, міщанин, козак і мужик». Автор «Записки» спробував по-своєму показати походження кожного з них. Духовенство випало з його поля зору; взагалі в історії суспільного і культурного життя релігійний момент, на відміну від багатьох інших тогочасних істориків, його не цікавить.

Малоросійські дворяни, на думку Я.Марковича, походять від польських дворянських родів або від колишніх гетьманів та старшин. Ця сторона генеалогії українських дворянських родин підмічена ним частково вірно. Але, розвиваючи далі думку про походження дворянства, він обходить соціально-економічні і політичні умови, що породили його,

і зводить все до юридичного чинника, до введення інституту дворянства урядовими заходами польських королів та російських царів.

Міщани і горожани, що проживають у містах, – це купці та різного роду промисловці. Про їх права в історичному минулому автор «Записки» також не забув нагадати: «Вони керуються Магдебурзьким правом, введеним в XIV ст. Їх магістрат складався раніш із війта, бургомістрів і райців, або ратегерів, що керували різними мирськими справами». Таким історичним екскурсом про минулі права міщан Я.Маркович намагався виправдати надавчі грамоти містам, видані Катериною II в 1785 р.

Найвиразніше дворянська ідеологія Я.Марковича виявляється у погляді на селянство, його становище та історію закріпачення. Маркович пише: «Малоросійські мужики називалися раніше посполитими і мали право вільно переходити від одного пана до іншого. Від цього виникали великі безпорядки й порушення спокою жителів – це є ті головні причини, які примусили знищити це їхнє кочове життя; і з того часу вони почали більше займатися працею і промислами».

Таким чином, Я.Маркович негативно ставиться до вільного становища посполитих та до їх антикріпосницької боротьби, яку він називає безпорядками. Як ідеолог дворянства, він виправдовує закріпачення селян, чого довгий час домагалися нащадки українських старшин і шляхти перед царським урядом. Свої домагання вони обгрунтовували «безладдям» у господарському й політичному житті України. Ці «безладдя» були нібито саме тому, що посполиті мають право вільного переходу від одного землевласника до другого або повного виходу на інші землі. Ідеологи нащадків старшини, в тому числі Я.Маркович, старалися виправдати кріпосницькі урядові заходи щодо закріпачення селян і обгрунтувати свої власні інтереси історичними мотивами. В цій частині своєї праці Я.Маркович виступає з явно реакційними поглядами.

Творчість іншого з представників дворянської історіографії Олександра Михайловича Марковича (1790-1865) відноситься до 30-40-х років минулого століття, коли гостріше стало селянське питання і назрівала ще сильніше боротьба за знищення кріпацтва. О.Маркович був молодшим братом Я.Марковича, так само здобув високу освіту і рано виявив схильність до науково-літературної діяльності. Десь на початку

XIX ст. він закінчив відкритий тоді у Харкові університет і, подібно до брата, також почав заняття історією. Не виключений той факт, що заняттю питаннями історії України сприяла наявність у нього архіву його діда і батька, зокрема рукопис у десяти томах «Щоденника» діда, генерального підскарбія першої чверті XVIII ст. Якова Андрійовича Марковича та «Записки про Малоросію» передчасно загиблого брата.

Світогляд О.Марковича був досить суперечливий, що пояснюється суперечливістю самого суспільного життя першої половини XIX ст. і становищем дворянської інтелігенції цього часу. Ці суперечності були відбитком боротьби між старими, що поступово відживали, кріпосницькими відносинами і новими, що народжувалися, відносинами – капіталістичними. В зв'язку з цим у передової дворянської інтелігенції спостерігаються і суперечливі погляди на існуючий лад.

Проект О.Марковича про звільнення селян від кріпацтва не зберігся. Відоме лише його листування з цього приводу з міністром внутрішніх справ графом Перовським. З нього можна уявити цей проект таким. Селянам надається повна особиста воля. Вони звільняються від кріпосного права і можуть вільно займатися торгівлею, промислами, сільським господарством тощо. Земля віддається селянам за викуп. Селянин має право вільно купити й продати цю землю. Такий проект, направлений Марковичем на ім'я міністра внутрішніх справ, не тільки не був поданий на затвердження імператорові, а дістав в конфіденціальному листі суворе осудження міністра внутрішніх справ на адресу новообраного чернігівського губернського предводителя дворянства.

Під час підготовки проекту реформи О.Маркович увійшов у «Чернігівський губернський комітет поліпшення і устрою побуту поміщицьких селян» як один з його членів від Глухівського повіту. Він виступив у комітеті як представник так званої меншості в опозиції до консервативної більшості. Цю консервативну більшість очолювали великі поміщики Чернігівщини – «україно́філи» Г.П.Галаган і В.В.Тарновський. Маркович при розв'язанні селянського питання відмежувався від консервативної більшості, а після видання положень і Маніфесту 19 лютого 1861 р. звільнив своїх селян на вигідних для них умовах.

О.М.Марковича ми можемо віднести до представників тієї частини дворянства, що обирала буржуазний, капіталістичний шлях

розвитку свого господарства в першій половині XIX ст. Це не могло не позначитися на його ідеології. Важко встановити достовірно, чи був Маркович знайомий з аграрною програмою декабристів, проте його проект звільнення селян від кріпацтва був близьким до аграрної програми декабриста Микити Муравйова. Прогресивні погляди на суспільні відносини, зокрема на аграрно-селянське питання, тісно зв'язані з науково-літературними заняттями Марковича, з його інтересом до минулого своєї Вітчизни.

Історичні праці О.Марковича за його життя залишилися більшістю ненадрукованими, з них тільки частина була видана пізніше, після його смерті. Перші його праці являли собою упорядковану збірку паперів сімейного архіву. В ній надруковано ряд джерел, які стосуються соціально-економічних і побутових явищ історії Лівобережної України XVII-XVIII століть. Тут вміщені, головним чином, невідомі до того часу гетьманські універсали другої половини XVII і першої половини XVIII століття про земельні надання і маєтності, про торгівлю і промисли, мемуари і листування старшини, які розкривають важливі факти побутового характеру, родинних відносин старшинських фамілій тощо. Ці документи були виявлені в архіві Якова Андрійовича Марковича. Його внук, історик пізнішого покоління, у зв'язку з давністю фактів міг вільніше говорити про те, чого не міг сказати його дід – генеральний підскарбій Яків Андрійович Маркович. Надрукування документів було першим обнародуванням сімейних архівів української козацької старшини, які об'єктивно розкривали історію Гетьманщини XVIII ст.

Друга праця О.Марковича «Описання Малоросії», яка залишилась незакінченою і ненадрукованою, була написана, як гадає О.Лазаревський, в 20-х роках XIX ст. Це дослідження було задумано автором, по всій ймовірності , як продовження занять над описанням України, розпочатої братом Яковом Марковичем в його «Записці про Малоросію». Тут автор торкнувся деяких загальних питань статистики України, описання географічного розташування, природи, тваринного світу, річкових і сухопутних шляхів тощо. Значне місце в «Описанні» зайняв етнографічний матеріал. До цієї частини праці відноситься незакінчена повість «Малоросійське весілля», яка була опублікована після смерті Марковича і характеризує його як знавця побуту козацької старшини.

Однією з важливих для української історіографії першої половини XIX ст. праць є дослідження Марковича про дворянський стан, надруковане в скороченому вигляді вперше в 1839 р. і пізніше перевидане Милорадовичем (А.М.Маркович. Историческая и статистическая записка о дворянском сословии и дворянских имуществах Черниговской губернии.- Чернигов, 1894). У цьому творі автор відобразив власні оригінальні прогресивні в порівнянні з його попередниками погляди на походження українського дворянства, кріпосного права, на історію козацтва і селянства.

О.Маркович відкидає той погляд, що кріпосницькі відносини, а разом з ними й поява дворянського стану виникли внаслідок юридичних актів і надань, що їх чинили королі польські і великі князі литовські. Кріпосницькі відносини він розуміє не як феодальні. Поняття феодалізму, навіть у тому розумінні, яке існувало в дворянській історіографії, у творах О.Марковича відсутнє. Проте в нього позитивним, що наближується до наукового, є визнання того факту, що права дворянства здавна зв'язані із землеволодінням, придбаним різними шляхами, в першу чергу, за службу, і виникли з нього. Початок такого процесу він веде з стародавньої Русі, від давніх князівських часів. «Відомо, – пише він, – що уже в пізніший час утворився дворянський стан в Росії в сучасному вигляді. В найдавнішій Русі був вищий клас людей, який користувався правами, що складають і тепер права дворянства, тобто правами, що походять від володіння маєтностями, здобутими державною службою; але ніколи ні ці володільці маєтків, ні люди, що перебували в багатьох різних чинах та придворних посадах військових і цивільних, не складали стану, який нині користується загальними правами дворянства». Всякі пізніші конституції і надання польських королів лише підтверджували права цього класу й урівнювали його з польським шляхетством. Доказом цього було те, що деякі дворянські роди перед польським урядом підтверджували свої права давніми грамотами, наданими від великих князів руських. Автор також указав на фальшивість багатьох грамот, поданих при розгляді справ Герольдією і цим поставив під сумнів дворянське походження, а таким чином і права багатьох кріпосників України.

Українське дворянство, на погляд Марковича, складалося не лише з старовинних родів, а й рекрутувалося з різних шарів суспільства,

здобувало земельні надання і шляхетство за службу у литовських великих князів і польських королів.Різні найменування шляхти: князів, панів духовних і цивільних, панів хоругвних, шляхти -земян, рицарства тощо – всі ці особи складали один стан. Права їх називалися шляхетськими вольностями. Права шляхти автор показує на основі Статуту литовського.

У зв'язку з дальшою історією формування шляхетського стану і рекрутуванням шляхти з простих верств населення О.Маркович торкнувся в загальних рисах історії козацтва. Він відкинув легендарні вигадки про те, що нібито козаки походять від стародавніх «козар», косогів і що їх початок ведеться від дружин київського князя Святослава тощо. Історію козацтва він починає від другої половини XV ст. «Коли в половині XV ст. утворилась Кримська Орда, – пише О.Маркович, – в Малоросії виник новий воєнний стан козаків запорозьких. Довго цей стан не мав нічого визначеного і складався з невеликого числа людей всякого звання, шляхетського і духовного походження, міських і сільських жителів, тубільців і чужоземців». Польський уряд визначив для їх поселення певні місця вище Дніпровських порогів – міста Київ, Трахтомирів тощо. Але коли спалахнула війна за незалежність, продовжує Маркович, Малоросія вся перетворилась у військову республіку, тоді жителі усіх міст і селищ, без різниці, стали вписуватися до козацьких списків, залишаючи за собою свої маєтки.

Маркович вірно вважає, що під час Визвольної війни шляхетський стан України значно поповнився простими людьми, які прославилися в битвах з ворогом. У погляді на козацьку старшину тут проводиться протилежна думка тій, що висловлена в «Історії Русів», автор якої вважав, що на старшинські посади обиралися лише люди шляхетного стану. Маркович вірно вважає, що в козацькому війську, особливо в часи Визвольної війни середини XVII ст., простий, нереєстрований козак за свої заслуги міг бути не лише полковим, але й генеральним старшиною, а отже, й правителем краю.

«У військовій республіці, якою зробилась Малоросія, – пише Маркович, – військове звання взяло верх над іншими і що при підвищенні в чин старшини не стільки дивились на походження, скільки на заслуги і здібності у військовій службі». В силу цього, під час війни і на протязі військового гетьманського управління багато з реєстрових

козаків, здобувши звання старшини, зробилися власниками населених маєтків, а нащадки їх увійшли до дворянського стану. Цар Олексій Михайлович пожалував старшину дворянством.

Маркович на відносно невеликому матеріалі показав історію закріпачення селян як суцільне їх пограбування і поневолення. Кріпосне становище селянства і юридичне закріпачення його постають перед читачем як об'єктивно-закономірний процес. У Марковича ці явища подані стисло, але концепція його приблизно така, яку О.Лазаревський розвинув на величезному фактичному матеріалі пізніше, в другій половині XIX ст. Вона зводиться до того, що указ Катерини II про закріпачення селян від 3 травня 1783 р. був лише узаконенням і ствердженням того, що уже фактично відбулося в українському селі. Закріпачення селянства відбувалося поволі, крок за кроком, в силу загального історичного розвитку країни. Українське дворянство беззаконними засобами, всякими неправдами захоплювало землю і майно посполитих та козаків, а також адміністративну і судову владу над ними. Такий напрошувався висновок у читача з викладу О.Марковичем історії українського дворянства і закріпачення ним посполитих селян. З такої історичної концепції напрошувався також висновок про необхідність скасування кріпацтва і повернення землі справжньому її господареві і давньому власнику – селянину.

Таким чином, О.Маркович в своїх історичних працях, в завуальованій формі, непомітно розв'язує актуальну для того часу проблему скасування кріпосного права і великого поміщицького землеволодіння на користь селянства. Між рядками його творів читач легко міг розпізнати вимогу повернення земель нащадкам українських посполитих XVI-XVII століть, пограбованих старшиною і шляхтою – предками «благородних», визнаних Герольдією панів-дворян XIX ст.

О.Марковичу належить й ряд менш важливих праць: «Історичний нарис міста Глухова», «Історія Гамаліївського монастиря» та ін. Уривки з першої надрукував О.Лазаревський. Другу, написану, головним чином, на матеріалах сімейних архівів, без імені автора опублікував Філарет Гумилевський у своєму «Описі Чернігівської єпархії».

Останньою працею, виданою О.Марковичем в скороченому вигляді, був щоденник його діда. Проте навіть при цій умові він становить важливе джерело для вивчення історії України XVIII ст. Олександр Лазаревський

вірно зауважив, що виданням щоденника Маркович зняв завісу з побутової історії України XVIII ст. «... Ми вперше побачили оживленими і гетьманів (Апостола і Розумовського), і старшину, що їх оточувала, побачили їх в приватному, закулісному житті, про яке до того часу мали лише туманне уявлення. Заслуга Марковича у виданні дідівського щоденника настільки велика, що якби він свою літературну діяльність обмежив лише надрукуванням цієї пам'ятки, то вже за це його ім'я не було б забуте в малоруській історіографії».

• **Д.М.Бантиш-Каменський.** В першій половині XIX ст. з'явився ряд великих узагальнюючих праць на зразок «Історії держави Російської» М.Карамзіна; великий інтерес до історичного минулого взагалі і зокрема України, вихід у світ окремих розвідок з цього питання свідчив про потребу видання систематичної, узагальнюючої і по можливості повної історії України. Справу створення саме такої праці виконав Дмитро Миколайович Бантиш-Каменський (1788-1850).

Д.М.Бантиш-Каменський народився в Москві 5 листопада 1788 р. в дворянській родині Бантишів, що походили з молдавських бояр. Його дід М.К.Бантиш прибув у Росію з Ясів в 1717 р. на запрошення свого родича кн. Д.К.Кантемира. Д.М.Бантиш-Каменський юнаком був записаний у списки лейб-гвардії Семенівського полку (1795 р.), а після вступу на трон Павла I був виключений з них, разом з іншими малолітками. В 1800 р. його влаштовують юнкером у Московський архів іноземної колегії, керівником якого був його батько, також історик М.М.Бантиш-Каменський. Після Вітчизняної війни 1812 р. Д.Бантиш-Каменський слухав лекції в Московському університеті, а після закінчення його перейшов на службу в Колегію іноземних справ у Петербурзі.

Дмитро Бантиш-Каменський

Д.М.Бантиш-Каменський побував у кількох закордонних відрядженнях, досконало володів іноземними мовами – французькою, німецькою, англійською і латинською. Перед ним відкривалась можливість дипломатичної кар'єри, з якої він не скористався, а вступив на службу правителем канцелярії кн.

М.Рєпніна, призначеного в 1816 р. військовим губернатором Малоросії. Перебування на цій посаді в новому колі дворянської інтелігенції, що зосереджувалася навколо Рєпніна, позитивно позначилося на заняттях Бантиш-Каменського. Князь Рєпнін порадив історику написати синтезовану працю з історії України і допомагав йому в цій роботі. До послуг Д.Бантиш-Каменського був архів Рєпніна, матеріали архіву Малоросійської колегії, що зберігалися при Чернігівському губернському правлінні, а також успадковані від батька численні збірки матеріалів.

Батько Бантиш-Каменського теж займався історією. В 1780-1784 рр. він видав «Дипломатичне зібрання справ між російським і польським дворами з самого їх початку до 1700 р.» в п'яти томах. В 1805 р. вийшла його книга «Исторические известия о возникшей в Польше Унии», а також багато інших праць, збірників документів і публікацій.

Головною працею Д.М.Бантиш-Каменського була «Історія Малої Росії» в чотирьох томах, що вийшла вперше з друку у Москві в 1822 р. В 1830 р. вийшло друге видання в трьох частинах і в 1843 р. третє видання.

«Історія Малої Росії» охоплює собою період з найдавніших часів до скасування гетьманства в Україні. Перше видання її являє собою ніби чорнову роботу над вивченням історії України. Так, наприклад, стародавньому періоду Русі було присвячено лише кілька сторінок значної за обсягом праці.

Наступні перевидання були дещо поліпшені. Приведено в певну систему використання джерел, з'являється вперше в науковому обіході «Історія Русів», якої в часи першого видання автор не знав. Проте до цього нового джерела, як і до багатьох інших, Бантиш-Каменський залишався некритичним, а тому удар критики по «Історії Русів» неминуче зачіпав також «Історію Малої Росії». В другому виданні «Історії Малої Росії» вміщено дев'ять портретів, п'ять малюнків, двадцять шість зображень фарбами типів українців і українок в старовинному одязі, вміщено план битви під Берестечком, карту України XVII ст. за Бопланом, знімки підписів гетьманів і деяких інших козацьких старшин.

У 1825 р. Д.М.Бантиш-Каменський був призначений царським урядом на високу посаду – Тобольським губернатором. Через три роки, в 1828 р., над ним нависла гроза: він став жертвою сенатської ревізії,

що потягнула за собою відставку і суд у Петербурзі. Слідчо-судовий процес тривав до 1834 р. Користуючись вимушеною, приблизно п'ятирічною відсутністю офіційного заняття, Д.М.Бантиш-Каменський доповнив і виправив свою «Історію Малої Росії», друге видання якої було присвячене Миколі І. Недаремно імператор пожалував на покриття заборгованості автора десять тисяч карбованців.

Два дальших видання «Історії Малої Росії» у 1830 і 1843 рр. були не лише науковими поправками. Вони відобразили собою ідейну еволюцію автора до ще більшого вірнопідданства царизму, а також відмову від ідеї українського дворянського сепаратизму.

Автор «Історії Малої Росії» в методології історії близький до Карамзіна, а в окремих питаннях, скажемо, в поглядах на монархію, їх концепції тотожні. На зразок «Історії держави Російської» Карамзіна «Історія Малої Росії» Бантиш-Каменського є перш за все історією князів, полководців і церковних ієрархів України та історією зовнішньо-політичною. Це переважно оповідання про дії гетьманів, імена яких іноді взяті довільно з різних легендарних версій. Бантиш-Каменський не лише своєю методологією, а й де в чому методом дослідження уподібнювався і наслідував Карамзіну.

Щодо показу історії стародавньої Русі, аж до XV ст., він широко застосовує в своєму викладі матеріал, запозичений з «Історії держави Російської» Карамзіна, з частими посиланнями на неї і з такою самою художньою, часто захоплюючою тодішнього читача майстерністю викладу.

Д.Бантиш-Каменський був близький до свого сучасника Карамзіна також у ставленні до історичних джерел. Він вводить у науковий вжиток велику кількість нових джерел, зокрема використано їх при написанні «Історії Малої Росії» понад 50. Від Бантиш-Каменських – батька і сина – в українській дворянській історіографії покладено в деякій мірі початок археографії XIX ст. Як в «Історії держави Російської», так і в «Історії Малої Росії» найбільшу цінність становлять додатки історичних джерел і примітки, які в багатьох випадках не втратили свого значення до нашого часу. Проте було б помилкою цілком ототожнювати концепції, методи і засоби досліджень двох представників історичної науки початку XIX ст. Твір Бантиш-Каменського тільки де в чому подібний до праці Карамзіна. В цілому ж їх відрізняє національна

специфіка предметів, своєрідність їх та відмінність становища двох істориків. Карамзін був офіційний, придворний історіограф. Бантиш-Каменський творив переважно як аматор, просто вчений, без будь-яких привілеїв і спеціальних замовлень. Він мав також свій власний погляд на предмет вітчизняної історії.

В кінцівці до свого твору Д.Бантиш-Каменський визначив скромну свою роль в історіографії так: «Слава не мій уділ. Задовольняюсь і тим, що вирвав із рук всеруйнуючого часу декілька хартій, невідомих до цього часу, склав ціле із розкиданих уривків. Зникне моя багатолітня праця, покриється забуттям; але дії доблесних мужів збережуться у віддалених нащадків і самі руїни будуть розповідати про них».

Мету свого твору Д.Бантиш-Каменський визначив у передмові до другого видання «Історії Малої Росії». Він хотів прищепити новому поколінню першої половини XIX ст., що в Малоросії в минулому процвітало «благочестя і любов до монархії».

Малоросія, на думку Бантиш-Каменського, заслуговує докладного історичного описання як «країна, вірна богові – у путах, царям – в час вторгнення неприятеля, вона прикрасила вік Петра I і Катерини багатьма достойними синами». Бантиш-Каменський мав на увазі представників привілейованих верств виходців з України, діячів часів Петра I і Катерини II, яких він подав в образному висвітленні при викладі історії XVIII ст. Д.Бантиш-Каменський створив цілісну монархічну вірнопідданську концепцію в історії України, особливо у викладі Переяславської ради і аж до кінця скасування гетьманського правління Катериною II. У цьому відношенні ми можемо його назвати істориком, що прагнув обгрунтувати ідейні погляди частини українського шляхетства і нащадків старшини, що задовольнилися урівнянням в правах з російським дворянством, визнанням їх прав Герольдією і здобуттям теплих місць на царській державній службі. Повернення України під владу всеросійських «мудрих монархів», виправдання їх кріпосницької і колоніальної політики в Україні Д.Бантиш-Каменський обгрунтовував історичними мотивами.

У погляді на давню історію слов'ян і Русі ми спостерігаємо у Бантиш-Каменського прогресивні риси порівняно з його сучасниками-норманістами. Його концепція в цьому питанні близька до тієї, що висловлена в «Історії Русів», лише з однією істотною відміною. Бантиш-

Каменський, визнаючи слов'ян автохтонними племенами, так само, як назву «Русь» він вважає місцевою східнослов'янською, разом з тим, як ідеолог монархії, робить поступку норманістам у питанні про роль Рюриковичів в утворенні Київської Русі. В цьому відношенні концепція Бантиш-Каменського близька до концепції Карамзіна. Автор «Історії Малої Росії» ідеалізує «засноване Рюриком єдиновладдя у північних слов'ян», тобто у новгородців. Він вважає київських князів Аскольда і Діра варяго-русами і надає їм роль заспокоювачів міжусобиць серед слов'ян середнього Придніпров'я і творців самодержавства в Південній Русі. Отже, тут норманістські концепції були, як і в російських дворянських істориків, підкорені монархічній ідеології. Д.Бантиш-Каменський вважав причиною роздрібненості помилкову політику київських князів, яка призвела до поділу Русі та до князівських міжусобиць. Політику князів і в цілому всі історичні події Бантиш-Каменський розглядає як прояв провидіння божого, що підносило або затьмарювало верховних вінценосців Росії. Взагалі в його концепції, як і в Карамзіна, панує провіденціалізм, властивий феодальній епосі. Татарську навалу Бантиш-Каменський вважає для Русі лихом, посланим провидінням. Все ж на відміну від поглядів Карамзіна, який вважав татарську неволю лихом, що стало «причиною добра і в самій руїні користь цілості...», Бантиш-Каменський розглядав навалу татар і їх панування лише як негативне явище. «Навала Батия, – писав він, – зупинила успіхи освіти і навчання в Росії, засновані в різних місцях великими Володимиром і Ярославом, підтримані і розповсюджені їхніми наступниками».

У викладі історії України від XIII до 60-х років XVIII ст. Бантиш-Каменський відстоював і далі цілісну концепцію про тісні зв'язки Південної і Західної Русі з Північною Руссю більше, ніж будь-хто інший з істориків України XIX ст. Довготривале панування литовських князів в Україні й Білорусії Бантиш-Каменський вважає наслідком завоювання, а не мирного возз'єднання південноруських і західноруських земель з Литвою, як це робив Карамзін.

Важливе місце в праці Бантиш-Каменського займає питання про історію козацтва, Визвольної війни середини XVII ст. Воно є центральним у першій частині «Історії Малої Росії». При викладі цього питання Бантиш-Каменський спирався на велику кількість джерел з архівів іноземної колегії, Малоросійського приказу тощо. Він використав також всі відомі

йому літописи, різні записи, мемуари й інші пам'ятки літератури XVII-XVIII століть як друковані, так і рукописні. Починаючи від другого видання «Історії Малої Росії», вперше широко введено у вжиток ненадрукований тоді один із списків «Історії Русів», одержаний автором від чернігівського губернського маршала С.М.Ширая. Бантиш-Каменський, як і всі інші історики 20-30-х років XIX ст., довірився тому, що цей «цікавий, – за його висловом, – рукопис» належить Георгію Конисько му.

Бантиш-Каменський зробив спробу розв'язати питання про походження козацтва. Проте в цьому напрямку йому не вдалося зробити серйозного кроку вперед порівняно з своїми попередниками. Він дотримується думки, властивої автору київського «Синопсиса», що козаки походять від косогів або черкесів.

Бантиш-Каменський вважає, що козаки на Дніпрі відомі не раніше XV ст. Проте він, як і Карамзін, висловлює припущення, що перші житла козаків на нижній течії Дніпра існували ще до татарської навали.

У погляді на соціальну сутність козацтва і козацькі рухи Бантиш-Каменський стоїть на власних позиціях. Він ідеалізує реєстрове козацтво. Головною силою історії козацтва, на його погляд, є старшини реєстрових. Вони для автора «Історії Малої Росії» становлять провідну силу. Запоріжці, тобто найширші низи козацтва, бездомна голота, – це розбійники, люди, що не заслуговують на увагу. Бантиш-Каменський протягом всього викладу історії козацтва, від його початку аж до скасування у XVIII ст., вороже ставиться до запоріжців. Їх боротьбу проти соціального і національного поневолення, так само, як і рух посполитих проти закріпачення, він піддає суворому засудженню. В історії України XVI-XVII століть в зображенні Бантиш-Каменського головна роль належить не народу, а православній шляхті і заслуженому військовому стану.

Героїчна боротьба проти шляхетської Польщі від Брестської унії до Переяславської ради подана в «Історії Малої Росії» в не менш яскраво художньому зображенні, ніж в «Історії Русів». В усій величі зображені повстання проти соціальних, національних і релігійних утисків українського народу наприкінці XVI і в першій третині XVII століття. Ще яскравіше постають перед читачем героїчні сторінки Визвольної війни середини XVII ст. під керівництвом Богдана Хмельницького.

Безперервні битви розглядаються Бантиш-Каменським як прагнення українського народу звільнитися від тяжкого польського

католицького поневолення. Отже, для нього це війна перш за все національно-релігійна. Хоча, між іншим, слід підкреслити, що у Бантиш-Каменського антипольська тенденційність далеко слабкіша, ніж у деяких істориків – його попередників і сучасників. Зокрема вона не така виразна, як у автора «Історії Русів».

Виразниками боротьби і прагнення до визволення з-під польського панування, в показові автора, є лише Б.Хмельницький, українська шляхта, козаки та їх старшини. Посполиті відіграють другорядну роль, а в ряді випадків події показані так, що народні маси своїми виступами проти соціального гноблення нібито заважають загальному рухові, гальмують його.

Події після Переяславської ради – це просто повернення того краю, який нібито колись належав Російській державі, повернення вірнопідданих під високу руку російських монархів. Значення його для українців Бантиш-Каменський бачить в станових привілеях, наданих українській шляхті, старшині, козакам і духовенству Московськими статтями 1654 р. У погляді на стосунки України з Росією Бантиш-Каменський виступив як виразник монархічної вірнопідданської ідеології.

Друга частина «Історії Малої Росії» містить у собі матеріал з історії України другої половини XVII ст., від Переяславської ради до обрання на гетьманство Мазепи в 1687 р.

Третя, остання, частина «Історії Малої Росії» присвячена викладові основних подій політичної історії України від кінця 80-х років XVII ст. до 60-х років XVIII ст., від обрання гетьманом Мазепи до скасування гетьманства. Вона найбільша за роміром. Крім того, вона містить великий за обсягом, майже третина книги, додаток з примітками й публікаціями використаних автором джерел, які становлять найбільшу цінність «Історії Малої Росії».

Концепція Бантиш-Каменського у викладі історії України XVIII ст. виражена яскравіше, ніж у показові будь-яких інших періодів, як виразно монархічна, вірнопідданська щодо російського царизму. Історія цього періоду постає перед читачем в уособленні представників російської держави і козацьких правителів – Петра I, Меншикова, Мазепи, Скоропадського, Полуботка, Апостола, Розумовського та інших діячів з генеральної і полкової старшини. Історії народних мас в творі шукати

марне. Вона лише десь в окремих випадках як епізод випливає на поверхню і губиться серед великого матеріалу політичних, військових і дипломатичних дій панівних верхів держави. Історію народних рухів автор, як правило, обминає. Там, де цього зробити не можна, він показує її у викривленому освітленні. До антикріпосницьких виступів селян і козаків він ставиться, як і в показові всіх попередніх періодів, негативно.

У методі викладу історії XVIII ст. Бантиш-Каменський наслідує авторові «Історії Русів». Він тут найменше об'єктивний в підході до історичних фактів, які близькі до його сучасності. Проте в ставленні до головного питання, до оцінки кріпосництва, становища посполитих, козаків, міщан тощо ми спостерігаємо велику різницю в поглядах двох авторів. На антикріпосницькі тенденції, що властиві авторові «Історії Русів», у Бантиш-Каменського нема й натяку. Навпаки, він лишається до кінця послідовним ідейним виразником інтересів дворянства, яке твердо стоїть на позиціях збереження кріпосництва і самодержавства.

Головними постатями в історії кінця XVII і початку XVIII століття у Бантиш-Каменського виразно виступають Петро I і Мазепа. Перший показаний у плані ідеалізації, другий – в різко негативному висвітленні. Меншиков в «Історії Малої Росії» показаний як користолюбний негативний тип, хоч автор не позбавив його певних рис вірного помічника Петра I і в його військових подвигах і громадських внутрішніх перетвореннях країни. Політичну діяльність Мазепи Бантиш-Каменський розглядає як «ланцюг злочинів, таємних підступів, дворушництва і зради не лише цареві і Російській державі, а й усьому українському народові».

Бантиш-Каменський оцінив Полтавську битву в своїй основі, як славну сторінку перемоги над лютим ворогом – шведськими загарбниками, що прагнули не лише розгромити державу Петра I, а й поневолити український народ. Проте події в Україні 1708-1709 рр.описані в «Історії Малої Росії» у властивому для істориків-монархістів освітленні. Автор виправдовує жорстокість Меншикова під час руйнування Батурина, масове знищення населення в Лебедині, зруйнування царськими військами Запорізької Січі, придушення повстання Булавіна на Дону тощо.

Стриманим у позитивній оцінці політики російського царизму в Україні Бантиш-Каменський стає лише, починаючи від опису подій,

зв'язаних з обмеженням гетьманської влади, утворенням Малоросійської колегії Петром I в 1722 р. і до скасування автономного устрою в 1764 р., хоча, очевидно, на догідливість Миколі I, якому автор присвятив своє друге і дальші видання «Історії Малої Росії», він виправдовує все це таким чином: «Зради Виговського, Юрія Хмельницького, Мазепи і запорожців вложили Петрові думку перетворити Малоросію... Внутрішній неустрій в часи Скоропадського виправдав здійснення цього велетенського наміру». Тут же бачимо виправдання автономічних прагнень старшини. В оцінці діяльності П. Полуботка Бантиш-Каменський наслідує концепції «Історії Русів» і поширює популярність чернігівського полковника та наказного гетьмана.

В усіх випадках показу відновлення гетьманства – Данила Апостола (1727-1734 рр.), Кирила Разумовського (1750-1764 рр.) Бантиш-Каменський повертається до ідеалізації політики царизму. Проте в нього мимохіть пробуджуються автономістичні симпатії до минулого, ліквідованого Катериною II козацько-старшинського устрою і того укладу суспільного життя України XVIII ст., до якого вже не було вороття. У автора «Історії Малої Росії», незважаючи на його ідейні хитання в бік автономізму, все ж в історичному викладі перемагає вірнопідданська концепція.Бантиш-Каменський задоволений своїми уявленнями про те, що його батьківщина – Малоросія цілком приєдналася до головного складу Росії і, перетворена спочатку в намісництва, а потім в губернії, «не прийняла ніякої участі в заколотах запорожців, але в усякий час зберігала непохитну відданість і любов до російського престолу». Цим висновком Бантиш-Каменський ніби осучаснив свій історичний твір; від минулого України він переніс свої погляди на сучасне і схарактеризував його всупереч народним і демократичним поглядам передових людей Росії на становище України часів миколаївської реакції.

Цінним для свого часу був останній розділ «Історії Малої Росії» (гл.46), який може вважатися самостійною працею. Бантиш-Каменський на закінчення, ніби як підсумок, робить загальний огляд України XVIII ст. Тут показано географічне положення України, грунти, численність населення, стан промисловості, землеробство, тваринництво, торгівля, характер і звичаї українців, стани українського суспільства – козаки, шляхетство, міщани, посполиті, опис міст, мова, культура і освіта XVIII ст. Слід зазначити, що з аналізу змісту цього

розділу можна зробити висновок про досконале знання Бантиш-Каменським етнографії українського народу. В цьому, між іншим, найбільша цінність розділу. Тут барвисто показано психічний склад українців XVIII ст., їх весільні обряди, мову, народні звичаї і повір'я, одяг різних станів суспільства, розвиток науки, освіти, культури тощо.

Д.Бантиш-Каменський був представником і ідейним виразником дворянства. Його ідеологія наклала свій відбиток на історичну концепцію, виражену в головній праці «Історія Малої Росії». Проте заслуга Бантиш-Каменського полягає в тому, що він здійснив задум багатьох своїх попередників-істориків, звівши виклад історичного матеріалу від давніх часів до 60-х років XVIII ст. в певну систему цілісної історії України. Він перший використав значну кількість архівних матеріалів та друкованих джерел і, незважаючи на відсутність критичного підходу до них, сприяв науково-археографічній роботі в галузі історії України. «Історія Малої Росії» становила для свого часу значний інтерес, вона була вихідною точкою для багатьох праць українських, російських і польських істориків, що займалися історією України. Цим самим вона сприяла дальшому розвиткові української історіографії XIX ст.

• **О.М.Бодянський.** Осип Максимович Бодянський (1803-1877) відомий більше як славіст та археограф, але його дослідження і археографічні видання мають безпосереднє відношення до української історіографії XIX ст.

О.М.Бодянський народився у містечку Варві Лохвицького повіту Полтавської губернії, в родині священика. Навчався він у Переяславському духовному училищі, а пізніше тут же в духовній семінарії, яку закінчив у 1831 р.

У Переяславській семінарії довго зберігалися вільнолюбні традиції XVIII ст., що їх залишив тут в свій час Г.С.Сковорода. В провінційних учбових закладах України у молоді, що в них навчалася, найбільше проявлявся інтерес до місцевої історії. Цим інтересом до історичного минулого колишньої Гетьманщини, тобто Лівобережної України, Бодянський був захоплений ще юнаком. Разом з тим провінціальні обставини, в яких перебувала Переяславська семінарія, методи навчання і церковницька атмосфера не могли дати юнакові належної наукової підготовки, тобто того, чим володіли вихованці

учбових закладів культурних центрів. Тому прогалини в своїх знаннях Бодянському довелося заповнювати пізніше, на історико-філологічному факультеті Московського університету, до якого з великими труднощами йому вдалося вступити у 1831 р.

Навчаючись у Москві, О.Бодянський більш за все віддавався історії. Ще в студентські роки він почав, а незабаром після закінчення університету в 1835 р., закінчив і підготував до друку працю «Про думки, які торкаються походження Русі», в якій найбільше виявився вплив скептичної школи. Наслідуючи Каченовському, Бодянський вважав, що руси походять від тюркських племен, які жили на берегах Азовського моря та в нижній течії гирла Дніпра.

Погляди скептичної школи знайшли своє відображення в оцінці Бодянським деяких літературних пам'яток Київської Русі. Відомо, що Каченовський увесь період Київської Русі проголосив «баснословним», а літературні пам'ятки того часу він зачислив до більш пізніх, зокрема до XIV – XV століть. У цьому питанні Бодянський йшов усупереч Каченовському. Він вірно оцінював місце і значення Київської Русі, її мову та літературні пам'ятки, в тому числі пам'ятки з історії нашої Вітчизни. Проте, наприклад, «Слово о полку Ігоревім» Бодянський приписував лише південним русам і відносив його не до XII ст., а на століть два пізніше. Ці думки були плодом ранньої творчості і незрілих поглядів початківця-історика того часу, коли Бодянський ще перебував під впливом Каченовського. Незабаром, зайнявшись глибше і серйозніше слов'янською філологією, Бодянський позбувся впливу скептиків.

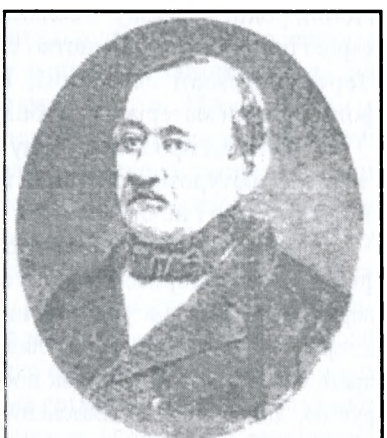

Осип Бодянський

За дослідження «Про думки, які торкаються походження Русі» Бодянський був удостоєний ступеня кандидата наук. У 1837 р. за написану ним нову працю «Про народну поезію слов'янських племен» він був затверджений в ступені магістра.

Знайомство з Максимовичем і Погодіним значною мірою сприяло тому, що Бодянський став працювати не лише над історією, а й над слов'янською філологією, зокрема українською. Головним же поштовхом до цього заняття була любов до української та до всієї слов'янської народної творчості.

У цьому питанні Бодянський належав до кола істориків та філологів, близьких М.О.Максимовичу і М.В.Гоголю. Народна творчість була для нього одним з головних джерел пізнання історичного минулого.

У своїх перших дослідженнях Бодянський звернув увагу на українську мову і народну творчість, від яких він йшов до вивчення і наукової розробки питань інших слов'янських мов, етнографії та історії. Інтерес до мови і побуту українського народу виховувалися в Бодянського з юних років у зв'язку з селянським оточенням на Полтавщині, де він виріс і провів своє дитинство та юнацтво. Ще в 1830 р., перебуваючи в Переяславській семінарії, Бодянський збирав на Полтавщині фольклорний матеріал та робив спроби писати українські вірші.

Питання про літературну творчість О.Бодянського відноситься до галузі літературознавства, а не історіографії. Тому ми й торкнулися його лише побіжно і не будемо далі на цьому спинятися.

Захоплення народною творчістю привело О.М.Бодянського до заняття філологією та історією. З питань слов'янського мовознавства О.Бодянський перш за все звернув увагу на вивчення рідної йому української мови в історичному аспекті. Свої погляди на історію української мови він виявив у праці «Розгляд різних думок про стародавню мову північних і південних русів». Цю роботу Бодянський написав у Московському університеті, надрукувавши в університетських «Ученых записках». В ній, зокрема, О.Бодянський довів, що найчистішою з говірок української мови була полтавська. Вона й лягла в основу української національної мови. Щодо того, як створилися для цього історичні передумови, Бодянський дотримується такої схеми: до XII ст. мова північних і південних русів становила спільну основу, була схожа і зовсім близька. Після татарського завоювання і підкорення України Литвою в мові північних і південних русів, тобто пізніших росіян і українців, відбувається все дальше розгалуження. Це розгалуження мов пішло «так далеко одне від одного, так само, як тих, хто говорив ними, що потім ці мови склали з себе зовсім дві різні гілки, які рішуче уже ніколи не можуть наблизитись».

Визначну роль у розвитку української історичної науки в XIX ст. відіграли «Чтения в Обществе истории и древностей Российских» при Московському університеті, які видавав О.М.Бодянський, будучи секретарем товариства і редактором «Чтений». З 1845 по жовтень 1848 р. було видано 23 книги «Чтений».

«Чтения» в основному складалися з таких розділів: дослідження, матеріали вітчизняної історії, матеріали слов'янські, матеріали іноземні та різні змішані повідомлення. Серед вітчизняних матеріалів найбільше місце Бодянський приділив історії України.

У 1846 р. Бодянський надрукував «Історію Русів». Тоді ж було видано Літопис Самовидця. Найбільше джерел з історії України «Общество истории и древностей Российских» видало в 1847-1848 рр. В ці роки були надруковані: «Летописное повествование о Малой России» А.Рігельмана, «Краткое описание о козацком малороссийском народе» П.Симоновського, «История о казаках запорожских» кн. Мишецького, « Историческое сочинение о Малороссии и малороссиянах» Г.Ф. Міллера, «Переписка и другие бумаги шведского короля Карла XII, польского Станислава Лещинского, татарского хана, турецкого султана, генерального писателя Орлика и Киевского воеводы Иосифа Потоцкого»; «Письма Головнина к гетману Скоропадскому»; «Две грамоты царя Алексея Михайловича о малороссийских казаках к воеводам 1651 г.»; «О бунте города Пинска и усмирении оного в 1648 г.»; «Письмо кошевого Гордиенка к воеводам Камянного затона Д.Шеншину 1704 г.», «Повесть о том, что случилось на Украине аж до смерти Богдана Хмельницкого», «Письма гетмана Мазепы к государям Ивану и Петру Алексеевичам», «Краткое историческое описание о Малой России до 1765 г. с дополнением о запорожский казаках 1789 г.», «Описание о Малой России и Украине», «Письма к гетману Скоропадскому от царицы Екатерины Алексеевны и царевен», «Акты, относящиеся к истории Малороссии, открытые Н.Маркевичем» та багато інших.

Лише неповний перелік джерел і досліджень з історії України, надрукованих в «Чтениях» і окремими виданнями, говорить про ту велику послугу, яку зробив для історичної науки О.Бодянський. Своїми публікаціями і оригінальними дослідженнями він вніс великий вклад у справу вивчення історії України.

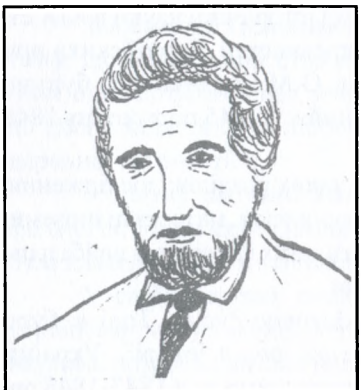

Микола Маркевич

• **М.А.Маркевич.** Одним з представників дворянської історіографії другої чверті XIX ст. був Микола Андрійович Маркевич (1804-1860). Маркевич народився в с.Дунайцях Глухівського повіту на Чернігівщині в старовинній і багатій поміщицькій родині. Він був далеким родичем відомих уже нам Якова і Олександра Марковичів. Початкове навчання і виховання він здобув у Прилуцькому пансіоні, заснованому етнографом і письменником першої половини XIX ст. П.П.Білецьким-Носенком. У юнака рано прокинувся інтерес до української народної поезії та історії.

У 1817 р. Маркевич вступив до пансіону новозаснованого Петербурзького педагогічного інституту. Першим з викладачів інституту, який звернув увагу на певну літературну обдарованість Маркевича, був майбутній декабрист В.К.Кюхельбекер. Він сприяв розвитку літературних і музичних здібностей свого учня, залучив його в літературний гурток, до якого належав і сам. Тут Маркевич познайомився з Пушкіним, Жуковським, Барятинським, Дельвігом, а незабаром з К.Ф.Рилєєвим. Таким чином, Маркевич опинився в тісному колі передової російської інтелігенції, частина якої належала до декабристів «Північного товариства».

Через деякий час Маркевич почав навчатися музиці в Москві. У цьому напрямкові він досяг великих успіхів і став відомим митцем по класу фортепіано. До цього ж періоду відноситься і літературна діяльність Маркевича. Він перекладає на російську мову Шекспіра і Байрона. Найбільше його захоплює українська поезія. Маркевич пише російською мовою свої «Українські мелодії», а згодом кладе на ноти багато українських пісень.

У 1830 р. Маркевич переселився на постійне проживання в маєток, успадкований від батька в с.Турівці Прилуцького повіту на Полтавщині. Ще в ранні роки він перебував під впливом патріотичної літератури петербурзького гуртка літераторів. Під впливом «Дум»

Рилєєва у нього пробуджується почуття гордості за героїчне минуле України, а під впливом «Історії Русів» цей патріотизм набуває певної системи поглядів на літературу, етнографію і особливо на історію.

М.А.Маркевич був істориком-самоучкою. Він не мав спеціальної підготовки, як і багато інших його попередників, бо історія як наука, подібно до філософії, тоді ще не визначилась в окрему галузь. Тут Маркевич, як і в етнографії, був скоріше аматор, збирач і фіксатор минулого без належного філософського його осмислення. В галузі теорії, якою тоді служила історикам філософія Гегеля, Маркевич був не підготовлений, на що звернув увагу в рецензії на «Історію Малоросії» В.Г.Бєлінський.

Незважаючи на великі запозичення Маркевича з «Історії Русів» і Д.М.Бантиш-Каменського, все ж його творчість носить дещо інший характер, властивий історичним вивченням 40-х років XIX ст. В 30-40-х роках розгорнулась з новою силою полеміка між норманістами і антинорманістами. Маркевич, так само, як його попередники, вважав слов'ян автохтонними племенами. Що ж торкається походження терміну «Русь» і держави, то він робив поступку норманістам, тобто вважав, що руське життя веде свій початок із Скандинавії. На відміну від вірнопідданських поглядів Бантиш-Каменського, у Маркевича чітко виступає його власна концепція в поглядах на історію України. Так, наприклад, найдавніша історія України у нього подана не як спільний період для всієї Русі, а як самостійний процес. Український народ, відповідно до поглядів Маркевича, розвинувся безпосередньо з найдавнішої племінної основи і незалежно від Північно-Східної Русі. Цей процес триває, на погляд Маркевича, від незапам'ятних часів аж до кінця XVIII ст., до ліквідації автономності, коли Україна «зливається з Росією без боротьби і нарікання».

У викладі давньої історії України Маркевич лише між іншим згадує про південних і північних русів. Останніх він називає «молодшими братами». Свій погляд на великоросів як молодших братів українців Маркевич розвинув у досить стрункну концепцію. Великоросів він вважає племенами, що утворилися відносно пізно, десь, приблизно, в X-XI ст., і переселилися з півдня, із Наддніпров'я, на північ у межиріччя Оки і Волги. Таким чином, вони становлять молодше відгалуження південних русів. Південні руси разом з північними русами несли

татарське ярмо. Незабаром Південна Русь, пише він, «відокремилась від жителів півночі, визволилась від татарського гніту, назвалася Малою Росією, приєдналась до Литви, а з нею і до Польщі, але керувалася своїми удільними князями, нащадками Рюрика і воєводами, визнаними Литвою і польським королем».

Поділ Русі, на погляд Маркевича, відбувається з часів Володимира Святославовича, коли після його смерті почалися міжусобиці й половецькі спустошення. Тим часом володіння Русі ширилися дедалі на схід і північ. «Суздаль і Владимир, Москва і Тверь та інші міста, які потім стали знаменними, підносились одно за другим. Але, не визнаючи їх Руссю, народ цим іменем величав лише стародавні володіння Олега і Святослава, серцем яких був Київ, де перебував глава церкви і глава князів».

Дальший історичний процес Маркевич розглядає всупереч тодішній російській дворянській історіографії, для якої історія України була лише часткою загальноросійської історії. В творах російських істориків Татіщева, Щербатова, в незакінченій праці Карамзіна «Історія держави Російської», у Погодіна та ін. вона подана лише як епізод боротьби козацтва з Польщею в XVI-XVII ст. і зникає під скіпетром російської монархії з другої половини XVII ст. Тим часом в українській дворянській історіографії, а найвиразніше у Маркевича, вся історія України від давніх часів, потім у складі Литви і Польщі, а пізніше, з середини XVII ст., у межах Російської держави становить окрему схему самостійного безперервного історичного розвитку українського народу.

У поглядах на козацтво Маркевич також створив дещо відмінну від своїх попередників власну концепцію. Він засудив погляди тих істориків, які не хотіли бачити в козацтві нічого, крім гультяйства і розбоїв, тих, що в угоду монархічним концепціям народні рухи, в тому числі козацькі, розглядали як руїнницькі бунти черні. У своїй спеціальній статті, присвяченій історії козацтва, Маркевич знову повертається до його оцінки в історії України й виступає проти невірних поглядів на нього. Тут він не лише спростував погляди монархістів на козацтво, а реабілітував його перед читачем, захищав від незаслуженого плямування такими істориками, як Бантиш-Каменський, а пізніше Скальковський та ін. З наукової точки зору роль і значення козацтва в творі «Історія Малоросії» подані Маркевичем з передових, прогресивних позицій.

У цілому ж «Історія Малоросії» Маркевича зробила певний крок вперед у справі дальшого дослідження історії України.

• **Археографічні видання. Діяльність Київської Тимчасової комісії для розбору давніх актів.** Ще у XVIII ст. виникла необхідність вивчення джерел як основи історичної науки і розвитку історичних знань. На перших порах свого розвитку археографічні заняття були справою окремих осіб-аматорів, що захоплювалися збиранням і публікацією історичних документів.

Значну роль у справі розвитку історичної науки і зокрема праць над збиранням, розбором та впорядкуванням джерельного матеріалу відіграв відкритий у 1834 р. університет у Києві. Розгортання наукової та освітньої діяльності університету в умовах дедалі зростаючого інтересу до минулого краю само собою викликало потребу в археографічних і археологічних заняттях. Збільшилося число вчених Києва, які займалися науковими дослідженнями минулого краю. До них належав Максимович, Цих, Неволін, дещо пізніше Іванішев та ін. В університетському колі професорів були ширші наукові інтереси і значною мірою відмінніші цілі та нахили до вивчення минулого, ніж у представників духовно-академічної професури та церковних ієрархів, на зразок Болховитінова. Професорів університету приваблювали більше питання громадянської історії краю.

Значну роль у справі археографічних досліджень відіграв історичний альманах «Киевлянин», що видавався М.Максимовичем в 1840-1841 рр. Цей журнал висвітлював переважно історію Києва і його округи. Вчені Київського університету одержали підтримку від тодішнього цивільного губернатора І.І.Фундуклея, який згодом видав «Обозрение Киева в отношении к древностям» (1847 р.) та «Обозрение могил, валов и городищ Киевской губернии» (1848 р.).

Широко розгорнута діяльність в справі археографічних і археологічних та взагалі наукових занять в галузі вітчизняної історії в першій третині XIX ст. поставила на порядок дня питання про об'єднання сил істориків для дальшої, успішнішої діяльності в напрямку вивчення історії так званого Південно-Західного краю. На порядок дня стало питання про утворення в Києві історичного товариства. Першу спробу в цьому напрямку зробив ще в 20-30-х роках Євгеній Болховитінов. Він намагався об'єднати любителів історії України в

наукове коло на зразок гуртка Румянцева. Проте на перших порах не вистачало достатніх наукових сил, щоб виконати цей задум.

Утворення Київського університету само собою зробило новий крок в справі об'єднання наукових сил істориків, археографів та археологів, хоч тоді ще такого розгалуження в історичній науці не існувало. Для такого об'єднання багато сил доклав перший ректор університету М.О.Максимович. В 1835 р. утворився так званий Тимчасовий комітет для дослідження старовини.

В університетському гуртку вчених на самому початку 1840 р. виникла думка про утворення в Києві наукового історичного товариства, подібного до Московського товариства історії і древностей Російських. У цей же час в Україні утворилося Одеське товариство історії і древностей.

Розгорнута наукова діяльність Московського товариства та заснування наукового товариства в Одесі сприяли ще більшому ентузіазму київських учених. Особливу активність у цьому напрямкові розгорнув М.Максимович, який склав проект статуту і записку на предмет клопотання перед урядом про відкриття у Києві Товариства історії і древностей. Ці клопотання були подані на ім'я уряду через київського генерал-губернатора Д.Г.Бібікова, якому тоді по суті належала вища влада в так званому Південно-Західному краї. Проект Бібікова був підтриманий і 31 травня 1843 р. надійшло височайше повеління про утворення при київському генерал-губернаторі Тимчасової комісії для розбору давніх актів. Так з'явилася у Києві офіційна урядова установа, монархічній діяльності якої були підкорені наукові інтереси по вивченню краю.

Офіційно установа називалася: «Временная Комиссия для разбора древних актов, Высочайше утвержденная при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе».

Комісія урочисто була відкрита 8 грудня 1843 р. і з цього часу фактично почала свою діяльність. До складу комісії ввійшли професори Київського університету М.Максимович, В.Домбровський, Н.Іванішев, а також так звані почесні члени комісії з високопоставлених урядових та вищих духовних чинів. Співробітниками комісії були вчитель Києво-Подільського повітового дворянського училища П.Куліш, викладач духовної академії С.Гогоцький, учитель гімназії П.Крижановський та ін.

Київська комісія розвинула широку археографічну і видавничу діяльність, наслідки якої при всій тенденційності підбору матеріалів,

виявилися протилежними урядовій меті. З величезної кількості письмових джерел, знайдених членами її в державних, монастирських і приватних архівах та бібліотеках Правобережної України, Волині і частково Галичини, постали цікаві сторінки історії краю. В опублікованих документах в усій величі розкрилося минуле українського народу з його славними сторінками історії соціальної антикріпосницької і національно-визвольної боротьби. Всупереч бажанню уряду завдяки публікаціям документів яскраво вимальовувалась історія багатовікового національно-культурного життя українського народу.

Археографічні розшуки документів у містах і приватних володіннях Київщини, Поділля і Волині збагатили комісію нагромадженням величезного історичного документального матеріалу, який послужив основою для утворення Київського центрального архіву. Раніше, ще в 1844 р., на клопотання комісії було відкрито архів Чернігівського губернського правління з масою матеріалів з історії Лівобережної України.

У першій половині XIX ст. Київська комісія надрукувала чотири великих томи археографічних матеріалів, зібраних її членами і підготовлених до друку під назвою «Пам'ятників». Кожний том складається з трьох відділів. Перші відділи присвячені питанню про історію братств України в містах – Луцьку, Києві, Львові та ін. Про Луцьке братство матеріали зібрав і опублікував М.Максимович, про Київське і Львівське та взагалі про інші братства в Україні публікації зробив В.П.Чехович. У перших відділах «Пам'ятників», таким чином, опубліковані документи, що свідчать про національно-релігійну боротьбу населення українських міст проти унії.

У других відділах «Пам'ятників» опублікував документи соціальної історії України XV-XVI ст. Н.Д.Іванішев, який близько двадцяти п'яти років працював деканом юридичного факультету. Багато років він займав посаду ректора Київського університету і проводив велику археографічну роботу. В «Пам'ятниках» комісії він опублікував цінний матеріал з соціально-правових питань історії України, так звані акти про права та обов'язки землевласників і селян у 1490-1596 рр. Іванішев опублікував також одну з найцінніших пам'яток кріпосницьких відносин в Україні – «Устава на волоки» (1557 р.) та інші документи про історію селянства.

Тимчасова комісія опублікувала ряд невідомих до того часу українських літописів – Величка, Грабянки, Самовидця, збірки інших літописів, що стосуються історії України XVII-XVIII століть. У другій половині XIX ст. комісія продовжувала публікацію документів у вигляді величезного багатотомного корпусу «Архива Юго-Западной России» та ряду наукових монографій, розвідок і брошур з історії України.

• **І.І.Срезневський.** В 20-30-х роках минулого століття значну роль в культурному та освітньому житті Лівобережної України і Слобожанщини став відігравати відкритий у 1805 р. Харківський університет.

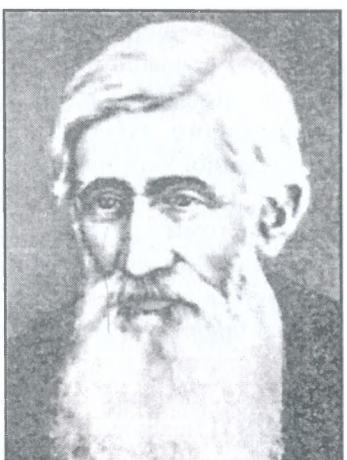
Ізмаїл Срезневський

Видне місце серед харківських романтиків у літературі й історіографії 30-40-х років належить гуртку Ізмаїла Івановича Срезневського (1812-1880 рр.). Срезневський народився в російській родині в м.Ярославлі. Батько його, колишній професор Ярославльського Демидівського ліцею, був переведений на посаду професора російської філології та інспектора Харківського університету. Після смерті батька Срезневський з семи років лишився на утриманні і вихованні матері, а в чотирнадцять років, завдяки великим здібностям і успішній підготовці, вступив на юридичний факультет того ж Харківського університету і закінчив його із званням кандидата в 1829 р.

У Харківському університеті наприкінці 20-х років навколо Срезневського утворився гурток молодих романтиків, зокрема О.Шпигоцький, брати Ф. і О.Євецькі, І.Росковшенко та інші. Натхненниками Срезневського були представники старшого покоління – проф. І.Данилович, А.Метлинський і Л.Боровиковський. З організації цього гуртка і слід починати історію українського романтизму в літературі та історіографії.

З 1826 р. Срезневський почав займатися етнографією, збираючи матеріал на Харківщині, Полтавщині, Катеринославщині та в інших

губерніях Лівобережної та Степової України. В цьому йому допомагали його товариші, які, роз'їжджаючись на канікули, надсилали йому велику кількість різного етнографічного матеріалу, головним чином фольклорного. Студенти з гуртка Срезневського були лише по найменуванню юристами, а по роду занять вони стали етнографами, поетами. Їх керівником був Срезневський – історик і відомий мовознавець-славіст. Наслідки роботи гуртка Срезневського скоро виявилися у виданні «Українського альманаха», в якому відображалася перша спроба вивчення гуртківцями української літератури та історії.

Робота Срезневського по збиранню і вивченню української народної творчості набула особливого розвитку в 1832-1833 рр., після закінчення ним Харківського університету і початку тимчасової педагогічної діяльності на Катеринославщині, в маєтку поміщиків Подольських. Тут Срезневський безперервно був зв'язаний з старим поколінням простого народу, від колишніх запоріжців та бандуристів він слухав і записував різноманітні оповідання, історичні пісні і думи. Так, Срезневський довгий час був зв'язаний з колишнім запоріжцем 97-річним Гречкою, з яким довго і часто розмовляв про минуле Запорізької Січі. Від 80-річного бандуриста він записав багато дум і пісень. Цих і інших старих людей Срезневський називав «живими пам'ятками минулого». Наслідком більш як семирічного вивчення Срезневським народної творчості була його збірка «Запорожская старина». За цей час сформувалися його погляди на українську народну поезію та історію, які він чітко висловив у вступі до «Запорожской старины» та в листі до проф. І.М.Снєгирьова. «В сучасний момент, – писав Срезневський, – здається уже ні для кого і ні для чого доводити, що мова українська (або як вгодно іншим – малоросійська) є мова, а не наріччя російської або польської. Багато людей упевнені, що ця мова є одна з багатіших мов слов'янських, що вона навряд чи поступиться, наприклад, перед богемською в великому достаткові слів і виразів, польській у живописності, сербській в приємності». Таким чином, у суперечці, яка розгорнулася в першій третині минулого століття про українську мову, Срезневський, на основі вивчення української народної творчості і мови, прийшов до висновку про її окремішність і самостійність серед східних, західних та південних слов'янських мов. Такий висновок Срезневського, поруч з працями Бодянського і

Максимовича, відігравав велике значення не лише для мовознавства, етнографії і фольклору, а й для української історіографії. Визнання рівноправності української мови серед інших слов'янських мов означало визнання самостійного історичного процесу українського народу серед слов'янських народів. На відміну від багатьох своїх сучасників з табору великодержавників часів реакції Миколи I Срезневський провіщав українській мові стати мовою літератури великого народу. Яка б доля не чекала цю мову, писав він, вона ніколи не загине, бо живе міцно в народі і глибокими корінням ввійшла в невмирущу народну поезію.

Видання «Запорожской старины» висунуло Срезневського на видне місце як збирача народної творчості, письменника й історика України. Воно сприяло встановленню зв'язків Срезневського з багатьма істориками України, Великоросії і західних та південних слов'янських країн. «Запорожская старина» почала видаватися Срезневським в 1833 р. і в шести збірках продовжувала виходити до 1838 р.

У збірниках «Запорожская старина» Срезневський вмістив уривки з козацьких літописів, неопублікованої ще тоді «Історії Русів», що сприймалися упорядником без всякої критики, повісті, перекази, історичні пісні і думи про героїчне минуле українського народу XVI-XVII століть тощо. У першій частині першої книги ми зустрічаємо уривки з «Історії Русів» про права і надання польських королів українському козацтву, уривки з літописів і народної творчості, про перші козацько-селянські повстання – Косинського, Наливайка, Лободи, Остряниці, про походи козаків на Туреччину, подвиги Сагайдачного і його смерть, думу про трьох братів. У другій частині Срезневський вмістив пісні і думи про події та історичних осіб від часів Б.Хмельницького до гетьманства Мазепи. В книгах другій і третій і далі зібрані пісні, думи і перекази про діячів другої половини XVII і XVIII століть – Виговського і Пушкаря, Юрія Хмельницького, Самойловича і Мазепу, про Палія, Морозенка, про битву під Полтавою тощо.

Деякі сучасники Срезневського інакше підходили, ніж Костомаров, до оцінки факту підробки народної творчості. Відомий етнограф А.М.Пипін розглядав такі явища, як закономірні для романтичного напрямку в літературі, етнографії й історіографії. На нашу думку, Пипін вірно з науково-історичної точки зору розглядав факт творення поезії певними особами, а в даному разі Срезневським, і видавання її за

народну, поставивши це явище на певне історичне місце. Причому лише дослідники запримітили таке вільне поводження Срезневського з пам'ятками української народної творчості. Потреба висвітлити внутрішнє життя народу, а не лише зовнішньополітичні події при відсутності достатнього числа достовірних джерел примушувала романтиків, в тому числі Срезневського, вдаватися до безкорисливого наслідування і, в багатьох випадках, підробки народної творчості і письмових пам'яток.

Срезневський написав працю, присвячену історії Слобожанщини: «Історичний огляд громадянського устрою Слобідської України від часів заселення до перетворення в Харківську губернію», надрукований вперше в «Харьковских губернских ведомостях» в 1839 р.

Перший ранній період історичної творчості Срезневського закінчується восени 1839 р. в зв'язку з його поїздкою за кордон в наукову подорож по слов'янських країнах. Після повернення із-за кордону в 1842 р., одержання кафедри російської філології в Харківському університеті, а особливо після переведення на кафедру професора славістики в Петербурзький університет, замість померлого професора Прейса, Срезневського більше не цікавила ні українська історія, ні етнографія, ні література. Український романтизм швидко вивітрився у Срезневського. Він став займатися виключно слов'янською і російською філологією.

• Одеське товариство історії і древностей. А.О.Скальковський. Важливе місце в справі вивчення стародавньої історії Півдня України належить Одеському історичному товариству. Це товариство виникло і розвинуло свою наукову діяльність в силу практичних і наукових потреб вивчення та дослідження історії, географії і статистики новоосвоєного краю Півдня України, офіційно іменованого царським урядом Новоросією.

Ініціаторами створення товариства були археологи – градоначальник Керчі І.О.Стемпковський, ад'юнкт Ришильєвського ліцею М.Н.Мурзакевич, Д.М.Княжевич, А.Я.Фарб, М.М.Кір'яков, одеський градоначальник А.І.Льовшин та ін. Найближчою своєю метою товариство ставило завдання – поширювати історичні і археологічні відомості про Південь України, збирати матеріальні, речові, письмові та усні залишки старовинних пам'яток, займатися розбором і

дослідженням історичних джерел, які стосуються минулого цієї частини Російської імперії, готувати матеріал для видання синтезованої історії, також подавати вірні дані про його географію, статистику, грунтознавство тощо.

Політична діяльність Одеського товариства була пронизана ідеєю монархізму і підкорена завданню – обгрунтувати права і історичну закономірність царської Росії над новопридбаним у війнах з Туреччиною і Кримом краєм. Історичними дослідженнями товариство мало на меті умотивувати також правомірність ліквідації козацьких вольностей Запоріжжя і колонізацію Півдня України, яку провадив царизм протягом другої половини XVIII і першої половини XIX століття. Члени товариства, які були в більшості високопоставленими урядовими особами, виконували свої завдання з великим ентузіазмом і захопленням. Царський уряд щедро субсидував товариство матеріальними засобами.

На клопотання М.С.Воронцова Микола I призначив покровителем, а по суті наглядачем і ідейним натхненником товариства свого наслідника Олександра, майбутнього царя Олександра II. Статут товариства було затверджено в березні 1839 р., а урочисте відкриття його, з обранням керівних органів, відбулося 23 квітня того ж року.

Практична діяльність Одеського товариства історії і древностей почалася з кінця 1839 р. 4 лютого 1840 р. міська аристократія Одеси – царські сановники, купці, знатне духовенство – на своїх урочистих зборах під головуванням почесного президента Воронцова з захопленням вітало призначення Олександра «августійшим покровителем товариства». Тут же було заслухано кілька наукових повідомлень про старовинні документи, які стосуються історії Молдавії і Бессарабії. З цього питання доповідь зробив віце-президент товариства А.Струдза.

З нагромадженням великого матеріалу по історії, археології, етнографії, географії і статистиці краю виникла необхідність видавати систематичні наукові збірники. З 1844 р. товариство стало друкувати великі за обсягом і значні за своєю науковою цінністю «Записки имп. Одесского общества истории и древностей», які видавалися до початку Першої світової війни. Їх вийшло в світ тридцять томів.

«Записки» Одеського товариства містили цінний дослідницький матеріал, розташований по трьох основних відділах. Перший відділ – археологія, історія, статистика і географія. Відділ другий являв собою

збірку різноманітних матеріалів – доповіді, повідомлення, різного роду наукові записи тощо. Відділ третій, який мав назву «Смесь», містив у собі різні питання хронології, діяльності окремих осіб, повідомлення про давні надписи на речових пам'ятках – скелях, архітектурних спорудах, каменях, карти, плани міст і укріплень та ін. Товариство видавало, відповідно до своїх завдань, велику кількість історичної літератури.

Протягом другої половини XIX ст., особливо після відкриття в Одесі Новоросійського університету, в товаристві зібралися кращі наукові сили Півдня. До його членів, крім того, належали видатні вчені Москви, Петербурга, Києва, Львова та ряд науковців Західної Європи.

Головним підсумком діяльності Одеського товариства в галузі історії України в першій половині XIX ст. було нагромадження матеріалу і початок видання наукового органу «Записок». В 40-50-х роках їх було видано чотири великих збірники. Товариство видало також у цей час окремо «Историю о козаках Запорожских, соч. князя Мышецкого», за списком, що зберігався в бібліотеці президента товариства Д.М.Княжевича. Видано «Зібрання стародавніх грамот і договорів Молдаво-Валахських господарів». Товариство надрукувало важливі матеріали під назвою «Запорожская старина». Воно опублікувало також археологічні дані – матеріали розкопок, зроблених на території Північного Причорномор'я, Криму і Північного Кавказу. У третьому томі «Записок» подано важливий з точки зору історіографії матеріал про знищення Запорізької Січі Катериною II в червні 1775 р., а також окрему працю про цю подію – «Устное сказание бывшего запорожца Никиты Коржа» (Одеса, 1842). Внаслідок розгортання археологічної діяльності товариства було відкрито історичний музей у Феодосії.

З діяльністю Одеського товариства історії і древностей та міста Одеси зв'язана творчість члена цього товариства Аполлона Олександровича Скальковського (1808-1898).

А.О.Скальковський, син поміщика Київської губернії, народився у м.Житомирі, де й закінчив гімназію. Вищу освіту він одержав у Віленському університеті на відділі медицини, а пізніше перейшов на юридичний факультет Московського університету, який закінчив з ступенем кандидата у 1828 р.

Після закінчення навчання Скальковський став працювати в Одесі в канцелярії генерал-губернатора кн. М.С.Воронцова, на посаді директора

і головного редактора Статистичного управління. Спеціальної історичної освіти Скальковський не мав, а став істориком в силу обставин, в які він потрапив у Одесі. Кн. Воронцов був зайнятий в цей час тією великою роботою з історико-археологічних, географічних і статистичних занять, що підготувала умови для утворення в Одесі наукового центру – Одеського товариства історії і древностей. Він доручив Скальковському займатися місцевою археологією і статистикою. В зв'язку з успіхами, яких досяг у цьому напрямку Скальковський, він був прийнятий на одному з перших засідань дійсним членом Одеського товариства історії і древностей, а незабаром Товариства сільського господарства Південної Росії в Катеринославі.

Скальковський багато подорожував по так званому Новоросійському краю, впорядковував і вивчав архівні матеріали. В Катеринославі в казенній палаті він знайшов і врятував від загибелі величезну кількість цінних з наукової точки зору паперів Війська Запорізького, які були зовсім занедбані, а багато з них були вже напівгнилими. Подібну роботу по впорядкуванню архівів і збиранню історичних джерел Скальковський провадив у інших містах Півдня. Внаслідок цих занять з'явилися праці Скальковського з ряду проблем історії Південної України – «Хронологічний огляд історії Новоросійського краю», з історії Одеси та ряд дрібних статей. Архівні матеріали Запоріжжя лягли в основу написання праці – «Історія Нової Січі або останнього коша Запорозького» (Одеса, 1841). Фактично це була перша і водночас повна документальна розвідка, яка не мала скільки-небудь цікавих попередників. Заслуга А.Скальковського полягала в постановці теми історії запорізького козацтва як окремо вартої уваги дослідників. Крім того, якщо раніше офіційному трактуванню козацтва як явища протистояла лише народна пам'ять, то з появою «Історії Нової Січі...» на документальній підставі розкривалась історична роль Запорізької військової громади. А.Скальковський ввів до наукового обігу велику кількість архівних джерел, переважно ним же відшуканих і збережених від повної втрати. Домінуюче місце серед використаних ним джерел займає архів Запорізької Січі, документи якого охоплюють останній період її існування. А.Скальковський використав також родинні архіви польських і українських магнатів Правобережної України, можливість доступу до котрих з'явилася після придушення царизмом польського національно-визвольного повстання 1830-1831 рр. проти

панування Російської імперії. Переважно це документи, пов'язані з гайдамацьким рухом в Україні з участю запоріжців, – приватне листування, скарги, реєстри пограбованого ними в панів майна. Крім опублікованих і архівних документальних джерел, А.Скальковський широко вживав у своєму дослідженні наративи – оповіді та усну народну творчість.

А.Скальковський вводить джерела до наукового обігу двояким чином – бере з них свідчення, які характеризують життя запорізького козацтва, та якомога повніше наводить уривки з документів, а то й подає їх повністю. Крім того, в третій частині твору вміщено додатки, які складаються з 12 документів, двох вибірок із документів Січового архіву і карти земель, або вольностей Війська Запорізького низового в 1770-х рр. У додатках вміщено також окремі універсали Б.Хмельницького запоріжцям,сеймову постанову про збудування фортеці Кодак, царські грамоти кошовому І.Сірку, опис кордонів запорізьких володінь (1764 р.) та ін.

Оскільки історія Запорізької Січі ще тільки починала розроблятись у вітчизняній історіографії, вміщені в працях А.Скальковського документи (іноді вони природно вплітаються в текст авторської розповіді), з одного боку, сприяли підвищенню ступеня достовірності зображення історії Запоріжжя, з другого – розширювали джерельну основу для істориків Запоріжжя наступних поколінь. Саме спроба автора через залучення різноманітних джерел об'єктивно змалювати побут і устрій Запорізької Січі значно збільшувала довіру до авторських суджень. І саме тому на нього часто посилаються пізніші дослідники історії Запорізькою краю. Часто посилаються на нього Д.І.Яворницький в «Історії запорізьких козаків», Н.Д.Полонська-Василенко в «Колонізації півдня України. 1750-1775 роки». Це зовсім не означало, що вони з усім погоджувалися, але відносились до його праці з належною увагою, як до серйозного дослідження.

У структурному відношенні «Історія Нової Січі...» складається з трьох частин. З них перша дає загальне уявлення про походження козацтва, територію його розселення, військово-адміністративний устрій та судочинство, господарство, побут, звичаї козаків. Друга та третя частини – хронологічно послідовний виклад подій від 1709 (оглядово – з 1500 р.) по 1828 р., коли завершується історія Задунайської Січі. Тут

фактично маємо військово-політичну історію Запорізької Січі і пов'язані з нею питання боротьби запоріжців за свої землі проти натиску царизму.

«Новоросійські степи ще не мали свого історика» – так почав свою «Записку», подану графу М.С.Воронцову в 1834 р., службовець Одеського статистичного відділення А.О.Скальковський. Йому судилося стати таким істориком південних степів та їх жителів. Доля відміряла йому довге життя і відвела помітне місце в історіографії України, зокрема Запорізької Січі. Але оцінки наукової діяльності були різними протягом півтора століття. У редакційній замітці з приводу 90-літнього ювілею А.Скальковського, вміщеній в журналі «Киевская старина» (1898, січень), він названий «маститим істориком Запорожжя і Новоросії». Високу оцінку науковій діяльності А.Скальковського дали член Одеського товариства історії та старожитностей історик О.Маркевич та визначний український історик професор Д.Дорошенко. Після жовтневого перевороту 1917 р. оцінки поглядів А.Скальковського не були усталеними – від позитивних визначень його внеску в дослідження історії Запорізької Січі і розвиток історичного краєзнавства (М.Рубінштейн, Б.Греков, Г.Швидько) до різконегативних в загальних історіографічних працях, енциклопедичних статтях та історіографічних вступах до праць з історії Південної України (Марченко М.І. Українська історіографія (з найдавніших часів со середини XIX ст.) – К., 1959. – С.179-182; Радянська енциклопедія історії України. – К., 1972. – Т.4. – С.104-105).

Відсутність серйозного дослідження наукової спадщини А.Скальковського й аргументованої оцінки його поглядів вимагає більш детального висвітлення життя і творчості цього історика, етнографа, економіста, статистика, письменника і публіциста.

Українською мовою «Історію Нової Січі...» перекладено через 150 років після виходу у світ першого видання.

• **М.О.Максимович.** Перший ректор Київського університету М.О.Максимович посідає одне з чільних місць серед видатних мислителів, учених і просвітителів України. Завдяки енциклопедичній освіченості сучасники називали його «українським Ломоносовим». У ті далекі часи, коли Україна несла тяжке ярмо неволі в Російській імперії, він невтомно працював для її духовного визволення, національного і культурного відродження.

Михайло Олександрович Максимович народився 3 вересня 1804 р. на хуторі Тимківщина, Золотоніського повіту, Полтавської губернії, в небагатій дрібнопомісній родині, що походила від нащадків козацької старшини.

Михайло Максимович

У дитячі роки Максимович здобув домашню освіту, а в 1812 р. вступив до відомої в той час Новгород-Сіверської гімназії, яка була відкрита у 1808 р. Іллею Федоровичем Тимковським. Після закінчення гімназії в 1819 р. Максимович вступив спочатку на відділ словесності, а через два роки перейшов на природничо-математичний факультет Московського університету, по спеціальності ботаніки. За свої успіхи в навчанні він був залишений на роботі в університеті, спочатку в бібліотеці і університетському гербарії, а незабаром почав завідувати ботанічним садом.

У 1828 р.Максимович почав викладати курс ботаніки, а з 1833 р. був затверджений на посаді ординарного професора по кафедрі ботаніки. Його перу належить близько 110 оригінальних праць в галузі природознавства.

Як природознавець Максимович наслідував Ломоносова, піднісши цю галузь науки в інших умовах на вищий ступінь. Як історик в провідних проблемах, зачеплених ним, зокрема в боротьбі з норманістами, він ще виразніше виступає послідовником Ломоносова.

Максимович, займаючись літературою і народною творчістю, поряд з своїм основним предметом – ботанікою, зробив у цьому відношенні великий успіх. У 1827 р. він опублікував першу свою збірку «Малоросійські пісні» і далі не припиняв своєї роботи в напрямку збирання усної творчості і вивчення етнографії українського народу.

У 1834 р. в науковій діяльності Максимовича сталися зміни: він відійшов від занять ботанікою, а займався лише словесністю та історією. Правда, він підкреслював, що і раніше, в Московському університеті

«ботаніка не заважала мені займатися російською історією і словесністю».

Новий період у житті і творчості Максимовича зв'язаний з відкриттям у Києві в 1834 р. університету і призначенням його першим ректором і професором словесності. З цього часу почався ще більш активний період його діяльності в галузі історії, філології й етнографії.

Відносно короткочасний період творчої діяльності М.Максимовича на посаді ректора й професора російської словесності позначився організацією і налагодженням учбово-наукового процесу в університеті, закладенням цінного університетського ботанічного саду, створенням ряду наукових праць з філології та історії, в основу яких покладено читані в університеті лекції, зокрема це такі, як «Критико-исторические исследования о русском языке», «Начатки филологии» (дороблено і надруковано пізніше), а також «История древней русской словесности», яка була надрукована в 1839 р. та ін.

Найбільш плідним періодом творчості Максимовича як історика був час після залишення професорської діяльності в університеті і до кінця 60-х років. У цей період в основному він і створив велику кількість цінних творів з історії нашої Вітчизни. Великим поштовхом у цьому напрямкові були заняття в Київській Тимчасовій комісії для розбору давніх актів, одним з учасників якої був М.Максимович.

Творча робота Максимовича як історика на Михайловій Горі проходила в тяжких матеріальних умовах, в яких опинився вчений. Незначної пенсії, яка, до речі, надсилалась нерегулярно, не вистачало йому з родиною навіть на мінімальні життєві потреби.

Своїм старим друзям він у листах не раз скаржився на свій тяжкий стан, писав про те, що в нього часто нема шеляга за душею, що й на шматок чорного хліба не вистачає. Все ж, відданий справі науки, Максимович в тяжких умовах ні на мить не залишав своїх наукових занять.

У Максимовича не було великих синтетичних узагальнюючих праць з історії на зразок курсів чи іншого характеру систематичного викладу історії. Своє місце на ниві історичної науки Максимович визначив так: «На полі вижатому наскоро істориками України я збираю пропущені і загублені ними колоски й потроху передаю їх до загального відома».

Проте коло проблем історичних, історико-топографічних, археологічних, етнографічних, поставлених і розв'язаних Максимовичем, велике. До першої групи цих питань ми відносимо дослідження, спрямовані проти норманських поглядів М.П.Погодіна та інших норманістів про походження слов'ян і Русі. У цій полеміці Максимович відстоював і розвивав у нових умовах погляди на дане питання російського вченого М.В.Ломоносова. Працями «Звідки пішла Руська земля по сказанню Несторової повісті та інших старовинних писаннях руських», «Про походження варягів-русів», «Історія давньої руської словесності» почав Максимович свої заняття з історії незабаром після прибуття з Москви до Києва. Це основна група досліджень, що відноситься до історії стародавнього періоду Русі.

З історії IX-XIII століть слід назвати ще статті, які торкаються часткових питань історії окремих земель, такі, як «Волинь до XI ст.», «Про давню єпархію Переяславську», «Переяславський отрок Ян Усмошвець», «Великий Київський князь Святослав Ярославич» та ін.

М.Максимович подав на розсуд читачеві стисле дослідження про русів і варягів, про їх роль і місце в історії нашої Вітчизни, відповідно до стародавніх руських літописань, узгоджених з іншими стародавніми і пізнішими, включно до М.В.Ломоносова, історичними писаннями і думками, в тому числі народними уявленнями. Не випадково він навів думку одного з попередників Ломоносова, українського історика, автора «Хроніки з літописців стародавніх», Феодосія Сафоновича: «Се Русія – уродившаяся в вірі православній, за слушную річь почиталем абы ведалъ сам и иншим руским сынам сказал: отколь Русь почалася, и як панство (держава. – Авт.) Русское на початку ставши, до сего часу идеть». Цим Максимович хотів підкреслити, що питання про походження Русі займало велике місце в творах майже всіх видатних істориків нашої Вітчизни ще і до Ломоносова. Тепер же, в XIX ст., в період пробудження народів, що прагнуть до національного самопізнання, як він інакше ще назвав це прагнення прагненням до «своєрідного розкриття руського духу в усіх галузях життя», пізнання давнього минулого нашого народу, його виникнення і розвитку набуває великого значення. По вияву народності, тобто по своїх національних властивостях «Русь була не менше багата, ніж інші народи, – пише він, – а стихія билинної

(історичної) позитивності була постійною, природною властивістю нашої народності – в самій поезії». Народність найдавнішого духовного життя – високий розвиток народної поезії, письменності, літератури тощо, на думку Максимовича, виключає навіть припущення про нормансько-скандинавський початок історії Русі.

Наріжним каменем у суперечках про ці початкові джерела ранньої історії було з'ясування поняття про русів і варягів. Розв'язанню питання про те, «від кого дісталось народу нашому ім'я Русі, що об'єднало собою східних слов'ян, які увійшли до складу Росії? І якщо це ім'я не було загальним для них здавна, то якому народу воно належало раніше – слов'янському чи не слов'янському, і якому саме?»

Максимович не зразу дає відповідь на ці питання. Він тут звертає увагу на сучасні погляди, які висловив Ю.І.Венелін у своїй праці «Древняя и нынешняя Болгария» (1829 р.), зокрема, що ім'я Русі належить споконвіку жителям нашої батьківщини, а не скандинавським норманам. Венелін визнає, що сармати і гуни є те саме, що і руси, до яких він причисляє також волзьких болгар, називаючи їх волзькими русами. Волзькими словенами і Ломоносов називав не лише варягів-русів з Балтійського узбережжя (південних берегів Балтики), але й волзьких болгар.

До речі сказати, що не лише Венелін, як сучасник Максимовича, заперечував норманське походження русів і вважав їх народом слов'янського племені. Цю думку висловили майже всі історики України до початку XIX ст.

Наслідуючи Ломоносова, розвиваючи його погляди в нових умовах, Максимович піддав гострій критиці норманські теорії. Він перший в історіографії XIX ст. показав шляхи і антинаукові засоби, якими йшли і діяли норманісти після Ломоносова.

Остаточне подолання норманських вчень Максимович покладав на майбутнє покоління дослідників. Він з певністю сподівався, що новий історик-критик всі ці суперечливі погляди рано чи пізно зведе до одного знаменника із хаосу візантійських, арабських, західноєвропейських, скандинавських та своїх вітчизняних джерел, відокремить світло правди від темряви непорозумінь та сумнівів. Поки це станеться, Максимович брав на себе скромне, хоча й важливе завдання – задовольнитися розглядом поставленої проблеми на основі джерел, зокрема на основі літопису Нестора.

Поява в Східній Європі варягів із Скандинавії в середовищі руських князівських дружин, купців, а іноді завойовницьких ватаг є факт пізнішої історії IX і початку X століття. Слов'яно-руське історичне життя почалося далеко раніше. Київська Русь була не початком, а більш як тисячолітнім періодом його завершення. Ніякого окремого норманського періоду в руській історії, як вважає Максимович, не існувало. Стародавня Русь, її політичне життя, народність і культура є наслідком довготривалого самобутнього розвитку.

З періоду феодальної роздрібненості й часів литовського панування в Україні (з кінця XIII до середини XVI ст.) Максимович торкнувся лише окремих питань. З цього розділу української історії йому належать статті: «Дещо про землю Київську», «Замітки про землю Волинську», «Замітки про записи Володимира Ольгердовича», «Пам'ять про Луцьке Хрестовоздвиженське братство», «Пам'ять про Київського воєводу Григорія Ходкевича», «Листи про князів Острозьких» та ін.

У дослідженні історії України часів литовського панування Максимович був, головним чином, збирачем окремих історичних фактів і їх популяризатором. Він торкався ряду питань в залежності від нововиявлених ним джерел. Тому його статті з цього приводу були епізодичними виступами. Проте ці невеликі наукові праці для того часу являли собою відкриття нових фактів і були позитивним явищем у нашій історіографії. Історія князівства Литовського, як окремий предмет дослідження в історіографії України до 60-х років минулого століття, була майже не зачеплена. Максимович був одним з перших представників української історіографії, що підняв ряд питань про взаємовідносини князівства Литовського з Південною Руссю до Люблінської унії.

Найбільше місце з проблем історії України XVI-XVII століть у творах Максимовича займали питання історії козацтва і визвольної боротьби українського народу проти панської Польщі. Взагалі ці проблеми в українській історіографії першої половини XIX ст. були центральними, і в розв'язанні їх існував цілий ряд суперечливих поглядів.

До історії козацтва і народних рухів в Україні відноситься значне число творів Максимовича, зокрема «Повідомлення про літопис Григорія Грабянки, виданий у 1854 р. Київською Тимчасовою комісією», «Про

причини взаємного озлоблення поляків і малоросіян в XVII ст.», «Історичні листи про козаків Придніпровських», «Замітки про козацьких гетьманів», «Дослідження про гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного» та праця, що близько прилягає до цього дослідження, – «Сказання про Петра Сагайдачного», «Листи про Богдана Хмельницького», «Спогади про Богдана Хмельницького», «Про історичний роман Куліша «Чорна рада» та ін.

Особливе місце серед праць Максимовича займають роботи «Огляд городових полків і сотень, що були на Україні з часів Богдана Хмельницького» та «Бубнівська сотня». У них автор дослідив і більш-менш докладно показав історико-географічне і адміністративно-політичне становище України в період Визвольної війни (середини XVII ст.) і в перші десятиліття після неї. Тут показано створення гетьманського, козацько-старшинського устрою України в перші десятиліття перебування її в складі Російської держави.

Визвольну війну українського народу проти шляхетської Польщі Максимович розглядав як справедливу, загальнонародну війну, що виникла і розгорталась саме в той період, коли нестерпним став гніт і панування Польщі над українським народом. В перелічених вище статтях Максимович дав високу і в своїй основі вірну оцінку діяльності Богдана Хмельницького.

В міру доступних для тогочасної науки джерел, він завжди домагався того, щоб досягнути істинності і достовірності історичного факту, без чого історична наука не могла рухатися вперед. Незважаючи на деяку слабкість і нерозвиненість в науковому відношенні концепції про походження й історію українського козацтва, Визвольну війну і союз України з Росією, М.Максимович своїми критичними дослідженнями вніс значний вклад в українську історіографію XIX ст. Значне коло питань, поставлених і розв'язаних ним, лишаються цінними до наших днів.

М.О.Максимович може вважатися першим істориком Коліївщини. З цього питання йому належать праці: «Сказання про Коліївщину «, «Вісті про гайдамаків» і «Мліївський староста Данило Кушнір».

Перша з них – «Сказання про Коліївщину» була написана в 1839 р., в той час, коли синтезовані праці з цього питання ще не виходили з друку і жоден представник нашої історіографії ще не досліджував

Коліївщину. Максимович готував її для першого числа свого альманаха «Киевлянин» (1839). Але цензурні умови часів миколаївської реакції перешкодили тоді опублікуванню цієї праці. Її було надіслано місцевим цензурним комітетом у Петербург з особистою думкою цензора.

«Сказання про Коліївщину» було надруковане лише після смерті Максимовича в 1875 р. Бартенєвим, коли дещо пом'якшилися цензурні перешкоди. «Вісті про гайдамаків» Максимович надрукував у журналі «Москвитянин» в 1845 р., як критичний розгляд праці Скальковського »Наїзди гайдамаків на Західну Україну у XVIII ст.», видану в Одесі в тому ж 1845 р.

Погляди Максимовича на Коліївщину були прогресивними, передовими в порівнянні з його сучасниками А.Скальковським та П.Кулішем. Максимович у своїх дослідженнях засобами історичної науки виправдовував прогресивність і справедливість боротьби народних мас проти гнобителів; його погляди в цьому напрямкові збігалися з народними.

Від Максимовича почалася тривала наукова дискусія про авторство «Історії Русів» і місце цього цікавого твору в українській історіографії. Своїм науково-критичним ставленням до джерел Максимович дослідив ряд стародавніх руських пам'яток і козацьких літописів. Максимовичу як історику належить значна роль у розробці ряду важливих проблем археології та історико-топографічних питань. Ці дослідження вміщено в другому томі далеко неповної збірки його творів з цих галузей історичної науки. Творчість М.О.Максимовича становить цінну спадщину вітчизняної історичної науки.

На Михайловій Горі, в невеликій хаті, яку Максимович називав «безкабінетною храминою», вчений працював тридцять років. Тут його відвідували не раз його кращі і найтепліші друзі – М.В.Гоголь, Т.Г.Шевченко та ін. У цій тісній хатині провів він і останні дні свого життя. Помер Максимович 10 вересня 1873 р. Праці Максимовича цього останнього, найбільшого в житті періоду, саме й характеризують його як видатного історика.

• **Т.Г.Шевченко.** Розвиток української літератури першої половини XIX ст. пройшов під впливом яскравої титанічної постаті Тараса Григоровича Шевченка (1814-1861), творчість якого підняла український народ на новий щабель духовного розвитку та національного

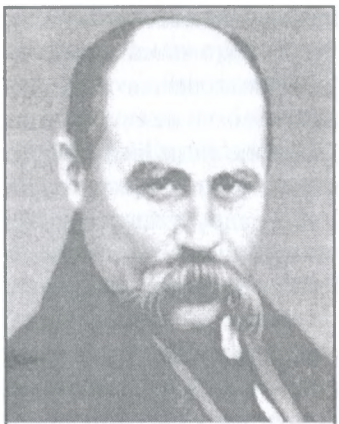

Тарас Шевченко

самоусвідомлення. Якщо, образно кажучи, Б.Хмельницький дав українству тіло, то Великий Кобзар дав йому душу. Геній Т.Г.Шевченка випереджав епоху.

Т.Г.Шевченко був досить обізнаний як з вітчизняною, так із західноєвропейською історіографією, приділяв багато уваги вивченню джерел з історії України.

Свої історичні погляди Т.Г.Шевченко виклав у художніх творах, листах, «Щоденнику». Ці матеріали дають незрівнянно повнокровніше уявлення про історичні явища, ніж «оберемки писань» сучасних йому істориків-професіоналів. Значне місце в історичних дослідженнях Шевченка займали питання сучасної йому дворянської та буржуазної історіографії. Критикуючи манеру цих істориків розписувати і вихваляти дворянські роди, Шевченко писав з іронією:

А гвалту! а крику!
– І гармонія, і сила!
Музика та й годі!
А історія! Поема
Вільного народа!
Що ті римляни убогі!

Через усі твори Шевченка проходить думка, що творцем історії є простий народ. Він милується з простого народу, його мудрості, господарності, оспівує героїчну боротьбу проти ворогів. Трактування ролі народу в історії Шевченко найтісніше зв'язує з поняттям соціальної боротьби, підкреслюючи основні антагонізми в історії України. Українських селян і ремісників, зауважує письменник, пригноблювали не лише польські феодали, а й «свої», українські _ «Галагани і Киселі, і Кочубеї-Ногаї». Селянським рухам і соціальним суперечностям Шевченко присвятив ряд своїх творів – «Сон», «Великий льох», «Варнак» (повість і поема) та ін.

Усіма своїми творами Т.Г.Шевченко виступає як захисник стражденного українського народу. На прикладах з історії Кобзар показує

справжній патріотизм, самопожертву в ім'я народу. Такими патріотами, вважає Шевченко, були і богатирі – «хоробрі русичі», які захищали «землю руську», і безіменні герої-козаки, які захищали Україну від татарських, турецьких і польських загарбників, і ватажки народних виступів Наливайко, Острянин, Б.Хмельницький, Палій, Гонта, Залізняк.

Т.Г.Шевченко багато уваги в своїх творах приділяє Визвольній війні середини XVII ст. Грунтовні й оригінальні оцінки цієї історичної події містяться вже в перших його працях. Згодом Шевченко повертається до цих сюжетів знову і знову. Шевченко зазначає,що головною рушійною силою Визвольної війни було козацтво та пригноблене селянство, позитивно оцінює дії Б.Хмельницького під час війни – «геніального бунтаря», «мудрого гетьмана». Хоча пізніше Шевченко оцінював Б.Хмельницького досить критично, особливо в зв'язку із Переяславською радою, союзом з Москвою, що потім вплинули на всю наступну українську історію.

Серед проблем історії України, що привертали увагу Т.Г.Шевченка, чільне місце посідають сюжети народного повстання 1768 р. на Правобережжі. Цій темі автор присвятив свою знамениту поему «Гайдамаки», ряд менших творів («Холодний Яр», «Швачка»). Окремі висловлювання про Коліївщину містяться в його повістях, листах, «Щоденнику», що доповнюють «Гайдамаків». Звернення Шевченка до Коліївщини як об'єкта вивчення було вираженням його протесту проти посилення феодально-кріпосницького гніту в Україні в першій половині XIX ст. й прагнення закликати «онуків гайдамаків» до боротьби проти нього.

Основним джерелом про повстання для Шевченка послужили народні перекази («Чув од старих людей») та пісні. Як установили дослідники, найбільше спогадів про Коліївщину в народній творчості зафіксовано на Звенигородщині, звідки був родом поет. Отже, задовго до появи «Записок» П.Куліша Т.Г.Шевченко мав можливість вивчати і використовувати у своїй творчості народні перекази про Коліївщину. Причину повстання Шевченко-історик справедливо вбачав у соціальному ладові шляхетської Речі Посполитої з його посиленим гнобленням селянства Правобережжя. Основною рушійною силою Коліївщини були пригноблені маси народу – «громада в сіряках», навіть «жінки з рогачами». Гайдамаків Шевченко з любов'ю та повагою величає: «орли»,

«сини мої». З особливою теплотою окреслює Шевченко образ наймита Яреми, історично достовірний тип тогочасного бідаря. Досить точно – як для художнього твору – передає він етапи повстання: Чигирин, Лисянка, Умань.

У творах на історичну тему Т.Г.Шевченко рішуче виступав проти соціального й національного поневолення українського народу російським самодержавством. В поемах «Великий льох», «Сон» та ін., маючи на увазі вже сучасну йому кріпосницьку політику царизму, Шевченко розвиває думку, що царизм і в минулому був ворогом України, зокрема, зазначає, що з іменами Петра І та Катерини ІІ пов'язані тяжкі сторінки історії українського народу. Гнівно картає поет сучасне йому самодержавство. «Юродивий» – вразлива сатира на політику Миколи І щодо України.

Т.Г.Шевченко відгукнувся у своїх творах на всі видатні сучасні йому події. Повстання декабристів, селянський рух на Поділлі під проводом У.Кармалюка, революція 1848 р. в країнах Західної Європи, Кримська війна, масовий похід селян в Таврію «за волею», підготовка селянської реформи в Росії – усе це знайшло оригінальну оцінку й характеристику в творчості Шевченка. В наш час ці характеристики уже мають історіографічне значення.

Т.Г.Шевченко висунув також тезу про єдність слов'янських країн «без магнатів і ксьондзів». В поезіях «Гайдамаки», «Ще як були ми козаками» та «Єретик» поет розвиває думку про об'єднання зусиль всіх слов'ян в ім'я кращого майбутнього: «Нехай житом-пшеницею, як золотом, покрита, нерозмежованою останеться навіки од моря до моря – слов'янська земля».

На засланні поет створив одні з найкращих в українській літературі зразки філософської, пейзажної та інтимної лірики. Для недільних шкіл Шевченко видав підручник – «Букварь южнорусскій».

Діяльність Т.Г.Шевченка мала велике значення для розвитку в Україні передової історичної думки.

• **М.І.Костомаров.** Складний та непересічний життєвий шлях пройшов М.Костомаров. Він був вченим, письменником, фольклористом, працями і життям визначивши своє місце у вітчизняній науці та культурі. Його монографії, статті, нариси містять ідеї, образи, картини з історії України періоду формування і становлення українського народу,

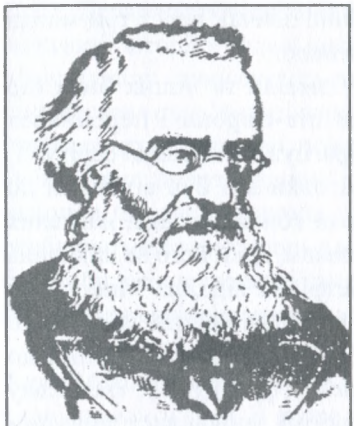
Микола Костомаров

боротьби за незалежність та національну самобутність. Разом з тим, М.Костомаров ніколи не був пасивним споглядачем свого часу. Він жив у гущині подій, намагаючись своїми творами і діяльністю сприяти руху суспільства уперед.

М.Костомаров, на жаль, як і багато інших діячів української науки і культури, був віднесений до розряду націоналістів і представників «буржуазної науки». Зрозуміло, що на протязі багатьох десятиліть його праці розглядалися як протилежність радянській історичній школі і були заховані у «спецхрани», підлягали критиці і засудженню. В той же час, оцінюючи його спадщину та діяльність, М.Чернишевський писав: «Костомаров був людиною широкої вченості, такого розуму і так любив істину, що праці його мають дуже високу наукову цінність».

М.Костомаров створив галерею історичних постатей, докладно дослідив багато найважливіших проблем вітчизняної історії, розглядаючи як головну рушійну силу народ, життя і діяльність простих людей. Безумовно, у його монографіях, статтях, а їх більш як 300, не все рівноцінне. Була у нього і ідеалізація минулого, і проповідь загального примирення на основі християнського «братолюбства» та багато ін. Але у величезній спадщині М.Костомарова головними були з'ясування і вирішення багатьох питань минулого, які до нього не розглядалися, і відстоювання необхідності звільнення трудящого люду від ланцюгів кріпосництва. До найважливіших рис творчості М.Костомарова відносяться розширення проблематики досліджень та збільшення кількості залучених історичних фактів, висвітлення діяльності вихідців з народу, розкутість викладання, оригінальність висновків, далеких від офіційної історіографії.

Микола Іванович Костомаров народився 16 травня 1817 р. у с.Юрасівка Ольховатського району Воронезької губернії. Його мати, Тетяна Петрівна Мельникова, була кріпосною поміщика І.П.Косто-

марова, який, переступивши через тодішні звичаї, через три місяці після народження сина обвінчався з кріпачкою.

І.П.Костомаров, учасник штурму Ізмаїла та інших битв під командуванням О.В.Суворова, пройшов пів-Європи і перейнявся просвітницькими ідеями. Іван Петрович прагнув дати синові освіту.

Після непоганої домашньої підготовки він був відданий до приватного пансіону в Москві. Коли батька вбили кріпаки, навчання довелося перервати, син так і лишався кріпаком, доки його не викупила мати у спадкоємців чоловіка. Тетяна Петрівна віддала Миколу до приватного пансіону у Воронежі. У 1831 р. він був прийнятий до третього класу місцевої гімназії, а після закінчення у 1833 р. вступив до Харківського університету, де вивчав латинську, французьку, італійську мови, німецьку філософію, історію, глибоко зацікавився минулим України.

Наполегливість у навчанні, потяг до відкриття нового, а також спілкування з такими яскравими особистостями в науці, як А.Бекетов, П.Гулак-Артемовський, М.Лунін, І.Срезневський, сприяли формуванню світогляду М.Костомарова. Він прагнув пізнати історію України, життя її народу. Це й зумовило вибір ним після закінчення університету тем магістерської дисертації (першу – «О причинах и характере унии в Западной России» – було заборонено і спалено, другу – «Об историческом значении русской народной поэзии» – він захистив), і написання першого художнього твору – драми «Сава Чалий», і вибір подальшої долі, яка привела його до Петропавловського каземату.

Після отримання ступеня магістра історичних наук М.Костомаров працює викладачем гімназії і пансіонів у Рівному та Києві, а 28 травня 1846 р. одностайно обирається професором кафедри російської історії Київського університету. В Києві він зближується з представниками інтелігенції М.Гулаком, О.Марковичем, В.Білозерським, П.Кулішем. У їхньому середовищі й зароджується ідея створення товариства з метою об'єднання слов'янських народів у федерацію на принципах рівності та знищення кріпосництва. Такою організацією стало Кирило-Мефодіївське товариство. До нього приєднався і Т.Шевченко, який у квітні 1846 р. приїхав до Києва з Петербурга. Як найдосвідченіший і найосвіченіший, М.Костомаров взявся за розробку головного програмного документа. Так з'явилася «Книга буття українського народу».

Першою провідною ідеєю костомарівської суспільно-політичної концепції історії і подальшого розвитку України стало християнство, відповідність стану суспільства заповідям Ісуса Христа. М.Костомаров протиставив слов'янські народи всім іншим, оскільки слов'яни пізніше прийняли християнство, повільніше розвивалися і тому зберегли душу свою більш недоторканою і чистою. З цих роздумів М.Костомаров виводив ще два важливих постулати своєї концепції. По-перше, це особлива, месіанська роль слов'ян у спасінні світу. По-друге, на шляху боротьби за християнські ідеали слов'яни повинні були крокувати разом, показувати світові приклад злагоди і справедливого миру.

Сьогодні нам цілком зрозумілі повні ідеалізація і перебільшення. Адже М.Костомаров жагуче прагнув довести месіанство України уже в слов'янському світі, її право стати «неподліглою Річчю Посполитою в союзі слов'янськім».

Від філософського осмислення українського питання М.Костомаров перейшов до розробки більш конкретних проблем. Він взяв безпосередню участь у створенні «Статуту Кирило-Мефодіївського товариства». Конкретні риси майбутнього державного устрою М.Костомаров намалював у двох відозвах «Брати Українці» і «Брати великоросіяни і поляки». Практично тут М.Костомаров відобразив федеративний устрій майбутнього слов'янського союзу. Кожна країна повинна бути політично і культурно незалежною. Внутрішній устрій був республіканським. Кожна республіка мала делегувати своїх представників до загально-слов'янського сейму, який обирав би на певний час «правителя». Соціально-економічні питання розв'язувались одним реченням: «Щоб в кожній Речі Посполитій була посполита рівність і свобода і станів не було зовсім». Для гуманістичного світогляду М.Костомарова абсолютно неприйнятними були будь-які насильницькі засоби досягнення якої б не було найблагороднішої мети.

У березні 1847 р. за доносом провокатора Кирило-Мефодіївське товариство було розгромлене, а його членів заарештовано й засуджено. Після Петропавловської фортеці їх відправили на заслання: М.Костомарова – в Саратов, Т.Шевченка – в солдати, у далеке Новопетрівське укріплення, інші також поділили їхню долю. У Саратові М.Костомаров потоваришував з М.Чернишевським, а після заслання, коли у квітні 1859 р. на запрошення Петербурзького університету прибув

до столиці, то знову зустрівся з Т.Шевченком, близько познайомився з М.Добролюбовим, І.Тургенєвим, Марком Вовчком та ін. М.Костомаров читає в Петербурзькому університеті лекції, які викликали захоплення громадськості, бере активну участь у житті міста, веде велику наукову роботу. Слід зазначити, що цей період виявився для М.Костомарова найпліднішим – він підготував близько 200 праць. Його численні монографії, статті, нариси містять образи, живі картини історії України та Росії періоду феодалізму, боротьби народних мас проти соціального й національного гноблення. М.Костомаров був одним з найперших вітчизняних істориків, який висловив думку, що творцями історії є «не царі та їхні наближені вельможі, а народ».

З 1861 р. в Петербурзі почав виходити журнал «Основа», видавцями якого стали В.Білозерський, М.Костомаров, П.Куліш та ін. На сторінках «Основи» вперше було надруковано багато творів Т.Шевченка, С.Руданського, Л.Глібова, істориків М.Максимовича, О.Лазаревського. Друкував свої праці і М.Костомаров. Це були статті: «О федеративном начале Древней Руси», «Две русские народности», «Черты южнорусской истории». В «Основі» були надруковані й інші роботи вченого, які викликали широкий розголос наукової громадськості, а також звинувачення М.Костомарова з боку офіційної історіографії у «руйнуванні вітчизни» і «українофільстві». Він намагався не втягуватися у безплідні дискусії, не звертав уваги на звинувачення. М.Костомаров закінчив і надрукував у «Современнике» «Очерк быта и нравов великорусского народа в XVI и XVII столетиях».

Між тим посилився тиск на «Основу» в зв'язку з публікацією на її сторінках статей, які за своїм змістом відходили від офіційної точки зору на історію і сучасність. До «крамольних» потрапили і роботи М.Костомарова, особливо його полемічні статті. Наприкінці 1862 р. «Основа» припинила своє існування.

Одним з найкращих творів М.Костомарова, підготовка якого забрала не один рік його життя, була праця «Богдан Хмельницький». Уперше надрукована 1857 р. в «Отечественных записках» вона відразу привернула до себе увагу найширшої громадськості як багатством матеріалу, так і позицією автора щодо змалювання цієї історичної постаті. В рецензії на книгу М.Чернишевський засвідчив, що це блискуча, об'єктивна, істинно драматична розповідь. Таку ж думку висловлював Т.Шевченко.

Вимушений залишити викладацьку діяльність, вчений бачив свій обов'язок в тому, щоб повністю віддатися улюбленій справі – дослідженню і висвітленню маловідомих сторінок історії. В наступні роки ним були створені такі великі монографії, як «Ливонская война», «Гетманство Юрия Хмельницкого», «Последние годы Речи Посполитой», «Руина», «Мазепа», а також три томи «Русской истории в жизнеописаниях ее главнейших деятелей». Дослідження М.Костомарова про гетьманів І.Виговського, І.Мазепу, Ю.Хмельницького, П.Полуботка, про відомих російських діячів становлять важливу сторінку української і російської історіографії.

Багато уваги приділяв М.Костомаров роботі в Археографічній комісії, підготовці надзвичайно багатої на український матеріал XIV-XVII ст. 15-томної серії «Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией (1863-1892)», з якої він редагував I-IX, XII-XIII тт. Для цього видання використав документи колишнього «Малороссийского приказа». М.Костомаров був також редактором трьох випусків «Памятников старинной русской литературы» та інших збірників, брав участь у багатьох археологічних з'їздах, виступаючи з важливими історичними доповідями. 1866 р. він готує до друку посмертне видання творів свого давнього друга Т.Шевченка.

Через рік після Валуєвського указу 1863 р., немов злякавшись своїх крамольних публікацій, М.Костомаров зазначив: «Ми не вважаємо за доцільне доводити, що думка... про самобутню малоросійську державу у вищій мірі безглузда, оскільки народ не має аж ніяких засад для цього, ані географічних, ані історичних, ані моральних, та і не думає про державу». На наш погляд, це не були просто кон'юнктурні кульбіти М.Костомарова. Це було реальне протиріччя його світогляду. З одного боку – тяжкий особистий досвід спілкування з режимом, а з іншого – дослідження історії стосунків України з Росією і дуже невеличка можливість відійти від історичної концепції «допомоги старшого брата». Врешті-решт М.Костомаров переконав себе у тому, що найменшим злом для України буде перебування під владою російського царя. Він беззастережно підкорився Валуєвському указові і після 1863 р. не написав ані рядка українською мовою. М.Костомаров остаточно утвердився як ідеолог без політичного культурницького українофільства.

Колишній теоретик Кирило-Мефодіївського товариства тепер обмежив свою програму виданням літератури для простого народу і вживанням української мови у «домашньому обході». М.Костомаров дедалі більше схилявся до загальноросійського тлумачення української культури, підкреслюючи риси, які об'єднували її з великоросійською. Проти костомарівського напряму рішуче виступив П.Куліш, який не підкорився Валуєвському указу і зробив спробу видавати літературу українською мовою в Галичині. Зрозуміло, що неймовірне обурення у нього викликала заява М.Костомарова після придушення польського повстання 1863 р. про те, що галицькі українці повинні бути передусім «добрими австрійськими патріотами». Так колишні однодумці опинилися по різні сторони барикад.

Помер М.Костомаров 19 квітня 1885 р. у своїй петербурзькій квартирі на Василівському острові. Поховали його на Волковому цвинтарі коло «Літературних містків».

Навколо М.Костомарова в українському політичному русі весь час точилася гостра боротьба. Його звинувачували в тому, що він чогось не сказав, від чогось відмовився, щось не доробив. Найбільш радикальні елементи називали його зрадником української ідеї. Ну що ж, все це залишиться на совісті тих людей, про яких, мабуть, історія не згадає. М.Костомаров, попри всі свої подальші сумніви і розчарування, залишається для нас людиною, яка вперше у XIX ст. сказала, що український народ стане дійсно народом лише тоді, коли матиме свою державу. І в українському пантеоні борців його ім'я стоїть поряд з іменами Д.Галицького, Б.Хмельницького, І.Мазепи. І вже за ним ідуть М.Драгоманов, М.Грушевський, В.Винниченко та ін. Всі вони неодноразово підкреслювали, що новітня політична історія України починалася з костомарівської «Книги буття українського народу» та Кирило-Мефодіївського товариства.

• **П.О.Куліш.** Видатний літератор, історик, етнограф, публіцист Пантелеймон Олександрович Куліш народився 8 серпня 1819 р. у містечку Воронежі Глухівського повіту на Чернігівщині (тепер смт. Шосткинського району Сумської області). Батьки – вихідці з давнього козацького роду – рано повмирали, не залишивши дітям нічого, крім злиднів. Завдяки допомозі заможних сусідів юнак вступив до Новгород-Сіверської гімназії. Тут П.Куліш виявив особливу схильність до вивчення

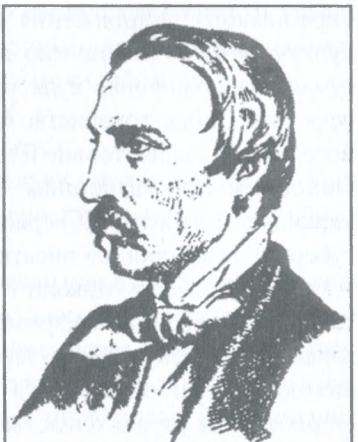
Пантелеймон Куліш

історії, літератури й іноземних мов. Однак, через матеріальну скруту пішов з гімназії працювати домашнім вчителем до поміщиків Глухівського повіту Красовських. Після поліпшення матеріального становища продовжує навчання на словесному, потім юридичному відділенні Київського університету (1837-1839). 1842 р. викладає словесність у Луцькій дворянській школі. Тут пише історичні повісті про період Гетьманщини, а також співробітничає в альманасі М.Максимовича «Киевлянин». 1843 р. переїздить до Києва й учителює в Подільській школі для дворян, а під час літніх канікул з етнографічною метою вирушає в подорож до Суботова й Чигирина. Цього року виходять друком його твори – перша частина історичної повісті «Михайло Чарнишенко, или Малороссия восемьдесят лет назад» і поема «Україна», пронизані палкою любов'ю до свого народу.

У 1845 р. П.Куліш отримує посаду викладача російської словесності в Петербурзькому університеті. Він друкує в журналі «Современник» перші розділи історичного роману «Чорна рада, хроніка 1663 року» в російському перекладі, а в часописі для дітей «Звездочка» – «Повесть об украинском народе», висловлюючи думку, що Україна, самостійна держава за княжих часів, могла б за козаччини відновити свою державність, якби не московське панування і зрада місцевої аристократії.

Згодом Петербурзька Академія наук посилає Куліша за кордон для вивчення слов'янських мов. Після повернення він займає посаду ад'юнкта кафедри слов'янських мов і літератури в університеті.

П.Куліша, М.Костомарова, Т.Шевченка об'єднувала щира любов до рідного краю і свого народу. Кирило-Мефодіївське товариство, що утворилося наприкінці 1845 – на початку 1846 р. і головним своїм завданням вважало об'єднання слов'ян, ліквідацію кріпосного права й розвиток національної культури, закладало перші підвалини

українського відродження XIX ст. В цей час П.Куліш займається культурно-просвітницькою діяльністю, пропагує ідеї європейського гуманізму, поширення культури й народної освіти, виступає за соціальні реформи. Однак товариство було розгромлено, а П.Куліша, як одного з його членів, заарештовано й запроторено до Петропавловської фортеці. Основним звинуваченням проти нього стала книга «Повесть об украинском народе». У вересні 1847 р. П.Куліша заслали у Тульську губернію із забороною писати, де він провів понад три роки.

Після смерті Миколи I й повернення до Петербурга Т.Шевченка та М.Костомарова активізувалась діяльність української громади. Настає зоряний час П.Куліша на терені української науки та освіти. 1856 р. виходить перший том його «Записок о Южной Руси» – своєрідна енциклопедія українознавства. Наступного року П.Куліш видає другий том «Записок...», роман «Чорна рада, хроніка 1663 року» українською мовою, підручник «Граматика» та ін. В епілозі до російського перекладу «Чорної ради...» він уперше чітко сформулював свій погляд на розвиток національної культури і висловив думку, що із занепадом її державності життя нації не припиняється, бо вона може жити самостійним духовним життям і в чужій державі, якщо збереже національну свідомість, яка виявляється в літературі рідною мовою.

Для пожвавлення національного й культурного руху П.Куліш реалізує ідею створення українознавчого журналу. 1860 р. видає альманах «Хата», а 1861 р. бере безпосередню участь в організації журналу «Основа». Фактично вперше зі сторінок підцензурного видання до широкої громадськості Росії було доведено думку про право українського народу на розвиток своєї національної культури.

На початку 60-х рр. П.Куліш сприяє перетворенню української мови на офіційну не лише в школі, а й у справах державних. Щоб довести можливість її використання в наукових працях, починає друкувати в «Основі» «Історію України з давніших часів», а також перекладає з російської «Положення про селян». Слід зазначити, що роки видання журналу «Основа» (1861-1862) – період найбільшої популярності П.Куліша серед української громадськості.

Підвалинами політичної концепції П.Куліша, взагалі його світогляду стає палка любов до України, «неумеренный» патріотизм (саме такий термін знаходимо у матеріалах слідства у справі Кирило-

Мефодіївського товариства), які він ревно сповідував протягом усього життя. У вірші П.Куліша «Святиня» знаходимо слова, що нині звучать в українському гімні, хоча у нього, як відомо, є свій автор:

«Годі, браття сумувати!
Ще не вмерла наша Мати!»

Втім Україна для П.Куліша – не тільки висока святиня. У його творах глибоко досліджується її історія, культура, взагалі весь шлях з глибин віків.

У зверненні до земляків, яке передувало поемі «Україна», П.Куліш відзначав, що не було в світі люду (одважнішого) завзятішого й славнішого од греків і козаків: нема ні у кого пісень кращих, як у них, що й на землі України «бандурники й кобзарі» співають ті ж самі пісні – пісні про сиву давнину й козацьку славу. У такий спосіб П.Куліш ніби запитує у своїх читачів: а чим міфи про подвиги Геракла чи героїв Троянської війни кращі, ніж яскраві легенди про славні діяння козацьких гетьманів?

В іншому своєму історичному творі – «Книзі о ділах народу українського і славного війська Запорізького» П.Куліш хотів створити міфологізовану історію України – твір, який може, не зовсім відповідав би суворим академічним канонам, але який розказав би світу про Україну, героїчне минуле її народу, що має таке ж право на існування і власний розвиток, що й будь-який інший.

Символічно, що в П.Куліша ми бачимо таку ж схему, яку потім було розвинуто новим поколінням українських істориків, насамперед М.Грушевським, а тепер у нових умовах українського відродження майже без змін запропоновано нинішнім студентам та школярам. Замість колишнього поділу на суспільно-економічні формації, що накладався на вітчизняну історію, пропонується доба Київської Русі, польсько-литовська доба, Хмельниччина і Руїна, українське відродження. Усе це знаходимо на сторінках П.Кулішевої «України».

Отож, як бачить П.Куліш українську історію? Її початковий період викладено дуже стисло. Часи Київської Русі він абсолютно однозначно вважає першою формою українського суспільного життя й української державності. Потім т.з. «литовський» період, коли за словами П.Куліша, український народ мав розвиватися «під однією державою з народом литовським як рівнії з рівним і вільнії з вільним». Основна ж увага

приділяється козацьким гетьманам. Певною мірою це пояснюється тим, що П.Куліш глибоко перейнявся не тільки їх легендарними діяннями, а й трагічною долею. З особливою силою це звучить у «Книзі о ділах народу українського і славного війська Запорізького». У ній туга за українською славою нерозривно поєднується з ідеєю особливої української значимості і мучеництва. П.Куліш приділяє основну увагу подвигам козацьких гетьманів і ватажків. На зміну молодому романтизму приходить творча й наукова зрілість, досліджено унікальний матеріал, написані грунтовні праці, у тому числі нариси «Хмельниччина» і «Виговщина» (1861), тритомник «Отпадание Малороссии от Польши», «История воссоединения Руси» у трьох томах, яку було опубліковано у 1874-1877 рр. Вони викликали неоднозначну реакцію і сучасників, і нащадків. Але попри всі звинувачення (адже сьогодні, коли абсурдно й безглуздо цькувати П.Куліша, як «буржуазного націоналіста», на нього можна покласти провину за те, що в праці «История воссоединения Руси» всупереч сучасним поглядам обгрунтовується історична зумовленість возз'єднання України з Росією), він дотримується власної системи поглядів, власної шкали оцінок.

Незважаючи на те, що все життя П.Куліш змушений був нести тавро дисидента і ціною певних компромісів якось співіснувати з царським режимом, він в цілому не відступає від власної шкали, прагнучи замість міфологізованої історії України, дати її об'єктивний і виважений, хоча й не зовсім «патріотичний» аналіз.

Мріючи про неминуче торжество правди, П.Куліш ставить традиційне для «нової української інтелігенції» питання: що ж треба зробити в ім'я цієї мети? П.Куліш виступає проти насильства і революційних дій навіть в ім'я боротьби за свободу. А переконує його в цьому трагічний досвід як козацьких воєн, так і того, що він, як і всі українські історики, назвав Руїною.

Виникає ще одне закономірне питання – ставлення до Росії. Подібно до своїх видатних сучасників і нащадків, П.Куліш не дає на нього однозначної відповіді. Іноді він позитивно оцінює реформи Петра І, діяльність Катерини ІІ і водночас пише про «темних москалів» і «Москву криваву», обгрунтовує історичну неминучість спільного розвитку України і Росії і мріє про те, що українці знову стануть у «слов'янстві рівноправними», посядуть гідне місце серед інших народів.

1864-1871 рр. П.Куліш перебуває за кордоном, де багато пише для галицьких журналів. З послабленням українського національного руху в Росії дедалі більші надії покладає на Галичину. П.Куліш зав'язує дружні стосунки з галицькими провідниками національного руху – істориком О.Барвінським і астрономом та фізиком І.Пулюєм. В журналі «народовців» «Правда» публікує свої праці «Погляд на усну словесність українську», «Потомки українського гайдамацтва» та ін.

Після повернення до Петербурга П.Куліш у 1874 р. видає перші два томи «Истории воссоединения Руси», де вперше грунтовно переосмислює цінності української історичної науки. На думку М.Грушевського, ця праця своїм критицизмом і широким трактуванням козаччини на тлі польсько-українських відносин далеко залишила за собою все зроблене на той час з історії ранньої козаччини. Але він визнавав також, що однобоке висвітлення питань щодо польської культурної місії в Україні й різко вороже ставлення до козаччини разом з претензійним тоном і втомлюючим риторизмом викладу – все це надавало праці негативного відтінку. В «Истории воссоединения Руси» П.Куліш заперечував усе те, що становило непорушну аксіому для українців обабіч кордону. Цього йому ніколи не могли вибачити, але він не хотів рахуватися з тогочасними політичними обставинами, не хотів зрозуміти, що своїми виступами служить зовсім не історичній правді, а ворогам української справи.

У 1876 р. П.Куліш публікує розвідку «Мальована Гайдамаччина» (у львівській «Правді») й видає у Москві третій том «Истории воссоединения Руси», пронизані тими ж антикозацькими настроями. У своїй статті «Казаки по отношению к обществу и государству», вміщеній на сторінках московського історичного журналу «Русский архив», він особливо різко засудив козацтво як деструктивну й анархічну силу, що не дала нічого корисного українському народові в останнє століття його існування. Коли ж М.Костомаров та О.Барвінський досить тактовно виступили проти змісту цих праць, П.Куліш вирішив «поламати своє українське перо», остаточно ізолювавши себе від недавніх товаришів по спільній ідеї та боротьбі.

Після чергового указу про заборону української мови (1876) П.Куліш утверджується в думці, що українцям слід перенести центр своєї культурно-національної діяльності до Галичини, під захист

австрійської конституції. В 1881 р. П.Куліш їде до Львова, де своєю публіцистичною брошурою «Крашанка русинам і полякам на Великдень 1882 року» закликає припинити конфронтацію між українцями та поляками. Галицькі українці зустріли її досить холодно. Розчарований П.Куліш повертається в Східну Україну, де зазнає переслідувань з боку російських урядовців і таємної поліції за свою попередню політичну діяльність. Відмежувавшись від громадських справ і майже ні з ким не листуючись, поселився на хуторі Мотронівка під Борзною.

У 1889-1890 рр. при сприянні російського історика В.Ключевського, який перейняв погляди П.Куліша на історію українського козацтва й дуже прихильно ставився до його наукового доробку, московське «Общество истории и древностей российских» видає його монографію «История отпадения Малороссии от Польши». Ця праця пройшла майже непоміченою в науковому світі. Відірваний від архівів та бібліотек, П.Куліш вже не міг дати українській науці нічого нового.

Свої останні роки життя П.Куліш присвятив перекладацькій діяльності. Він зробив переклад творів Шекспіра, Байрона, Шіллера, Гете, Скотта. І майже повністю поновив український переклад «Біблії».

Після короткочасної хвороби П.Куліш помер 14 лютого 1897 р. у Мотронівці й там похований.

Як історик П.Куліш, незважаючи на надмірний суб'єктивізм, брак наукового підходу до історичного минулого й численні суперечності думок і висловів, дав низку важливих документальних матеріалів і багато критичних оцінок, які, хоч здебільшого не були прийняті в українській історіографії, все ж мали певний вплив на її дальший розвиток. П.Куліш заперечував державотворчі здібності українського народу не як противник української державності, тому що в українському минулому і особливо в сучасному не бачив тієї української суспільної верстви, яка мала б силу й волю до будівництва власної держави. Прагнучи перетворити Україну з «нації етнографічної» на «націю політичну», П.Куліш був глибоко переконаний, що вивести українство з того тяжкого стану, в якому воно тоді перебувало, можна лише шляхом творення великих національно-культурних цінностей. На відміну від сучасників, які вели родовід українства від козаччини, П.Куліш починає його від Київської держави. Всупереч перейнятим народницькою ідеологією українофілам, які виходили з засади, що українська

література мусить залишитися для «домашнього вжитку», а українська літературна мова має базуватися на «народній» (в їх розумінні сучасна жива мова селянства), П.Куліш волів, щоб вона увібрала в себе й елементи старої літературної мови й розвивалася «на предківській основі», «на послугу мислі всечоловічій». П.Куліш був автором української абетки й правопису – т.з. «кулішівки». Ідеї П.Куліша далеко випереджали його добу, а спосіб їх висловлення і велика пристрасть писань П.Куліша, в основі якої була його велика туга за Україною як нацією, рівною іншим самостійним народам, і глибокий біль над її тяжким станом, ізолювали його від сучасників, бентежили наступні покоління і так чи інакше впливали й досі впливають на оцінку великого творчого доробку П.Куліша.

• **Західноукраїнська історіографія першої половини XIX століття.** Визначною постаттю в українській історіографії Галичини першої половини XIX ст. є Денис Іванович Зубрицький (1777-1862). Батько історика походив з дрібної поміщицької української родини, з с.Зубриці, Саноцького повіту. Народився ж Денис Зубрицький у с.Ботячичах, Жовківської округи, де його батько був посесором.

Після домашньої освіти Денис Зубрицький навчався у Львові, де в 1795 р. закінчив гімназію. Він рано став писати, спочатку польською мовою, а згодом так званим язичієм – мішаною мовою, якою писали тоді в Галичині багато освічених осіб. Зубрицький в ранні роки своєї діяльності дотримувався шляхетсько-польської орієнтації. Але в 20-х роках його погляди на національне питання у Галичині міняються. Ці зміни сталися у зв'язку з ближчим знайомством Зубрицького з народним життям, особливо з усною народною творчістю, під час його служби в магістраті містечка Березового, Саноцького повіту, та в адміністративних і судових установах інших сільських місцевостей.

Денис Зубрицький перший у Галичині звернув увагу на значення в історичному житті народних пісень. Він написав ряд статей про галицькі народні пісні і надрукував їх у львівських виданнях.

Від вивчення народної творчості Зубрицький перейшов до заняття питаннями історії.

Зламним моментом в напрямкові критичного дослідження історії Західної України був вступ Зубрицького у 1829 р. в члени Ставропигійського інституту у Львові. Повороту в бік вивчення західноукраїнської

історії сприяло захоплення Зубрицького розробкою західноукраїнських джерел, які він виявив у Львівській Ставропигії. Зубрицький по суті врятував занедбаний Ставропигійський архів і своїми публікаціями довів величезний історичний матеріал до відому громадськості не лише Галичини, а й Росії та країн Середньої і Західної Європи.

Почавши розгляд і впорядкування архіву, Зубрицький на початку 30-х років вмістив ряд статей в німецьких і польських виданнях. Так, у 1830 р. він надрукував статті про Львівське Ставропигійське братство.

У 1836 р. Зубрицький опублікував важливе і цікаве для свого часу дослідження з історії книгодрукування в Україні, де показав Ставропигійське братство як центр давньоруської освіти в Галичині.

На основі джерел Ставропигійського архіву і ряду львівських монастирів Д.Зубрицький написав польською мовою одну з останніх у цьому циклі наукову працю – «Нарис з історії руського народу в Галичині і церковної ієрархії в тому ж королівстві».

Свій «Нарис» Зубрицький мав видати в таких відділах: 1. Від введення християнства на Русі до захоплення Червоної Русі Казіміром Великим 988 – 1340 рр. II. Русь Червона під пануванням королів польських від захоплення Казіміром до початку унії з римсько-католицькою церквою 1340-1596 рр. III. Русь Червона від остаточного утвердження унії до ревиндикації Галичини 1707-1772 р. IV. Становище церковної Руської ієрархії після ревиндикації Галичини і Володимирщини до відновлення Галицької митрополії.

Однак за браком матеріальних засобів авторові не вдалося здійснити свій задум, тобто видати всю працю. З друку вийшла лише перша частина, видана на кошти Ставропигійського інституту.

Наукові праці Зубрицького зробилися популярними серед визначних істориків слов'янських країн. Зубрицький встановив тісні зв'язки з представниками чеського визвольного руху, відомими філологами і істориками Ганкою і Шафариком. В Україні він знайшов собі приятелів по заняттю в особі М.Максимовича, а також науковців з Одеського товариства історії і древностей. Особливо близьким своїм приятелем і однодумцем Зубрицький вважав М.П.Погодіна.

До створення великих узагальнюючих праць з громадянської історії Д.Зубрицький приступив після запрошення його в 1843-1844 рр. львівським магістратом, як досвідченого архівознавця і дослідника,

розглянути і впорядкувати давній Львівський магістратський архів. У цьому архіві Зубрицький знайшов не менші скарби історичних джерел, ніж у Ставропигії. Внаслідок праці над джерелами суто громадянського, цивільного характеру, до яких ще не доторкалася рука дослідника, Зубрицький перш за все написав і видав в 1844 р. своє цінне дослідження «Хроніка міста Львова», обсягом у 492 сторінки, з додатком карти. За цією працею вийшла «Критико-історична повість временних літ Червоної або Галицької Русі». В 1847-1848 рр. Зубрицький надрукував також працю про унію. Остання праця імпонувала поглядам великоросійського монархіста М.Кояловича, який вважав, що праці Зубрицького «служать вказівкою нового шляху в дослідженні литовських уній». В «Пам'ятниках Київської Тимчасової Комісії для розбору давніх актів» Зубрицький опублікував Акти Львівського Ставропигійського братства.

Наступив наповнений бурхливими революційними подіями в Австрії і Угорщині 1848 р. Зубрицький ухилився від громадського руху взагалі і від боротьби за національне відродження слов'янських народів, що перебували під гнітом австрійської монархії. Він ніби навмисне заглибився в суто наукові заняття, щоб бути далі від революційних подій. У 1848 р. в журналі «Пчола», що видавався І.Гушалевичем, Зубрицький вмістив кілька статей. Серед них такі, як «Житіє преподобного Нестора Літописця», «Про народ Чорногорський» та «Чи був феодалізм на Русі».

На схилі літ Д.Зубрицький написав велику працю з стародавньої історії Галицької землі. Це дослідження вийшло під назвою «История древнего галичско-русского княжества». Два перші томи являють собою вступ до великої спеціальної, задуманої автором, праці з додатком родословної таблиці руських князів, яких Зубрицький, стоячи на норманських позиціях, виводить від роду Рюриковичів. Ця праця вийшла з друку в 1852 р. і була присвячена так званому тисячоліттю Русі, відповідно до поглядів, які тоді були властиві історикам монархічного напрямку.

Третій том праці Зубрицького присвячений політичній історії Галицько-Волинського князівства. Четвертий том йому надрукувати не вдалося. Замість цілої четвертої книги він видав уривки з джерел під назвою «Аноним Гнезненский и Иоанн Длугош. Латинские выписки

из сочинений и статей, относящихся к истории Галицко-Владимирской Руси за период от 1337 по 1387 год, с русским переводом, критическими исследованиями – вместо IV-й части Галичской истории».

Таким чином, історичними працями Д.Зубрицького збагатилася і зробила значний крок вперед західноукраїнська історіографія першої половини XIX ст. Д.Зубрицький перший у Галичині критично підійшов до вивчення історичних джерел та впорядкування величезних архівних фондів, урятувавши багато з них від забуття і навіть загибелі. В своїх дослідженнях, узагальнюючих нарисах, багатьох статтях, розвідках та публікаціях Зубрицький великою мірою розширив уявлення читачів про багатовікову і багатогранну історію Галичини і Волині.

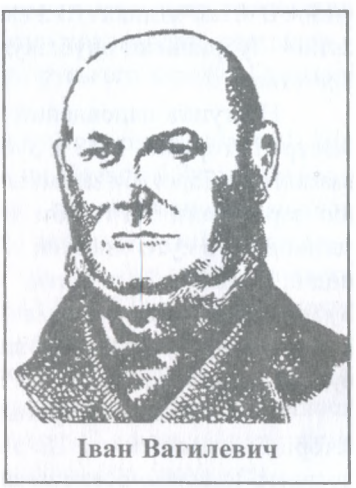
Іван Вагилевич

30-40-і роки в історії Галичини знаменуються пробудженням національного руху і національної свідомості. Особливо нової якості набуває національний рух у зв'язку з виникненням гуртка «Руська трійця». Його утворюють вихованці Львівської семінарії Маркіян Шашкевич, Іван Вагилевич, Яків Головацький. Метою гуртка було перетворення народної мови на літературну. Група підготувала до видання альманах «Зоря», видання якого заборонила цензура; в 1837 р. вони видали в Будапешті альманах «Русалка Дністрова».

В ній М.Шашкевич чітко поставив питання про галицький народ як складову частину цілого великого українського народу, що населяє обидва боки Дніпра і Дністра, та його місце в сім'ї слов'янських народів.

Щоб показати життя українського народу, обгрунтувати його права на історичне існування, «Руська трійця» вдалася до вивчення і показу героїчного минулого своєї Вітчизни. Зокрема Маркіян Шашкевич робив спроби опоетизувати кращі сторінки минулого в таких своїх творах, як «Хмельницького обступлення Львова», «О Наливайку», «Болеслав Кривоустий під Галичем 1139». В прозі він у коротких оповіданнях намагався відтворити деякі сторінки історії

козацтва, наприклад, у творі «О запорожцях і їх Січі», «Казка Богдана Хмельницького» та ін. Звичайно, не всі твори Шашкевича ми можемо зачислити до пам'яток історіографії. Для нас важливий лише сам факт, що в галицькій літературі все більше і більше поширювались історичні жанри. Це свідчило про велику зацікавленість громадськості історичним минулим краю. В історичному жанрі літератури найсильніше звучали мотиви возз'єднання Західної України з Україною Наддніпрянською.

Маркіян Шашкевич

У творах Маркіяна Шашкевича вперше в Галичині зазвучали мотиви, що характеризували вияв палкої любові до свого народу, вияв національної свідомості, свідомості того, що

Руська мати нас родила,
Руська мати нас повила,
Руська мати нас любила;
Чому ж мова єї не мила?
Чом ся неї встидати маєм?
Чом чужую полюбляєм?..

(М.Шашкевич)

Маркіяна Шашкевича Іван Франко називав людиною, яка була «огріта неложною любов'ю до рідного народу і непохитно певна своєї дороги як у мистецтві, так і в житті». Шашкевич помер молодим; він не розвинув до кінця свого таланту. Другий член «Руської трійці» Іван Вагилевич закінчив своє життя у злиднях, співробітником бібліотеки Осолінських у Львові та архіваріусом у Львівському архіві. Найбільшого успіху у галузі історичної науки досяг третій член трійці, пізніше професор української мови в Львівському університеті Яків Федорович Головацький (1814-1888).

Яків Головацький народився в с.Чепелях, Брідського повіту, в родині сільського священика. Домашню освіту здобував на русинській

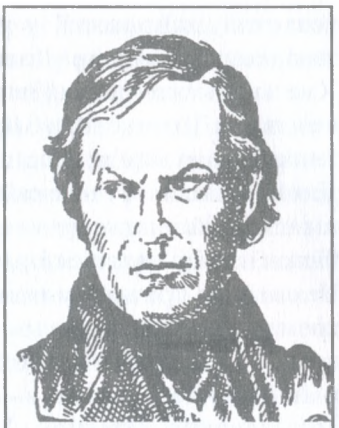
Яків Головацький

мові, що рідко траплялося в освічених родинах у Галичині. Більшість молоді навчалася тоді польською або німецькою мовами. В гімназії у Львові разом з своїми товаришами Я.Головацький захоплювався народною творчістю, українською літературою. Такий напрямок навчання і самоосвіти сприяв зміцненню любові до рідного краю і народу, відданості справі національного відродження Галичини, якій Головацький віддавав усі сили в перший період своєї творчості. У 1831 р. Головацький вступив на філософський відділ семінарії. Тут він зблизився з Маркіяном Шашкевичем, Вагилевичем, Устияновичем та іншими своїми однодумцями, що гуртувалися навколо «Руської трійці» і її органу «Русалка Дністрова».

Непідробну і безкорисливу любов до галицького українського народу Головацький приніс із собою в семінарію з рідного Брідського повіту. З дальшим розвитком освіти ця любов базувалася на свідомому науковому грунті. Головацький захоплюється народною творчістю. Він, будучи студентом, з кінця в кінець мандрував по Галичині, Буковині і Закарпатській Україні, збирав і обробляв кращі зразки західноукраїнської народної поезії. Велика збірка оброблених ним пісень вийшла пізніше в чотирьох томах у Москві. В 40-х роках Яків Головацький видавав журнал «Вінок русинам на ‹›бжинки». Перша книга «Вінка» вийшла у 1846 р., друга, яку редагував його брат Іван Головацький, – у 1847 р. В обох книгах «Вінка» було вміщено значний етнографічний матеріал, зібраний ним у Галичині, Буковині і Закарпатті.

У грудні 1848 р. внаслідок розгортання національно-визвольного руху в Галичині українці домоглися відкриття у Львівському університеті кафедри українсько-руської мови і словесності, професором якої був обраний Я.Головацький. З цього часу Головацький виступає як визначний учений філолог і історик. Його найголовніші праці з історії були присвячені актуальним проблемам минулого і сучасного західних українських земель. Це, зокрема, «Історичний нарис заснування

Галицько-руської матиці і справоздання першого собору руських учених» (Львів, 1850); «Карпатська Русь. Географічно-статистичні й історико-етнографічні нариси Галичини, північно-східної Угрії і Буковини» (Петербург, 1875); «Про початок і дії Львівського Ставропигійського братства в історико-літературному відношенні»; «Про перший літературно-розумовий рух русинів у Галичині з часів австрійського панування в тій землі» (Львів, 1865); «Велика Хорватія або Галицько-Карпатська Русь»(Відень, 1848). Головацькому належать цікаві праці про події 1848 р. в Галичині, а також ряд опублікованих історичних джерел, пам'яток літератури та руського письменства, бібліографічних покажчиків тощо. З 60-х років Головацький опинився під сильним впливом Погодіна та проповідника його ідей і історичних концепцій у Галичині Зубрицького. За свою москвофільську діяльність і російську орієнтацію австрійський уряд заплатив йому звільненням з Львівського університету. Головацький емігрував у Росію й зайняв там посаду голови Віленської археографічної комісії, яка зробила багато в справі публікації джерел з історії України, Білорусії і Литви.

Діяльність «Руської трійці» залишилася пам'ятною віхою в історії українського національного руху в цілому, і зокрема в Східній Галичині. Академік О.Білецький назвав її першим виявом «галицько-руського відродження», а «Русалку Дністровую» – першою заявою «народу Західної України про своє існування, про свою національну гідність».

Рекомендована література

1. Гербільський Г.Ю. Розвиток прогресивних ідей в Галичині у першій половині XIX ст. (до 1848 р.). – Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1964.
2. Гуржий А.И. Штрихи к портрету «настоящего историка» (о Д.И.Бантыш-Каменском) // История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетьманства. – К.:Час, 1993. – С.5-16.
3. Замлинский В.А. Николай Иванович Костомаров – историк // Исторические произведения. Автобиография.– К.: Изд-во при Киев. ун-те, 1989.– С.23-31.
4. Замлинський В. Бантиш-Каменські // Історія України в особах: XIX-XX ст. – К.: Україна, 1995. – С.23-31.

5. Киян О.Пантелеймон Куліш // Історія України в особах: XIX-XX ст. – К.: Україна, 1995. – С.73-79.
6. Колесник И.И. Развитие историографической мысли в России XVIII – пер. пол. XIX века: Уч. пособие. – Днепропетровск, 1990.
7. Кондрашов Н.А. Осип Максимович Бодянский. – М.: Изд-во Москов. ун-та, 1956.
8. Кравченко В.В. Українська історіографія епохи національного Відродження (друга половина XVIII – середина XIX ст.).– Харків, 1996.
9. Крюков А.В. Срезневский как историк.– К., 1977.
10. Оглоблин О.Олександр та Яків Марковичі // Енциклопедія українознавства: В 10 т. – Львів, 1994. – Т.4. – С.1470-1471.
11. Онопрієнко В.І. Історія української науки XIX – XX ст.– К.: Либідь, 1998.
12. Панчук Ю.А. Исторические взгляды Н.И.Костомарова. – К.: Наук.думка, 1984.
13. Пештич С.Л.Русская историография XVIII в. – Л.: Изд-во Ленинград. ун-та, 1961.
14. Полухін Л.К.Формування історичних поглядів М.І.Костомарова. – К.: Вид-во АН УРСР, 1959.
15. Пономаренко Н., Сергієнко Г. Михайло Максимович // Історія України в особах: XIX-XX ст. – К.: Україна, 1995. – С.43-49.
16. Похила Л.С. Історичні погляди П.Куліша.– Одеса, 1998.
17. Стельмах С. Історична думка в Україні XIX – початку XX століття.– К.: Академія, 1997.
18. Черепнин Л.В. Отечественные историки XVIII-XX вв. – М.: Наука, 1984.
19. Шевцов В.И. Развитие прогрессивного направления в русской историографии пер.пол. XIX в.: Уч.пособие. – Днепропетровск: ДГУ, 1980.

УКРАЇНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX СТ.

• Суспільно-політичне життя та його вплив на розвиток української історіографії другої половини XIX ст. • В.Б.Антонович • О.М.Лазаревський • О.Я.Єфименко • Д.І.Яворницький • Д.І.Багалій • М.П.Драгоманов

• Суспільно-політичне життя та його вплив на розвиток української історіографії другої половини XIX ст. Реформи 60-70-х рр. XIX століття відкрили широкі можливості для подальшого розвитку сільського господарства та промисловості на якісно новій основі – розвитку капіталістичних відносин. Посилення національно-визвольного руху в Україні припадає також на другу половину XIX ст. З кінця 50-х рр. він набув розвитку у формі громад – напівлегальних організацій (гуртків), що об'єднували у своєму складі українську інтелігенцію, службовців, офіцерство, студентство та учнівську молодь, а також поміщиків-лібералів. Розвиток українського національного руху проходив у складних умовах гноблення зі сторони російського самодержавства та цісарської влади. Так, в 1863 р. царський міністр внутрішніх справ Валуєв видав циркуляр, яким заборонив друкування шкільних підручників, науково-популярних, релігійних видань та викладати у школах українською мовою. А в 1876 р. цар Олександр II підписав так званий Емський указ, яким заборонялось ввозити з-за

кордону українські книжки, видавати оригінальні праці українською мовою, здійснювати українські переклади з іноземних мов та показувати театральні вистави українською мовою.

Різноманітний склад учасників громадівського руху зумовлював появу та розвиток двох течій: поміркувано-ліберальної та революційно-демократичної, між якими розпочинається гостра політична боротьба. Однією з найчисленніших і найбільш впливовою була Київська громада, яка нараховувала до 300 членів. Ліберальне крило її представляли: В.Антонович, Б.Познанський, брати Ф. і Т.Рильські, П.Чубинський та ін. Вони головну увагу приділяли вивченню української культури, мови, історії та культурно-просвітницькій діяльності серед народу. Друге крило громади було представлене революціонерами-демократами: А.Красовським, В.Синьогубом, братами Потоцькими, В.Пилипенком, які ставили за мету народне повстання у боротьбі проти царату. Після арештів громади на деякий час припинили свою діяльність.

Знову відновили свою діяльність громади на початку 70-х рр. «Старі» громадівці зберегли лише одну організацію – київську, а поряд з нею почали діяти «молоді» громади в Києві, Одесі, Полтаві, Чернігові, Харкові, які об'єднали представників нового покоління національно-визвольного руху. У 1873 р. члени київської громади історики І.Лучицький, О.Лазаревський, М.Драгоманов, правник О.Кістяківський, композитор М.Лисенко та ін. ввійшли до відкритого в Києві Південно-Західного відділення Російського географічного товариства, в результаті діяльності котрого було видано значний етнографічно-фольклорний, історичний, географічний, статистичний та економічний матеріал. В умовах реакції 80-х рр. громади розпадаються на окремі гуртки, які займаються виключно культурницькою діяльністю: видання історико-етнографічного журналу «Киевская старина» (1862-1906), створення гуртків-просвіт, самоосвіти тощо. У 90-і роки розпочався новий етап розвитку українського руху – живий рух серед прогресивної молоді. На цьому етапі створюється ряд організацій: «Братство Тарасівців» (1892), група молоді, що ставила собі за мету боротьбу за самостійну Україну (Самійленко, брати Міхневські, Черняхівський, Грінченко, Вороний); Загальна Українська Організація (1897) на чолі з В.Антоновичем та О.Кониським, що поставила собі за мету згуртувати всі національні сили. Наприкінці XIX ст. український національний рух набуває вже політичного характеру.

В суспільно-політичному русі західноукраїнських земель існували дві основні течії: москвофілів та народовців. Москвофіли займали консервативні позиції в суспільно-політичній боротьбі. Вважаючи Російську імперію своїм рятівником, москвофіли прагнули до повного злиття українців Галичини з росіянами. Ідеологами цього напрямку були: Б.Дідицький, І.Наумович. Результати діяльності консерваторів виявились незначними. Другою течією, що протистояла москвофілам, були народовці, які відбивали інтереси української національної буржуазії та уніатського і православного духовенства. У 1868 р. народовці засновують товариство «Просвіта», що мало на меті поширення освіти та пробудження національної свідомості. Першим головою товариства став А.Вахнянин.

Велике значення для народовців мали зв'язки з діячами національного руху в Наддніпрянській Україні. Народовці засновують у Львові товариство імені Т.Шевченка, яке в 1892 р. було перетворене на Наукове товариство і стало центром української науки.

Представники лівого, радикального крила національно-визвольного руху І.Франко, М.Павлик, О.Терлецький пов'язували вирішення українського національного питання із соціальним визволенням українського народу, та возз'єднанням всіх українських земель. Під впливом М.Драгоманова вони 4 жовтня 1890 р. засновують у Галичині першу українську політичну партію – «Русько-Українську радикальну партію», що виступала за демократію, соборність України.

Таким чином, український національний рух продовжує розвиватись, незважаючи на репресії з боку царату і набуває найбільших успіхів у Західній Україні, яка стала на той час своєрідним «Українським П'ємонтом», базою для його подальшого поширення.

Історична думка України другої половини XIX ст. досить чітко відобразила основні риси соціально-економічного і політичного життя епохи.

• **В.Б.Антонович.** Володимир Боніфатійович Антонович – видатний історик, археограф, етнограф, археолог, публіцист і громадський діяч, один з ідеологів українського національного руху другої половини XIX ст., народився 30 січня 1834 р. в м.Махнівка Бердичівського повіту Київської губернії. Батьки його були зубожілими, безземельними польськими шляхтичами. Початкову освіту здобув у сім'ї

Володимир Антонович

шляхтича-українофіла О.Абрамовича, де батько Володимира працював гувернантом. З 1844 по 1849 р. хлопець навчався в пансіонаті й Одеській гімназії. Після цього юнак 1850 р. вступив на медичний факультет Київського університету, але вже на другому курсі зрозумів, що обрав хибний шлях. Переходити з медичного факультету на інший було категорично заборонено, тож він закінчує повний курс навчання і майже рік займається медичною практикою в Бердичеві та Чорнобилі. Заробивши трохи грошей, в 1856 р. знову вступає до Київського університету, але вже на історико-філологічне відділення, яке закінчує в 1860 р. з кандидатським ступенем.

На початку 60-х рр. В.Антонович зі своїми однодумцями приєднується до нелегальної української громади в Києві,зміцнює її організаційно й очолює хлопоманський гурток, який вважав, що народ Південно-Західного краю, далекий від цілей польської інтелігенції, має право на національне відродження. Основою діяльності гуртківців, як і всього народництва, було ходіння в народ.

Згодом, розірвавши з польським оточенням, В.Антонович їде до Петербурга, щоб налагодити зв'язки з редакцією журналу «Основа», де співробітничало багато видатних українських літераторів та істориків. Там він уперше публікує дві розвідки полемічного характеру, які засвідчили неабиякий хист молодого автора. Особливий резонанс викликала стаття «Моя исповедь» (1862),що власне, була відповіддю на злісні випади польського літератора Падалиці внаслідок переходу В.Антоновича в стан українців. Блискуча відповідь своєму опонентові – це маніфест усього його наступного життя, маніфест, в якому він декларує, що працею і любов'ю заслужить, щоб українці визнали його сином свого народу.

З 1862 р. В.Антонович працює вчителем латинської мови в одній із київських гімназій, а трохи згодом – викладачем історії в Кадетському корпусі. 1863-1880 рр. В.Антонович працює на посаді головного

редактора Київської археографічної комісії. Під його редакцією вийшло 15 томів «Архива Юго-Западной России», з них 8 складалися з матеріалів, зібраних і оброблених ним особисто.

Першою історичною працею В.Антоновича була вступна розвідка «О происхождении казачества» (1863) до «Архива Юго-Западной России». Викладені в ній погляди на історію України він пізніше розвинув у своїх працях, кращі з яких увійшли до першого тому «Монографий по истории Западной и Юго-Западной России» (1885). За дисертацію «Последние времена казачества на правом берегу Днепра по актам 1679-1716 гг.» (1868) В.Антонович отримує ступінь магістра, а 1878 р. захищає докторську дисертацію «Очерк истории Великого княжества Литовского до смерти великого кн. Ольгерда».

Восени 1870 р. В.Антонович розпочав викладацьку діяльність на кафедрі російської історії Київського університету. Курси читаних ним протягом 30 років лекцій, особливо з історії Галицької Русі, Великого князівства Литовського, українського козацтва, джерелознавства та допоміжних дисциплін сприяли широкому залученню до дослідницької роботи молодих істориків. Таким чином сформувалася так звана «Київська школа», яка завдяки таким відомим учням В.Антоновича, як М.Грушевський, Д.Багалій, М.Дашкевич, М.Довнар-Запольський та ін., заклала підвалини сучасної української історичної науки.

В.Антонович захоплювався також археологією та нумізматикою. Власне він започаткував систематичні археологічні дослідження на території України і є родоначальником вітчизняної археології. Результатом його праці стали неперевершені за своїм науковим значенням археологічні карти Київської (1895) та Волинської (1902) губерній. В.Антонович брав активну участь в роботі багатьох археологічних з'їздів, у тому числі міжнародних, був дійсним членом багатьох наукових товариств. Цікавився він також історією культури й етнографією. Разом з М.Драгомановим уклав збірку «Исторические песни малорусского народа» (1874-1875). – Т.1-2.

Крім того, з ім'ям В.Антоновича пов'язана активізація роботи Київської громади в 70-80-х рр. Одне з головних її завдань він вбачав у пропаганді української національної ідеї. При безпосередній участі В.Антоновича в лютому 1873 р. в Києві було відкрито «Юго-Западный

отдел Русского географического общества», що об'єднав навколо себе найкращі наукові сили. В.Антонович першим виступив за консолідацію українських національних груп і осередків у Росії та Австро-Угорщині. З цією метою київська громада фінансувала видання у Львові журналу «Правда».

Указ 1876 р. про заборону українства й репресії з боку російської влади проти національно-визвольного руху призвели до змін в політичній тактиці В.Антоновича. Він схиляється до думки, що ні від Росії урядової, ні від російських лібералів і навіть революціонерів українцям немає чого чекати: і ті й другі однаково неприхильно ставляться до самостійного розвитку української нації, однаково бажають її обрусіння. Отже, вважав В.Антонович, потрібно виробити національну лінію і, наскільки це можливо, йти на державний сепаратизм. Глибоко переконаний еволюціоніст, В.Антонович не вірив не лише в успішність революційної тактики там, де йшлося про національне питання, а й взагалі у можливість швидких політичних змін, міряв перспективи суспільного й національного поступу довгими віками.

В.Антонович працює в історичному товаристві Нестора-літописця, очолюючи його в 1881-1887 рр., а з появою 1882 р. журналу «Киевская старина», в організації якого вчений брав безпосередню участь, починається найважливіший період у його житті. Статті, замітки, рецензії, документальні публікації за підписом В.Антоновича зустрічаються буквально в кожному номері журналу. В ньому ж він публікує свою повість «Уманский сотник Иван Гонта» (1882).

У 1885 р. В.Антонович розробляє програму видання багатотомної «Русской исторической библиотеки», яка повинна була всебічно ознайомити українців з історичним минулим. Фактично він перший серед українських істориків нових часів чітко і ясно, без національної роздвоєності виступив з концепцією споконвічності української самобутності й навіть пустив у обіг термін «Україна-Русь». Чимало російських істориків автоматично підверстували Київську Русь (пишучи здебільшого Давня Русь) до загальноросійської історії і ніксли не зазнавали за те ідеологічного терору. І не для спростування їх висунув В.Антонович тезу про українську державність Київської Русі у праці «Киев, его судьба и значение с XIV – по XVI ст.», а з твердої переконаності, винесеної після глибокого вивчення ним питань

етногенезу східно-слов'янського світу. За концепцією В.Антоновича стали серйозні мовознавці, які вважали, що українська мова виникла саме в часи Київської Русі і на її території.

В.Антонович не став автором, наприклад, закінченого курсу лекцій чи нарисів з усієї історії України, як його учень М.Грушевський, але він і не прагнув до цього. Він розробляв вузлові моменти історії народу і дав їх філософське обгрунтування. Цю особливість відзначав Д.Дорошенко: «В працях Антоновича історія польсько-українських відносин, яка творить собою зміст українського життя на Правобережжі від другої половини XVI ст. і нині знайшла собі вперве наукове освітлення, оперте на багатому документальному матеріалі Київського Центрального Архіву. Ті самі ідеї, що їх висловив Антонович у «Сповіді» присвічували цьому і в його науковій праці: українська історія в його очах це була історія народних мас, покинутих своїми провідними верствами і змушених жити в формах, чужих його поглядам і поняттям про релігійні, політичні й соціальні відносини, – в формах, які несла на Україну аристократична Польща. Звідси постійна народна реакція в формі козацьких повстань й гайдамацьких рухів, звідси вікова кривава боротьба, котра скінчилась для українських мас остаточним їх поневоленням уже в межах Росії по упадку Польської Речі Посполитої». Така головна його концепція в лекціях «курсу історії українського козацтва», які потай від властей викладав В.Антонович студентам Київського університету протягом 1895/96 навчального року. Зачаровані слухачі детально законспектовували блискучі лекції історика, і згодом рукопис, відредагований О.Кониським, вийшов друком подалі від злого ока російської цензури у Чернівцях (1897) та в Коломиї (1912). Їх третє видання було видрукуване видавництвом художньої літератури «Дніпро» в 1991 році.

Звичайно, як і в кожного видатного історіографа, є в Антоновича положення відверто дискусійного характеру (свого часу деякі з них були спрямовані проти шовіністичних погодінських теорій), є концепції, з якими, очевидно, будуть сперечатися сучасні історики. Скажімо, теза про провідну ідею нації. В історії трьох народів – російського, польського й українського – В.Антонович виділив визначальні для способу життя кожного з них ідеї. У росіян – принцип авторитету державної влади, звідси – міцне самодержавство. У поляків – принцип аристократизму,

що веде за собою боротьбу між різними верствами суспільства. В українців – принцип вічевий, «принцип широкого демократизму і признання рівного політичного права задля кожної одиниці суспільства».

1893 р. В.Антоновича запросили на кафедру української історії Львівського університету, однак за станом здоров'я він відмовився, запропонувавши замість себе найздібнішого учня й послідовника на терені політики М.Грушевського. У другій половині 90-х рр. В.Антонович разом з О.Кониським заснував всеукраїнську політичну організацію, що мала об'єднати українців усієї Росії. 1897 р. відбувся установчий з'їзд цієї організації, до якої 1901 р. приєдналася й Київська громада. Сама організація проіснувала до її перетворення в 1904 р. на Українську демократичну партію.

В останні роки життя В.Антонович працює у Ватіканському архіві, де знаходить чимало матеріалів з історії України, збирає документальні дані для грандіозного за своїми масштабами історико-географічного словника України, який залишився невиданим.

В.Антонович помер 21 березня 1908 р. в Києві. В.Антонович, представник народницької школи в українській історіографії, всю життєву енергію і знання віддав служінню українському народові, справі його національного відродження.

• **О.М.Лазаревський.** Значною постаттю в українській історіографії пореформенних часів був Олександр Матвійович Лазаревський. Народився він 20 червня 1834 р. у с.Гирівці Конотопського повіту Чернігівської губернії, в сім'ї дрібного поміщика. Батько його служив у Конотопі, а мати займалася вихованням дітей. З родиною Лазаревських підтримував дружні стосунки Т.Г.Шевченко.

В 1844 р. Олександр поступив у Конотопське повітове училище, де навчався до 1846 р. В 1847 р. він півроку жив в Оренбурзі, де його старші брати Михайло і Федір служили у комісії в справах кочівників-киргизів. Саме у той час він прочитав багато книг з історії, в тому числі «Историю Малой России» Д.М.Бантиш-Каменського. Ця праця справила на юного Олександра велике враження і привернула його увагу до історії Лівобережної України XVII-XVIII ст., вивченням якої пізніше він почав займатися.

В 1850 р. О.М.Лазаревський поступив у третій клас другої Петербурзької гімназії. Навчаючись у ній, він почав публікувати свої

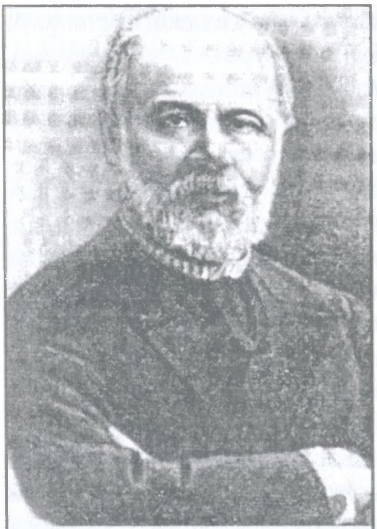
Олександр Лазаревський

розвідки з історії в «Черниговских губернских ведомостях». Серед них відзначимо «Опыт указателя источников для изучения Малороссийского края в историческом и географическом отношениях». Ця замітка свідчила про грунтовне знання молодим дослідником літератури і джерел з історії та географії Лівобережної України від давніх часів до середини XIX ст.

У 1858 р. О.М.Лазаревський закінчив історико-філологічний факультет Петербурзького університету й поїхав на батьківщину, у Чернігів, де паралельно з виконанням службових обов'язків займався вивченням історії Лівобережної України. Ще раніше він познайомився із славістом і археографом О.М.Бодянським, який видав багато джерел з історії України, та з краєзнавцем Г.О.Милорадовичем, який публікував документи із свого фамільного архіву.

Для плідної наукової роботи О.М.Лазаревського в Чернігові були певні умови, оскільки там були сконцентровані цінні документи, привезені з полкових міст Лівобережної України, зокрема, фонди гетьманської канцелярії й Малоросійської колегії. Лише у 80-х роках XIX ст. їх перевезли до Харкова. Крім того, значна частина документів знаходилася в архіві Чернігівської казенної палати. Це монастирські акти, ревізії, частина Румянцевського опису тощо. В результаті вивчення цих матеріалів О.М.Лазаревський підготував до видання й опублікував цілий ряд цінних історичних джерел, а саме: «Отрывки из нежинских магистратских книг 1657-1674 гг.» (1887 р.), «Акты по истории землевладения в Малороссии (1630-1690 гг.)» (1890 р.), «Отрывки из дневника гетманской канцелярии. 1722-1723 гг.» (1898 р.), «Акты по истории монастырского землевладения в Малороссии. 1636-1730 гг.» (1899 р.), «Малороссийские переписные книги 1666 г.» (1899 р.), «Цеховые акты Левобережной Малороссии (1622-1645 гг.)» (1901 р.) та багато інших.

Понад 20 років О.М.Лазаревський працював у судових установах Чернігова, Полтави, Кременчука, Ніжина, Курська, займаючись переважно селянськими справами, що, безумовно, вплинуло на характер його наукових досліджень. З 1880 р. і до останніх днів свого життя він перебував на керівних посадах в окружному суді та судовій палаті Києва.

О.М.Лазаревський опублікував близько 450 праць. Серед них такі великі, як «Описание Старой Малороссии» (3 томи), «Малороссийские посполитые крестьяне», «Очерки малороссийских фамилий», «Люди Старой Малороссии». Вчений був членом різних наукових товариств, у тому числі історичного товариства Нестора-літописця й Чернігівської вченої архівної комісії, а також одним із засновників і редактором (до 1902 р.) журналу «Киевская старина» (існував з 1882 по 1906 рр.).

Оцінки творчого доробку та поглядів О.М.Лазаревського на історичний процес містяться в більш ранніх матеріалах, присвячених пам'яті вченого, та у працях радянських дослідників. Зокрема, в монографії В.Г.Сарбея, поряд з у цілому позитивною оцінкою творчого доробку О.М.Лазаревського простежено також еволюцію його світогляду вправо, від демократичного просвітительства до буржуазного лібералізму. Для нього було характерне нерозуміння вирішальної, творчої ролі народних мас та явна переоцінка ролі особи в історичному процесі, приниження активних виступів селянства, безпідставна ідеалізація діяльності деяких царських урядовців в Україні у XVIII ст. тощо.

Буржуазно-ліберальні погляди О.М.Лазаревського, хибні тлумачення ним деяких історичних подій і явищ, звичайно, дещо применшують значення його внеску в історіографію України. Однак у порівнянні зі своїми попередниками і сучасниками він усе ж чимало зробив для розвитку історичної науки.

Документальні матеріали, замітки, статті й великі праці вчений друкував переважно в «Черниговских губернских ведомостях», «Киевской старине», «Русском архиве», «Чтениях в Историческом обществе Нестора-летописца». Він співробітничав також у «Черниговском листке», який очолював у 1861-1863 рр. відомий український байкар Л.І.Глібов, був видавцем «Записок Черниговского губернского статистического комитета», де опублікував, зокрема, працю «Малороссийские посполитые крестьяне (1648-1783 гг.)» та цінне

історичне джерело «Описание Черниговского наместничества Д.Р.Пащенко» (публікацію не завершено).

У своїх працях О.М.Лазаревський широко використовував дані з фамільних архівів. Він провів велику роботу по виявленню і збереженню документів із зібрань українських багатих родин – Миклашевських, Милорадовичів, Марковичів, Сулим та ін.

Окремими збірками вчений видав матеріали кількох фамільних архівів, які містять цінні відомості по соціально-економічній історії й культурі Лівобережної України XVII-XIX ст. Першою такою великою публікацією був «Сулимовский архив», в якому налічувалося 183 документи. Особливо цінними в збірнику є грамоти й універсали на володіння селами та містечками, які свідчать про дальше закріпачення селян і зміцнення економічного й політичного становища українських феодалів. Він видав також «Мотыжинский архив» (93 матеріали). Це грамоти й універсали, купчі акти на землю, листування в майнових справах тощо. Вони висвітлюють шляхи дальшого зростання феодального землеволодіння. Ряд актів стосується історії міського управління кінця XVII-першої чверті XVIII ст.

В 60-80-х роках XIX ст. в «Черниговских губернских ведомостях» значну кількість документів із свого фамільного архіву опублікував Г.О.Милорадович. У 1898 р. О.М.Лазаревський продовжив цю справу публікацією «Любецкого архива графа Милорадовича». Серед 198 його матеріалів – різні записки, реєстри, сімейне листування та інші документи за 1637-1789 рр.

Використовуючи головним чином матеріали з фамільних зібрань (опубліковані й неопубліковані), вчений зміг написати такі грунтовні праці з генеалогії, як «Очерк малороссийских фамилий» (1875-1876 рр.), «Люди Старой Малороссии» (1880-1882 рр.), а також «Описание старой Малороссии», три томи якого він встиг опублікувати. Смерть (31 березня 1902 р.) перешкодила йому завершити роботу над описом Полтавського полку.

О.М.Лазаревський видав також «Дневник генерального хорунжего Н.Ханенко» та «Дневник генерального подскарбия Якова Марковича», що являють собою надзвичайно цікаві й важливі історичні джерела для дослідження соціально-економічної історії та культури Лівобережної України у XVIII ст.

Своєрідним поєднанням наукової розробки джерел й їх публікації є видане вченим «Обозрение Румянцевской описи Малороссии», куди ввійшли матеріали Чернігівського, Ніжинського і Київського полків. Вони були спочатку опубліковані в «Черниговских губернских ведомостях», а згодом вийшли окремим виданням.

Праці О.М.Лазаревського мають важливе значення для дослідників, які вивчають соціальні відносини на Лівобережжі, розвиток форм землеволодіння, цехового виробництва, адміністративне управління, побут. За своє життя О.М.Лазаревський зібрав велику колекцію старовинних книг і рукописів з історії України, які заповів бібліотеці Київського університету. Нині це зібрання, в якому налічуються десятки тисяч справ, знаходиться у рукописному відділі ЦНБ НАН України. Та й опубліковані праці О.М.Лазаревського (історичні джерела та дослідження) мають важливе наукове значення. Все це свідчить про те, що вчений залишив помітний слід у історіографії історії України.

• **О.Я.Єфименко.** Серед відомих українських істориків кінця XIX – першої половини XX ст. одне з найпочесніших місць належить Олександрі Яківні Єфименко – історику, етнографу, педагогу, яка своїм дослідницьким талантом, різнобічністю творчих інтересів і блискучим стилем викладу матеріалу здобула заслужену повагу не лише з боку науковців, а й широкої громадськості. Цілком слушними є слова професора С.Платонова, який, виступаючи на ювілеї з нагоди 40-чтя наукової діяльності О.Я.Єфименко, що відзначався у стінах рідних їй Бестужевських жіночих курсів, сказав про її почесне місце серед великих істориків: «Природа обдарувала вас з дивовижною щедрістю: вона дала вам рідкісну логічну здібність і здатність юридично мислити, дар художньої уяви й чудовий стиль. Вона дала вам величезну працездатність і такі необхідні витримку і скромність...»

Олександра Єфименко

О.Я.Єфименко (Ставровська) народилася 30 квітня 1848 р. в с. Варзуга

Кримського повіту Архангельської губернії в багатодітній сім'ї колезького асесора Я.Ставровського. 1850 р. Ставровські переїхали до Архангельська, а 1857 р. Олександра вступила до жіночої гімназії. За успіхи й зразкову поведінку її рік у рік нагороджували похвальними грамотами.

Матеріальне становище Ставровських було складним. Незабаром помер батько, залишивши дружину й шестеро дітей. 1863 р. Олександра отримала атестат з відзнакою і їй присвоїли звання домашньої вчительки. Тоді вона ступила на тернистий шлях науки: вивчає історію губернії, опрацьовує архівні матеріали про життя жителів Півночі, спілкується із засланими. 1870 р. бере шлюб з одним із них – студентом Харківського університету П.Єфименком. За це її звільняють з педагогічної роботи, встановлюють поліцейський нагляд, забороняють виїжджати без спеціального дозволу. Незважаючи на тяжкі умови, О.Я.Єфименко готує для видання свої перші наукові праці. Протягом 1870-1873 років вона уклала словник місцевих говірок, збірник матеріалів про правові звичаї північних народів, надрукувала ряд статей, зібрала матеріали для таких грунтовних праць, як «Артели Архангельской губернии», «Сельская женщина», «Народно-юридические взгляды на брак» та ін. В 1873-1874 рр. вони були опубліковані в «Архангельских губернских ведомостях», в журналах «Знание» та «Дело».

П.Єфименко також займався науковою роботою. Праці Єфименків, опубліковані в газетах і журналах, привернули увагу громадськості. В грудні 1872 р. молоде подружжя за дозволом міністерства внутрішніх справ виїхало до Воронезької губернії, а в січні 1874 р. було звільнене від нагляду поліції. У вересні цього ж року Єфименки переїхали в Самару, а згодом – до Чернігова.

З Україною пов'язаний період розквіту таланту О.Я.Єфименко – жінки-історика, вченого яскравого самобутнього обдарування. Її ім'я стало відомим серед фахівців, а також широкого кола читачів. Поряд із суто науковими статтями та грунтовними працями з історії («Одна из наших народных особенностей», «Трудовое начало в народном обычном праве», «Литературные силы провинций», 1878 р.) у журналі «Детское чтение» з'явились перші оповідання О.Я.Єфименко: «Мурманские промыслы», «День крестьянской семьи».

1879 р. подружжя оселилося в Харкові – великому економічному, політичному й культурному центрі України. Там працювали такі видатні вчені як мовознавець О.Потебня, математик А.Ляпунов, історик Д.Багалій. З ними Єфименки підтримували дружні стосунки.

Видавничу діяльність Київської Тимчасової комісії для розгляду давніх актів очолював відомий учений, професор В.Антонович, який, за словами Д.Багалія став «заочним керівником О.Єфименко». 1882 р. було засновано часопис «Киевская старина», що об'єднав наукові сили всієї України. Використовуючи безцінні матеріали Київського центрального архіву, О.Я.Єфименко підготувала свої перші праці з історії Правобережжя. Проживаючи в Харкові, подружжя організувало історичний гурток, який згодом перетворився на харківську школу української історіографії, брало активну участь у роботі історико-філологічного товариства, заснованого при університеті.

Відома українська громадська, культурно-освітня діячка і педагог С.Русова у своїй книжці «Наші визначні жінки» захоплено писала про О.Я.Єфименко, в якої на той час було п'ятеро дітей: «Що то за ясний розум у цієї жінки і як він виявляється в усіх деталях її особистого життя! Вона така певна себе, так завжди заглиблена в книжки, науку... Це була вчена жінка, але цілком самоук, яка сама взяла з сирих наукових матеріалів знання й освітлювала їх своєю ясною думкою».

На грунті матеріалів місцевого історичного архіву О.Я.Єфименко написала низку розвідок про історію Слобідської України. В 1888-1895 рр. у «Киевской старине» було опубліковано її праці: «Двенадцать пунктов Вельяминова», «Турбаевская катастрофа», «Два наместника», «Бедствия евреев в Южной Руси XVII века», «Очерки по истории Правобережной Украины».

1884 р. О.Я.Єфименко запрошують на археологічний з'їзд в Одесі й обирають головою юридичної секції. Згодом вона бере участь чи не в усіх археологічних з'їздах Росії. На одному з них, що відбувся 1893 р. у Вільно, О.Я.Єфименко виступила з доповіддю: «Про копальні суди Лівобережної України». Присутні гаряче аплодували їй, а голова засідання В.Василевський висловив доповідачці свою вдячність.

За походженням вона була росіянка, але всі, хто знав її особисто, засвідчували шанобливе ставлення О.Я.Єфименко до українства. Так, Г.Хоткевич у своїх спогадах зазначав, що ця росіянка «зуміла стати

гідною дружиною Петру Савичу й кровно зрозуміти і його, і його суспільність». С.Русова писала: «Сама за походженням росіянка, вона вся віддалася проблемам українського народу і своїм талановитим пером показала в російській пресі несправедливе ставлення до його національних справ...»

Як справжній учений, О.Я.Єфименко не раз ставала на захист українства. 1880 р. в журналі «Слово» вона опублікувала статтю «Малороссийский язык в народной школе» з вимогою до міністерства освіти запровадити в українських школах викладання рідною мовою. Наступного року в журналі «Неделя» надрукувала статтю «По поводу украинофильства», присвячену українській культурі та інтелігенції.

В творчій спадщині О.Я.Єфименко особливе місце займає «История украинского народа» – синтетичний, узагальнюючий виклад історичного процесу в Україні з найдавніших часів і до XIX ст. Книга була написана між 1896 і 1906 рр. Причиною для написання цієї праці став конкурс, який оголосила в 1896 р. редакція журналу «Киевская старина» на кращу узагальнюючу науково-популярну працю з історії України. Окремі фрагменти книги побачили світ ще до її видання в остаточному варіанті. Так, частина перша і друга розділів у 1901-1903 рр. друкувались в популярному періодичному виданні «Журнал для всех». Повністю книга перша була видана в Петербурзі 1906 р. в серії «История Европы по эпохам и странам в средние века и новое время».

Структура книги О.Я.Єфименко побудована за традиціями поділу матеріалу, характерними для другої половини XIX ст. Перший розділ присвячений доісторичній епосі і слов'янським племенам, які населяли Україну в давнину, другий і третій – історії Київської Русі та періоду феодальної роздрібленості, четвертий і п'ятий – становищу українських земель у складі Великого князівства Литовського і шляхетської Польщі, шостий і сьомий – характеристиці часів «Хмельниччини», так званої «Руїни», і реконструкції ходу розвитку українських земель у XVIII ст. І, нарешті, восьмий – становищу України у XIX ст. Сьогодні можна сперечатись і навіть не погоджуватись з принципами, які було покладено в основу авторської періодизації історії, з термінологією, назвами окремих розділів, однак головна суть полягає в тому, що в книзі систематично, послідовно викладено матеріал в рамках певних історичних періодів, у доступній науково-популярній формі висвітлені складні питання

економічного розвитку, зображено переплетіння політичних подій, розкриті ті чи інші проблеми етнокультурної ситуації в Україні.

Безумовно, сучасний читач помітить, що не всі питання розкриті з достатньою глибиною, мають місце певні диспропорції в розподілі фактичного матеріалу і його викладі, мало уваги приділяється показу розвитку різних сфер культури українського народу, суспільно-політичної думки, антифеодальної боротьби селянсько-козацьких мас та ін. Але не ці і подібні їм недоліки визначають місце «Истории украинского народа» в творчій спадщині О.Я.Єфименко, як і в цілому в українській історіографії другої половини XIX-початку XX ст. Автор слідом за М.С.Грушевським («Очерк истории украинского народа». – СПб., 1904) підготувала науково-популярний курс, в якому з відповідних наукових та ідеологічних позицій викладені найважливіші етапи розвитку українського народу.

В книзі детально описані сторінки давньої історії, перші століття існування слов'янського світу. Подаються яскраві замальовки з життя первісного населення, племен епохи неоліту, потім скіфів, готів, гуннів. Слід також зазначити, що з точки зору сучасної історіографії виклад матеріалу О.Я.Єфименко часто спрощений, а в деяких випадках – просто невірний. Так, навряд чи можна погодитись з її поясненнями обставин появи та зникнення тих чи інших археологічних культур та племен, їх локалізації та розвитку. Всупереч теорії, яка існувала вже в той час і пояснювала виникнення Київської Русі внутрішніми фактами, О.Я.Єфименко дотримувалась концепції про норманське походження Русі і підкорення варягами слов'янських племен.

Грунтовно, із залученням фольклорної спадщини О.Я.Єфименко описує Русь періоду феодальної роздрібленості, прагнучи при цьому показати причини, що обумовили нові тенденції в житті єдиного в минулому політичного організму, висвітлити внутрішні процеси в Київській, Переяславській, Чернігівській, Галицько-Волинській землях (князівські міжусобиці, розвиток міст, торгівлі), зміни в соціальній структурі, роль вічевих традицій, боротьбу з кочівниками та ін.

Найбільш складним, на думку автора, виявилось дослідження історії українських земель в наступний період, який вона назвала «зовсім темним». Проте залучення широкого кола документальних джерел та спеціальної літератури дало можливість О.Я.Єфименко реконструювати

достатньо повну, а головне, правдиву картину соціально-економічного і суспільно-політичного життя України в складі Великого князівства Литовського. Це один із найбільш цінних і самостійних розділів книги. Використання порівняльно-історичного методу дослідження дало змогу науковцю розкрити процес входження частини українських земель в склад феодальної Литви. Цікаві також її спостереження над процесом формування феодального землеволодіння і виникнення різних категорій залежних селян.

О.Я.Єфименко значну увагу приділяє Люблінській унії 1569 р., внаслідок якої переважна частина українських земель ввійшла до складу шляхетської Польщі. Однак теза про те, що «южнорусский народ» (так автор визначає етнічну приналежність українців) лише з цього часу виходить на суспільну арену в якості історичного діяча, потребує коректування: адже відомо, що до середини XVI ст. українська народність пройшла вже довгий шлях свого розвитку, в процесі якого інтенсивно кристалізувались її основні риси.

На сторінках «Истории украинского народа» важливим є і акцентування авторської уваги на релігійному факторі у взаємовідносинах України та Польщі. Через призму творчості І.Вишенського, діяльності братств, П.Могили О.Я.Єфименко показує гостроту протиріч між православними і католиками, напруженість атмосфери в суспільстві напередодні Визвольної війни українського народу середини XVII ст. під керівництвом Б.Хмельницького.

Про Запорізьку Січ автор говорить як про справжній своєрідний політичний організм, підкреслюючи тим самим якісно нову ступінь у розвитку українського козацтва. О.Я.Єфименко наголошує, що виникнення Запорізької Січі мало для українського народу велике історичне значення: вперше за багато століть свого існування селяни змогли вирватись із кайданів феодальної залежності і отримати справжню волю. Дослідник відзначає роль запоріжців у ході Визвольної війни середини XVII ст., розглядаючи цю подію як закономірне явище, обумовлене відповідними соціально-економічними і суспільно-політичними причинами. В книзі міститься ряд цікавих авторських спостережень над еволюцією поглядів Б.Хмельницького відносно соціальної політики чи над його планами остаточного розриву України з Польщею, опис зв'язків гетьмана з іншими країнами.

Характерною рисою реконструкції автором історичного процесу того часу є його помітна персоніфікація. Основні віхи історії О.Я.Єфименко розглядає через призму діяльності гетьманів І.Виговського, Ю.Хмельницького, П.Дорошенка, І.Самойловича та ін. Значне місце відводиться характеристиці особистості І.Мазепи. О.Я.Єфименко прагне до об'єктивних оцінок політичного портрету цього діяча, відзначаючи його розум, дипломатичну гнучкість і в той же час розповідаючи про нього як про великого феодала, який проводив яскраво виражену кріпосницьку політику. Вчена прагне розібратись в психології І.Мазепи, з'ясувати мотиви, якими він керувався під час переходу на бік Карла XII.

При висвітленні історичного процесу наступного періоду (XVIII-початок XIX ст.) О.Я.Єфименко розкрила нові тенденції в господарському і політичному розвитку України. В соціально-економічній сфері це був період, з одного боку, дальшого різкого посилення феодального гноблення селян, розширення земельної власності козацької старшини, посилення її прагнення висунутись в ряди російського дворянства, а з другого – прискорення процесу зубожіння селян і рядового козацтва, їх обезземелення, втрати ними майже всіх своїх прав і, нарешті, узаконення кріпосництва. Зміни в суспільно-політичному житті України були пов'язані з подальшим наступом царизму на автономний устрій Лівобережжя, ліквідацією державних структур, що виникли ще в роки Визвольної війни.

Аналізуючи авторські концепції, висновки, характеристики, потрібно, безумовно, враховувати обстановку, в якій створювалась «История украинского народа». Наступ царизму на все передове, прогресивне, посилення національного гніту українців – всього цього була свідком О.Я.Єфименко. Ось чому відображення нею окремих питань і оцінки деяких питань та подій історичного минулого, що пов'язані з політикою самодержавства в Україні, так емоційні, а нерідко – запальні, різкі.

1907 р. виходить книга «История Украины и ее народа», яка по суті, була підручником для молоді. За видатні успіхи в галузі історії Харківський університет присвоїв їй звання професора і почесного доктора історії.

О.Я.Єфименко була однією з основоположниць жіночого руху в Україні. Вона заснувала товариство «Трудящих жінок», де виступала з

доповідями та лекціями, брала участь у роботі Харківського видавничого комітету, сприяючи швидкому випуску недорогих популярних книжок, а також консультувала працівників міської бібліотеки щодо систематизації її фондів. На Вищих жіночих курсах ім.Бестужева-Рюміна О.Я.Єфименко читає лекції з історії Південно-Західної Русі, історії землеволодіння, веде практичні заняття-семінари з археології, історіографії, літератури.

Навесні 1908 р. помер чоловік О.Я.Єфименко, що стало для неї страшним ударом. Але вона не зламалась і продовжувала працювати. Зважаючи на думку громадськості та великий внесок О.Я.Єфименко в історичну науку, їй 1910 р. було присвоєно ступінь доктора російської історії (безпрецедентний випадок!).

Наприкінці 1917 р. О.Я.Єфименко поселилася на хуторі Любочка на Харківщині, де жили знайомі. Дописувала до журналу «Внешкольное образование», де в рубриці «Письма из хутора» друкувалися її нариси з історії, а також роздуми про подальший розвиток української мови та літератури. Невдовзі вона захворіла, однак і тоді не припиняла роботи над підручником з історії українського народу. Він побачив світ уже після її смерті – 1919 р.(Єфименко О.Я. «Початковий підручник українсько-московської історії для шкіл народних»).

Бурхливі події громадянської війни не обійшли стороною і далекий хутір на Харківщині. Рука бандита обірвала життя Олександри Яківни й дочки Тетяни у ніч з 17 на 18 грудня 1918 р.

В радянській історіографії зустрічаються різні оцінки поглядів О.Я.Єфименко. Одні дослідники вважали її істориком народницького напрямку, другі – буржуазно-демократичного, треті – демократично-просвітницького. Але ніхто з них не заперечував видатного внеску О.Я.Єфименко в скарбницю наукової думки, її місця в світовій історії. Характеризуючи професійні й особисті якості О.Я.Єфименко, академік Д.І.Багалій наголошував: «Олександра Яківна була людиною з надзвичайним розумом, з видатними здібностями до аналізу і синтезу, з блискучим, яскравим, художньо-історичним талантом викладу, з високими думками і здібностями в сторону філософії, з кристально чистими душею і серцем, з надзвичайно підвищеною етикою і постійним пошуком правди і добра, які становили для неї основу історичних подій...».

Дмитро Яворницький

• **Д.І.Яворницький.** Дмитро Іванович Яворницький – одна з найсвоєрідніших постатей в українській науці. Все своє творче життя він присвятив дослідженню історії запорізького козацтва, любов до якого зародилася ще в дитячі роки. М.Рильський справедливо зазначав, що «це був учений-діяч з дуже широким колом інтересів: історик, археолог, фольклорист, етнограф, лексикограф, письменник, прозаїк, що пробував свою силу і у віршуванні. Але в центрі його уваги була історія Запоріжжя, в яку він був просто закоханий». На превеликий жаль, особа Д.Яворницького та його діяльність тривалий час незаслужено замовчувалися.

Літописець козацтва народився 7 листопада (26 жовтня) 1855 р. в с.Сонцівці (тепер Борисівка) Харківського повіту в родині сільського псаломщика (згодом дяка) і простої селянки. Саме батьки, малописьменні, але розумні, чесні й добрі люди, виховали в синові любов до рідного краю, його історії, повагу до простих людей. З великими труднощами батькові вдалося влаштувати Дмитра до Харківського повітового училища, а далі до Харківської духовної семінарії, яку юнак залишив 1877 р., не побажавши вчитись на останніх богословських курсах і вступив до Харківського університету на історико-філологічний факультет.

У 1881 р. Дмитро закінчив університет, і факультет порушив клопотання про прийняття обдарованого студента позаштатним стипендіатом для підготовки до професорського звання. Д.Яворницький, ще будучи студентом, сам обрав тему дослідження: «Виникнення і устрій запорізького коша». Попечитель Харківського навчального округу заявив: «Ваши запорожцы нам не нужны. Пишите о Финляндии». Коли ж юнак відмовився змінити тему, його позбавили стипендії. Наступ реакції у 80-х роках XIX ст. не міг не позначитися на подальшій долі молодого історика. Його звинуватили в «сепаратизмі», позбавили права працювати в Харкові й жити в Україні. Причиною стало читання в

Харкові серії публічних лекцій під загальною назвою «Про запорозьких козаків» та публікація його першої праці «Жизнь запорожцев по рассказам современника-очевидца». 1885 р. Д.Яворницький переїхав до Петербурга, де працював у різних середніх навчальних закладах. Активна наукова й громадська діяльність молодого вченого в Петербурзі, його зв'язки з прогресивною інтелігенцією не пройшли повз увагу реакціонерів. Міністр народної освіти Делянов видає розпорядження про заборону Д.Яворницькому викладати в навчальних закладах.

У цей час відбулося знайомство Д.Яворницького з І.Рєпіним. Добрі стосунки вони підтримували протягом усього життя. Ще до знайомства з Д.Яворницьким І.Рєпін намислив собі картину про те, як запоріжці, зібравшись на раду, пишуть відповідь турецькому султанові.

Ознайомившись з ескізом майбутнього твору, Д.Яворницький заходився допомагати художникові порадами, віддав у його розпорядження свою колекцію козацьких реліквій, які й відтворені на картині і навіть позував йому. І нині нам видається символічним, що І.Рєпін на знаменитій картині зобразив Д.Яворницького саме в образі писаря-літописця козацької слави.

Як раніше з Харкова, так тепер із Петербурга Д.Яворницький щоліта виїжджає до міст, пов'язаних із Запорізькою Січчю. Він записує народні пісні й легенди, вивчає топографію запорізького краю, фольклор, етнографію, археологію та ін.

У квітні 1887 р. невтомний дослідник їде на Соловецькі острови. Тут, на території монастиря, він відвідав могилу останнього кошового отамана Запорізької Січі Петра Калнишевського, розшукав архівні матеріали про нього, записав розповіді ченців і опублікував статтю під назвою «Последний кошевой атаман Петро Иванович Калньшевский».

1891 р. Д.Яворницькому «запропонували» поїхати на три роки в Ташкент для проведення археологічних розкопок. Це було заслання. Але й у цій глушині Д.Яворницький встиг зробити надзвичайно багато для вивчення історико-топографічних особливостей краю, його культури та побуту. Великою заслугою українського вченого було створення Самаркандського історичного музею, написання першого путівника по Середній Азії. За це Д.Яворницький отримав орден Бухарської золотої зірки III ступеня. Навіть на засланні, відірваний від архівів і бібліотек, вчений продовжує роботу над історією Запоріжжя, пише монографію

про Івана Сірка. Відбувши заслання, молодий історик переїздить до Варшави, а восени 1896 р. за допомогою В.Ключевського влаштовується приват-доцентом Московського університету, де читає лекції з історії козацтва й археології. Обдарований красномовством і добрим голосом, вільно володіючи матеріалом, він читав лекції змістовно й цікаво. Вони часто закінчувалися овоціями, а лектора виносили з аудиторії на руках. Але були й такі, хто з підозрою ставився до діяльності вченого. Саме тому магістерську дисертацію йому довелося захищати не в Московському, а в Казанському університеті (1901).

Лише 1902 р. Д.Яворницькому вдалося повернутися в Україну – його запросили стати директором новоствореного Катеринославського історичного музею, а з 1904 р. й до кінця життя Дмитро Іванович постійно жив у Катеринославі (з 1926 р. – Дніпропетровськ), понад тридцять років очолюючи музей. Особисто Д.Яворницький зібрав понад 75 тисяч експонатів. Саме в Катеринославі яскраво виявилися організаторські й педагогічні здібності, пристрасть до колекціонерства, а його діяльність наклала виразний відбиток на життя міста й цілого краю.

Після жовтневого перевороту Д.Яворницький продовжує керувати музеєм, викладає в інституті народної освіти, очолює науково-дослідну кафедру українознавства, завідує Катеринославським губернським архівним управлінням, бере активну участь у роботі Всеукраїнської Академії наук.

1924 р. Д.Яворницького було обрано членом-кореспондентом, а 1929 року – дійсним членом ВУАН.

З 30-х рр. в Україні почала наростати хвиля сталінських репресій й 1933 р. академіка Д.Яворницького усунули з посади директора музею. Але й у скрутні часи він знаходив порятунок у праці. Він написав фундаментальну «Історію Дніпропетровського», яка на 30 років випередила «Історію міст і сіл УРСР», уклав другий і третій томи «Словника української мови», упорядкував фольклорні матеріали, зібрані ним протягом усього життя.

5 серпня 1940 р. Д.Яворницький помер у своєму будинку на площі Шевченка. Поховали великого вченого у Дніпропетровську на міському кладовищі. 6 липня 1961 р. на клопотання громадськості його останки було перенесено на територію Дніпропетровського історичного музею, який сьогодні носить ім'я академіка Д.І.Яворницького.

На превеликий жаль, особа та діяльність Д.І.Яворницького тривалий час незаслужено замовчувалися. Історична спадщина одного з корифеїв української історіографії залишається загалом не дослідженою. За 50 років активної наукової і громадської діяльності (останнє десятиліття життя вченого припало на чорні для України 30-ті роки і він фактично не публікувався) Д.Яворницький надрукував понад 210 праць з історії України, Середньої Азії, Росії. Серед найважливіших слід назвати: «Кількість і порядок запорізьких січей з топографічним нарисом Запорожжя» (1884), «Острів Хортиця на ріці Дніпрі» (1886), «Збірник матеріалів для історії запорізьких козаків» та «Запоріжжя в залишках старовини й переказах народу» (1888), «Нариси з історії запорізьких козаків і Новоросійського краю» (1889), «Вольності запорізьких козаків» (1890), «Іван Дмитрович Сірко, славний кошовий отаман Війська Запорізького низових козаків» (1894), «Слідами запорожців» (1898), «З історії запорізьких козаків» (1899), «Джерела для історії запорізьких козаків», т.1-2 (1903), «Українські народні пісні, зібрані 1878-1905 рр.» (1906), «Матеріали до біографії Т.Г.Шевченка» (1909), «Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний» (1913), «До історії степової України» (1929) та багато ін.

Д.Яворницький був одним із перших археологів-науковців в Україні. Він виступав популяризатором наукової археології, опублікував десятки статей про археологічні розкопки й знахідки в Україні, створив курс лекцій «Прилюдні лекції з археології Росії» (1890). Академік Д.Яворницький керував найбільшими археологічними розкопками на території майбутнього Дніпрогесу (1927-1929), домігся від уряду виділення коштів на археологічні дослідження затоплюваних територій.

Вагомий внесок зробив Д.Яворницький у становлення історичного краєзнавства. Крім історії Запоріжжя, він написав уже згадану вище історію м.Дніпропетровська, видав альбоми «З української старовини» та «Дніпрові пороги», цікаве науково-публіцистичне видання «Слідами запорожців», десятки статей, розвідок і перший путівник по Середній Азії (1893).

До Д.Яворницького питаннями історії запорізьких козаків цікавилися А.Скальковський, Д.Бантиш-Каменський, М.Маркевич, однак лише Д.Яворницький зробив спробу створити синтетичну, фундаментальну історію запорізького козацтва. Опублікувавши свої

дослідження про окремих гетьманів, певні аспекти та періоди історії Запоріжжя, історик виходив з тези про Січ як прогресивне явище протягом усього часу її існування, стверджував, що Запоріжжя було постійним протестом проти насильства і рабства у будь-якій формі. Його симпатії завжди були на боці народних мас, рядових козаків і голоти. Великою заслугою Д.Яворницького-історика було введення у науковий обіг сотень і тисяч (лише в «Джерелах для історії запорізьких козаків» понад 900) невідомих документів з історії України. Козацтво залишалося головним предметом дослідження Д.Яворницького протягом усього життя. Слід відзначити, що свої праці про козацтво Д.Яворницький писав у роки жорстокої реакції, коли після Валуєвського циркуляру 1863 р. було заборонено видавати українську літературу, коли переслідувалися прогресивні письменники й учені. Тільки мужня людина, справжній патріот міг зважитися у ті часи досліджувати й популяризувати героїчне минуле України, оспівувати Запорізьку Січ, яка завжди була могутнім оплотом соціальних сил, ворожих самодержавству й кріпосництву. Демократизм і прогресивність ученого виявились і в оцінці ним гайдамацького руху як національно-визвольного. «Підлий холоп!» – пише Д.Яворницький про фальсифікатора гайдамаччини й історії козацтва в цілому А.Скальковського.

На відміну від своїх попередників Д.Яворницький відповідно до історичної правди пояснив скасування Січі царизмом. Вивчаючи пов'язані з цим офіційні документи, він писав: «Скільки тут лицемірності, святенництва і водночас грубого насильства, бездушності! Кілька разів поривався я подерти на клапті й сам папір, на котрому написано акти, але бажання віддати «милостиві справи» нащадкам зупиняло мене».

Фундаментальна «Історія запорізьких козаків» у трьох томах (1892, 1895, 1897) стала підсумком багаторічної дослідницької роботи вченого, розпочатої іще в студентські роки. Безпосередній намір написати цей твір виник у Д.Яворницького 1889 р., після видання двотомної праці «Запоріжжя у залишках старовини й переказах народу». Для її створення Д.Яворницький використав такі фундаментальні видання документів як «Архив Юго-Западной России»,»Акты относящиеся к истории Южной и Западной России», «Памятники, изданные временной комиссией», власні збірники, публікації численних

пам'яток і документів. Особливою пошаною автора користуються літописи й хроніки – давньоруські, козацькі, польські. Загалом бібліографія першого тому (першого видання) налічує 170 позицій. Іншим не менш суттєвим джерелом «Історії запорізьких козаків» були неопубліковані документи з російських та українських архівів, бібліотек, приватних зібрань. Велику групу джерел становили матеріальні пам'ятки музейних і приватних колекцій, значний археологічний матеріал, здобутий під час численних експедицій. Величезного значення (особливо це помітно в першому томі) надавав автор фольклорно-етнографічним дослідженням регіону Запоріжжя, вивченню його топографії, топонімії, гідрографії, географії, ботаніки, зоології. Десятки разів обійшов він пішки всі землі Запорізьких вольностей, дослідив усі Січі, кілька разів ламав руки й ноги на порогах, ледь не загинув під час розкопок кургану – і все задля того, щоб відчути й збагнути героїчний дух історії, донести її до читача.

При укладанні матеріалу Д.Яворницький виробив стрункy схему: перший том став своєрідною енциклопедією побуту козацтва, окремі розділи якого характеризують соціально-економічну історію запорізького козацтва, його походження, склад, збройні сили, судочинство, органи влади, військово-територіальний поділ, різногалузеве господарство, культурно-релігійні питання, побут, звичаї, одяг та ін. Завдяки чіткості й детальному викладу, синтезові знань і неабиякій майстерності оповідача перший том досі залишається еталоном по-справжньому наукового творчого мислення історії. Другий і третій томи – це системний, послідовний і детальний виклад політичної історії запорізького козацтва від його першопочатків до 1734 р. Як видно з авторської передмови до першого тому, Д.Яворницький мав намір довести історію козацтва до останньої чверті XVIII ст., тобто до ліквідації Запорізької Січі. Але в другий і третій томи вся історія не вмістилася, ото ж автор збирався написати ще й четвертий, який мав охопити 1734-1775 рр., але цей задум залишився нездійсненним, оскільки основний масив документів козацтва того періоду, архів Коша Нової Січі, на той час знаходився у приватних руках і Д.Яворницький не мав до нього доступу.

Оцінюючи роль Д.Яворницького в духовному житті українського народу, сучасні вчені ставлять історика в один ряд з Нестором-літописцем, автором «Слова о полку Ігоревім» і Т.Г.Шевченком. Археолог

і фольклорист, краєзнавець і археограф, етнограф і музеєзнавець, лектор і письменник Д.І.Яворницький був феноменальним вченим-енциклопедистом, котрий крізь усі життєві випробування й незгоди проніс свою закоханість у запорізьке козацтво, залучивши до своїх досліджень неперевершений за обсягом, характером і видами масив документів.

Як історичні, так і джерельні праці Д.Яворницького відіграли велику роль в становленні та розвитку національної історіографії Запорізької Січі. До наукової спадщини вченого зверталися і будуть звертатися дослідники не лише тому, що в ній знаходять багато цінного фактичного матеріалу вперше зібраного і систематизованого ним. Але й тому, що багато висновків, положень і характеристик з праць Д.Яворницького не втратили наукового значення, не застаріли і будять сьогодні нові думки, вимагають свого продовження. Адже живе гідний наслідування подвижницький приклад вченого, самовідданого лицаря науки, праці, непересічного історика, девізом і правилом життя якого було: «Працюй, працюй не вдивляючись вперед і не озираючись назад, працюй, не чекаючи ні звідки і ні від кого ні нагороди, ні хвали; працюй доти, доки служать тобі руки і доки б'ється живе серце в твоїх грудях; працюй для користі твого народу і на благо дорогої для тебе Вітчизни».

Немало авторів присвячували свої дослідження Запоріжжю. Але був серед них один, хто писав історію дніпровського козацтва за велінням серця, бо був сином того народу, який народив Запорізьку Січ. Ім'я його – Дмитро Яворницький. Сто років чекав український читач виходу творів Д.Яворницького рідною мовою. У листопаді 1995 р. в Дніпропетровську, на честь 140-річчя українського історика, на його могилі, біля історичного музею, постав гідний видатного діяча пам'ятник.

• **Д.І.Багалій.** Дмитро Іванович Багалій народився в Києві 7 листопада 1857 р. За своїм походженням він був вихідцем із середовища дрібних ремісників. З 1865 р. він навчався в прихідському училищі, а з 1868 р. – в чотирикласній прогімназії. В 1872-1876 рр. він навчався у другій Київській класичній гімназії, яку закінчив із золотою медаллю. Після закінчення гімназії Д.Багалій зразу ж поступив на історико-філологічний факультет Київського університету, який в ті роки був найбільшим в Україні науковим центром. На початку 80-х рр. XIX ст.

Дмитро Багалій

Д.Багалій стає членом Київської малої громади, що сприяло формуванню його помірнолиберальних, чисто культурницьких поглядів.

У 1882 р. Д.Багалій успішно захистив дисертацію, йому було присвоєно вчену ступінь магістра російської історії. В березні 1883 р. вчена рада Харківського університету обрала його штатним доцентом на кафедру російської історії. В цьому ж році він вступає до Харківського історико-філологічного товариства і скоро стає одним із найактивніших його членів. Регулярний випуск своїх періодичних збірників товариство розпочало з публікації матеріалів по історії Слобідської України, зібраних і відредагованих Д.Багалієм.

Наукова спадщина Д.Багалія включає близько 350 публікацій, в тому числі підручників, монографій, археографічних видань і статей з історії України і Росії. Але центральне місце серед них посідає дослідження історії Слобідської України. Слави літописця Слобожанщини історик зажив ще за свого життя. Його фундаментальні монографії і збірки документів, присвячені історії залюднення, соціально-економічного і культурного розвитку Слобідської України, творчості Г.С.Сковороди, історії м.Харкова і Харківського університету, одразу ввійшли в широкий науковий і культурний обіг і привернули до себе увагу найвидатніших діячів вітчизняної науки та культури: І.Франка, В.Вернадського, І.Рєпіна, В.Антоновича та ін.

Працюючи майже все життя в Харкові, піклуючись про розвиток провінції, Д.Багалій в той же час не був фігурою суто місцевого масштабу. Він стає одним з провідних українських істориків, засновником і авторитетним керівником школи дослідників історії Слобідської і Лівобережної України в Харкові.В свою чергу, активна громадська діяльність вченого зробила його помітною фігурою в рядах ліберальної наукової інтелігенції, лідером академічної групи в Державній

раді 1906 і 1912-1914рр., де він був чи не єдиним виборним представником від провінційних університетів.

«Історія Слобідської України» – один з кращих творів у науковому доробку Д.Багалія, підсумок його багаторічних розвідок з історії краю. На сьогодні це єдина цілісна робота з історії Слобожанщини, що охоплює період з моменту його заселення і приблизно до початку XX ст. та включає в себе важливі проблеми історичної географії і етнографії краю, його соціально-економічного й політичного розвитку, історію духовної і матеріальної культури, побуту населення, тощо. Водночас це одна з перших в українській історіографії науково-популярних книжок, що відігравала роль підручника позашкільної освіти і самоосвіти для масового читача. Потрібно відзначити також, що це перша об'ємна праця Д.Багалія, написана українською мовою, якою відтоді починають друкуватися майже всі його наукові твори.

На жаль, і досі не знайдено рукопису цієї фундаментальної праці, що утруднює визначення часу її написання. На можливий час написання роботи вказує назва останнього розділу – «Харків яко українське місто». Відомо, що лекцією під цією назвою влітку 1917 р. Д.Багалій відкрив курси українознавства у Харківському комерційному інституті. Цілком ймовірним буде припущення про зв'язок між названою лекцією і відповідним розділом книги. Нарешті, перші рецензії на «Історію Слобідської України» з'явилися в українській пресі вже в липні 1918 р. Таким чином, є припущення, що текст монографії писався Д.Багалієм протягом 1917 р., точніше – в його середині або другій половині, тобто в максимально стислі строки.

При написанні цієї роботи Д.Багалій переслідував просвітницьку мету. «Історію Слобідської України, – підкреслював він, – треба знати і нашій інтелігенції, котра працюватиме серед слобідсько-українського населення, і самому народові, котрий своєю кров'ю обороняв цю країну від ворогів». Учений прагнув показати історичні корені і традиції одного з найбільш русифікованих в силу цілої низки історичних обставин регіонів України, його органічну належність до українського етнічного і культурного організму.Можливо, цим пояснюються незвичні для творів Д.Багалія полемічні загострення окремих місць роботи, розсипані по всьому тексту твору заклики вивчати, знати і поважати українську культуру і мову.

В основу праці покладено загальноісторичну концепцію, якої дотримувався Д.Багалій в своїй творчості – невпинного прогресу, розвитку цивілізації від простих до більш складних і витончених форм, від воєнного суспільства до цивільно-правового та ін. В центрі уваги автора – народ, особливо його широкі верстви, на боці яких знаходяться всі симпатії дослідника. З великим співчуття до простих людей змальовує Д.Багалій поневіряння переселенців на їх нелегкому шляху до нової батьківщини, тривожне, сповнене смертельної небезпеки життя на степовому кордоні, нескінченні утиски, побори і повинності з боку держави і панства, якими супроводжувалося поступове закріпачення селян і козаків.

Структура роботи досить своєрідна. «Історія Слобідської України» складається з окремих розділів-нарисів, приблизно однакових за обсягом, але не завжди однаково рівноцінних за широтою проблематики. Більшість цих нарисів висвітлюють різнопланові питання історичної географії, заселення, економічного розвитку краю, побуту, релігійного життя, освіти, в той час як інші торкаються більш конкретних проблем: наприклад, розд.6 («Вибори до Катеринінської комісії для укладання нового «Уложения» і накази слобожанських представників») або розд.12 («Український філософ Григорій Савич Сковорода»).

Слід вказати і ще на одну характерну рису «Історії Слобідської України» – документалізм. Книга написана на широкому і достовірному фактичному матеріалі, який Д.Багалій вводить в текст праці. Це стало надійною гарантією об'єктивності монографії, багатства її змісту.

Серед інших численних праць Д.Багалія особливе значення мають: «История Северской земли до половины XIV в.» (1882), «Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства» (1887), «Колонизация Новороссийского края и его первые шаги по пути культуры» (1889), «Магдебурское право в Левобережной Малороссии» (1892), «Украинская старина» (1896), «Опыт истории Харьковского Университета» (1893-1904), «История города Харькова», спільно з Д.Міллером (1905-1906), «Нарис української історіографії», I-II (1923-1925), «Український мандрований філософ Г.С.Сковорода» (1926), «Нарис історії України на соціально-економічному грунті» (1928) та багато ін.

Д.Багалій був одним із співзасновників Харківської Громадської Бібліотеки, Товариства грамотності, співробітником історичного архіву.

З 1918 р. – член комітету для заснування УАН і перший голова історико-філологічного відділу, в 1920-х рр. – на чолі Харківського наукового товариства при ВУАН, науковий керівник архівної справи в Україні. Тривалий час Д.Багалій займав посаду ректора Харківського університету, на яку він був обраний 1906 р.

Д.І.Багалій помер 9 лютого 1932 р., до останнього займаючи видне становище у громадському, науковому і культурному житті України. Його роботи перевидавалися ще за життя історика, що свідчило про їх популярність. Питання про перевидання історичних досліджень Д.Багалія неодноразово піднімалося науковою громадськістю УРСР, починаючи з 60-х рр. Але тільки зараз воно перейшло на реальний грунт. В 1993-1995 рр. було перевидрукувано ряд його праць, в т.ч. «Історія Слобідської України».

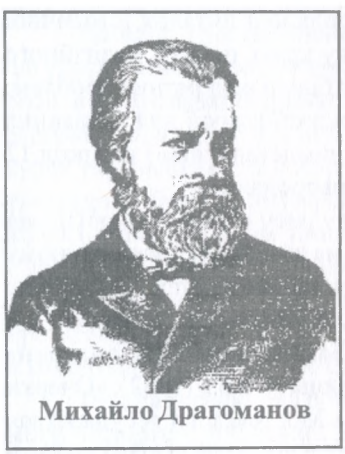
Михайло Драгоманов

• **М.П.Драгоманов.** Чи не найзначніша постать після Т.Г.Шевченка в українській суспільній думці XIX ст. – М.П.Драгоманов, людина різнобічних наукових зацікавлень і спрямувань, широкого діапазону практичної дії. В основі його невтомного творчого і громадського життя було слово, звернене як до прихильників, так і до опонентів – у сотнях статей, наукових розвідок, листів. Блискучий публіцист, чиє перо весь час служило боротьбі проти політичної і духовної тиранії, проти вузьких кастових інтересів чи непросвіти; фольклорист, чиї збірки «Исторические песни малорусского народа» (у спів-авторстві з В.Антоновичем), «Нові українські пісні про громадські справи», «Малорусские народные предания», «Політичні пісні українського народу XVII-XIX ст.» та наукові студії поставили його врівень з європейськими вченими того часу; оригінальний літературний критик та історик рідного письменства; соціолог і політолог, глибокий фахівець з історії античності і Середньовіччя; громадський діяч і кореспондент десятків періодичних органів і сотень співвітчизників і зарубіжних вчених, який весь час слугував зміцненню

зв'язків між Наддніпрянщиною і Галичиною, між Україною та Європою, – такою багатогранністю, енциклопедичністю вирізнялася вся діяльність М.П.Драгоманова. «Він не написав ані одного слова, котре б не відносилося до живих людей, до живих обставин і до тих питань, котрі так чи інакше порушують думки і чуття окружаючої його громади. Оте живе чуття, той бистрий погляд, що завсігди добачує потреби хвилі і вміє найти для них відповідний вираз і відповідне заспокоєння, – на думку І.Франка, – найліпше характеризує нам самого Драгоманова».

Глибина інтелекту вченого, об'ємність його доробку, і досі малознаного у широких наукових колах, максималізм у судженнях чимало спричинилися до того, що його критикували і справа, і зліва. Починаючи з кінця 20-х років і аж до недавнього часу його вважали одним із ідеологів буржуазного націоналізму. Тим часом Д.Донцов, маючи на увазі послідовні федералістські погляди вченого, безапеляційно відкидав будь-яку його причетність до ідеї вільної України. Не вносили ясності і, здавалося б, взаємовиключні оцінки І.Франком позиції М.П.Драгоманова у взаєминах з ним особисто і галичанами, висловлені на початку XX ст. У радянський же час, незважаючи на окремі об'єктивні дослідження спадщини М.П.Драгоманова (зокрема І.Романченка, О.Лисенка, Р.Іванової, П.Федченка, В.Поважної та ін.), панувало поверхово-усереднене тлумачення праць ученого. Праці ж Б.Кістяківського, М.Шаповала, І.Лисяка-Рудницького, Е.Горнової були відомі лише поодиноким дослідникам.

Михайло Петрович Драгоманов народився 18 вересня 1841 р. в Гадячі, тому самому містечку на Полтавщині, де колись була прийнята з ініціативи гетьмана І.Виговського Гадяцька угода, що давала ілюзії на відродження автономності України в межах оновленої спілки її з Річчю Посполитою. У родині Драгоманова пишалися своїм походженням із козацької старшини, незалежністю і навіть вільнодумством: один із дядьків Михайла брав участь у декабристському повстанні.

Михайло Драгоманов спочатку навчався у нічим не примітному Гадяцькому повітовому училищі, а згодом у Полтавській гімназії (1853-1859) з її загалом рутинними порядками. У гімназії Драгоманов почав серйозне знайомство з історичними працями М.Карамзіна, Д.Бантиш-Каменського, Ф.Шлоссера, Т.Маколея, В.Прескотта, зачитувався

«Отечественными записками», «Современником», фундаментально опанував іноземні мови, зокрема латинь.

Драгоманов прийшов до Київського університету восени 1859, саме напередодні реформи 1861 р., коли всюди було відчутне бродіння ліберальних і революційних ідей у російському суспільстві. Коли в Києві почали створювати перші в тодішній Росії недільні школи, юнак став викладати історію в школі на Новім Строєнії, згодом цей же предмет – у Тимчасовій педагогічній школі. Вряди-годи він виявляє свою позицію публічно: під час проводів останків Шевченка з Києва до Канева, у зв'язку з полемікою між Пироговим і Добролюбовим щодо тілесних покарань у школах та під час проводів Пирогова з поста попечителя шкільного округу.

За певної схоластичності викладання на історико-філологічному факультеті Драгоманов виніс звідти добрий смак до самостійної дослідницької праці, і це не могло не впасти в око професору загальної історії В.Я.Шульгіну. Правда, його пропозиція щодо залишення М.Драгоманова на кафедрі до професорського звання була взята до уваги лише пізніше. А відразу по закінченні університету (навесні 1863 р.) йому довелося піти вчителювати у 2-гу київську гімназію. Тоді ж була розпочата праця над підготовкою дисертації «Император Тиберий « на право читання лекцій, яка була захищена 1864 р. й поклала початок його науковим спробам простежити логіку суспільного процесу.

У 1869 р. М.Драгоманов захищає магістерську дисертацію «Вопрос об историческом значении римской истории и Тацит», де розглядає соціально-політичні теорії суспільства, передусім Гегеля і Гердера. Відтак, згадує при цьому ім'я забороненого Чернишевського, даючи підстави своїм противникам зарахувати себе в ряди соціалістів. Конкретний же аналіз історіографії Риму, а також Давньої Греції в іншій праці – «Очерк историографии в Древней Греции» дозволяв Драгоманову твердити про відносну автономність політичних і культурних ідей, які можуть випереджати реальні соціальні відношення в тій чи іншій країні. Він писав, що іноді «личные идеи и свойства отличаются наименьшей зависимостью от общего настроения и наибольшим произволом». Тут і в подібних випадках бачимо філософсько-історичну спробу обгрунтувати теорію історичного процесу, пов'язаного не лише зі зміною виробничих

відносин, продуктивних сил, засобів виробництва, а й із виявленням у ньому міри людської свободи.

Важливо підкреслити, що, будучи прихильником теорії О.Конта, Г.Спенсера, П.Ж.Прудона, М.Драгоманов нерідко виривався за рамки позитивістського вчення. Його приваблює аналіз не тільки співвідношення соціальних сил, а й весь соціальний світ людини. Тут ще нема, зрозуміло, детального розгляду суспільства як цілісного живого організму, де постійно взаємодіють економіка, політика, соціальні відносини, духовна культура, де кожен елемент виступає як частина системного цілого, але і в працях «Государственные реформы Диоклетиана и Константина Великого», «О состоянии женщины в первом веке Римской империи», «Положение и задачи науки древней истории» помітне прагнення історика до комплексного аналізу.

М.Драгоманов постійно цікавився проблемами історичного розвитку взаємин особи і держави; і хоча в нього немає єдиного цілісного дослідження історії державного права, історії цивілізації, в сумі його статті і монографічні дослідження тяжіють до комплексного осмислення історії і заперечують суто одномірне її пояснення лише економічними чинниками. Він не ідентифікує понять «цивілізація» і «культура», хоча за логікою авторських міркувань остання виступає внутрішньою якісною мірою історичного процесу на тому чи іншому його витку. Вона виявляє характер духовної життєдіяльності нації і конкретної особистості, її включеність у загальноцивілізаційний процес. Ось чому з кінця 60-х років М.Драгоманов приходить до занять фольклором і спостережень над сучасною українською літературою.

Члени Київської громади в умовах діяння Валуєвського 1863 р. циркуляру ставили за мету науковою працею, передусім в царині етнографії, фольклористики, історії України та археології, довести абсурдність офіціозних положень про несамостійність української нації та її культури, українофобським виступам окремих російських та польських шовіністичних видань протиставити писемні пам'ятки історії і духовності рідного народу. Поруч із П.Чубинським, В.Антоновичем, П.Житецьким, М.Лисенком, М.Старицьким Михайло Драгоманов був одним із найактивніших діячів цього об'єднання. І те, що перша спільна праця Драгоманова й Антоновича «Исторические песни малорусского народа» (в двох томах) викликала європейський розголос і здобула

Уваровську премію, свідчить про глибоко продуману систему аналізу, багатий репертуар текстів, величезну копітку працю, виконану абсолютно на громадських засадах. Драгоманов постійно підкреслював пріоритет В.Антоновича в написанні згаданої праці, яка й досі є окрасою української фольклористики. Проте аналіз його фундаментальної статті «Малороссия в ее словесности» показує, що багатьма своїми концептуальними положеннями вона попереджує «Исторические песни малорусского народа». Тут М.Драгоманов показав себе як неординарний історик, з власною концепцією, яка суперечила офіційній. Так, розпочавши оповідь з прадавніх часів, він доводить, що сучасний український народ – спадкоємець не лише козаків, а й державницьких традицій Київської Русі, Галицького князівства.

Подальша фольклористична праця Драгоманова – підготовка та видання в Женеві збірок «Малорусские народные предания и рассказы» (1876), «Нові українські пісні про громадські справи» (1754-1880), (1881), «Політичні пісні українського народу XVIII-XIX ст. з увагами» (1883, 1885) – засвідчує його орієнтацію на живу пам'ять народу – його усну поезію. Пильне вивчення Шевченком, Костомаровим, а згодом і Драгомановим не лише козацьких літописів, а й історичних пісень та дум забезпечили конкретно-історичну оцінку діяльності Б.Хмельницького та інших гетьманів. На фоні широких соціально-політичних рухів 60-90-х років фольклористична діяльність Драгоманова була не самодостатнім фаховим заняттям, а своєрідним показником політичних, громадських орієнтацій народу, відповідності тих чи інших соціальних проектів, у тому числі й народницьких, корінним його потребам.

Важливим стимулом для наукових інтересів Драгоманова стало його трирічне наукове відрядження за кордон, де він мав змогу слухати лекції багатьох європейських професорів, працювати у бібліотеках та архівах Берліна, Праги, Відня, Цюріха,Флоренції. Тут були підготовлені дослідження «Из истории отношений между церковью и государством в Западной Европе» і «Борьба за духовную власть и свободу совести в XV-XVII вв.» За кордоном М.Драгоманов пильно приглядається до проблем існування так званих державних і недержавних націй, до урядової політики і політичних програм різних партій у соціальному та національному питаннях.

1873 р. він повертається до Росії з уже сформованою політичною доктриною федеративного соціалізму. Майбутня держава уявлялася йому федерацією вільних громад, які б об'єднували людей на підставі спільних території та господарської діяльності й становили автономні національні одиниці. Для досягнення цієї мети він визначив три етапи: культурно-просвітницький, політичний (здобуття політичних свобод, запровадження конституції) та реформування соціально-економічних відносин. Рішуче засуджуючи політичні авантюри й насильницькі революції, Драгоманов вважав, що будь-який політичний рух повинен характеризуватися участю в ньому всього народу, а також розділяв у своїй політичній доктрині часовою дистанцією культурно-просвітницький і політичний етапи творення держави, бо в суспільстві, не здатному керувати собою, самоуправлятися, зазначав він, не може бути й мови про радикальні зміни.

Повернення М.Драгоманова до Києва дало йому поштовх до занять у Південно-Західному відділенні Російського географічного товариства, два роки він фактично редагує газету «Киевский телеграф», бере участь у роботі Київського археологічного з'їзду. Але наклепи рептильних видань із Галичини, доноси з Києва на адресу міністра народної освіти ретрограда Д.Толстого про нібито сепаратистські, соціалістичні переконання Драгоманова (причому слово соціологія на його лекції було сприйняте за соціалізм) стали невідпорним пунктом звинувачення. І у вересні 1875 р. вченого було звільнено з Київського університету, на початку 1876 р. він назавжди виїхав за кордон. Відтоді все життя його сім'ї і всі його видання аж до зайняття восени 1889 р. кафедри загальної історії у Вищій школі Софії велися лише на субсидіях Старої громади і на нечисленних гонорарах. І в цих досить несприятливих умовах, коли царський уряд, ввівши в дію Емський указ, ополчився проти будь-яких маніфестацій культурної, не кажучи вже про державну, політичну, самостійності українського народу, Драгоманов створив українську позацензурну пресу. Фактичний повпред українства за кордоном, він виконав для своєї нації місію не менш поважну, ніж Герцен для Росії, тим більше, що завжди мав на увазі історичні традиції, реальний стан і перспективи співжиття різних слов'янських народів, державних і недержавних. Оптимальне волевиявлення інтересів кожної громади і кожної особистості з огляду

не на якісь вузькопартійні, а на загальнолюдські інтереси – такою була загальна справді демократична платформа цього вченого, блискучого публіциста і політичного діяча.

За кордоном М.Драгоманов разом із С.Подолинським і М.Павликом налагоджує випуск спочатку альманаху «Громада» (1878-1880), а згодом і однойменного безцензурного журналу. При всій напористості своїх суджень Драгоманов ніколи не був доктринером, він завжди прагнув розглядати явища і факти історичним, об'єктивним поглядом, на тому грунті, де вони постали, в їхній еволюції.

Якщо в 70-х роках у статтях Драгоманова переважає об'єктивний виклад, то у 80-х аргументація підсилюється пристрасно полемічним тоном. Цикл брошур, спрямованих проти російського царату («Турки внутренние и внешние», «Внутреннее рабство и война за освобождение», «До чего довоевались»), викриває внутрішню гнилизну царської армії, де безстрашність простих солдат-визволителів сербів і болгар уживалась з продажністю і садизмом офіцерів.

Вихованці Драгоманова у Софії згодом стали відомими болгарськими вченими. Одночасно він редагував науковий «Сборник за народни умотворения, наука и книжнина». Не забував М.Драгоманов і України. Велику увагу приділяв Галичині. Був ідейним натхненником Русько-української радикальної партії, створеної 1890 р., публікував у друкованому органі цієї партії «Народ» свої статті. Пізніше співробітничав у заснованій І.Франком газеті «Хлібороб», написав передмову до його книги «В поті чола».

Тут, у Софії, народжується одна з найкращих праць ученого – «Чудацькі думки про українську національну справу», написану ним за кілька років до смерті. Її можна вважати заповітом науковцям у галузі дослідження української історії. В ній він закликав співвітчизників боротися разом з іншими народами проти самодержавства, за свободу й децентралізацію суспільно-політичного життя.

Ювілей Драгоманова (1895) був чи не першою широкою відзнакою українського вченого і громадського діяча, всеукраїнською і всеслов'янською маніфестацією його заслуг. Сам ювілянт скромно стверджував, що вся його праця – це політичне проведення в життя думок, висловлених кирило-мефодіївцями, і народолюбних ідеалів

української інтелігенції 60-70-х років «з одмінами, котрі принесла всесвітня наука і політика в нові часи».

Помер М. Драгоманов 2 червня 1895 р. в Софії. Наукові дослідження цього видатного українського історика, літературознавця, фольклориста, економіста й філософа не лише стали надбанням тогочасного українознавства, а й дали поштовх подальшому розвитку української політичної думки. Його ідеї, як уже зазначалося, виявилися прийнятнішими на галицькому грунті, хоч зазнали їхнього впливу і діячі Наддніпрянщини, яким у роки національно-демократичної революції довелося розбудовувати державу.

Наукова спадщина М.Драгоманова, незважаючи на її величезний обсяг і принципове значення у розвитку суспільної і гуманітарної думки в Україні, видавалася дуже нерівномірно, епізодично, переважно за кордоном. Так, були видрукувані: «Собрание политических сочинений М.П.Драгоманова», в 2-х т. (Париж, 1905-1906), «Драгоманов Михайло. Збірка політичних творів» (Прага; Нью-Йорк, 1937), «Архів Михайла Драгоманова: Листування Київської Старої Громади з М.Драгомановим (1870-1895 рр.)» (Варшава,1937) та ін. В радянській Україні лише в 1970 р. побачили світ «Літературно-публіцистичні твори М.П.Драгоманова» (у 2-х т.; упоряд. І.С.Романченко, В.В.Лисенко). Даниною світлій пам'яті вченого є підготовлений видавництвом «Либідь» однотомник «М.П.Драгоманов. Вибране... мій задум заложити очерк історії цивілізації на Україні» (1991), де вперше друкуються історико-популярні праці вченого: «Про українських козаків, татар та турок», «Пропащий час: Українці під Московським царством», «Что такое украинофильство?», «Шевченко, українофіли і соціалізм» та ін. Статті згруповано у хронологічному порядку за часом їх написання. Том завершується мемуарами Драгоманова про своїх учителів, що у радянський час теж не передруковувались.

Плідна й багатогранна діяльність М.Драгоманова залишається взірцем служіння українській нації. А сам він належить до числа тих, хто став гордістю української землі.

* * *

Таким чином, розвиток капіталістичних відносин послужив сприятливим грунтом для виникнення організованого руху українства, який поступово скристалізувався у двох течіях. Згідно з народницькою концепцією, основну увагу дослідники зосереджували на вивченні історії народу – його ідеалів, прагнень, його боротьби, здобутків і втрат, проблем економічного, культурного і духовного розвитку, відсуваючи на другий план питання державного творення і території. Абсолютизація інтересів трудового народу, прихильність до будь-якої опозиції й активна боротьба з засиллям держави – характерна риса української історіографії XIX ст. Окрім М.Костомарова, В.Антоновича до заснованої ними народницької школи в українській історичній науці належали й такі відомі вчені, як О.Лазаревський, М.Максимович, О.Єфименко, Д.Яворницький, Д.Багалій, М.Довнар-Запольський та ін. М.Драгоманов був противником народницької школи в українській історичній науці другої половини XIX – початку XX ст. Його творчість справила величезний вплив на нові покоління вчених, які здійснили злам в українському державознавстві, заснували новий, протилежний народницькому, державницький напрям в українській історичній науці, представники якого основну увагу приділяли створенню концепції державності України.

Рекомендована література

1. Галаган В.Олександра Єфименко // Історія України в особах: XIX-XX ст. – К.: Україна, 1995. – С.409-415.
2. Іваненко А.Дмитро Яворницький // Історія України в особах: XIX-XX ст. – К.: Україна, 1995. – С.415-420.
3. Иллерицкий В.Е.Сергей Михайлович Соловьев. – М.: Наука, 1980.
4. Киреева Р.А. В.О.Ключевский как историк русской исторической науки. – М.: Наука, 1966.
5. Киреева Р.А. Изучение отечественной историографии в дореволюционной России с сер. XIX в. до 1917 г. – М.: Наука, 1983.
6. Коваленко Л.А. Конспект лекцій з української історіографії XIX ст. – Кам'янець-Подільський, 1964.
7. Козлов В.П. «История государства Российского» Н.М.Карамзина в оценках современников. – М.: Наука, 1989.

8. Кравченко В.В. Д.И.Багалий: Научная и общественно-политическая деятельность. – Харьков: Основа, 1990.
9. Крутиков В.В. Источники по социально-экономической истории Украины периода капитализма (1861-1900): Уч.пособие. – Днепропетровск: ДГУ, 1980.
10. Марков П.Г. А.Я.Ефименко – историк Украины. -К.: Изд-во Киев. ун-та, 1966.
11. Марченко М.І., Полухін Л.К. Видатний історик України О.М.Лазаревський. – К.: Вид-во АН УРСР, 1958.
12. Нечкина М.В. Василий Осипович Ключевский. История жизни и творчества. – М.:Наука, 1974.
13. Перегуда Є. Михайло Драгоманов // Історія України в особах: XIX-XX ст. – К.:Україна, 1995. – С.101-108.
14. Потульницький В.А. Історія української політології (Концепція державності в українській зарубіжній історико-політичній науці). – К.: Либідь, 1992.
15. Сарбей В.Г., Кравченко В.В. Академік АН УРСР Д.І.Багалій // Укр. іст.журн. – 1982. – №11. – С.154-158.
16.Смолий В.А. А.Я.Ефименко:очерк жизни и научного творчества // Ефименко А.Я. История украинского народа.- К.:Лыбидь, 1990.- С.130-132.
17. Ульяновський В. Син України (Володимир Антонович: громадянин, учений, людина) //Антонович В.Б. Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори / Упор. О.Тодійчук, В. Ульяновський.- К.:Лыбидь, 1995.-С.5-76.
18. Цамутали А.Н. Борьба течений в русской историографии во второй половине XIX века. – Л.: Наука, 1977.
19. Цимбаев Н.И. Сергей Соловьев. – М.: Мол.гвардия, 1990.
20. Чабан В. Сучасники про Д.І.Яворницького. – Дніпропетровськ: ДДУ, 1995.
21. Швидько Г.К. О.М.Лазаревський // Укр.іст.журн. – 1984. – №6. -С.130-132.
22. Шубравська М.М. Д.І.Яворницький. Життя, фольклористично-етнографічна діяльність. – К.: Наук.думка, 1972.

УКРАЇНСЬКІ ІСТОРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ НА ПОЧАТКУ XX СТ.

• Особливості розвитку української історичної науки початку XX ст. • М.С.Грушевський – видатний історик України • «Історія України-Руси» М.С.Грушевського • Зародження української державницької історіографії

• Особливості розвитку української історичної науки початку XX ст. Перших два десятиріччя XX століття стали одним з найдинамічніших в українській історії. Початком «відродження нації» назвав цей час відомий український письменник та громадський діяч В.Винниченко. Початок століття характеризувався тим, що український національний рух вийшов за межі культурно-освітні і набув політичного спрямування та певної організованості. Спочатку революція 1905-1907 рр. призвела до величезного пожвавлення політичної діяльності організованого у різні об'єднання українства, кардинально піднесла політичну свідомість. Лютнева (1917 р.) революція в Росії започаткувала процеси відродження української державності, а жовтневий більшовицький переворот прискорив соціальне й національне розмежування й поставив на порядок денний проблему альтернативного розвитку України. IV Універсал (22 січня 1918 р.) відновив українську державність. Подальшими формами розвитку української державності

стали Центральна Рада, Гетьманська держава, Директорія, що об'єдналася з ЗУНР (січень 1919 р.).

На розвитку української історіографії даного періоду відбилися процеси, що відбувалися в цей час у суспільно-політичному, культурному житті Західної Європи та Росії. На початку XX ст. продовжував домінувати в історіографії народницький напрям, який з часом пройшов певну еволюцію, звільнився від надмірного ідеологізму і романтизму і все більше схилявся до реалізму та об'єктивно-емпіричних методів дослідження. В пореволюційний період народництво значно ослабло, але не зникло зовсім. Продовжували працювати в галузі історії України історики-народники Д.І.Яворницький, О.Я.Єфименко, Д.І.Багалій, В.Б.Антонович та ін.

У ці роки виступили із своїми працями історики молодшої генерації – В.О.Барвінський та В.І.Пічета. Так, В.О.Барвінський досліджував історію селян Лівобережжя, розвиваючи традиції О.М.Лазаревського. В.І.Пічета в своїх статтях-рецензіях, присвячених історії України XVII-XVIII ст., і в докторській дисертації «Аграрная реформа Сигизмунда-Августа в Литовско-Русском государстве» аналізує соціально-економічні процеси, викриває політику польських магнатів щодо українських селян.

Історії українського народу приділяли увагу у своїх дослідженнях російські історики О.О.Шахматов, М.Д.Присьолков, П.М.Жукович та В.А.М'якотін.

У Харкові науково-історичні дослідження (здебільшого над проблемами історії Лівобережної і Слобідської України) проводилися при університеті й історично-філологічному товаристві (праці Д.Багалія, Д.Міллера, М.Плохинського, В.Барвінського, М.Максимейка та ін.). В Одесі науково-історична праця була зосереджена при університеті й Товаристві історії і древностей (дослідження І.Линниченка, М.Слабченка, П.Клепецького), в Катеринославі – Катеринославська Архівна Комісія, що видала 10 томів своєї «Летописи», присвятила свої публікації головним чином історії Запоріжжя та Південної України (Д.Яворницький, Д.Дорошенко, В.Біднов), в Чернігові – праці Чернігівської Архівної Комісії, в якій брали участь В.Модзалевський, відомий український історик-генеалог, автор численних праць, зокрема капітального «Малороссийского Родословника» (4 т.) і співавтор

«Малороссийского Гербовника»; П.Дорошенко, А.Верзилов та ін., в Полтаві – Полтавська Архівна Комісія та її співробітники: І.Павловський, Л.Падалка, В.Пархоменко, в Житомирі (О.Фотинський), в Кам'янці (Ю.Сіцинський), в Ніжині – історично-філологічне товариство (М.Бережков, Ю.Максимович), в Криму – Таврійська Архівна Комісія (А.Маркевич) тощо.

• **М.С.Грушевський – видатний історик України.** В історії української науки і культури кінця XIX – першої третини XX ст. одне із почесних місць по праву належить Михайлу Сергійовичу Грушевському – видатному вченому, людині широкої ерудиції, надзвичайної працьовитості. Володіючи енциклопедичними науковими знаннями, здатністю всебічно аналізувати і в художній формі відтворювати історичні процеси, він яскраво виявив себе в багатьох галузях знань: історії, археографії, літературознавстві, фольклористиці та ін. Але насамперед М.С.Грушевський – це визначний історик і патріот свого народу, який створив перше найбільш повне, узагальнююче дослідження з історії України від найдавніших часів до другої половини XVII ст. Наукова концепція М.С.Грушевського грунтується на органічній єдності високого професіоналізму викладу матеріалів, глибоких знаннях літератури і джерел та оригінальності їх трактування.

Михайло Грушевський

М.С.Грушевський народився 17 вересня (за ст.стилем) 1866 р. у Холмі (нині – Республіка Польща) в сім'ї вчителя. Дитячі роки проходили далеко від рідних місць (сім'я переїхала спершу в Ставрополь, а згодом на Кавказ). Проте, почуття любові до рідного краю залишилося у нього на все життя. Як писав М.С.Грушевський в «Автобіографії», «під впливом оповідань батька, що заховав тепле прив'язання до всього українського – мови, пісні, традиції, в мені рано збудилося й усвідомилося національне українське почуття, піддержуване книжками, тими рідкими поїздками на Україну, що малювалася тому в ареолі далекої «вітчини», і контрастом чужоплемінної й чужомовної «чужини».

Захоплення історією розпочалося після зарахування у 1880 р. М.С.Грушевського до Тифліської гімназії. Тут він багато читав, знайомився з творами М.І.Костомарова, П.О.Куліша, М.О.Максимовича, А.Л.Метлинського, А.О.Скальковського та інших відомих істориків, фольклористів, етнографів. У бібліотеці він, за його спогадами, «міг провадити вільні часи в тиші і самоті читальної зали, міг брати книжки, міг користуватись ними, коли мав час, в столовій і навіть у класі ухитрявсь потихеньку читати». Велику роль у визначенні подальшої творчої долі М.С.Грушевського відіграв журнал «Киевская старина», який він називав своєю справжньою школою. Настійне прагнення до більш глибокого вивчення історії українського народу привело його до Київського університету (1886-1890). Однак молоду людину, яка мріяла про справжню науку, спіткало перше розчарування. За його ж свідченням, «ті роки... належали до сумних часів російських університетів, і київський не робив між ними виїмку. На перший план висунено класичну філологію, все інше зіпхнено на другий план, обкраєно і обмежено загальними курсами; сі виклади небагато могли дати по тім, що приносив з собою добре розвинений і обчитаний в якійсь спеціальності гімназист». Та все ж, незважаючи на це, обдарований юнак продовжував наполегливо і самовіддано навчатися. В університетські роки під керівництвом одного з найвизначніших істориків того часу професора В.Б.Антоновича він робить перші кроки в науці. Один з ранніх творів молодого історика «Южнорусские господарские замки в половине XVI века» засвідчив, що на науковому обрії з'явився вчений, здатний оригінально й глибоко викладати свої думки. На третьому курсі він береться за дослідження Київської землі (від часів Ярослава Мудрого до кінця XIV ст.), яке завершив у 1890 р. (пізніше автор доопрацював текст і видав цю працю окремою книжкою). По закінченні університету йому запропонували місце стипендіата на кафедрі російської історії. Протягом чотирьох років М.С.Грушевський готував працю «Барське староство», яку, незважаючи на певні труднощі з пошуками документальних матеріалів, успішно захистив у травні 1894 р. як магістерську дисертацію.З цього року почався новий етап у житті 27-річного вченого. За рекомендацією професора В.Б.Антоновича він переїздить до Львова, де очолює кафедру «всесвітньої історії з спеціальним оглядом на історію Східної Європи». Відтоді протягом 19

років (до 1913 р.) діяльність М.С.Грушевського пов'язана з Львівським університетом, науковим і суспільно-політичним життям Галичини. Першим і основним завданням історика стала підготовка та читання курсів університетських лекцій з історії України, які з часом лягли в основу багатотомної монументальної праці «Історія України-Руси». Іншим важливим напрямом його діяльності була робота в Науковому товаристві ім. Шевченка. В 1897 р. він офіційно очолив його, одночасно залишаючись головою історичної секції і археографічної комісії. Це був період інтенсивної наукової і організаторської діяльності М.С.Грушевського. Завдяки його старанням зросли фонди бібліотеки, почала випускати перші книжки друкарня, було засновано музей, створювались різні за напрямами наукові комісії. Найбільш вагомим досягненням товариства стала підготовка «Записок Наукового товариства» (під редакцією М.С.Грушевського в 1895-1913 рр. їх було видано понад 100 томів). Це було,по суті, універсальне наукове видання, сторінки якого надавались історикам, літературознавцям, фольклористам, мовознавцям, громадським діячам. Одночасно під редакцією вченого регулярно виходили джерелознавчі видання, зокрема чергові томи «Жерел до історії України-Руси», «Українського архіву», «Збірника» та ін., які відіграли важливу роль в подальшому розгортанні історичних досліджень. «Відколи, наслідком того повороту, що відбувся в історичних науках взагалі, – писав вчений у вступі до першого тому «Жерел до історії України-Руси», – головна вага перейшла з студіювання самих зверхніх фактів політичного життя в історії, взірцевих утворів в літературі на широкі висліди коло розвою культурно-громадського життя й його обставин, потреба розширення археографічних засобів дуже відчувалася в українсько-руській науці. Діяльності давнійших і новозаснованих російських і польських археографічних інституцій та видавництв на те не вистачало; не вважаючи на всі їх заслуги коло громадської й культурної історії України-Руси, маси матеріялів лежать невикористаними, а разом з тим зістаються без справедливого вияснення й освітлення часом навіть більші частини тієї історії». У зв'язку з цим археографічна комісія товариства розробила спеціальний проект, яким передбачалося видання літописних, правових, історико-літературних, історико-статистичних, історико-етнографічних пам'яток, а також документальних матеріалів з історії церкви, освіти, матеріальної культури українського народу тощо.

Практична реалізація цього проекту була покладена на вихованців історичного семінару й інших членів комісії, які вели величезну пошукову роботу в архівах Львова, Києва, Харкова, Варшави, Кракова, Петербурга, Москви, Відня та інших міст.

Значним був внесок М.С.Грушевського і в діяльність ряду інших науково-дослідницьких комісій товариства, які готували численні праці з історії права, етнографії, статистики, бібліографії. За його ініціативою з 1898 р. почав виходити «Літературно-науковий вісник», що відіграв важливу роль у популяризації наукових знань і відображав різні погляди на ті чи інші процеси в культурному житті України, особливо її західних регіонів.

Як голова Наукового товариства ім.Шевченка він постійно піклувався про підготовку плеяди молодих, талановитих вчених, які зробили значний внесок у розвиток українознавчих досліджень. Серед своїх учнів і послідовників М.С.Грушевський називає О.Терлецького, Д.Коренця, М.Кордубу, С.Томашівського, С.Рудницького, О.Целевича, Ю.Кміта, З.Кузелю, О.Чайківського, В.Герасимчука, О.Сушка, Ф.Голійчука, І.Джиджору, І.Кревецького, І.Крип'якевича та ін. По-різному склалися їх долі, різних світоглядних засад дотримувалися вони наприкінці свого життя. Але важливе інше – творчість кожного з них становила помітне явище в українській науці та культурі кінця XIX – першої половини XX ст.

У цей час М.С.Грушевський повернувся до своєї давньої мрії – написати книгу з історії України, яку він уявляв «короткою і загальноприступною». Реалізації цього задуму сприяв ряд обставин. У 1903 р. М.С.Грушевський одержав запрошення від Вільної російської школи в Парижі для читання курсу лекцій з історії України. На основі прочитаних лекцій вчений протягом літа 1903 р. підготував російською мовою «Очерк истории украинского народа», який, незважаючи на певні труднощі (видавці відмовляли у публікації у зв'язку з тим, що схема викладу матеріалу книги розходилася з офіційною), у 1904 р. побачив світ. Однак вчений не задовольнився лише цим варіантом. Захопившись українським і світовим мистецтвом, він, як пише, «став підготовляти видання ілюстрованої історії України, котре випустив потім, 1911 р., і воно мало великий успіх: протягом півроку розійшлось перше видання в 6 тис. примірників, і було повторене слідом, ще з більшою кількістю

ілюстраційного матеріялу». Книга користувалася великою популярністю серед читачів: у доповненому вигляді вона неодноразово перевидавалася у наступні роки.

Поєднуючи наукову роботу з культурно-освітньою, М.С.Грушевський зробив значний внесок у реорганізацію шкільної освіти в Галичині, відродження діяльності «Товариства любителів українського мистецтва» (1905), створення національного театру у Львові та організацію видавничого товариства.

Перше десятиріччя нового, XX століття внесло корективи в творче життя М.С.Грушевського. Певна демократизація всіх сфер життя в країні під впливом буржуазно-демократичної революції 1905-1907 рр. відкрила вченому можливість відвідувати багато міст Лівобережної, Слобідської та Південної України і розширити науково-організаційну діяльність. М.С.Грушевський виступає ініціатором переведення до Києва «Літературно-наукового вісника» та ряду інших наукових журналів. У 1907 р. під його керівництвом у Києві було засновано Українське наукове товариство, яке, незважаючи на труднощі, почало видавати «Записки УНТ» та журнал «Україна». Одночасно вчений розгорнув інтенсивну публіцистичну діяльність. Він друкує статті, присвячені тогочасним подіям в багатьох газетах та журналах (пізніше вони були упорядковані та видані окремими брошурами).

У роки, сповнені тривалої політичної боротьби і організаторської діяльності, М.С.Грушевський не забуває про популяризацію наукових знань. У 1907 р. він видав книгу «Про старі часи на Україні», де в популярній формі виклав основні події історичного минулого українського народу.

Перша світова війна докорінно змінила життєві і творчі плани М.С.Грушевського. З Карпат, де він перебував на відпочинку, вчений переїхав до Відня, а пізніше до Італії та Румунії. І нарешті у листопаді 1914 р. йому вдалося здійснити свої прагнення і повернутися до Києва. Але царські сатрапи зустріли його негостинно. Вони висунули проти нього безглузді звинувачення у шпигунській діяльності на користь Австро-Угорщини, заарештували його і, вчинивши принизливі допити, згодом відправили на заслання в Симбірськ і Казань. Лише завдяки клопотанню з боку Російської академії наук, він повернувся до Москви. Це дало змогу вченому знову зайнятися науковою роботою.

В період з березня 1917 до квітня 1918 р. М.С.Грушевський вів активну політичну діяльність як Голова Центральної Ради і перший президент УНР. В цей час він чимало зробив для відродження української державності, обгрунтовуючи свої погляди у ряді публіцистичних статей та державних документів, які відзначалисяпрагненням автора відобразити в них суть історичного моменту. Ці праці заслуговують нині серйозного вивчення.

Після гетьманського перевороту М.С.Грушевський відійшов від політичних справ. Деякий час він знаходився на нелегальному становищі у Києві, а з березня 1919 р. почався емігрантський період в житті вченого. Перебуваючи в Празі, Берліні, Женеві, Парижі та інших містах,він займався переважно науковою діяльністю: готував і публікував ряд наукових праць (в тому числі такі великі як «З історії релігійної думки на Україні», «Початки громадянства», «З починів українського соціалістичного руху: Михайло Драгоманів і женевський соціалістичний гурток» та ін.). За кордоном вчений організував також видання науково-політичних журналів та здійснював їх редагування. Тоді ж в Бадені, під Віднем, він зайнявся літературознавчими дослідженнями. Це було давнє захоплення М.С.Грушевського. За його визнанням, з того часу, коли він почав займатися наукою, «історія і література – людське життє і його відбитє в словесній творчості – однаково зробились предметом моїх інтересів».

Справді, більшість його наукових студій значною мірою торкалися також дослідження літературного процесу в Україні феодальної доби. Це яскраво видно на прикладі багатотомної «Історії України-Руси», де окремі розділи книг відбивали розвиток письменства і літератури в Україні. Але особливо докладно літературознавчі погляди М.С.Грушевського викладено в п'ятитомній «Історії української літератури» – другій монументальній праці вченого. Вірний своїм творчим принципам, він не пропонує читачам застиглі схеми та усталені висновки. За його словами, він хотів дати своїм читачам можливість «відчувати і зрозуміти все те багатство почуття і гадки, краси і сили, яке вложено і заховано в нашій літературній спадщині». «Історія української літератури» вже тоді привертала увагу читачів оригінальним підходом до висвітлення тематики, використанням фольклорного матеріалу, широким гуманістичним звучанням.

Перебуваючи в еміграції, М.С.Грушевський не поривав зв'язків з Україною. Він підтримував інтенсивне листування з діячами культури і науки, уважно стежив за подіями суспільно-політичного життя, що відбувалися на рідній землі. Поступово у нього визріли думки про можливість повернення на батьківщину. Після кількох років переговорів між представниками радянських властей та М.С.Грушевським йому нарешті дозволили в'їзд в країну (7 березня 1924 р. сім'я Грушевських була вже в Києві).

В Україну М.С.Грушевський повернувся уже як визнаний лідер в історичній науці. Він обирається академіком ВУАН (1924), очолює ряд комісій, секцій в системі академії, активно включається в її різнопланову діяльність, зокрема по виданню журналу «Україна», «Записок історично-філологічного відділу ВУАН», «Наукового збірника», «Студій з історії України», ряду збірників та окремих книг. М.С.Грушевський працює багато і плідно: наукові інтереси зосереджуються на науковій спадщині, концепціях та поглядах М.І.Костомарова, В.Б.Антоновича, П.О.Куліша, М.П.Драгоманова. Як і в Львові, навколо М.С.Грушевського гуртуються молоді, талановиті вчені (С.Глушко, А.Глядківський, М.Карачківський, С.Шамрай, В.Юркевич, М.Ткаченко, В.Новицький), які зробили свій внесок у розвиток історичної науки України. Визнанням великих заслуг Грушевського-вченого стало обрання його в 1929 р. дійсним членом Академії наук СРСР. Однак невдовзі ситуація змінилася. Лабети сталінщини не обминули і М.С.Грушевського. Навколо нього виникла атмосфера недовіри, а то й ворожнечі. Утворилася опозиція із числа політичних діячів та вчених, яка розгорнула проти нього систематичне цькування. В березні 1931 р. М.С.Грушевський змушений був залишити Київ і переїхати до Москви. Тут його заарештували (інкримінували участь у так званому Українському національному центрі), але через деякий час звільнили. Незважаючи на вік і стан здоров'я (він практично втратив зір), М.С. Грушевський продовжує багато працювати: відвідує архіви та бібліотеки Москви, займається літературознавчою роботою. Він був ще повний наукових задумів. Та все пережите дало знати про себе. 25 листопада 1934 р. під час лікування у Кисловодську М.С.Грушевський помер.

На смерть визначного вітчизняного історика відгукнулися із болем втрати його численні шанувальники. А газета «Правда», висловлюючи

тогочасну оцінку його діяльності, все ж називала його «видатним буржуазним істориком України». Велич зробленого ним тоді не спроможні були повністю замовчати офіційні кола. 26 листопада в республіканських газетах було надруковано урядову постанову, в якій зазначалося: «Зважаючи на особливі наукові заслуги перед Радянською Соціалістичною Україною академіка Грушевського М.С., Рада Народних Комісарів УРСР постановила:

Поховати академіка Грушевського в столиці України – Києві.

Похорон взяти на рахунок держави.

Для організації похорону утворити урядову комісію в такому складі: тт. Порайко (голова), Затонський, академіки – Богомолець, Палладін і Корчак-Чепурківський.

Призначити сім'ї академіка Грушевського М.С. персональну пенсію 500 крб. на місяць».

Відповідну постанову щодо цього питання прийняла також Президія АН УРСР. Нею передбачались передача у власність сім'ї Грушевського будинку, де вона мешкала, і створення комісії для вивчення величезної творчої спадщини вченого. М.С.Грушевський є автором близько 2 тисяч друкованих праць з різних галузей наукових знань. Безумовно, не всі праці вченого рівноцінні за характером, змістом, глибиною викладу матеріалу, ідейним спрямуванням. Серед них були роботи суто наукового характеру, фундаментальні твори «Історія України-Руси» та «Історія української літератури», і науково-популярні розвідки, рецензії та публіцистика.

Як учений-історик широкого профілю, що не обмежувався якоюсь однією галуззю історичних знань, М.С.Грушевський глибоко і всебічно розробляв практично всі періоди і проблеми не тільки вітчизняної, а й світової історії. Історію свого народу він завжди розглядав в органічному взаємозв'язку з історією інших народів і, насамперед, російського, литовського, польського та ін. Це, зокрема, стосується таких робіт, як серія праць «Про польсько-українські взаємини Галіції», виданих у 1906 – 1907 і наступних роках, розвідки про так зване східне питання, балканські війни та про далеке минуле історичних зв'язків народів (про грецькі колонії в Україні, рецензії на праці Ф.І.Успенського «Історія Візантійської імперії», М.Ростовцева «Скіфія і Боспор», «Эллинство и иранство на юге России» та ін.). Крім того, вчений написав ряд наукових

розвідок і, зокрема, узагальнюючу «Всесвітня історія в короткому огляді» в шести частинах. Перша частина задуманої М.С.Грушевським книги, що охоплювала період від початків людської цивілізації до XIII ст., вийшла друком у 1917 р. спочатку в Петербурзі і другим виданням 1917 р. у Києві. Цього ж року в Києві були видані друга та третя частини «Всесвітньої історії», що охоплювали відповідно XIII – XVI та XVII – XVIII ст. У 1918 р. у Києві були видані три наступні книги – четверта, п'ята і шоста, де історичні події викладалися до кінця XIX ст. По суті, це було перше подібне видання популярного курсу «Всесвітньої історії», яке отримав український читач своєю рідною мовою. Підхід до вирішення цього питання вчений декларував у передмові до видання. «Всесвітня історія тепер, – писав він, – все більше хоче бути історією всього людства, а не тільки деяких вибраних народів». Відзначаючи певні недоліки цього видання, пов'язані з фрагментарністю викладу, тогочасні рецензенти разом з тим писали, що книга М.С.Грушевського «має особливу вартість для сучасного становища наукового розвитку українського громадянства і може бути скористована широким колом читачів, яким вона допоможе зрозуміти цікаву та складну історію самої недавньої минувшини, котра так яскраво одбивається і на теперішніх таємничих по своїх майбутніх наслідках подіях».

У 1917-1918 рр. вийшли «Середні віки Європи» та «Старинна історія. Греко-римський світ». Цими виданнями М.С.Грушевський розпочав цикл книжок, призначених «для тих, які хотіли б потім поширити свої знання з історії». Рецензуючи працю М.С.Грушевського «Старинна історія. Греко-римський світ», В.Данилевич звернув увагу на деякі недоліки і все ж зазначав: «Я бачу в цій книжці ті самі талановитість і знання, що виявив у своїх творах з обсягу української історії наш славнозвісний історик України. Ця книжка буде гарним подарунком не тільки для читачів, що хочуть «поширяти свої відомості» про греко-римський світ, але й для наших українських шкіл. Можу тільки побажати поширення цієї книжки серед нашого громадянства».

Той факт, що М.С.Грушевський був одним з визначних представників вітчизняної історичної науки, визнавали практично всі – друзі і вороги, критики і послідовники. Так, «першим істориком України» називав вченого М.М.Покровський. Про те, що М.С.Грушевський був «найвидатніший український історик», писав академік В.І.Вернадський.

«Найзаслуженішим істориком України» назвав М.С.Грушевського академік Д.І.Багалій, підкресливши, що «ми вкупі з усіма, хто працює в українській історії, або хоч лише цікавиться нею, чи то в межах України, чи далеко поза її межами, дивимося на Вашу історію України, як на першу монументальну синтетичну працю, що збудована на основі Вашої власної схеми, відповідає вимогам європейської методології, підводить підсумок усієї попередньої української історіографії в її джерелах і розвідках і стоїть на рівні з аналогічними історіями інших народів».

Рівень праць М.С.Грушевського високо оцінювала наукова громадськість європейських країн. Наприклад, польський вчений, професор О.Брікнер писав, що «праця проф.Грушевського являється похвальним свідоцтвом учености й всесторонності українського автора, він цілком опанував незмірну літературу предмета, – археологічну, історичну, філологічну, перш за все російську, до цього часу запечатану для Європи семю печатями. Автор просто дивує нас своєю начитаністю, знанням найбільш спеціяльних, дрібних, не раз забутих праць російських і німецьких. А з тією казковою начитаністю іде поруч бистрота ума, самостійний суд, вироблена метода, – все це в мірі цілком не звичайній». Високо шанували М.С.Грушевського як видатного українського історика проф. Празького університету Я.Бідло, болгарський історик проф. В.Златарський та ін.

Величезний творчий доробок М.С.Грушевського – це складова і невід'ємна частина не лише вітчизняного, але й світового історіографічного процесу, в якому в другій половині XIX – на початку XX ст. панував позитивістський світогляд. Його представники поступово відмовлялися від традиційних схем та напрямів дослідження, переходили до вивчення соціально-економічної історії, прагнули заглибитися у внутрішню сутність історичних подій та явищ, ввести у науковий обіг та критично осмислити новий документальний матеріал. У контексті цих загальних закономірностей розвитку тогочасної історіографії і кристалізувались основні засади історичної концепції М.С.Грушевського. На відміну від своїх попередників (М.І.Костомарова, В.Б.Антоновича, М.П.Драгоманова, П.О.Куліша та ін.) вчений значно більшу увагу приділяв вивченню базисних явищ феодального суспільства, дослідженню його соціальної структури. Не випадково у

працях історика читач знайде величезний фактичний матеріал, що характеризує розвиток різних форм феодального землеволодіння, стан ремісничого виробництва, промислів, торгівлі, середньовічних українських міст і т.п.

Безперечно, найбільший масив наукового доробку вченого присвячений політичній та духовній історії України. Проте накопичення значного документального матеріалу, використання у творчому процесі досягнень археології, антропології, мово- та літературознавства дали можливість М.С.Грушевському перейти від висвітлення локальних сюжетів, опису діяльності окремих політичних, релігійних та культурно-просвітніх діячів до широкого зображення життя всього українського народу та ряду класово-станових груп населення (феодали, селяни, міщани, козаки). Разом з тим це не означало, що вчений ігнорував місце і роль видатних постатей в історичному розвої. На сторінках його праць міститься галерея визначних діячів, які репрезентували інтелектуальне середовище України того часу.

М.С.Грушевський не обминув і такого принципового питання, як полярність соціальних інтересів різних станових груп населення українського суспільства, їх боротьбу за свої права і привілеї. Більше того, соціальну напруженість, міжкласові конфлікти він пояснює комплексом причин, серед яких основне місце, на його думку, належало економічним факторам. Так, говорячи про Визвольну війну середини XVII ст., він писав, що «руховою силою сього великого перевороту була продиктована соціально-економічними умовами боротьба за визволення українських мас...»

Оцінюючи конфлікти держави і народу, історик віддає свої симпатії останньому. За словами вченого, він «був вихований в строгих традиціях радикального українського народництва, яке вело свою ідеологію від кирило-мефодіївських братчиків і твердо стояло на тім, що в конфліктах народу і власті вина лежить на стороні власті, бо інтерес трудового народу – се найвищий закон всякої громадської організації, і коли в державі сьому трудовому народові не добре, се його право обраховатися з нею». Ця авторська теза має принципове значення для розуміння ще одного аспекту концепції М.С. Грушевського-історика, а саме, правильного трактування народних мас в історичному процесі. За словами Д.Дорошенка, «Грушевський в своїй «Історії України-Руси»

мало цінить державні змагання українських князів та гетьманів і осуджує їх, поскільки ці змагання відбувались коштом соціально-економічного приборкання народної (сільської) маси й вимагали від неї жертв». Аналогічні думки містилися і в більш ранніх працях М.С.Грушевського, опублікованих в різні роки і в різних виданнях. Ця концепція в середовищі тогочасних істориків та громадсько-політичних діячів була сприйнята неоднозначно. Одні з них (М.П.Драгоманов) її не сприймали, інші (В.Б.Антонович) зустріли прихильно. Слід зауважити, що і в наступний час М.С.Грушевський продовжував дотримуватися своїх поглядів. Він, наприклад, критикував В.Липинського за його державницьку теорію та відповідні оцінки Б.Хмельницького і подій середини XVII ст. в Україні.

Звичайно, ці зауваження не характеризують всі грані історичної концепції М.С.Грушевського та запровадженої ним методики наукового дослідження. Розкидані на сторінках багатьох сотень різних за жанром, характером та спрямуванням праць авторські міркування, ремарки, наукові роздуми дають можливість простежити еволюцію думок вченого, його оцінки історичного процесу, вичленити принципи відбору документів та методику їх аналізу. Перед минулим і нинішнім поколінням істориків виникає постать видатного вченого-мислителя з величезним арсеналом знань, з своїм оригінальним баченням історичного процесу, якому звичайно притаманні і певний суб'єктивізм та загальні недоліки історіографії того часу. Проте велике наукове значення праць М.С.Грушевського полягає насамперед саме в широкому залученні і критичному опрацюванні ним величезної кількості джерел і у вірності науковим принципам, які він проголосив ще у вступній лекції у Львівському університеті 1894 р., заявивши, що він рішуче відкидає догматизм як неприйнятний для науки метод дослідження і вважає альфою і омегою історичного процесу – народ, який є «єдиним героєм історії з його ідеалами, змаганнями, боротьбою, поспіхами і помилками».Цього принципу М.С.Грушевський послідовно дотримувався у всіх своїх численних працях.

• **«Історія України-Руси» М.С.Грушевського.** Наукові та громадсько-політичні погляди М.С.Грушевського найбільш повно відбито у багатотомній «Історії України-Руси» (У 10-ти т., 13-ти кн. – К.; Львів, 1898-1936) – першому фундаментальному викладі історії

українського народу з найдавніших часів і до середини XVII ст. Широка джерельна база (крім вітчизняних, праця заснована на документах ряду зарубіжних архівів), врахування висновків своїх попередників, а також використання матеріалів суміжних галузей наук – археології, лінгвістики, соціології, фольклору, дали можливість автору створити багатогранну, далеко не однозначну, але разом з тим цільну наукову концепцію історії одного із східнослов'янських народів – українського. Навколо багатьох питань, порушених М.С.Грушевським на сторінках «Історії України-Руси», уже на той час точилися гострі суперечки, відбувались зіткнення різних поглядів. Не вщухають дискусії з цих проблем і сьогодні. Проте факт залишається фактом: «Історія України-Руси» – велике надбання української історіографії, своєрідний синтез історичних знань кінця XIX – початку XX ст.

Думка про підготовку синтетичної праці з історії України не була новою. Добре відомо, що біля її джерел знаходились такі визначні українські історики, як Д.М.Бантиш-Каменський, М.А.Маркевич, М.І.Костомаров, О.М.Лазаревський, О.І.Левицький, С.Т.Голубєв та ін. Поступово формувалась документальна база, вимальовувалась схема викладу матеріалу. Певними віхами на шляху до створення єдиної історії України стали дослідження за окремими регіонами Русі М.П.Дашкевича, Н.В.Молчановського, О.М.Андріяшева, П.В.Голубовського, Д.І.Багалія, М.В.Довнар-Запольського та ін. Однак М.С.Грушевський не просто підсумував уже відомий матеріал, а на широкій джерельній базі шляхом критичного аналізу творчої спадщини своїх попередників, на основі власної схеми і періодизації створив узагальнюючий систематичний курс історії України.

Будучи уже відомим ученим, М.С.Грушевський згадував, що над створенням «суцільної історії України» він почав вперше задумуватись ще у студентських аудиторіях Київського університету. Реалізація цієї думки стала, за словами історика, завданням його життя. Робота над першим томом тривала два роки (він вийшов з друку наприкінці 1898 р.). В кінці XIX – на початку XX ст. побачили світ наступні томи цього видання. Деяка затримка окремих книг була викликана різного роду обставинами – політичними подіями, читанням лекцій, від'їздом за кордон та ін. М.С.Грушевський продовжував працювати над «Історією» після повернення з еміграції в Україну. У 1928 і 1931 рр. у

Києві з'явилися дві частини дев'ятого тому книги. Десятий том було надруковано у 1936 р. уже після смерті вченого.

Окремі томи «Історії України-Руси» неодноразово перевидавалися за життя автора в наступні роки (перший том – тричі, другий, третій, четвертий і восьмий – двічі). У наш час повністю десятитомник М.С.Грушевського було перевидано у Нью-Йорку у 1954-1958 рр.

Як уже згадувалось, авторська концепція, покладена в основу «Історії України-Руси», відзначалась оригінальністю мислення і методу дослідження.

На відміну від пануючої в офіційній російській історіографії схеми розвитку історичного процесу за Карамзіним, Соловйовим, Ключевським, Погодіним М.С.Грушевський розробив власні підходи до вирішення цього питання. Загальні риси нової схеми простежуються у працях, датованих 1896, 1900, 1901 рр. (вони помітні вже в рецензіях на книги П.Мілюкова «Очерк по истории русской культуры. Население, экономический, государственный и сословный строй» (Спб., 1896. – Ч.1), збірника статей «Русская история с древнейших времен до смутного времени» (М., 1898. – Вып.1), монографії М.М.Ясинського «Лекции по внешней истории русского права» (Киев, 1898. -Вып.1). Але в узагальнюючій формі вона викладена у статті «Звичайна схема «русской» історії і справа раціонального укладу історії Східнього Слов'янства» (1904). Квінтесенцією авторських роздумів є думка про те, що «общерусской» історії не було й не може бути, як нема «общерусской» народності. Може бути історія всіх «руських народностей», кому охота їх так називати, або історія східного слов'янства. Вона й повинна стати на місце теперішньої «русской історії». Сама ідея про необхідність вивчення різних гілок східного слов'янства була плідною, як правомірним видається заклик до необхідності перегляду пануючої на той час погодінської теорії, яка розцінювала Київську Русь виключно як творіння великоруської народності. М.С.Грушевський запропонував інший шлях вирішення цього складного питання. По-перше, він категорично заперечує домагання Московської Русі на частину давньоруської спадщини, спадкоємцем якої, на його думку, є виключно «українсько-руська народність», оскільки вона створила Київську державу. По друге, М.С.Грушевський запропонував вивчати насамперед історію народу, а не держави, що обумовлюється її підпорядкованою

роллю з боку економічних, культурних і національних факторів. І, потретє, визнаючи «поважаннє до... першинства й важної історичної ролі» великоруської народності, він, як уже згадувалось, закликав вивчати історію «кожної народності (в тому числі української і білоруської. – Авт.) окремо, в її генетичнім преємстві від початків аж до нині».

Думки та ідеї вченого були реалізовані в процесі написання ним «Історії України-Руси», а також інших, як наукових, так і популярних праць. Слід відзначити, що ця схема стала органічною частиною наукової творчості групи істориків – послідовників М.С.Грушевського. Разом з тим уже тоді вона викликала заперечення з боку багатьох дослідників (особливо у питанні про етнічні процеси доби Київської Русі і ролі давньоруської спадщини в історичній долі трьох східнослов'янських народів).

Починаючи з 30-х рр., гострій критиці вона піддавалася в радянській історіографії, яка розглядала Київську Русь як спільну колиску російського, українського і білоруського народів.

Хронологічні рамки багатотомної «Історії України-Руси» охоплюють час від доісторичної доби і до кінця 50-х рр. XVII ст. В межах цього періоду на основі проблемно-тематичного принципу здійснено поділ матеріалу. Всі авторські думки та узагальнення грунтуються на відомій схемі розвитку історичного процесу, обнародуваній вченим, як згадувалось вище, в 1904 р. на сторінках наукової періодики. Вузлові моменти її було повторено в 1906 р. у передмові до другого видання «Очерка истории украинского народа» (Спб., 1906. – С.3-7), а також викладено у третьому виданні першого тому «Історії України-Руси». Більше того, після 1906 р.вчений навіть загострив окремі питання, більш широко і розгорнуто аргументував їх. М.С.Грушевський висловив сподівання, що «не мине ще повних десяти літ, а конструкція української історії як органічної цілості від початків історичного життя руських племен до наших часів буде здаватися таким же нормальним явищем, як десять літ тому здавалося (і тепер здається людям, які не мали нагоди над сим задуматися) оте вклеюваннє українських епізодів в традиціонну схему «государства Россійськаго».

Автор вважав за потрібне у своїх вступних замітках зупинитися на таких принципових питаннях, як з'ясування вживаної ним термінології, підходів до проблемно-тематичного поділу матеріалу і

розміщення його в окремих томах видання тощо. Звичайно, вчений не міг обминути питання географічного середовища і природних умов українських земель, колонізаційних процесів, які розгорталися впродовж віків, методики обрахунків чисельності населення і т.п. З'ясування цих питань дало автору можливість підвести читача до кращого розуміння загального процесу історичного минулого українського народу.

Своїм раціональним розкладом матеріалу, доступністю викладу і водночас серйозними науковими спостереженнями книга захоплює з перших же сторінок. Вчений прагнув на рівні тогочасних знань дати відомості з доісторичних часів: геологічної доби, льодовикового періоду, появи перших людей, їх побуту і господарських занять. Не менш цікаво викладено матеріал (знову ж таки в обсязі знань XIX ст.) епохи палеоліту та неоліту, бронзи і заліза. Характерною особливістю студій є історичний підхід до вивчення та викладу відомих фактів. М.С.Грушевський не замикається на специфічно археологічних відомостях, а прагне на їх базі зробити значно ширші узагальнення про рівень розвитку тогочасного суспільства. Так крок за кроком автор підводить читачів до висновку про те, що поступальний розвиток людських відносин обумовлював появу більш високих форм суспільної організації, поглиблення світоглядних уявлень і т.п.

Наступний масив матеріалу присвячений формуванню праслов'янської території, ареалу розселення народів, диференціації різних груп племен слов'янського світу і т.п. Звісно, на сучасному етапі розвитку археології, як і історичної науки в цілому, значного прирощення наукових знань, появи цілого ряду монографічних розробок уточнено, а то й переглянуто питання про розселення слов'ян, меж розповсюдження окремих культур, побут і звичаї автохтонного населення та його контакти з сусідами. Разом з тим спостереження М.С.Грушевського мають не лише історіографічну цінність, але й зберігають своє наукове значення як один із продуктивних підходів до вирішення проблеми етногенезу слов'ян.

Особливістю авторських роздумів над початками та майбутньою долею Київської держави є їх глибока науковість. Критичний підхід до вітчизняних літописів, вивчення інших джерел дали можливість М.С.Грушевському рішуче відкинути норманську теорію походження Русі. Держава, на думку вченого, виникла у слов'ян на власному

історичному грунті (водночас історик не заперечує «служебного значіння» варязького елемента «в процесі будови сеї держави»).

Наступні століття існування Київської Русі М.С.Грушевський прагне висвітлити у широкому загальноісторичному контексті. Як правило, через призму життя і діяльності перших київських князів, а згодом Олега, Ігоря, Ольги, Святослава автор змальовує внутрішню і зовнішню політику Русі, її взаємини з сусідніми племенами, Візантією, Хазарським каганатом, показує боротьбу з Степом. Тривалий і складний процес формування різних ознак Київської Русі як держави слов'ян завершився, на думку М.С.Грушевського, за часів князювання Володимира (980-1015). «Ми бачили... Володимира, – пише вчений, – в ролі політика, державного мужа в повнім значінню того слова – одного з видатнійших, і то не тільки в нашій історії. Протягом кількох років він відбудував розсипану руську державну систему. Він, далі, зв'язав сю слабко злучену систему земель династичним зв'язком, і се значно зміцнило її в порівнянню з попередніми часами» (Т.1. – С.505). Безперечно, в центрі авторської розповіді заходи Володимира щодо прийняття християнства. Цікаво, що, всупереч існуючим думкам, М.С.Грушевський показав тривалість цього процесу, який далеко не вичерпувався актом хрещення 988 р. Християнізація Русі відбувалася багато десятиліть як перед 988 р., так і після. Вона охоплювала різні верстви суспільства, торкнулася також і київської княжої династії (М.С.Грушевський наводить характерний епізод з хрещенням княгині Ольги). Важливо зазначити, що вчений прагне показати якнайширший спектр впливів нової релігії на всі сторони життя давньоруського суспільства. Підсумовуючи свої роздуми з цього питання, він пише: «Християнство було найважнішою складовою частиною візантійської культури, в певній мірі – і державного укладу Візантії, тож зближаючись до Візантії, запозичаючи від неї її інституції, її культуру, було зовсім природним і льогічним – приподобитись до неї і в сім многоважнім моменті, прийняти християнство. Бачучи в Володимирі визначного політика, трудно припустити, щоб він не розумів, бодай в якійсь мірі, яке многоважне політичне значіннє буде мати розповсюдненнє з княжої руки серед народів його держави з їх ріжнородними, але примітивними, слабо виробленими релігійними формами, релігії нової, культурної, з її багатим змістом, виробленими формами, міцною ієрархією, релігії, що

мусила б опиратись, як на свою підпору, на княжу власть і зв'язувати новим культурним узлом різнородні народи і області його держави. Розуміється, не маємо права при тім відкидати зовсім мотивів морального характеру: з того всього, що ми потім чуємо за Володимира, можемо вповні прийняти, що він сам стояв потім під щирим впливом нової релігії, але не можемо й ігнорувати сієї політичної сторони релігійної справи, навпаки – мусимо як раз з неї виходити» (Т. 1. – С.510). Ця авторська думка М.С.Грушевського стала своєрідним лейтмотивом, який пронизує всі сторінки книги, присвячені суспільно-політичному розвитку Київської Русі або характеристиці історико-культурного процесу того часу.

Особливістю цієї праці є її помітна персоніфікація. Історичний процес для М.С.Грушевського не закутий у соціологічні схеми, а сповнений живими людьми з їх емоціями і практичними діями. Читач зверне увагу на висвітлення блискучої політичної діяльності Ярослава Мудрого і його наступників, Володимира Мономаха та інших київських князів. Але вчений не механічно реєструє ті чи інші факти – він прагне осмислити історію, розкрити визначальні тенденції, пов'язані з новими умовами розвитку Київської держави. А вони, на думку історика, характеризувалися після смерті Ярослава «сильним, загальним розвоєм сього громадського – вічевого елемента, і головно в сих двох явищах: в проявах і повільнім завмиранню концентраційної енергії серед боротьби з змаганнями земель, та в розвою земського (вічевого) елемента і його комбінаціях з князівсько-дружинним» (Т.2. – С.51). М.С.Грушевський не обмежувався констатацією цієї істини. Він показує більш глибинні причини, які обумовили розклад єдиного державного організму Київської Русі, занепад значення її стольного града і т.п. До них поряд з політичними (формування нових князівських центрів) дослідник відносить економічні та колонізаційні процеси, які охопили Подніпров'я, скоригували розвиток напрямів торгівлі, спричинили відплив населення і т.п. «Те, що колись було вповні реальною державною звязею, – пише автор, – переходило на свідомість певної спільної політичної традиції, спільного права, спільної релігії, спільної культури. Розвій сього партикуляризму тільки в части стримували впливи більших державних центрів: старого Києва і молодших: Володимира (на Клязмі) і Галича; лучили часом поодинокі землі політичними зв'язками, але не могли

спинити розвою сього процесу: він розвивався далі, коли переривалися й ослаблялися концентраційні впливи там, куди вони сягали, і ріс неустанно там, куди вони не доходили» (Т.2. – С.129 – 130).

У контексті дальшого поглиблення своїх спостережень, конкретизації тих чи інших теоретичних узагальнень і висновків М.С.Грушевський здійснив короткий науковий огляд історії окремих земель: Київщини, Чернігівщини й Переяславщини, Волині та Побужжя, Галичини й Закарпаття (в авторській термінології – Угорська Русь). Побудовані, як правило, за однією схемою, нариси дають предметне уявлення про територію, населення, загальні тенденції економічного, суспільно-політичного і культурного розвитку. Зацікавленість читачів, без сумніву, викличуть також сторінки, присвячені історії Степу – його слов'янській колонізації, появі бродників, печенігів, половців, а пізніше монголо-татар і чорних клобуків.

Галицько-Волинську державу вчений розглядає як спадкоємицю і продовжувача історичних традицій, започаткованих ще у Київський період. Він пише, що ця держава «протянула... іще ціле століте по упадку Києва в повній силі традиції великодержавної політики, й життя, князівсько-дружинного режиму, суспільно-політичних форм і культури, виробленої Київської державою» (Т.3. – С.1). Цілком справедливо основну увагу автор звернув на політичний аспект подій, які розгорталися в західному регіоні протягом XIII-XIV ст.: взаємини князівської влади і боярства, боротьба за галицький стіл, відносини з іноземними державами – Польщею, Угорщиною, Золотою Ордою, Литвою. В центрі авторської розповіді – галицькі князі Роман і Данило, їх різнобічна діяльність, політичні плани та засоби їх реалізації. Яскраві та промовисті характеристики самих князів, навколо яких, як зазначалося, часто зав'язувався основний вузол політичної історії Галицько-Волинської держави. Автор далекий від їх ідеалізації та канонічного зображення. Так, наприклад, описуючи діяльність Данила Романовича, М.С.Грушевський говорить, що він «був князем визначним і досить талановитим. Ми справді мусимо дивуватися його витривалості, з якою він виборює свою вітчину, ріжносторонності й рухливості його діяльності. Але при тім усім він був тільки князем, – продуктом князівсько-дружинної політичної традиції, і над нею не підіймався анітрохи. В хвилях, коли зарисовувався й ломився в усіх

напрямах суспільно-політичний устрій, вироблений на основі князівсько-дружинній, Данило обертав тільки на всі боки заїженого князівського коника, даремно силкуючися в дипломатії знайти опору серед тих потрясінь, які переживала сучасна Русь, та простим терором приглушити ворожі князівсько-дружинному устрою сили, що серед сих потрясінь підіймалися...» (Т.3. – С.91). Змальовуючи далі основні напрями дипломатичної діяльності Данила, його конфронтацію з місцевим боярством, М.С.Грушевський писав: «Вибранець народній, підпираний громадою в боротьбі з боярством, він не сміє зближитися до сих мас – вони зістаються йому чужими; з боярством чує він себе далеко близше – по традиції. Його боротьба з народним автономічним рухом має глибоко трагічний характер і найліпше показує, наскільки він був сином минувшого, а не чоловіком будущини» (Т.3. – С.91).

Одночасно М.С.Грушевський не міг не відзначити того факту, що Галицько-Волинське князівство поступово потрапляло в орбіту політичних інтересів сусідніх держав – Литви і Польщі. Процес тривалий і складний, він мав, однак, досить добре визначену тенденцію, яка в основному концентрувалася на кардинальних змінах у політичному становищі та внутрішніх відносинах цього державного об'єднання.

У загальний контекст авторської розповіді логічно вписується ще один розділ, де схарактеризовано історичні умови розвитку Подніпров'я в другій половині XIII – на початку XIV ст. На відміну від пануючої в спеціальних працях думки про суцільне спустошення та запустіння краю після монголо-татарської навали (до речі, аналогічних поглядів дотримуються і деякі сучасні автори) М.С.Грушевський категорично твердить, що «татарський погром Бату не зробив українського Подніпров'я пустинею», що «головна роль в сій колонізаційній роботі все належала не прихожій, а місцевій людності, котра ніколи не вигибала до остатку» (Т.3. – С.147). Важливо, що вчений не обмежується лише деклараціями, а обгрунтовує їх величезним документальним матеріалом, взятим із вітчизняних джерел, зарубіжних хронік та ін.

Не менш експресивно написано сторінки політичної історії краю під владою монголо-татар. Згідно з спостереженнями вченого, на Київщині та Переяславщині суспільно-політичний устрій розвивався у напрямі поділу на дрібні міські громади; на Чернігівщині продовжувала існувати велика кількість дрібних князівств, що в мініатюрі нагадували

своїх могутніх попередників. Монголо-татарський погром не пройшов безслідно і для інших сфер життя Подніпров'я – істотно послаблюється економічний потенціал краю, спостерігається занепад церковно-релігійних та культурних традицій.

Але чи були традиції остаточно перервані? Відповідь вченого на це питання однозначна – ні, не були. При цьому, наголошував М.С.Грушевський, вони мали не локальний, а загальний характер і поширювалися на всі землі колишньої єдиної держави. Інтерпретуючи у руслі своєї схеми викладу матеріалу відомі факти, історик визнавав, що «з більшою обережністю й застереженнями, але все ж можемо, й повинні ми в недостачі користуватися зі вказівок і анальогій інших слов'янських, не українських земель, що входили в склад давньої Руської держави – бо й тут роспросторювався той самий державний устрій, те ж право, та ж культура, хоч і на відмінній етнографічній або культурній основі, отже, з деякими модифікаціями» (Т.3. – С.193). Ця теза М.С.Грушевського має принциповий характер і вказує на спроби автора відтворити не лише етноспецифічне, але й показати спільне, що об'єднувало різні відгалуження східного слов'янства.

Ці та подібні зауваження вченого перекидали своєрідний місток до висвітлення більш конкретних питань суспільно-політичної структури руських земель XI-XIII ст.: форм князівських взаємовідносин, ролі і місця з'їздів, діяльності віча, ієрархії князівської адміністрації, а також організації судової влади, війська, фінансів тощо. Окремо автор розглядає широкий спектр релігійної ситуації – показує стосунки руських митрополитів з константино-польськими патріархами, дає характеристику визначним церковним діячам, реконструює їх відносини з князівською владою тощо.

У вченого не було будь-яких сумнівів щодо існування в суспільстві окремих соціальних груп населення з своїми інтересами, колом обов'язків, певним місцем в громадській ієрархії і т.п. Він пише, що «тогочасна руська суспільність поділялася на три категорії: людей княжих або дружину, людей церковних – духовенство і просто «людей» – в тіснім значінню слова, людей, що становили властиву суспільність, громаду. Окрім того розріжнялися люди свобідні, несвобідні й півсвобідні, а серед свобідних люди «ліпші», або більші, люди менші, відріжнялися також люди міські – «гражани», і люди волосні, селяни.

Отже, була, певне, навіть досить значна диференціація, але виключивши границю, що межувала людей свобідних від несвобідних, ся диференціація не визначалася різкими границями, й поодинокі групи не відділялися неперехідними границями. Були то властиво класи людності, що розріжнялися родом занять і економічним становищем, а не стани в властивім значінню слова; станові привілегії й правні ріжниці існують тільки в зародках» (Т.3. – С.301).

Не можуть не викликати справжньої зацікавленості сторінки про духовне життя часів Київської Русі – розповіді про розповсюдження шкіл і книжності, феномен літописання, розвиток архітектури і живопису. Читач знайде колоритні замальовки сімейного укладу того часу, становища жінки, детальні описи та аналіз правових актів, які діяли у Русі. У цьому контексті автор знову особливу увагу звертає на значення християнської релігії як фактора, що сприяв прилученню східних слов'ян до світового культурного процесу. «В культурній еволюції Русі сих століть, – писав М.С.Грушевський, – фактом найважнійшим і найзначнішим своїми впливами і перемінами, счиненими в сій еволюції, було християнство із зв'язаними з ним культурними моментами» (Т.3. – С.401).

Наступний (4) том видання присвячений комплексу питань, зв'язаних із інкорпорацією українських земель і їх становищем у складі Великого князівства Литовського, а після Люблінської унії 1569 р. – королівської Польщі. В інтерпретації М.С.Грушевського це не однотипні політичні явища. Коли в першому випадку автор «Історії України-Руси» вказує на практично добровільне входження частини руських земель до складу Литви (разом з тим поряд з терміном «прилучення», «збирання» на сторінках книги вживається поняття «окупація»), то акт 1569 р. (до речі, як і напередодні – захоплення Галичини) вчений кваліфікує виключно як загарбницький. Весь історичний матеріал М.С.Грушевський викладає під кутом зору взаємозв'язаних проблем: по-перше, впливу українських земель на Литовську державу, і, по-друге, ставлення правлячих кіл Литви до традиційних суспільних структур, що існували тоді в землях Південно-Західної Русі. Щодо першого аспекту цієї проблеми, то автор цілком справедливо вказує на значний вплив, що справила Україна на державний і суспільний устрій, право, релігійну ситуацію, побут, писемність і т.п. у Великому князівстві Литовському. Це

дало М.С.Грушевському підстави говорити про «руський» характер Литовської держави.

Читач, очевидно, зверне увагу на той факт, що до оцінки другого аспекту питання М.С.Грушевський прагне підійти зважено, з великим науковим тактом. Майже до кінця XIV ст. литовські князі, керуючись принципом «ми старини не рушаєм, а новини не уводим», практично зберігали традиційні суспільно-політичні структури окремих українських земель. Симптомом нової лінії у політиці Литовської держави щодо України стало укладення Кревської унії 1385 р. «Так стався, – пише вчений, – перший розлом між елементами руським і литовським: ті були православні, сі стали католицькими, і разом з латинством і від культури руської стали відчужатися, а тісніше зближатися до культури польської» (Т.4. – С.181). М.С.Грушевський показує весь трагізм цієї політики як для етнічно литовських, так і руських провінцій держави. Запровадження католицького віросповідання, яке поступово ставало панівним, дало відповідний поштовх щодо зміни урядової політики в соціальній сфері. Православне населення крок за кроком втрачало свої позиції в економіці, політичному житті, культурі. На думку автора «Історії України-Руси», «така двоїстість, посередність політики литовських кругів, так само як і той етнографічно-культурний розлом в середині в. кн.Литовського, розуміється, мусили дуже сильно ослаблювати силу супротивлення проти польських окупаційних планів, і взагалі підтинали сили організму в. князівства, саму життєвість його» (Т.4. – С.184).

У загальну канву розповіді логічно вплітається ще одне питання, принциповість постановки якого не викликає жодного сумніву. Йдеться про проблеми спадкоємності давньоруських традицій у XIV-XV ст. М.С.Грушевський дотримувався тієї думки, що Велике князівство Литовське на паритетних засадах виступало таким же спадкоємцем політичних і культурних традицій Київської Русі, як і велике князівство Московське. Він пише, що «се були два політичні тіла зовсім анальогічні» (Т.4. – С.98). Згодом до вирішення цієї проблеми поверталися також інші історики – представники різних шкіл і напрямів. В радянській історіографії утвердилася думка про Російську централізовану державу, як єдину спадкоємицю Київської держави.

Коли ж в такому разі у висвітленні М.С.Грушевського намітилась переорієнтація української суспільної думки на бік Москви? Вчений датує

початок цього процесу досить впевнено – другою половиною XV ст. А «на переломі XV і XVI ст. існуванне такого нахилу виступило вже зовсім ясно» (Т.4. – С.183). На підтвердження цієї тези історик наводить численні факти переходу руських князів «з отчинами» в межі Московської держави, розповідає про «прилучення» Сіверщини до Росії, описує хід повстання М.Глинського (1508) тощо. «Супроти нахилу до Польщі магнатів литовських, – пише М.С.Грушевський, – українські та білоруські князі й пани шукали опертя в Московській державі, близькій їм релігією, історичними традиціями (бо ж вона представляла себе спадкоємицею давньої Руської держави) й сильно розвиненим аристократичним устроєм...»(Т.4. – С.338).

Але логіка розвитку історичного процесу невблаганно штовхала Литву на шлях створення унітарної держави з Польщею. М.С.Грушевський дав блискучий аналіз причин цього явища – соціальних, політичних і т.п. Не меншою аналітичністю відзначається оцінка самого акту Люблінської унії 1569 р., що, з одного боку, започаткував існування нової держави – Речі Посполитої, з іншого, узаконив загарбання більшості українських земель Польським королівством. За словами вченого, «прославлений пізніше як акт любові, братерства, пожертвування, в дійсності сей сойм (Люблінський. – Авт.) був ланцюгом насильств на чужих переконаннях, на чужих правах, довершених пресією державної власті й тяжких політичних обставин. Від початку він був засідкою на литовські стани, де в кожнім разі ultima ratio – королівська власть мала довершити то, чого не удалося б вимогти від Литви добровільно» (Т.4. – С.414-415). Характерно, що М.С.Грушевський далекий і від ідеалізації позицій противників унії. Він говорить про їх егоїзм, переслідування насамперед своїх корисливих інтересів і т.п.

Включення українських земель до складу нового державного організму означало, по суті, рубіжну віху на шляху їх історичного розвитку. Ця думка пронизує практично всі наступні розділи праці, присвячені як загальним проблемам суспільної еволюції, так і конкретним історичним питанням. Домінантною у цій частині праці М.С.Грушевського виступає думка про те, що в складі Речі Посполитої королівська влада «постаралася й звести до свого, польського взірця, українське житє. Се процес ламання й нагинання під польський ранжир історично-вироблених форм українських в сфері суспільній, політичній,

культурній. Процес закріпощення українського народу народності польській, не тільки в сфері культурній або політичній, але також і суспільній та економічній – повертання української людності в народність служебну, підданську, експльотовану» (Т.4. – С.4). Вчений виступає рішучим противником культуртрегерства польської шляхти в Україні, яке широко проповідували її ідеологи.

Наступні томи «Історії України-Руси» (Т.5-6) у логічній послідовності продовжують виклад основних подій історичного минулого українського народу протягом XIV-XVII ст. Широкий часовий діапазон дав можливість М.С.Грушевському не лише ввести у науковий обіг величезну кількість нового фактичного матеріалу, а, що важливо, відтінити якісні грані в еволюційному розвитку України. Вчений переконливо довів, що, незважаючи на панування іноземних феодалів, давньоруські традиції зберігалися не лише в суспільно-політичному устрої українських земель, але й простежувались у соціально-становій структурі суспільства, церковній організації тощо (зрозуміло, що історик бачив і їх хронологічну інтенсивність – значно більшу за часів панування Великого князівства Литовського та істотне зниження після 1569 р.).

В конкретно-історичному плані автор праці відтворює насамперед характерні особливості господарського та юридично-правового статусу панівних станів, і найбільшої соціальної сили тогочасного суспільства – селянства. Читач відчує весь динамізм цього суперечливого процесу – з одного боку, утвердження на вищому щаблі ієрархічної драбини привілейованого шляхетського стану, що мав значні земельні володіння, які захищалися системою феодальних прав, з іншого, селян, які поступово обезземелювалися, втрачали тягло, обтяжувалися податками і навіть панщиною, обмежувалися переходами, а згодом були остаточно закріпачені.

Не менш цікаві авторські спостереження над еволюцією інших станових груп населення тогочасного суспільства – міщанства і духовенства. Не з усіма висновками М.С.Грушевського можна погодитися (наприклад, з тезою про різко негативний характер магдебурзького права, яке запроваджувалося в українських містах), з окремих питань варто дискутувати, доповнювати або поглиблювати їх виклад. Але основне інше – вчений реконструював яскраву картину соціально-економічного ровитку українських земель напередодні

Визвольної війни середини XVII ст.: невпинне збільшення феодального землеволодіння, різке посилення експлуатації безпосередніх виробників, занепад міст, дискримінаційну політику польського уряду щодо ремісничого населення, заняття торгівлею і т.п.

Заміна давньоруських традицій на польські спостерігалась також в суспільно-політичному устрої України. М.С.Грушевський не обмежується лише загальними зауваженнями, а прагне показати цей процес у динаміці. Він висвітлює заходи польської адміністрації у напрямі ліквідації традиційних установ, що існували тоді на українських землях, та поступового впровадження державно-правових інституцій Речі Посполитої, аналізує структурну організацію нових органів влади і показує їх перші практичні кроки.

Проте, на думку вченого, на найпильнішу увагу заслуговує дослідження релігійних відносин, які «стають тим фокусом, в якім збираються політичні, національні, а навіть і суспільні змагання українсько-руської народності, і церковними гаслами покриваються потім змагання і течії в основні річи зовсім далекі від чисто церковних інтересів» (Т.5. – С.385). Цієї принципової тези М.С.Грушевський дотримується послідовно. Він далекий від того, щоб механічно відтворити лише фактичну сторону цього процесу (а зібраний і введений у науковий обіг матеріал справді величезний). Йшлося про те, що, як правило, за церковними, а часто і догматичними суперечками приховувались прагнення різних політичних сил, основний зміст яких полягав у формулі – бути чи не бути українському народові як окремій етнічній спільності. Укладена на Брестському соборі 1596 р. церковна унія до краю загострила релігійні суперечності. Вони виплеснулися на сторінки полемічних творів, на трибуну польського сейму, проникали в середовище парафіяльного духовенства та міщанства. «З насіння церковної незгоди, засіяного між Руссю, – пише вчений, – збирали овочі польонізм, католицтво і святкували свої тріумфи над Руссю, що падала все глибше і глибше. Український елемент відтіснявся все далі на далекі пляни політичного і суспільного життя» (Т.8. – С.15).

М.С.Грушевський висунув і всебічно обгрунтував тезу про всестановий, національний характер боротьби за збереження православного віросповідання. З релігією тоді ототожнювалася етнічна належність народу, релігійний фактор відігравав величезну роль у

формуванні національних почуттів, під його прапорами вели боротьбу західноукраїнське боярство, львівські міщани, пізніше селяни і козаки – учасники визвольних повстань. «Прапором релігійним заступається прапор національний, і під окликами інтересів релігії ведеться боротьба задля інтересів національних, політичних, з мотивів клясових і економічних» (Т.6. – С.301).

Релігія і культурно-національний процес, іноземне панування і духовний розвиток українського народу – коло проблем, які розглядає автор на наступних сторінках праці. На основі конкретних фактів вчений прагне відтінити нові тенденції, які з'явилися у розвитку шкільної освіти, побуту, літературного процесу і пісенної творчості, архітектури і живопису. В умовах наступу католицизму та уніатства поступове витіснення та нівелювання етнічних рис трималося виключно на силі польсько-шляхетської держави, оскільки «в сфері ж культурній Польща зіставалася задвірком Західної Європи не тільки без всякої тіни самостійності, але і без скільки-небудь живійшого культурного руху в сій сфері» (Т.6. – С.412).

Ознаки деякого пожвавлення інтелектуального життя у Речі Посполитій М.С.Грушевський пов'язує лише з проникненням ідей Реформації та гуманізму. В українських землях це проявлялося у позитивних впливах (щоправда, вчений застерігав від неприпустимості їх перебільшення) на розвиток письменства, перекладацької та друкарської справи і т.п. В шкільній освіті нові явища найбільш яскраво спостерігались в діяльності Острозької школи, яка, на думку М.С.Грушевського, перекреслила погляди ідеологів католицизму, «мовби при православній вірі, при слов'яно-руській традиції неможлива ніяка організована школа, ніяка освіта, ніяка наука» (Т.6. – С.487). Про високий інтелектуальний потенціал представників української науки та культури свідчила також культурно-просвітницька діяльність Острозького гуртка, всебічно описана автором книги.

Проте «острозький епізод» залишався справді лише епізодом у величезному дефіциті духовних потреб тогочасного суспільства, у боротьбі широких соціальних верств України проти наступу католицизму та уніатства. Українське магнатство, яке втрачало зв'язки з своїм етнічним корінням, було неспроможне організувати та повести за собою інші верстви населення. В цих умовах на арену політичної та національно-визвольної боротьби виходить так званий третій стан.

Вчений вважає, що саме міщани виступили тією суспільною силою, яка дала новий імпульс розвитку громадського життя в Україні. Він пояснює це об'єктивними причинами – обставинами міського життя, більшою згуртованістю, звичкою до організації, вищим порівняно з іншими категоріями населення освітнім рівнем. «І коли релігійні справи, – пише він, – дали те спільне конкретне гасло, якого бракувало до тепер до широкої організації ріжних українських груп, ріжних міст і територій, – ми бачимо, що якраз міщанство виявляє найбільше рухливості, енергії, організаційного руху; що то воно творить ті основні кадри національної (релігійної назверх) боротьби, коло котрих групується шляхта і духовенство» (Т.6.- С.260).

У цьому зв'язку М.С.Грушевський розглядає проблему створення братств – церковно-релігійних та громадських організацій українських міщан. Вчений високо оцінює їх вклад у розвиток культури й освіти та боротьбу проти національно-релігійної дискримінації з боку польсько-шляхетських органів влади. Разом з тим він не міг не відзначити іншого факту – обмеженості завдань та консервативності методів, за допомогою яких братства прагнули досягти поставлених цілей.

Одним із фундаментальних питань, яке поставив і розв'язав М.С.Грушевський на сторінках «Історії України-Руси», було питання виникнення та розвитку українського козацтва, його місця в історії українського народу. Не можна сказати, що вчений розпочав дослідження цієї проблеми на порожньому місці. У нього були такі видатні попередники і сучасники, як В.Б.Антонович, П.О.Куліш, М.І.Костомаров, І.М.Каманін, Д.І.Яворницький та інші вчені, що зробили значний внесок у вивчення цього явища в історії України. Однак М.С.Грушевський, віддаючи належне своїм колегам по перу (ця частина праці містить широку історіографію питання), знову повернувся до його дослідження. Він не пішов второваним шляхом, а знайшов своє бачення проблеми. Для цього вчений не лише зібрав, систематизував і послідовно виклав факти, а ввів у науковий обіг новий матеріал або дав оригінальне тлумачення відомих документів.

Яка ж авторська концепція виникнення та генезису цього суспільного явища? Відповідь М.С.Грушевського на це питання далеко не однозначна. Насамперед він прагне з'ясувати роль внутрішніх та зовнішніх факторів, які обумовили появу козацтва (до перших вчений

відносить посилення феодального гніту, який виштовхував з суспільного середовища різні верстви населення, передусім селян, до других – загрозу спустошливих вторгнень в українські землі з боку кочових народів – татар). М.С.Грушевський дотримується тієї думки, що козацтво – це продукт всього попереднього соціального та економічного розвитку українського народу. Своєрідним прототипом козацтва вчений в першу чергу вважає кочове населення степових районів періоду Київської Русі. По-друге, він дотримується «уходницької» теорії виникнення козацького населення, не заперечуючи однак ролі втеч селянських мас як соціального фактора, що сприяв зростанню чисельності козацтва (водночас М.С.Грушевський справедливо вважає, що в цьому процесі брали участь й інші категорії населення – бояри, міщани, дрібна шляхта). По-третє, за його спостереженнями козацтво пройшло тривалий еволюційний шлях у своїй історії. Виникнувши як явище побутове, воно поступово набувало нової якості, перетворюючись в окремий стан зі своїми правами та привілеями (вчений датує верхню межу цього процесу рубежем XVI-XVII ст.). Чим же притягувало багатотисячні пригноблені селянські маси України козацтво? Відповідь на це питання в інтерпретації М.С.Грушевського гранично лапідарна – особливий імунітет. «...Звільнення їх від всякої іншої, звичайної юрисдикції, – пише він, – і підданнє під виключну власть і юрисдикцію їх шефа було вихідною точкою для ідеї козацького імунітету, ідеї повного визволення козаччини від яких-небудь даней, повинностей, тягарів, від всяких обмежень домініяльною властю та загалом від усякої власти крім своєї козацької» (Т.7. – С.264).

В оцінці вченого місце і значення козацтва визначилися насамперед його репрезентативною роллю в історії українського народу та внутрішніми потенційними можливостями. Не випадково на сторінках праці читач неодноразово зустріне такі оціночні характеристики козацтва як явища, «що покривало... інші суспільні прошарки», мало «всенародне значення», було «носієм і виразником національних устремлінь українського народу», «речником національних змагань української народності» і т.п. Принциповою, на нашу думку, є авторська теза про конструктивну роль козацтва в різних сферах історичного розвитку України, яке всупереч політиці Речі Посполитої колонізувало

і освоювало територію «дикого поля», захищало рідну землю від вторгнень татарських орд і нарешті стало тим грунтом, з якого «наростала соціяльна опозиція українських мас і національна енергія українського елемента, що спасала від розкладу і загибелі українське житє» (Т.7. – С.271).

Кожна авторська думка підтверджена великим фактичним матеріалом. На сотнях сторінок праці М.С.Грушевський реконструює соціально-економічні передумови виникнення козацтва, відтворює основні риси козацької організації, побут і звичаї козаків, їх характер та уподобання. У цьому плані вчений окремо розглядає питання про виникнення та розвиток Запорізької Січі. Він оцінює створення цієї політичної та військової організації українського козацтва як виразну якісну грань на його еволюційному шляху. По-перше, це істотно розширило політичний світогляд всього козацтва; по-друге, вивело його на терен міжнародного життя; по-третє, Запоріжжя стало «огнищем козацької сили, солідарності, організованості. Відси йшла екстенсивна й організаційна енергія козаччини «на волость» (Т.7. – С.141).

Під цим кутом зору М.С.Грушевський відтворив яскраву, масштабну картину визвольної боротьби українського народу проти панування шляхетської Польщі (як правило, він її описує через призму дій козацьких загонів). Динамічно, наприклад, показано розвиток повстань кінця XVI ст. під керівництвом К.Косинського та С.Наливайка, детально висвітлено народні рухи 20-30-х рр. XVII ст. та ін. Ці розділи 7-го та 8-го томів видання привертають увагу не лише величезним фактичним матеріалом, колоритним описом подій та характеристиками конкретних історичних діячів, насамперед, запорізьких отаманів, але й своєрідними оцінками тих чи інших явищ історичного процесу. Окремі з них носять дискусійний (наприклад, про хаотичність рухів кінця XVI ст.) або занадто категоричний характер (теза про те, що нові елементи в діях козаків з'явилися лише після відновлення у 1620 р. православної ієрархії), а деякі цілком справедливі зауваження («в ряди козацтва увійшов елемент зовсім новий –

господарський, землеробський») залишились без достатньої аргументації. Проте всі вони несуть на собі карб глибокої оригінальності думок автора. Слід зазначити, що, вказуючи на появу широких політичних планів в середовищі козацтва (цей висновок М.С.Грушевський підтверджує фактами громадської діяльності П.Сагайдачного, підтримки кошем Війська Запорізького Київського братства та православної церкви і т.п.), вчений далекий від ідеалізації суспільно-політичного обличчя Запорізької Січі. У цьому зв'язку читачі знайдуть, безперечно, матеріали про заснування компромісних настроїв в середовищі козацької верхівки, помітних суперечностей між реєстровцями й так званими випищиками тощо. Історик звернув увагу і на той факт, що на окремих етапах розвитку визвольного руху загальнонаціональна справа боротьби за «грецьку віру» відсувалась на другий план і станові інтереси козацтва стали превалюючими.

Серед ряду фундаментальних проблем, порушених і розроблених М.С.Грушевським на сторінках «Історії України-Руси», особливе місце належить питанню про Визвольну війну українського народу середини XVII ст. (вчений дотримувався інших термінологічних принципів – він називає ці події «Хмельниччиною»). Авторська концепція цього складного явища викладена в ч.3. т.8-го й у двох частинах 9-го тому, що становить майже 2,5 тисячі сторінок друкованого тексту. Проте історик добре розумів, що до кінця розв'язати це багатогранне питання він не зможе (власне, таке завдання і не ставилось). Ось чому, повернувшись після тривалого часу до цієї проблеми (читач помітить, що ч.3, т.8-й і ч.1, т.9-й відділяє шестирічна перерва), М.С.Грушевський вважав за потрібне, крім загальнометодологічних міркувань (до речі, досить симптоматичних, коли врахувати його наукову діяльність вже в радянській Україні), викласти свої погляди на перспективи досліджень проблеми Визвольної війни. Серед них він виділяє необхідність розробки дипломатичної історії цих подій; відображення їх у фольклорній спадщині; підготовки серії політичних портретів діячів доби Хмельниччини; висвітлення історії державних установ та нових соціально-політичних інституцій, які виникли в ході війни. На жаль, ця програма вивчення подій Визвольної війни в Україні практично залишилася не реалізованою (за винятком хіба що ряду праць І.П.Крип'якевича).

Сюжет про Визвольну війну займає в книжці, по суті, самостійне місце (зрозуміло, що у випадку необхідності автор робить необхідні екскурси у минуле). Вчений аналізує комплекс причин, які обумовили цей могутній народний вибух (М.С.Грушевський називає Хмельниччину також «народною війною»), показує джерела формування та соціальний склад повстанського табору, описує військові битви, прагне оцінити найважливіші переговори різних політичних сил та зміст укладених відповідних договорів та угод тощо. Характерною особливістю цієї частини праці є широке цитування автором документів (часто у книзі вони мають цілком самостійне значення), підтвердження тих чи інших думок численними фактами.

М.С.Грушевський не применшує визначного місця подій середини XVII ст. в історії України – він вказує на визвольний характер війни, особливо підкреслює глибоку соціальну результативність, реконструює процес творення етнічної державності і т.п. Читач, звичайно, зверне увагу на авторську інтерпретацію двох вузлових питань цих подій – оцінку російсько-українських взаємовідносин середини XVII ст. і характеристику особи та планів гетьмана Б.Хмельницького.

Щодо першого аспекту цього питання, то слід зазначити, що М.С.Грушевський не заперечував широких об'єднавчих тенденцій, які існували серед різних верств українського суспільства протягом багатьох століть. Це проявлялося в орієнтації православного духовенства на Москву, в організації козацьких посольств до царя, численних спільних морських походів запоріжців і донців на турецькі фортеці тощо (щоправда, автор не ідеалізує ці відносини – він говорить, наприклад, про участь запоріжців в російсько-польських війнах на стороні шляхетських військ і т.п.). По висхідній лінії розвивалися російсько-українські зв'язки і в 1648-1654 рр. У праці читач найде значну кількість фактів, які підтверджують цю думку. Проте в своїх оцінках та інтерпретації документального матеріалу М.С.Грушевський не завжди був послідовним. Наприклад, навряд чи доцільно ставити на одну історичну площину як рівноцінні для Б.Хмельницького політичні сили царську Росію та султанську Туреччину, Кримське ханство або Молдавське князівство. Звичайно, типологія державних структур, зовнішні аспекти їх політики в середині XVII ст. багато в чому були подібні. Проте принципова різниця полягала в іншому – етнічних, мовних та релігійних факторах.

В оцінках вченим Переяславського договору і так званих Березневих статей 1654 р. читач знайде також чимало суперечливого. Визнаючи добровільність цього акту, М.С.Грушевський одночасно кваліфікує його юридично-правовий аспект то як протекторат, то як тимчасову угоду, то як військовий («мілітарний») союз.

Щодо наступного етапу взаємовідносин Б.Хмельницького з російським царем (1654-1657), то на відміну від своїх попередніх праць (зокрема, «Ілюстрованої історії України»), на сторінках «Історії України-Руси» М.С.Грушевський подає дещо інші оціночні характеристики. Описуючи динаміку та напрями їх розвитку, вчений в основному звертає увагу на суперечності, що виникали між обома сторонами, показує самодержавну політику царизму щодо України. Особливо велике обурення козацької старшини, на думку М.С.Грушевського, викликали контакти представників царської Росії з польськими дипломатами та їх сепаратні переговори про перемир'я. Проте ні в 1655, ні в 1657 рр. гетьман та його найближче оточення не виношували планів остаточного розриву з Москвою. Ця принципова теза міститься на багатьох сторінках праці (Т.9.- С.1252, 1255, 1498).

В характеристиці постаті, поглядів та планів Б.Хмельницького вчений прагнув до широких наукових висновків і глибоких історичних аналогій. В узагальненому вигляді вони викладені на сторінках розділу VIII другої частини т.9-го. Автор застерігає, що в процесі поглибленого вивчення документального матеріалу він змушений був відмовитися від деяких своїх попередніх поглядів, окремі з них переглянути або доповнити. М.С.Грушевський дискутує також з рядом вчених в особі представників української, російської і польської історіографії (В.Б.Антонович, М.І.Костомаров, П.О.Куліш,Г.Ф.Карпов, Ф.Равіта-Гавронський, Л.Кубаля, П.М.Буцінський, В.Липинський та ін.), показує сильні та слабкі сторони їх праць. На сторінках розділу читач знайде якнайширшу гаму оцінок діяльності гетьмана, від піднесених і цілком справедливих, до упереджених і далеко не схвальних. З окремими можна погодитися, інші – не приймати або заперечувати. Важливіше інше – це була видатна постать в українській історії, діяльність якої відбивала як загальнонародні, так і вузькостанові інтереси, яка зробила справжній прорив у формуванні соціальної політики, об'єднала в один повстанський табір найрізноманітніші суспільні сили, організувала та спрямувала їх на

повалення влади польської шляхти в Україні, стояла біля джерел створення Української держави.

З висоти XX століття можна бачити непослідовність і навіть половинчастість дій гетьмана, відзначати нелогічність окремих його вчинків, говорити про відсутність деяких ціннісних орієнтирів і т.п. Але всі оцінки потрібно узгоджувати з контекстом тогочасної доби – неоднозначної і суперечливої, де переплітались старі порядки і нові явища, де все ще панував середньовічний світогляд, але з'явились суспільні установки, характерні для XVII ст. В оточенні ворожих сил гетьману доводилось маневрувати, йти на компроміси, часто відмовлятись від своїх планів і задумів. Але генеральної лінії свого життя, глибокий філософський сенс якої полягав у звільненні рідної землі від ненависного іноземного гніту, Б.Хмельницький дотримувався до останнього подиху.

Десятий (і останній) том праці присвячений історії українських земель у 1657-1658 рр. Це був надзвичайно складний, спресований у величезну кількість різних за своїм характером та змістом подій час, коли руйнувалися старі суспільні уявлення та виростали нові соціальні сили, укладалися неоднозначні державні угоди, та на політичному горизонті з'явилася ціла низка історичних осіб, які в роки Визвольної війни затуляла могутня постать великого гетьмана. М.С.Грушевський на сторінках цього тому у висвітленні частини питань намітив лише наукові орієнтири (наприклад, надзвичайно цікаві його спостереження над процесом поляризації соціальних інтересів селянства і рядового козацтва та старшинської верхівки), інші розглянув більш глибоко і детально. Щодо останніх, то тут можна виділити дві групи проблем: по-перше, ті, що характеризують зміни у внутрішній ситуації в Україні, пов'язані із захопленням гетьманської булави колишнім генеральним писарем І.Виговським, і, по-друге, ті, які висвітлюють переорієнтацію нового гетьмана та його найближчого оточення у сфері міжнародній. Якнайтісніше пов'язані між собою, вони дають цілісну картину двох років життя України після смерті Б.Хмельницького. Читач знайде цікаві характеристики та оцінки найважливіших подій того часу – повстання під керівництвом полтавського полковника М.Пушкаря та кошового отамана Я.Барабаша, обставин укладення шведсько-української угоди та відновлення кримсько-українського союзу. Відтворено перші кроки

царизму на шляху ліквідації автономного устрою України, показано дипломатичну гру обох сторін, поступове наростання напруженості між гетьманською адміністрацією і царським урядом, яка вилилась у відкритий конфлікт і спробу ревізії рішень Переяславської ради 1654 р. Безперечно, в центрі авторської розповіді – висвітлення комплексу питань, пов'язаних з укладенням Гадяцької угоди 1658 р. між І.Виговським і польським королем. М.С.Грушевський прагне об'єктивно розібратися у причинах, які обумовили цей крок гетьмана та осіб із його оточення, аналізує зміст самої угоди, намагається передбачити безпосередні і більш віддалені наслідки для України в разі її реалізації. Принциповим і справедливим видається авторське твердження про те, що «Гадяцька унія – унія шляхетська, яка має забезпечити політичні впливи української шляхти, більше того – відреставрувати економічне і політичне посідання марних недобитків цієї соціальної верстви, вернути те, чим вона колись була або бажала бути» (Т.10. – С.372). Вчений оцінює угоду також як «цілком нежиттєздатну», а «ті, що трималися і проводили її, цією дорогою мостили собі стежки до повороту до коронних провінцій, – а не до нового державного українського будівництва... Мостив цю стежку Тетеря, мостив і Виговський, мостило багато інших» (Т.10. – С.375).

Зрозуміло, що коло наукових питань, порушених у багатотомній «Історії України-Руси», не вичерпується лише розглянутими на сторінках цього курсу лекцій. Воно значно ширше і різноманітніше. Окремі з них М.С.Грушевський висвітлював лише у постановочному плані (наприклад, про етнічну та суспільну свідомість різних верств українського народу), інші розробив більш глибоко і різнобічно. Науковою заслугою вченого було й те, що в процесі підготовки своєї подвижницької праці він залучив величезну кількість нового документального матеріалу, почерпнутого із вітчизняних архівів та архівосховищ зарубіжних країн. Ці документи не втратили свого значення понині і становлять надійну джерельну базу для створення наукових праць сучасними істориками.

Ще одна важлива особливість праці М.С.Грушевського – свої висновки та наукові спостереження вчений ніколи не вважав істиною в останній інстанції. Тому не випадково цілий ряд томів «Історії України-Руси» містить додатки у вигляді «Приміток», де автор прагне показати свою творчу лабораторію, вміщує якнайширшу бібліографію, дає

критичний аналіз спеціальної літератури, присвяченої різноманітним питанням вітчизняної історії. Для вченого це був один із важливих засобів визначення надійних орієнтирів щодо поглибленого вивчення окремих проблем історичного процесу в Україні.

Неупереджений аналіз тексту свідчить про те, що незалежно від часу, коли писався той чи інший том праці, і своєї політичної орієнтації, вчений прагнув до максимальної об'єктивності і дотримання принципів історизму у висвітленні історичного процесу.

Зрозуміло, що характеристика наукової концепції М.С.Грушевського не вичерпується лише фундаментальною працею «Історія України-Руси». Свої погляди на наступний період української історії (60-ті рр. XVII – початок XX ст.) він виклав на сторінках таких широковідомих популярних праць як «Очерк истории украинского народа», «Ілюстрована історія України», у багатьох наукових статтях та публіцистичних працях.

Фундаментальні праці М.С.Грушевського з історії України були на рівні світової історіографії. Незважаючи на дискусійність або застарілість окремих оцінок історичних подій, наукова спадщина М.С.Грушевського (насамперед «Історія України-Руси») має непересічне значення. До неї звертались і звертатимуться численні вітчизняні та зарубіжні дослідники. Праці історика спонукають до справжньої творчої роботи і нових наукових пошуків. Про широке визнання творчості М.С.Грушевського свідчить, зокрема, його величезне за обсягом листування з багатьма діячами науки і культури.

Праці М.С.Грушевського мали також велике політичне і громадське значення. В умовах національного гноблення і переслідування української культури з боку царського самодержавства, австрійської монархії, панівних класів Польщі вихід у світ історичних творів М.С.Грушевського справив значний вплив на активізацію національно-визвольного руху в українських землях, розчленованих державними кордонами. Вчений переконливо показав, що український народ пройшов довгий, складний і самобутній історичний шлях, вистраждав право на свою мову, етнічну культуру, власну державність. Вся творча спадщина вченого і нині вражає не лише глибиною наукового висвітлення історичного процесу, а й надзвичайною актуальністю її повчального змісту для сьогодення.

Історичні праці М.Грушевського були найвищим досягненням народницької історіографії. Але його «Історія України-Руси» вказала українській історичній науці нові проблеми й відкрила широкі й далекосяжні обрії. Українська історіографія перших десятиліть XX ст., спираючись на історичні традиції від часів Київської і Галицько-Волинської держави, через Козацько-Гетьманську державу, по-новому підходить до українського національно-політичного відродження. Основна традиція була державницька і вона стала провідною ідеєю новітньої української історіографії, визначивши весь її дальший розвиток.

• **Зародження української державницької історіографії.** Перші ознаки нового напряму позначилися ще в часи розквіту народницької історіографії. Поодинокі критичні думки проти панування народницького напряму прозвучали у працях М.Драгоманова та Ф.Уманця. Потрібні були нові історіографічні ідеї з питань української державності. Це й зробили В.Липинський і С.Томашівський, і саме вони стали основоположниками української державницької історіографії.

В.К.Липинський (1882-1931), досліджуючи на підставі багатого й здебільшого нового архівного матеріалу історію української шляхетської верстви та національно-політичні і культурні змагання XVI-XVII ст. («Шляхта на Україні», «Україна на переломі. 1657-1659», всього понад 200 наукових праць) присвятив головну увагу питанням складання української державності в часи Б.Хмельницького. У центрі історичних досліджень («Станіслав Михайло Кричевський», «Листи до братів-хліборобів») Липинського – новий, відмінний від концепцій М.Грушевського, В.Антоновича, польської та російської історіографії погляд на Хмельниччину як на процес будування української державності. Липинський вважає Б.Хмельницького

В'ячеслав Липинський

найбільшим генієм української політичної думки, свідомим будівничим української держави. На думку вченого, намір створити незалежну українську державу виник у гетьмана на самому початку Визвольної війни, а то й раніше. Без цього задуму, зауважує Липинський, сама справа Хмельницького була б неможливою.

Липинський відрізняв Переяславську умову від пізнішої переяславської легенди про добровільне прилучення України до Москви, що виникла, на думку вченого, під час зруйнування козацької державності й набула своїх ідеологічних форм за часів Мазепи. Звертаючись до тих дослідників, які вбачали в Переяславській умові легенду про добровільне «возз'єднання» Русі, він застерігає, що кожен, хто дотримується подібної думки, «мусить спершу доказати, що гетьман Хмельницький підняв повстання проти Польщі в ім'я прилучення України до Москви і, що Переяславська угода являється тільки формальним закінченням, послідовним скріпленням на папері отого ним задуманого діла. Але ж, розуміється, ніхто не може доказати того, чого не було». Липинський переконаний, що, підіймаючи повстання проти Польщі, Хмельницький не мав наміру прилучити країну до Москви, що Переяславська угода 1654 р. була для гетьмана таким самим випадковим союзом, зверненим проти Польщі і уладеним з метою визволення України з-під Польщі, якими були всі його попередні такі ж самі союзи з Кримом і Туреччиною. На думку Липинського, московський цар, ставши протектором України, мав давати останній військову допомогу проти Польщі і за цю допомогу отримувати від України певну щорічну грошову данину. Таким чином, учений трактує Переяславську угоду не як акт возз'єднання, а як міжнародний союз проти Польщі й татар, забезпечений формою протекторату, укладеного гетьманським урядом в ім'я українських державних інтересів.

В.Липинський у своїй концепції побудови української державності обгрунтовує необхідність п'яти основних підвалин, на яких вона має засновуватись: 1) аристократія; 2) класократія; 3) територіальний патріотизм; 4) український консерватизм; 5) релігійний етос.

Стабільність концепції Липинського базувалась на таких юридичних та економічних підставах: 1) гарантія недоторканості особи; 2) забезпечення права приватної власності на землю; 3) проведення

аграрної реформи; 4) гарантія об'єднання в українській державі всіх українських земель («До українських хліборобів»).

Майбутня держава, за Липинським мала спиратися на три незалежні форми влади: законодавчу, виконавчу та судову, які врівноважували б одна одну. Така влада за своєю суттю є надпартійною і не бере участі в партійних змаганнях.

Якщо Липинський бачив завдання новітньої української історіографії у відродженні традицій козацько-гетьманської доби, то С.Т.Томашівський (1875-1930), звертався до вивчення історії княжої України і дав їй оцінку в своїх книгах «Українська історія. Старинні і середні віки», «Вступ до історії церкви на Україні», «Джерела до історії України-Руси» та ін. Концепція Томашівського базується на трьох основних критеріях: 1) земля, тобто освоєння майбутніми українськими племенами територій, на яких вони проживали; 2) нація, тобто утворення її внаслідок відокремлення українських земель від великоруських після розпаду Київської держави і поступової сепарації Галицько-Волинського князівства; 3) становлення першої української національної держави – Галицько-Волинського князівства як завершення цих двох процесів.

Критерій «українська земля» Томашівський розуміє дещо інакше, ніж його попередники, зокрема М.Грушевський та інші українські вчені, які розглядали Україну як етнічну територію і саме з цих позицій інтерпретували історичні події, що тут розвивалися. Томашівський розглядає українську землю як географічну цілісність, ігноруючи тим самим етнічний характер окремих частин України. В своїх історичних дослідженнях він відштовхується не від певної землі, заселеної певним народом, який творить свою історію, а від географічного становища України, яке начебто само по собі творило історію української нації.

Як і Липинський, Томашівський виводить свою концепцію історичного розвитку України з огляду на вплив протилежних чинників, які мали вирішальне значення в історії українського народу: з одного боку, конструктивних, позитивних і творчих, а з іншого – деструктивних, негативних, руїнницьких. В його «Українській історії» ми постійно наштовхуємося на різко негативне ставлення вченого до будь-яких антидержавницьких та анархічних проявів, князівських міжусобиць та боярської анархії в Київській і Галицько-Волинській державах XII-XIV ст.

У збірнику статей «Під колесами історії» Томашівський акцентує увагу на слідуючих державницьких ідеях: 1) особлива роль Галичини та уніатської церкви в майбутньому державному творенні; 2) український консерватизм; 3) об'єднуюча національна ідея; 4) європеїзація українського руху з опорою на власні (особливо в Галичині) традиції. Тут же Томашівський вказує на основні причини втрати Україною своєї державності 1917-1920 рр.: 1) відсутність єдиної, спільної всім українцям національної державної ідеї; 2) відсутність політичної, економічної і культурної рівноваги між містом і селом; 3) політична гіпертрофія українського народу. Томашівський переконаний, що лише західноукраїнські землі зуміли зберегти в усіх історичних катаклізмах «український дух» завдяки своїй близькості до Заходу та опорі на церкву й державу.

Відродження Української держави 1917-1920 рр. відкрило широкі перспективи для розвитку української історичної науки. Наукові дослідження минулого України стали важливою державною справою. Заснування Української Академії Наук у Києві, українських університетів (Київ, Кам'янець-Подільський), Національного Архіву, Національного Музею, Національної Бібліотеки, розгортання наукових видавництв, – все віщувало українській історичній науці розквіт.

Великої популярності в цей час набула «Історія України-Руси» Миколи Аркаса, зредагована В.Доманицьким (вид. 1908, 1912, берлінське вид. 1922 р.), що її перевидається аж до останнього часу.

Загальне визнання здобули собі наукові і популярні курси Дмитра Дорошенка. Особливо цінним є «Огляд української історіографії» (Прага, 1923 р.), його університетський курс «Нарис історії України» (Варшава, 1932-1933 рр., у 2-х т.) й «Історія України 1917-23» (Ужгород, 1930-1932, у 2-х т.).

Широко розповсюджені були видання популярного курсу історії України Омеляна Терлецького та Івана Крип'якевича, Миколи Андрусяка та Бориса Крупницького.

Дмитро Дорошенко

Історик української літератури Сергій Єфремов видав низку капітальних монографій про письменників XIX ст. та кілька тисяч праць з історії українського літературознавства, в т.ч. фундаментальну «Історію українського письменства» (1911 р.), що лишається досі одним з основних підручників по даній темі.

Окупація України більшовицькими військами і поділ українських земель поміж чужими державами великою мірою змінили обставини не на користь української науки. Українські історики змушені були або емігрувати, або ж, залишаючись під владою радянського режиму, втратити цілком або частково можливості для вільних наукових досліджень. Все ж, навіть за таких несприятливих обставин, невмирущий дух української історичної науки не згас. Приймаючи і розвиваючи далі традиційну схему українського історичного процесу, науково обгрунтовану й оформлену М.Грушевським, і заповнюючи її новим ідейним державницьким змістом і духом, українські вчені в еміграції, в Галичині, і навіть на окупованій більшовиками батьківщині продовжують наукові дослідження, розпочаті в часи відродження української державності (1917-1920 рр.), й підносять її на новий рівень.

Рекомендована література

1. Ващенко В.В. Фактори формування історичної концепції в українській історіографії кінця XIX – початку XX ст.– Дніпропетровськ, 1998.
2. Грицак Я.Й. Формування модерної української нації: історіографія та історіософія проблеми.– К., 1996.
3. Дашкевич Я.Р. Стан і напрями джерелознавчих та історіографічних досліджень історії України (друга половина XIX – XX ст.): Доп. на здобуття наук. ст. докт. іст. наук.– К., 1994.
4. Заруба В.М. Постаті. – Дніпропетровськ: Україна, 1993. – С.3-73.
5. Кармазіна М.С. Ідея державності в українській політичній думці (кінець XIX – початок XX ст.).– К., 1998.
6. Коцур А.П. Українська національна ідея (вітчизняна державознавча думка XIX – початку XX ст.) // Науковий вісник Чернівецького ун-ту. Вип. 36. Історія.– Чернівці, 1998.– С.88-96.
7. Кузьмінець О. Михайло Грушевський // Історія України в особах: XIX-XX ст. – К.: Україна, 1995. – С.188-197.

8. Кухта Б. З історії української політичної думки. – К.: Генеза, 1994. – С.149-290.
9. Кучер Р.В. Наукове Товариство ім. Т.Шевченка. – К.: Наук. думка, 1992.
10. Лекції з історії української історичної науки другої половини XIX – початку XX ст.: Навч. пос. / Під. ред. В.В.Ващенка.– Дніпропетровськ: ДДУ, 1998.
11. Полонська-Василенко Н. Нарис історіографії України (історіографія XIX-XX ст.) // Історія України: у 2-х т.- К.: Либідь, 1992. – Т.1. – С.17-29.
12. Потульницький В.А. Історія української політології (Концепція державності в українській зарубіжній історико-політичній науці). – К.: Либідь, 1992.
13. Потульницький В.А. Нариси з української політології (1819-1991). – К.: Либідь, 1994. – С.17-25, 41-299.
14. Сергієнко П.П. Соборна Україна: від ідеї до життя. – К.: Знання, 1993.- С.22-48 (Розд. «Розвиток ідеї соборності в українській суспільно-політичній думці»).
15. Смолій В.А., Сохань П.С. Видатний історик України // Грушевський М.С. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн.- К.: Наук. думка, 1991. – Т.1. – С.8-39.
16. Солдатенко В.Ф., Сиволоб Ю.В. Витоки і передвісники української ідеї // Українська ідея. Перші речники (Кол. авт.) -К.: Знання, 1994. – С.5-25.
17. Українські історичні досліди на поч. XX ст. // Енциклопедія українознавства: в 3-х т.- К.: 1995. – Т.2. – С.402-405.

ІСТОРИЧНА НАУКА ТОТАЛІТАРНОЇ ДОБИ ТА ПОСТТОТАЛІТАРНОГО СУСПІЛЬСТВА

• Основні етапи розвитку історіографії історії України. • Утвердження догматичних теоретико-методологічних підходів в історичних дослідженнях та їх подолання. • Історіографія історії України 1920-х – першої половини 50-х рр. • Підпорядкування історичних досліджень політичному диктату: традиції політичної кон'юнктури і сучасність. • Історіографія історії України другої половини 1950-х -80-х рр. •Сучасний етап історіографії історії України: проблеми та перспективи розвитку.

• Основні етапи розвитку історіографії історії України. Вивчення історіографічних проблем історії України розпочалося ще в 1920-ті роки в умовах формування тоталітарної системи і триває сьогодні в нових політичних і соціокультурних реаліях незалежної Української держави. Слід відзначити, що історіографія історії України пройшла в своєму розвитку ряд етапів, які відрізняються масштабами і глибиною постановки проблем та їх теоретичного вирішення. Більше того, на різних історіографічних етапах розробка питань соціально-політичного життя в Україні 1920-х – 30-х рр. залежала від багатьох факторів: наявності

кадрів, оволодіння ними методологією наукового пізнання, накопичення матеріалу і джерел, рівня теоретичного осмислення досліджуваних проблем, впливу ідеології та політичної кон'юнктури на результати наукових розвідок.

Визначаючи етапи розвитку історичної науки в Україні, слід врахувати розширення дослідницької проблематики, використання джерелознавчих прийомів, ступінь розвитку демократії в усіх сферах суспільного життя, включаючи і галузь історичної науки, якісні зміни в організації і характері наукових досліджень. Тільки всебічно враховуючи об'єктивні і суб'єктивні фактори, які визначають в той чи інший час напрямки, розмах і рівень науково-дослідної роботи істориків, можна вірно визначити етапи розвитку історичної науки в цілому і окремих її проблем, зокрема. При цьому аналізувати названі фактори слід під кутом зору їх динаміки, з позицій історизму.

Такий підхід необхідний і для вирішення завдання періодизації історіографії історії України. Враховуючи сказане, на наш погляд, можна виділити три етапи в історіографії історії України. Перший – охоплює 1920-ті – першу половину 50-х рр.; наступний – другу половину 1950-х – 80-ті роки; сучасний – розпочинається з 1991 року.

Необхідно нагадати, що до початку 1990-х років існувала інша періодизація історіографії історії України, яка значною мірою визначалася існуючою тоді періодизацією історіографії історії КПРС та історії радянського суспільства. Саме тому історіографічним етапом виділявся період з середини 30-х до середини 50-х років, а так би мовити сучасний етап розпочинався з другої половини 50-х років або жовтневого (1964 р.) пленуму ЦК КПРС.

У другій половині 80-х рр. згадана періодизація історичної науки критикувалася і переосмислювалася дослідниками, а у наукових публікаціях неодноразово висловлювалася думка про необхідність її суттєвого уточнення. 30-ті роки, як відзначали вчені, не можуть вважатися гранню розвитку історичних знань, а переломним рубежем слід вважати середину 50-х рр. – XX з'їзд партії, рішення якого створили нову політичну атмосферу як у країні в цілому, так і в історичній науці, зокрема.

Вчені тоді дійшли спільної думки, що новий етап в розвитку радянської історичної науки розпочався з другої половини 1980-х років.

Проте в цілому нові підходи до періодизації радянського суспільства в той час були лише на стадії обговорення. На наш погляд, враховуючи ступінь нагромадження наукових знань, зміни в методології історичних досліджень та наукових парадигмах, доцільно вважати одним історіографічним етапом другу половину 1950-х -80-ті роки. І хоча в другій половині 80-х років робилися серйозні спроби наукового переосмислення історичних подій радянської доби, але вони так і не вийшли за рамки панівної тоді марксистсько-ленінської методології, концепції «оновлення соціалізму». Більше того, ця робота виявилася малопродуктивною в плані використання нових теоретичних і методологічних підходів. Тому виділяти самостійний історіографічний етап з другої половини 1980-х років недоцільно. Лише в нових умовах (після розпаду СРСР, утворення незалежної Української держави) розпочався досить інтенсивний процес переосмислення історії України в контексті перебування її в системі економічних, соціальних і політичних відносин тоталітарного суспільства. Отже, з 1991 р. бере свій початок новий або сучасний історіографічний етап.

• **Утвердження догматичних теоретико-методологічних підходів в історичних дослідженнях та їх подолання.** За 70 років у радянській історіографії утворився великий пласт історичної літератури, яка включає і проблеми історії України. Її називають феноменом радянської історіографії.

Щоб оцінити значення історичної спадщини для вивчення актуальних тем, дати об'єктивну оцінку працям істориків радянської доби, на наш погляд, важливо виявити характерні риси, основні тенденції і особливості розвитку історичної науки в умовах тоталітарної системи. Важливо проаналізувати її внутрішні закономірності розвитку, тематику, творчу лабораторію історика, вплив політичної кон'юнктури на зміст наукових досліджень тощо. А оскільки, як відзначав М.А.Барг, у кожному історичному явищі поєднуються три часові проекції – минуле, теперішнє і майбутнє, то це дозволяє зрозуміти, яким чином догматичні теоретико-методологічні підходи історичних досліджень 1920-х – 30-х років трансформувалися в історіографію радянської доби, породили певні традиції і стереотипи.

Радянська історіографія, вмонтована в тоталітарний механізм науки, переживала всі її труднощі і проблеми, наштовхувалася на ті ж

рифи партійної монополії на істину, що і вся наука в умовах радянської влади. Більше того, як відзначав дослідник М.Г.Ярошевський, «перед нами безпрецендентний в історії людської культури феномен репресованої науки. Об'єктом репресій виявилися не тільки учені, але й ідеї та напрямки в наукових установах і центрах, книгах і журналах, засекречених архівах».

І це відбувалося в роки, коли глобальні соціальні потрясіння XX ст. визначили потребу в осмисленні історичною наукою цих явищ, виявлення їх причин, характеру, глибини і масштабів. Стали розвиватися такі нові наукові напрямки як соціальна і історична психології, історична демографія, соціальна і економічна історія і т.д. Серед пріоритетних і найбільш актуальних проблем виявилися такі, як людина і суспільство, влада і маси, війна і революція, суспільство і держава. Ключовими словами в історичній науці ставали слова «компроміс», «конвергенція», «реформізм» та ін. Ішов процес розробки нових наукових категорій історичної науки, формування нових гуманітарних дисциплін.

В країні «перемігшого соціалізму», – як відзначає Ю.Афанасьєв, – проблема розуміння того, що відбувалося, ніколи не була серед першочергових. Її офіційним політичним лідерам (вони ж основоположники, провідні теоретики) зміст того, що відбулося і відбувалося був зрозумілий з самого початку і не викликав сумніву: в країні відбулася соціалістична революція у відповідності із законами, які відкрили Маркс і Енгельс, уявлення яких далі розвинув Ленін і більшовицька партія. Все завдання науки полягало в тому, щоб доказати те, що давно ніби-то було очевидним для її основоположників.

Але зневажливе ставлення до нових історичних реалій, догматичне припасовування їх до старої або модернізованої теорії мало свою ретроспективу. Так, свого часу Ленін на Конгресі комуністичних партій оголосив про закономірності соціалістичної революції, а потім, біля десяти років, історики шукали підтвердження цієї оцінки, аж доки після «пояснень Сталіна» не зрозуміли, що все сказане вождями не потребує ніяких підтверджень. Спочатку в країні було проголошено «побудову розвинутого соціалізму», а потім майже два десятиліття історики розмірковували над тим, що таке розвинутий соціалізм і коли він був побудований, доки після виступу чергового генсека не «усвідомили», що створене суспільство не мало «людського обличчя».

Ці загальні установки зумовлювали відповідну історіографічну проблематику, нову мову радянської історичної науки. «Формація», «процес», «клас», «партія», «революція», «закон», «марксизм», «пролетаріат» – ось основи історичного словника країни за «залізною завісою». Але найбільш поширеним терміном в радянській історіографії, починаючи з перших самостійних праць радянських істориків і до кінця 80-х рр., було слово «боротьба». Звідси формування магістральних тем історичних досліджень – історія класової боротьби, партії більшовиків, соціалістичних перетворень сільського господарства, індустріалізації, культурної революції і т. д. Проблеми ж людини – «гвинтика» тоталітарної системи – залишалася поза увагою дослідників.

Більше того, у 1920-х роках в радянській історіографії поширеною була підміна поняття «соціальний рух» поняттям «революційна боротьба». Тоді більшовицька схема історичного процесу орієнтувала істориків переважно на вивчення класової боротьби та її вищої форми – революційного руху. В даній схемі будь-які види насильницьких дій, виступів (повстання, заколоти, перевороти, заворушення, війни тощо) часто кваліфікувалися як революційні.

Особливо виразних форм досягло міфотворення щодо радянського періоду вітчизняної історії. Широко проголошена і розрекламована більшовиками «диктатура пролетаріату» виявилася не владою робітників у союзі з селянством, а деспотією більшовицької верхівки з її жорстким терором, а ради робітничих, солдатських та селянських депутатів перетворилися на слухняні знаряддя партійного диктату.

Популістські лозунги «влади рад», «диктатури пролетаріату», «союзу робітничого класу та селянства» були вигідними більшовикам для створення у народних мас ілюзії про захист їхніх інтересів, про народоправство. Насправді ж, трудівники вважалися «гвинтиками» в радянській тоталітарній системі.

В той час як марксистсько-ленінський підхід до історичного процесу закликав до протистояння «класу» проти «класу», ідея «дружби народів» кликала навпаки до єднання різних народів імперії, обидва ці суперечливі підходи до історичного минулого позначені примітивністю та однозначністю вираження. Складні соціально-політичні процеси не можуть вкластися в поняття «класу на клас», як і поняття «дружба народів» не відображує усієї різноманітності зв'язків між народами, тим

більше, що історичний досвід свідчить: були і дружні стосунки між народами, але були й протистояння. Проте останнє не вписувалося в однозначне ідеологізоване поняття «дружби народів».

За десятиліття тотального впливу партії на історичну науку, її «партійного керівництва» був сформований певний тип історика, який сприймав це керівництво як щось природнє і саме по собі зрозуміле. Більше того, склався тип активного історика-партійця, який бажав такого керівництва і відчував себе зовсім некомфортно без нього. Генеологія такої поведінки мала відповідні корені. У свій час, характеризуючи завдання червоної професури, М.М.Покровський відзначав: «ІЧП (інститут червоної професури) – виник у 1921 р. як знаряддя нашої партії на ідеологічному фронті... Ніяких ухилів у бік «чистої» науки інститут не допускає...».

Партія більшовиків і радянська влада потребували істориків, для яких політична доцільність була вагомішою, ніж історична правда. Цей стереотип закладався в основу професійної освіти, формування моральних якостей особистості. Історик міг вважатися фахівцем лише в тій мірі, в якій він відчував себе «бійцем партії». Останнє породжувало професіональні і моральні деформації спеціалістів.

Початок утвердження марксистсько-ленінської методології в історичних дослідженнях припадає на 1920-ті роки. Уже в Статуті Товариства істориків-марксистів, що було створене в 1925 р. говорилося, що його першочерговим завданням є наукова розробка марксистської методології історії; критичний аналіз сучасної літератури, який грунтується на марксистських засадах; ознайомлення широких мас з досягненнями марксистів в галузі історії.

Як бачимо, провідна роль в утвердженні марксистсько-ленінської методології належала історикам партії. Перша всесоюзна нарада з питань викладання ленінізму, історії партії та історії Комінтерну (1930 р.) націлювала істориків на подальше поглиблене освоєння ленінської теоретичної спадщини, консолідацію їх зусиль на розробку наукової концепції історії комуністичної партії.

Одночасно із освоєнням марксистської методології у 1920-х роках з'явилися перші узагальнюючі праці з історії партії, серед яких книги П.М.Лепешинського – «На повороті» (1922 р.), В.Бистрянського – «Вождь пролетаріату. Російська Комуністична партія» (1923 р.),

М.Ангарського – «Легальний марксизм» (1925 р.) та ін. В Україні вийшли в 1930-ті рр. роботи з окремих проблем історії більшовицької партії І.Жебровського, К.В. Сухомлина, М.Шувалова та ін.

Головним завданням історико-партійної літератури 1920-х – 30-х рр. було утвердження марксистської методології, ленінської концепції історії партії, яка виділялася в самостійну історико-партійну науку. У зв'язку з цим на Першій всесоюзній конференції істориків-марксистів М.М.Покровський зазнав нищівної критики за висловлену думку, що «історії партії як науки не існує». Принцип партійності утверджувався як керівний методологічний принцип у науковій роботі дослідників.

Важливою складовою розробки проблем історії більшовизму і утвердження марксистсько-ленінської методології 1920-х – 30-х рр. була ленініана. Перші популярні нариси і брошури про життя та діяльність Леніна були підготовлені Н.К.Крупською, Є.М.Ярославським, В.І.Невським, М.С.Ольмінським. У кінці 1920-х – на початку 30-х рр. з'явилися статті про ленінські прийоми творчості в галузі історії. На сторінках журналів «Большевик», «Историк-марксист» та ін. друкувалися праці В.Адоратського, В.Бистрянського, В.Кноріна та ін., де розкривалося значення марксистсько-ленінської методології для ідеологічної орієнтації дослідників.

Після утвердження культу особи Сталіна відбулися суттєві зміни в теоретико-методологічних підходах історичних досліджень. Особливо вони посилилися після проголошення Сталіна класиком і теоретиком марксизму-ленінізму. Слід відзначити, що таке сприйняття ролі Сталіна в розвитку теорії стало результатом довготривалої обробки суспільної свідомості та впертої боротьби. «На початку 20-х років, – як писав В.Логінов, – Сталін говорив про себе, що він «тільки скромний учень Леніна». Пізніше з'являється формула «Сталін – найближчий соратник Леніна». Щоб укласти все це в свідомість людей, довелося знищити не лише старі підручники з історії партії, спогади сучасників, але й фізично знищити тих, хто знав правду про стосунки Леніна і Сталіна. Тільки після цього Сталін був названий «Леніним сьогодні»,«великим продовжувачем справи Леніна».

Спроби представити Сталіна як найкрупнішого теоретика були зроблені вже в ході святкування 50-річчя з дня народження Сталіна в 1929 році. Потім вони посилилися в першій половині 1930-х років. Думка

про Сталіна як теоретика марксизму-ленінізму була висловлена в Тезах Інституту В.І.Леніна «Про вивчення історії ВКП(б)» [13], а також у статті В.В.Адоратського, який заявив: «Тов.Сталін – вождь ВКП(б), кращий і найвидатніший теоретик ленінізму.

З початку 30-х рр. канонізація Сталіна і проголошення його класиком набрала великого розмаху, що викликало, хоча й прихований, протест частини вчених і антисталінськи настроєних партійних працівників. У платформі «Групи Рютіна», зокрема, говорилося, що «партійний апарат і група оточуючих Сталіна кар'єристів і підлабузників уперто на всіх перехрестях трублять про те, що Сталін – великий теоретик і вождь, геніальний учень Леніна». У 1933 р. Сталін возводиться до рангу класика марксизму-ленінізму у загальнопартійних документах «Карл Маркс» (До п'ятидесятиріччя з дня смерті)» і «Тридцять років більшовицької партії (1903-1933)».

У 1934 р. у зв'язку з 10-річчям з дня смерті В.І.Леніна в Комуністичній академії відбулася наукова сесія. Але на ній у виступах М.Савельєва, Г.Кржижанівського, Е.Квірінга, Р.Вейсберга, Д.Лур'є вихвалялися заслуги Сталіна в соціалістичному будівництві, обгрунтовувалася теза про Сталіна – класика марксизму-ленінізму. Недивно, що в цей час історики взяли на озброєння тезу про те, що «Сталін є неперевершеним теоретиком марксизму».

На XVII з'їзді партії і після нього оцінка Сталіна стала хрестоматійною. В результаті возвеличування Сталіна, перебільшення значення його робіт для розуміння історії, набрало небачених раніше масштабів, що відобразилося на змісті публікацій історичного характеру. У зв'язку з цим відбувалося, по-перше, догматизація і універсалізація марсистсько-ленінської теорії, яка проявилася в ігноруванні того, що в інших умовах, ніж писалися праці класиків, вони втрачають своє значення. По-друге, відбувалася невиправдана переорієнтація вчених і наукових установ на дослідження «заслуг» Сталіна в розвитку теорії марксизму-ленінізму. По-третє, всі соціальні зміни і політичні процеси 1920-х – 30-х років розглядалися через призму ролі Сталіна в них як теоретика і практика.

Отже, у 30-ті роки під гаслом захисту історичної науки від ворожих елементів, які ніби-то чинили опір будівництву соціалізму на «теоретичному фронті», утверджується сталінський варіант

марксистсько-ленінської методології з його догматизмом та схематизмом, однолінійністю у висвітленні історичних явищ, який незмінно проіснував до розвінчання культу «вождя всіх народів» на XX з'їзді КПРС. Зміна підходів до марксизму як до загальної і єдиної методології в період сталінізму була неможливою. Фактично в працях з історії мова йшла лише про те, що значить по-марксистськи вирішувати ту чи іншу проблему. При цьому, починаючи з 20-х рр. і до кінця 50-х рр., теоретичне вирішення окремих дослідницьких проблем зводилося, по суті, до підбору необхідних цитат з творів основоположників марксизму-ленінізму або партійних документів, а вся практична дослідницька робота обмежувалася пошуком конкретних фактів для ілюстрації відповідних положень.

Більше того, до другої половини 50-х рр. питання про методологію історії не стояло перед радянськими істориками як практично значиме. Вважалося, що сталінська характеристика діалектичного матеріалізму в «Історії ВКП(б). Короткий курс» давала універсальну інтерпретацію не менш універсального діалектико-матеріалістичного методу, який може бути застосований у всіх галузях природничих, технічних і гуманітарних наук. Але після критики «Історії ВКП(б). Короткий курс» розпочалося переосмислення здавалось би цієї вічної істини. В рамках наукового семінару М.Я.Гефтера була зроблена спроба обговорити проблеми розвитку марксистської історичної думки в більш широкому контексті наукових уявлень XX ст., але адміністративним чином вона була призупинена. Це була остання спроба в радянський час вирватися за межі настанов партії, після якої розробка методологічних проблем науки зводилася лише до осмислення окремих питань.

У 1960-х – 80-х рр. вийшли спеціальні праці, присвячені методології історії, де розглядався цілий комплекс питань, які характеризували зміст і призначення методології історії і її основну проблематику. У них, зокрема, ставилися питання про субординаційне співвідношення історичного матеріалізму і методології, взаємозв'язок методології і методів наукової роботи, розкривався зміст «вимог загальнометодологічних принципів партійності та історизму», взаємозв'язку історії і сучасності та ін. З'явилися перші узагальнюючі праці з окремих аспектів марксистської методології історіографії. Помітним явищем, під кутом зору розширення проблематики

марксистсько-ленінської методології, стали праці М.В.Нєчкіної, особливо її статті з історії історичної науки, які були опубліковані в 1960-ті – 80-ті рр. Методологічні питання історії і історіографії все частіше ставали об'єктом вивчення в працях, присвячених розробці конкретних історичних та історіографічних проблем. З'явилися праці з методології історико-партійних досліджень.

Слід відзначити, що в цілому в радянській літературі з проблем методології існували єдині вихідні позиції щодо пояснення її змісту і значення для суспільних наук. В той же час існували деякі варіанти тлумачення ролі методології в системі знань, які можна звести до двох основних моментів. Перший, коли методологія розглядалася як сукупність методів або вчення про методи. У даному випадку ототожнювалися поняття «метод» і «методологія» які розглядалися як синоніми. Другий, коли методологію дослідники розкривали в широкому плані, як теорію історичного пізнання, застосування принципів діалектико-матеріалістичного світогляду до процесу пізнання і практики, реалізацію методів в процесі історичного пізнання, або дослідження методів, які застосовуються в усіх без винятку науках і виконують роль «керівного принципу» в науковому аналізі. В узагальнюючому вигляді другий варіант був висловлений П.В.Копніним так: «... від методу потрібно відрізняти методологію».

Деякі автори, зокрема, М.А.Варшавчик, припускалися думки про можливість виділити методологію в спеціальну галузь наукових історичних знань. Різні варіанти у визначенні поняття «методологія» зумовили появу нової думки щодо існування загальнофілософської методології і окремої (прикладної). У першому випадку вона розглядалася як сукупність загальних марксистсько-ленінських філософських принципів, які визначають напрямки і кінцеві цілі даного виду діяльності. У вузькому аспекті методологія визначалася як спеціальна дисципліна, завдання якої теоретично дослідити, що необхідно аналізувати, реконструювати, обгрунтувати методи відповідної дійсності.

Названі ідеї, висунуті дослідником О.І.Ракитовим, у певній мірі поділяв і В.О.Дяков, який спеціально вивчав проблему методології минулої і сучасної історії. Він зробив висновок, що методологію історії утворюють її загальнофілософська частина і прикладна методологія, які функціонують в нерозривній єдності.

Але згодом пошуки методологій окремих наук, в тому числі історіографії, їх варіантність були рішуче припинені під тиском наукових авторитетів. Так, академік П.М.Федосєєв однозначно наголосив, що в радянській науці історичний матеріалізм є загальною методологією для історичної науки. Продовжуючи цю думку, академік Є.М.Жуков відзначив, що діалектичний і історичний матеріалізм виступають універсальним фундаментом для історіографії, а її методологія – це одна із граней цього фундаменту. Дослідник А.І.Зевелєв в узагальнюючому вигляді підбив основні погляди П.М.Федосєєва з цього приводу: 1) методологія історіографії діє успішно лише в рамках єдиної марксистсько-ленінської методології; 2) лідерство методологічної функції філософії особливо проявляється тоді, коли вона знаходиться на рівні сучасних теоретичних розробок усіх наук, в тому числі історії і історіографії; 3) без філософсько-гносеологічного аналізу не можна досягти об'єктивності та істинності історіографії».

Історіографія доби соціалізму ставала «творчою силою», захисником «інтересів радянського народу», борцем за досягнення цілей соціалістичного і комуністичного будівництва з його «загальнодержавним і плановим розвитком науки». Історіографічні знання повинні були прирощуватися разом із боротьбою проти буржуазних фальсифікаторів та ревізіоністів. На історію історичної науки покладалися «відповідальні завдання» по вихованню комуністичної свідомості у молоді. Такі функції, наприклад, відводили історіографії автори узагальнюючої праці «Историография истории СССР. Эпоха социализма».

Що стосується принципів історичних досліджень, то в їх основу лягли все ті ж ленінські ідеї з його «Філософських зошитів». Обговорення велися перш за все навколо одного аспекту проблеми – скільки принципів необхідно запроваджувати, щоб претендувати на істинно марксистське дослідження. Відзначалася різна кількість варіантів – від трьох до сімнадцяти, але найбільш значимими вважалися принципи історизму, партійності і об'єктивності.

Ставилося питання і про співвідношення принципів партійності і об'єктивності. Зокрема, М.М.Маслов, П.М.Шморгун, О.І.Зевелєв відстоювали тезу про те, що в марксистській історіографії принципи об'єктивності і партійності синонімічні. (Див.: Вопросы истории КПСС. – 1976. – № 6,7,9).

В ході обговорення ряд дослідників, в тому числі М.М.Маслов, спробували черговий раз збудувати «китайську стіну» між ленінським і сталінським варіантами інтерпретації марсизму, між ленінською і сталінською методологією історичних досліджень. Хоча з наукової точки зору дана проблема була малопродуктивною, оскільки практично неможливо побачити принципову грань там, де її ніколи не було, разом з тим для конкретної історіографічної ситуації і подібні питання означали хоча б якийсь рух думки.

Аксіомою радянської літератури з проблем методології був абсолютизований історичний матеріалізм як методологія всіх суспільних наук. Методологія історичної науки розглядалася як свого роду конкретизація загального методу історичного матеріалізму. Або іншими словами, як система принципів і методів історичного дослідження, що заснована на діалектико-матеріалістичній теорії історичного пізнання.

Основою наукового пізнання історії була проголошена ленінська теорія відображення, згідно якій будь-яка форма свідомості відбиває реальну об'єктивність. Процес пізнання історії зображувався перш за все як вивчення конкретних явищ та фактів. Останні – факти-події – становили частину або фрагмент об'єктивної дійсності, який існував поза свідомістю людини. Оскільки будь-яка історична подія знаходила своє відображення в різного роду документах, які виступали як історичне джерело або факт-джерело, котре в силу свого походження було суб'ктивним, історико-партійні дослідники намагалися провести грань між достовірними фактами-джерелами і недостовірними. До перших, наприклад, вони відносили всі праці Маркса, Енгельса, Леніна, документи КПРС, а матеріали, що належали іншим політичним партіям, або «опозиціонерам», «ворогам народу» – недостовірними.

Таким чином, історична наука повинна була мати в якості вихідних матеріалів для досліджень лише «достовірні», «класово-рафіновані» матеріали, де нерідко окремі події вилучалися з контексту історичного розвитку, а суперечливі факти замовчувалися і, як результат цього, історичне минуле фальсифікувалося. Провідними принципами наукових досліджень виступали – принцип історизму і партійності, де останній розглядався частиною дослідників як синонім об'єктивності.

У багатьох методологічних роботах мали місце заклики до «сміливого наукового пошуку», «розгляду різних точок зору»,

«принципової критики» тощо. Але рамки наукового пошуку обмежувалися марксистсько-ленінською методологією, критикою немарксистських теорій та поглядів на історію. Розбіжності у висновках історичних досліджень в умовах панування марксистсько-ленінської методології були рідкісним явищем. Вони могли виникати лише в тих випадках, коли, наприклад, історична проблема зовсім не вивчалася і не мала оцінок в працях офіційних істориків і документах КПРС, або розглядалася лише частина проблеми і була відсутня її загальна оцінка; в результаті виявлення нових фактів, котрі «не були відомі партії під час оцінки нею подій».

Отже, різні висновки могли існувати, але в єдиних методологічних рамках, при умові якщо вони не суперечили загальноприйнятим концептуальним засадам. Вихід наукової думки за межі цих позицій наштовхувався на «класовий критерій – головний керівний принцип історіографічної критики».

Дослідник вітчизняної історії, в тому числі проблем соціально-політичного розвитку 1920-х – 30-х рр., був поставлений у такі методологічні рамки, коли у своїх працях мусив аналізувати теоретичне і методологічне значення праць класиків марксизму-ленінізму, партійних рішень, виступів керівників партії для розробки свої проблеми, характеризувати об'єкт і предмет дослідження тільки з позицій історичного матеріалізму. У науковій праці важливо було не лише розкрити теоретико-методологічне значення марксизму-ленінізму для дослідження теми, але і показати процес оволодіння істориком марксистсько-ленінськими принципами і методами дослідження, утвердження наукової концепції Маркса, Енгельса, Леніна. «Історіографічна істина» в радянській історіографії досягалася за формулою: істина – об'єктивне відображення історіографічних знань, зафіксованих в праці історіографа. А об'єктивність в історіографії, – як відзначав О.І.Зевелєв, – не дивлячись на «дію» суб'єкта-дослідника, досягалася класовою детермінізацією, відбиттям інтересів та ідей передового класу».

Перевірка достовірності тих чи інших історіографічних фактів і висновків в умовах монополії марксистської методології здійснювалася за двома критеріями: 1) «атестацією попередніх історіографічних знань» шляхом зіставлення їх з «сучасними досягненнями історіографії»; 2) за

допомогою «лакмусового папірця – класової, партійної критики, яка визначала надійність і достовірність історичних даних».

Великої шкоди історичним дослідженням наносив принцип партійності науки. Його розуміння полягало в тому, щоб дослідник підганяв свої висновки до духу і букви партійних документів, жертвуючи при цьому об'єктивністю, або оцінював історичні явища через призму інтересів революційного пролетаріату і «перемігшого соціалізму». І в першому, і в другому випадках історика штовхали на шлях апологетики результатів боротьби пролетаріату і «завоювань» соціалізму. Все це в кінцевому результаті протиставляло радянську і світову історичну науку, спонукало партійно-радянських дослідників до необ'єктивних звинувачень зарубіжних авторів у фальсифікації історії України. Насправді ж праці зарубіжних вчених в основному за своєю об'єктивністю стояли вище, ніж «класово витримані» твори радянських істориків.

Антигуманна, антидемократична тоталітарна система протягом десятиліть, відкинувши загальнолюдську мораль, виховувала істориків у ненависті, жорстокості, непримиримості, конформізмі. Комуністична методологія націлювала дослідників на те, щоб вони бачили в минулому досвіді лише «корисне» і «добре», орієнтуючи їх на «збалансовану» розповідь про «добре» і «погане». Це був час, коли, – як відзначає радянський філософ Є.В.Ільєнков, – сучасне зображувалося без протиріч як рушійної сили подальшого розвитку. В результаті – весь попередній розвиток зображувався як процес наближення до того ідеального стану, яким бачить себе сучасне. Все інше здавалося несуттєвим. В той час у розряд цього несуттєвого попадали ті конретно-історичні протиріччя, які пройдену ступінь породили і зруйнували.

Питання про конкретно-історичні протиріччя радянського суспільства, в т.ч. суспільно-політичного життя 1920-х-30-х рр. випадали з поля зору історичного аналізу. Тому історична думка фіксувала лише «видимий шар» тих змін, що відбувалися в суспільстві, часто замикаючись на описовості і коментаторстві. Іншими словами, процеси, які знаходилися на поверхні, свідомо абстрагувалися від їх глибинних коренів. На основі синтезу «фактів», що лежали на поверхні, філософи і соціологи, робили наукові «узагальнення».

Не дивлячись на задушливу ідеологічну атмосферу застійних часів, уже в 1981 р. дослідники В.Ж.Келле і М.Я.Ковальзон запропону-

вали більш ефективні шляхи використання принципів матеріалістичного розуміння історії як методології пізнання суспільного життя. Її зміст зводився до трьох методологічних аспектів.

Перший – аналіз розвитку суспільства як матеріального природньоісторичного, тобто закономірного і незалежного від волі і свідомості людей процесу. Другий – вивчення історичного процесу як результату діяльності людей. Тут досліджується і пояснюється сам суб'єкт історичної творчості, його діяльність і результати, а також способи їх включення в загальний хід розвитку суспільства. Третій – аналіз історичного процесу під кутом зору діяльності людей і пізнання людини як продукту історії. Такий підхід дозволив авторам виділити коло методологічних проблем, які відносяться до вивчення залежності людини від суспільства, розглядати саму історію під кутом зору розвитку людини. В цьому плані автори прагнули виявити «зміст» людської історії та її «таємниці». Іншими словами, дослідники уже в так званий «застійний період» актуалізували проблему «людського виміру» історії , який стане активно розроблятися у науковій літературі 1990-х рр. Проте це були лише перші спроби нового підходу до висвітлення проблем методології.

В умовах ідеологічної монополії партії в історіографії соціальних змін і політичних процесів 1920-х – 30-х рр. домінував формаційний підхід, який, по-перше, схематизував минуле, ігнорував надзвичайну різноманітність і складність реальних історичних процесів, поліваріантність шляхів і способів розвитку різних країн і народів; по-друге, перебільшував значення економічних (об'єктивних) процесів в історії; по-третє, приділяв основну увагу класам-антагоністам, їх взаємній боротьбі, не дооцінюючи інші соціальні сили (національні, групові, вікові і т.д.), а також їх ментальність.

На рубежі 1980-х – 90-х рр. в процесі перегляду старих методологічних підходів радянські вчені все більше стали звертатися до можливостей нового, цивілізаційного підходу до вивчення історії, наріжним каменем якого виступала людина – єдиний творець історії. «Іншими словами, – пише в цьому зв'язку професор М.Барг, – концепція цивілізації, включає як об'єктивний (формаційний), так і суб'єктивний (антропологічний) аспекти процесів історії, вперше відкриває можливість побудови власне історичної методології, яка дозволяє розрізняти не тільки протистояння суспільних класів і груп, але і сферу

взаємодії на базі загальнолюдських цінностей; не тільки прояву соціальних антагонізмів, але і галузь соціально-культурного консенсусу; не тільки роль перервності, але і роль континуітету в історії; не тільки роль революції знизу, але і роль революційних за своїм змістом реформ зверху». Цивілізаційний підхід дозволив розпочати роботу по концептуальному переосмисленню раніше заідеологізованих сторінок нашої історії і подоланню однобічності у висвітленні тих чи інших проблем.

В історичній науці було започатковано вивчення історії немарксистських політичних партій, які раніше однобічно представлялися в радянській історіографії, що дало можливість вийти на проблему історичних альтернатив, пов'язаних перш за все з роллю суб'єктивного фактора в історії.

Дослідниками П.В.Волобуєвим, Г.А.Бордюговим і В.О.Козловим були запропоновані як перспективні напрямки суттєвого поглиблення історичного аналізу метод «альтернативних ситуацій». Він полягав у тому, щоб концентрувати творчі зусилля дослідників навколо критичних моментів суспільного розвитку, розглядаючи історію з позицій діалектики можливого і дійсного, теоретичного і конкретно-історичного обгрунтування інваріантності історичного процесу, розкриття потенціальних можливостей минулої дійсності, а отже, і можливостей сьогоднішнього дня. Мова йшла у даному випадку не про фантазування за принципом «що було б, якби ...», характерне для буденних розмірковувань, а про розкриття на матеріалі конкретної історії реальної діалектики об'єктивних умов і суб'єктивного фактору в поворотні моменти суспільного розвитку. Такий напрямок методологічних розробок звертав увагу дослідників перш за все на «стики» між періодами радянської історії, де найбільше «приховувалися» протиріччя розвитку. Це одночасно значно підвищувало роль історико-психологічних досліджень, аналізу «людського виміру» історії.

Важливою, на наш погляд, теоретико-методологічною проблемою історіографії є суб'єкт дослідження – особистість вченого. Історик не може розглядатися абстрактно, безвідносно до соціальних відносин, оскільки він сам виступає «продуктом» певної історичної епохи. Оскільки радянський історіограф працював в умовах тоталітарної системи, то його праця була детермінована цією системою, вона

визначала його методологічні орієнтири, характер висвітлення історичних процесів, мотивацію наукової діяльності.

Важливим методологічним аспектом, який допоможе зрозуміти місце і роль історика в тоталітарній системі, розкрити його справжній портрет радянської доби є дослідження його творчої лабораторії. Під кутом зору сьогоднішньої оцінки цього багатогранного історіографічного явища важливо усвідомити таку істину: їх результати наукової роботи могли претендувати на істину тільки при умові, що і шляхи, які ведуть до цих висновків, були істинні. Ці шляхи – пошук і використання історичних джерел, принципи і методи, якими користувався дослідник, політична характеристика установ, де працював учений і т.д. Політизація науки, марксистсько-ленінська методологія і обмежений доступ дослідників до архівних джерел створювали той «хибний шлях», який неминуче приводив до неістинних результатів історичних досліджень радянської доби, відступу від історичної правди щодо подій 1920-х – 30-х рр.

Однією із методологічних проблем, з якою постійно має справу історик, є взаємозв'язок і взаємовплив наукової історії та буденної. Буденна історія має свої особливості. Це наявність стійких стереотипів, переважання емоційних елементів над аналітичними, схильність до спрощених причинно-наслідкових зв'язків у трактуванні тих чи інших подій і явищ, їх персонофікація.

Серед старшого покоління наших співвітчизників можна зустріти позитивні думки щодо періоду тоталітаризму, де в якості одного із головних аргументів є спогади про «сталінський порядок», який у свідомості цих людей протиставляється сучасному хаосу. У даному випадку ми маємо справу із спогадами взагалі та «усною історією», зокрема: існуванням ретроспективних оцінок під впливом не лише минулого досвіду, але і сьогоднішнього дня.

На превеликий жаль вітчизняна історіографія немає традиції вивчення «історії повсякдення», тому дослідження особливостей формування масових історичних уявлень на матеріалах України знаходиться в зародковому стані. В той час на Заході такий досвід вже існує. Наприклад, на початку 1980-х рр. у ФРН під керівництвом професора Л.Нітхаммера був здійснений унікальний проект по вивченню повсякденного життя німців Рурської області в 1930-ті – 60-ті роки, а

через деякий час аналогічне дослідження було проведено у Східній Німеччині.

Дослідження з соціальної психології показують, що більшість людей схильні оцінювати своє життя, особливо період молодості, з відносно позитивними результатами. Особиста історія завжди емоційно прикрашена, оскільки це обов'язково історія почуттів, хвилювань, вражень. Оцінка історичних подій безпосередньо пов'язана з тим поколінням, яке було їх свідком. Наступне покоління, яке не було свідком подій, буде судити про них не за власним досвідом, а довіряючи (чи не довіряючи) досвіду попередніх. Але і в першому і в другому випадках в основі будуть лежати образи і схеми, які відносно закріпилися в свідомості. При переході від одного покоління до іншого ця інформація засвоюється не в результаті аналітичної роботи, а готовими інформаційними блоками. Ці блоки відносно стійкі, а інформація закладена в них, з великими труднощами підлягає переоцінці. Більше того, така оцінка стає можливою при умові, якщо нові знання не суперечать особисто пережитому досвіду. Утворюється ніби «кристалева решітка» пам'яті, яка перетворює нові факти і знання відповідно до наперед заданої програми. З цими особливостями масової свідомості пов'язані труднощі взаємовідносин професійної історії і історії повсякденної.

Це складне явище спостерігалося у нас на рубежі 1980-90-х рр., коли повсякденна історія заповнила той вакуум, що утворила професійна історія. Масова історична свідомість (повсякденна історія) в силу особливостей своєї організації не може сприйняти ідею багатомірності і багатозначності історичного процесу, не розділяючи його при цьому на «чорні» і «білі» часи. Більше того, вона впливає на історичну науку, особливо, коли мова іде про причинно-наслідкові зв'язки в історичних процесах, коли знову і знову ставиться питання «хто винен?» Таку картину можна спостерігати не лише в дослідницькій роботі, але й у практиці викладання історії в вузах і школах.

Отже, одним із актуальних завдань залишається вивчення історії повсякденного життя українського народу в 1920-ті – 30-ті рр., особливостей його відображення в масовій історичній свідомості, а також розкриття механізмів взаємовпливів наукової і буденної історії.

Вивчення проблем соціально-політичної історії, в тому числі 1920-х – 30-х рр., важливе під кутом зору удосконалення методології

історичного пізнання. На прикладі переломного етапу історії цих років можна простежити взаємозв'язок часового ланцюга: минуле – теперішнє – майбутнє, взаємозумовленість подій, стійкість традицій і стереотипів. Оскільки історична свідомість поєднує всі три модуси історичного часу – минуле, теперішнє і майбутнє, то її важливими компонентами виступають історичний досвід і уроки історії. Ці дві категорії випливають із спроб знайти в минулому зразки для наслідування (позитивний досвід) або способи уникнути раніше допущених помилок (негативний досвід), визначити оптимальні для суспільства методи вирішення соціальних завдань, аналогічно тим, які вже вирішувалися в історії.

Вивчення досвіду минулого допомагає здійснювати соціальне прогнозування. Уважне вивчення генезису історичних процесів і характерних їм провідних тенденцій, дозволяє заглянути в майбутнє, вибрати оптимальну альтернативу розвитку. Ще Гегель в «Лекції з філософії історії» відзначав, що історія вчить, що народи і уряди ніколи нічому не навчилися з історії і не діяли згідно уроків, які можна було б з неї взяти. Проте історик В.О.Ключевський у зв'язку з цим зауважив, що якщо це навіть і правда, то вона історії не торкається. Не квіти винні, що їх сліпий не бачить. Історія вчить навіть тих, хто у неї не вчиться. Вона їх проучує за невігластво і зневажливість. Хто діє поза нею або наперекір їй, той завжди в кінцевому підсумку буде жаліти за своє ставлення до неї.

Писати історію, яка б відповідала потребам демократичного суспільства, можна тільки на основі правди історії. Викривлення минулого, суб'єктивне пояснення будь-яких його сторінок, замовчування «неприємних» історичних фактів і подій, неминуче деформує картину розуміння нинішнього і очікуваного майбутнього. В той час, на наш погляд, історик повинен бути патріотом свого народу в плані поваги до героїчного і трагічного минулого, багатовікової культури, традицій, рідної мови тощо.

Сьогодні, як ніколи по-новому потребує постановка питання про особистість і державу. Протягом тривалого часу в радянській історичній науці людина розглядалася як «гвинтик» системи, а її доля, інтереси і роль в історії не бралися до уваги. Саме поняття про неповторність особистості було відсутнє в історичній лексиці. Сталінська формула «у нас немає незамінимих людей» довгий час домінувала в суспільстві.

Вона перекреслювала гідність, здібності людини, накопичений нею досвід, взагалі всі якості, які характеризували її як особистість. Навпаки, насаджувалися ординарність, одноманітність, конформізм і т.п. В той час людина природньо прагне до економічної, політичної і інтелектуальної свободи, матеріального добробуту, реалізації своїх здібностей, потенційних творчих можливостей.

Важливою подією в розвитку історичної науки стала Всеукраїнська наукова конференція «Історична наука на порозі XXI століття: підсумки та перспективи», яка відбулася у листопаді 1995 р. у м.Харкові. З доповідями з проблем методології історичної науки виступили дослідники А.Г.Болобрух, М.Ф.Дмитрієнко, А.І.Епштейн, С.З.Заремба, Я.С.Калакура, І.І. Колесник, В.С.Остапенко, О.В.Ясь та ін.

На конференції, зокрема, було підкреслено, що в основі світогляду дослідника повинен лежати не партійний або якийсь принцип владних структур, а принцип пріоритету загальнолюдських цінностей над усіма іншими. Загальнолюдські цінності повинні стати тим цементуючим стержнем світоглядного плюралізму, який допоможе ученому-історику бачити у фактах історії не лише події і вчинки, але й тенденції загальноісторичного процесу.

Отже, характерною рисою марксистської методології доби тоталітаризму було її прагнення до універсалізованого відображення історичного процесу, провідних принципів і методів пізнання. Все це гальмувало розвиток історичної науки. Її прогрес був можливий тільки на основі синтезу теорій, підходів і методів, конкретно наукових концепцій, які є органічним компонентом у розвитку любої науки, в т.ч. історіографії.

Більше того, історіографічне пізнання проблеми полягає в тому, щоб не дивлячись на різноманіття теоретико-методологічних підходів, забезпечити отримання істинних знань, які адекватно відображують як різні сторони суспільно-історичного розвитку, так і його загальний хід. Такий підхід зумовлений об'єктивною потребою суспільства в отриманні істинних знань, оскільки без них неможливо успішно вирішувати ті завдання, які висуваються сучасністю.

Поляризація в розвитку радянської історичної науки зумовлювалася політизацією і ідеологізацією історичного пізнання. В тій чи іншій мірі вона завжди мала місце. Але в радянський період природня

полеміка представників марксизму та інших напрямків соціологічної і історичної думки, що проходила в минулому, набрала іншого характеру. Марксизм став офіційною державною ідеологією і був не лише абсолютизований як єдина наукова теорія, з одного боку, але і надзвичайно догматизована і примітизована – з іншого. Цим була практично усунута можливість творчої розробки соціологічної теорії марксизму з урахуванням загального ходу розвитку філософії історії, що негативно позначалося і на історіографічних дослідженнях.

Більше того, спроби такого розвитку класифікувалися як політичні помилки і нерідко супроводжувалися різного роду репресіями. В силу цього вивчення багатьох галузей суспільно-історичного розвитку в тій чи іншій мірі втрачало науковість. Особливо постраждало вивчення соціально-політичної історії України 1920-х – 30-х рр.

Втрати мала не тільки радянська, але і світова історична наука. Відокремлення однієї її частини неминуче штовхало до крайнощів і немарксистські напрямки, що також уповільнювало і викривляло розвиток історичного пізнання. В умовах тривалої «холодної війни» виникла і поглибилася криза світової історіографії. Історичне пізнання як єдина цілісність в значній мірі розпалася.

У наш час склалися в цілому сприятливі умови для подолання теоретико-методологічної кризи історичної науки як в Україні, так і світовій науці в цілому. Припинення «холодної війни» знімає неминучу політизацію і поляризацію в підходах до вивчення минулого, хоча і не усуває їх повністю. До того ж сам розвиток історичної думки підійшов до такої межі, коли їх подальший прогрес потребує подолання різкої поляризації і пошуку шляхів до синтезу філософсько-історичних концептуальних підходів і побудов.

Успіхи теоретико-методологічного синтезу і використання його результатів для вироблення нових загальних і окремих концепцій історичного розвитку залежать від підходів до загального філософсько-історичного і конкретного теоретико-методологічного пізнавального арсеналу, який використовують історики. Цей підхід повинен бути об'єктивним і історичним.

Як вважає дослідник І.Д.Ковальченко, необхідно назавжди відмовитися від претензії на можливість створити деякі універсальні і абсолютні теорії і методи історичного пізнання. Це зумовлене

невичерпністю рис і властивостей суспільно-історичного розвитку, що робить неможливим вироблення якихось всеохоплюючих теорій. Саме допущення подібних побудов фактично виключає можливість прогресу історичного пізнання.

Необхідно врахувати і те, що будь-яка наукова теорія, що грунтується на аналізі і узагальненні історичної дійсності, а не на апріорних конструкціях і окремих фактах, має те чи інше раціональне зерно і цим робить певний внесок в розвиток наукової думки. Люба філософсько-історична теорія дозволяє виробити ту чи іншу концепцію історичного розвитку, яка завжди історично в тій чи іншій мірі обмежена. Іншими словами, характеристика суті тих чи інших суспільних відносин на основі тієї чи іншої теорії завжди справедлива лише в певних історичних межах. Разом з тим, будь-якій соціологічній теорії і конкретно-історичній концепції з самого початку характерні певні помилки і прорахунки.

Завдання історіографії полягає в тому, щоб на основі аналізу виділити із всієї сукупності філософсько-історичних теорій і підходів все те, що дозволяє поглибити вивчення вітчизняного історичного процесу. Потрібен синтез ідей і методів, а не механічне відкидання одних із них і заміна їх іншими, частіше суб'єктивно-ідеалістичними. Саме такий підхід може забезпечити об'єктивний історіографічний аналіз соціальних і політичних проблем історії України.

• Історіографія історії України 1920-х – першої половини 50-х рр. Важливо зауважити, що уже на початку першого етапу історіографії історії України 1920-х – 30-х рр. тоталітарний режим створив певну теоретичну і джерельну базу історичних досліджень. Інститутом Маркса-Енгельса-Леніна протягом 1928-1946 рр. було видано 29 томів (в 33-х книгах) творів К.Маркса і Ф.Енгельса. У 20-ті – 30-ті рр. опублікувалися трьома виданнями праці В.І.Леніна: у 1920-1926 рр. вийшло перше видання, а в 1925-1932 рр. – друге і третє. За рішенням ЦК КП(б)У у 1928-1933 рр. було частково перекладено українською мовою друге видання творів В.І.Леніна (180 тис.екземплярів), а в 1935-1937 рр. здійснено переклад третього видання (1035тис. екземплярів). У 1941 – 1950 рр. вийшло четверте, неповне видання праць В.І.Леніна. Вихід у світ праць В.І.Леніна знаходився під особистим контролем Сталіна. Без його візи не

публікувався жоден документ. «Вождь» визначав, які матеріали включати, а які ні до творів В.І.Леніна. Праці класиків ставали теоретичною і методологічною базою для істориків, котрі досліджували проблеми історії України.

Певне значення для становлення історіографії перших десятиріч радянської влади мали публікації різних джерел, зокрема, протоколів, стенограм і рішень з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, а також документів керівних органів компартії України.

У 1920-ті – 30-ті роки вийшли стенограми XV, XVI, XVII, XVIII з'їздів, XV, XVI, XVII конференцій ВКП(б), X, XI, XII з'їздів, II і III конференцій КП(б)У. Матеріали XVIII конференції ВКП(б) і XIII з'їзду КП(б)У висвітлювалися не окремими виданнями, а в газетах.

Частина документів вищих органів партії публікувалася в «Справочнике партийного работника» (випуски VI. – Ч.І. – М. – Л., 1927; Ч.2. – М.-Л., 1928; вип.VII. – Ч.І. – М.,1930; Ч.2. – М.-Л.,1930; вип. VIII. – М., 1934; вип IX. – М., 1939), в партійних періодичних виданнях, серед яких слід назвати «Известия ЦК ВКП(б)», «Вісті ЦК КП(б)У», «Більшовик», «Більшовик України» та ін. В Україні в першій половині 30-х років були підготовлені збірники документів, хрестоматії та інші видання матеріалів КП(б)У. Названі матеріали містять інформацію про політику правлячої партії стосовно робітників і селян, інтелігенції, різних громадських організацій, в галузі національних відносин, соціальній сфері в цілому. Зрозуміло, що ці документи вимагають виваженого і критичного аналізу. На жаль, в 30-ті – 80-ті роки матеріали з'їздів і конференцій партії, як і документи партійних органів не підлягали науковій критиці і використовувалися в наукових дослідженнях як джерела найвищої достовірності, котрі завжди реально відображували історичні процеси. Така методика роботи з партійними документами визначалася підпорядкованістю історичної науки політиці.

Велику групу джерел, яку могли використовувати в 1920-ті – 50-ті роки дослідники соціальної і політичної історії, становили опубліковані стенографічні звіти з'їздів рад СРСР і УРСР, стенограми з'їздів і конференцій, пленумів профспілок, комсомолу, інших громадських організацій, огляди та різні матеріали ВУЦВКа, Ради Народних Комісарів УРСР, наркоматів тощо. У 1920-ті – 30-ті рр. були опубліковані

стенограми VI, VII, VIII з'їздів рад СРСР, X, XI, XIII Всеукраїнських з'їздів рад, VIII, IX Всеукраїнських з'їздів професійних спілок і т.д.

В опублікованих документах висвітлювалися основні підсумки роботи уряду України, містяться дані про кількісний і якісний склад робітників, службовців, основні напрямки і зміст діяльності комсомольських, профспілкових організацій тощо.

Названі джерела доповнюються працями партійних і державних діячів: М.І.Бухаріна, М.І.Калініна, В.В.Куйбишева, Й.В.Сталіна, В.П.Затонського, С.В.Косіора, Г.Г.Петровського, П.П.Постишева, М.О.Скрипника, В.Я. Чубаря та ін. Їх доповіді, промови, статті друкувалися в газетах, журналах, видавалися окремими брошурами і відображували тогочасний рівень розробки теоретичних питань соціально-політичного розвитку країни, політику правлячої партії стосовно робітників, селян, інтелігенції, різних громадських організацій.

Характерно, що починаючи з 1930-х років і до середини 80-х років стосовно праць партійних і державних діячів в історіографії радянського суспільства використовувалися однобічні підходи та оцінки, які вкорінилися ще в кінці 1920-х рр. і стали поступово долатися тільки в другій половині 1980-х рр.

Крім згаданих джерел, у кінці 1920-х – 30-х рр. в Україні видавалася довідково-статистична література: статистичні щорічники, бюлетені, збірники оглядів, підсумкові розробки статистичних відділів ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У, статистичні збірники, присвячені виборам до рад тощо.

У них охоплені найрізноманітніші економічні, соціальні, політичні аспекти життя різних прошарків радянського суспільства, в т.ч. участь робітників, селян, інтелігенції в діяльності виборчих органів, громадських організацій. В той час слід відзначити, що негативний вплив на стан публікацій статистичних матеріалів мала постанова політбюро ЦК ВКП(б) від 1 лютого 1933 р. і підготовлена ним секретна телеграма за підписом Сталіна, які забороняли усім відомствам, республікам і областям видавати різного роду підсумкові дані без дозволу Держплану СРСР, а всі матеріали, наприклад, за підсумками першої п'ятирічки повинні були напрявлятися лише в Держплан. Таким чином, об'єктивний аналіз дійсності був неможливим, оскільки статистичні видання стали спиратися на узагальнюючі дані, які зазнавали не лише попередньої

обробки, цензури, але й суттєво корегувалися. «В умовах командно-адміністративної системи управління – відзначав дослідник М.К.Бойко, – статистика відбирала для публікацій переважно те, що було потрібно цій системі.

Більше того, реальні показники, які свідчили про невдачі, прорахунки та не відповідали ідеологічним догмам Сталіна, перестали публікувати взагалі або ж вихолощувалися з них реальні дані, наприклад, про виконання планів п'ятирічок, рівень і якість життя населення України, його чисельність після голодомору 1932-33 рр.

Статистика 1920-30-х рр. була відірвана від реальних процесів, обминала гострі кути та прикрашувала соціально-економічне життя України. Тому ця обставина вимагає глибокого і критичного аналізу статистичних видань, котрі з'явилися в 1930-ті рр. У певній мірі це застереження відноситься і до статистичного та фактичного матеріалу про економічну, соціальну і політичну сфери життя українського народу, що вміщувався в журналах і брошурах, а також в центральних, республіканських, обласних, районних газетах, заводських багатотиражках, кількість яких в 1920-ті – 30-ті роки зросла в декілька разів.

Газетна публіцистика дозволяє простежити певні тенденції в розвитку політичної системи України 1920-х років, місця і ролі в ній рад, громадських організацій тощо. Наприклад, за нашими підрахунками, в 1921-1925 рр. газета «Вісті ВУЦВК» помістила більше 170 матеріалів про діяльність рад, «Коммунист» – 144, «Селянська правда» – 148. Місцеві газети «Пролетарская правда» – 92, «Голос труда» – 124. За даними контент-аналізу площа газетної публіцистики про діяльність рад збільшується на середину 1920-х років. Якщо у 1921-1923 рр. в газетах «Коммунист», «Селянська правда», «Вісті ВУЦВК» вона становила відповідно 10,27%, 23,83%, 24,36% газетної площі, то в 1924-1925 рр. – 21,88%, 25,87%, 48,20%. Ця тенденція відображує посилення впливу рад в Україні як органів тоталітарного режиму. За жанром у пресі переважали аналітичні матеріали: замітки, кореспонденції. Про це свідчать коефіцієнти кореляції в газетах «Коммунист» – 0,73 і 0,51, «Селянській правді» – 0,53 і 0,46. Названі публікації належали перу партійних і радянських працівників, позаштатним кореспондентам і потребують критичного аналізу, а також залучення для перевірки достовірності інших, зокрема, архівних джерел.

Інформація про робітників, селян, службовців, їх умови праці, участь у роботі громадських організацій публікувалася у відомчих, радянських, профспілкових, комсомольських журналах, у періодичних виданнях масових організацій, наприклад: «Вісник профруху України», «Шляхи індустріалізації», «Кадри», «Під контроль мас», «Робкор України» та ін.

У 30-ті роки почав формуватися новий вид джерел з історії суспільно-політичного життя – роботи новаторів виробництва, учасників виробничих змагань: М.Ізотова, О.Стаханова, П.Кривоноса та ін.

Отже, в 1920-ті – 30-ті роки накопичувалася певна джерельна база з історії соціально-політичних перетворень в Україні, яка забезпечувала відповідні наукові результати. Більше того, у цей час створювалися умови для пожвавлення вивчення соціально-політичної проблематики у зв'язку з написанням історії фабрик і заводів України. Як відомо, з ініціативою написати історію фабрик і заводів виступив О.М.Горький. Вона була схвалена постановою ЦК ВКП(б) від 10 жовтня 1931 р., яка затвердила редколегію видання «Історії заводів», куди увійшли партійні і громадські діячі, письменники, вчені, всього – 31 особа.

Політбюро ЦК КП(б)У 5 листопада 1931 р. затвердило Всеукраїнську комісію, метою якої було створення праць з історії заводів. До складу редколегії увійшли В.І.Чернявський, П.Хвиля, І.К. Микитенко, С.Б. Щупак, М.Г.Хвильовий, П.І.Панч, П.М.Усенко та ін.

В Україні розгорталася робота по створенню заводських редакцій і залученню до написання історії фабрик і заводів письменників, кадрових робітників, партійних, комсомольських, профспілкових працівників. Але далі організаційних заходів, в умовах культу особи Сталіна, ця робота не просувалася і, відповідно, не принесла очікуваних результатів. План підготовки видання книг в Україні не виконувався. Із шести першочергових книг, які повинні були вийти в світ на кінець 1934 р., не була підготовлена жодна. А у 1937 р. припинила роботу Всеукраїнська редакція «Історії заводів», у зв'язку з чим значно скоротилися масштаби роботи по написанню історії підприємств.

Зупинимося на десяти основних напрямках і змісті наукових досліджень 1920-х – першої половини 50-х рр. Слід відзначити, що в літературі означеного історіографічного етапу значна увага приділялася історії робітників. Перші наукові праці з історії робітників з'явилися ще

в кінці 20-х – на початку 30-х рр. Це роботи Н.І.Буяновара, І.Н.Дубинської, П.О.Кирея та інших. У них автори розглядають питання кількісного і якісного складу робітників, їх трудову та політичну активність. Порівняльний аналіз літератури 1920-х – 30-х рр., проведений у свій час М.В.Різницькою свідчить, що вона в цілому з належною повнотою відбивала внутрішні протиріччя розвитку цієї великої соціальної групи населення України. В цілому ж напрямки і зміст наукових досліджень з історії робітників визначала тоді московська школа істориків. У 1930 р. М.М.Покровський у передмові до першого збірника «История пролетариата СССР» вказував на необхідність досліджувати не лише революційну діяльність пролетаріату, але і його невичерпну здатність до творчості. При цьому висувалося завдання: вивчати внутрішній розвиток самого класу, щоб зрозуміти його революційну перетворюючу роль в історії. З самого початку вивчення історії робітництва радянські історики, а також економісти та філософи звертали увагу на такі теоретичні питання, як загальні закономірності розвитку соціальної структури суспільства в перехідний період від одного ладу до іншого, якісні зміни соціальної природи та обличчя робітників в умовах радянської дійсності. Програму вивчення «класу робітників» радянської епохи, як зовсім нового феномену, підготувала і опублікувала секція історії пролетаріату Комуністичної академії, враховуючи при цьому формування «нових соціальних ознак пролетаріату в умовах його диктатури», а також вказівки основоположників марксизму-ленінізму про розвиток пролетаріату і «переробку» його в процесі будівництва соціалізму. Програма передбачала вивчення змін виробничих відносин як передумови розвитку нових явищ в робітничому соціумі, їх вплив на культурно-технічне обличчя і виробничий тип робітників, реконструкцію всіх галузей народного господарства, нову організацію праці, культурний розвиток і соціалізацію побуту; динаміку росту чисельності робітничого населення тощо. У радянській історіографії історії робітників утвердилася думка, що на різних етапах її розвитку «глибина поставлених завдань була неоднаковою» і залежала від ступеня оволодіння дослідниками «ідейною спадщиною марксизму-ленінізму», масштабів вивчення проблем та обсягу нагромадженого фактичного матеріалу.

У кінці 20-х – на початку 30-х років, коли розпочиналося вивчення історії робітників, вчені обмежувалися оцінкою того, що радянський

робітник принципово відрізняється від пролетаря буржуазної епохи. О.М.Панкратова у доповіді на Першій всесоюзній конференції істориків-марксистів та в інших виступах на початку 30-х років висловлювала думку про те, що для вивчення історії робітництва після жовтневої революції потрібен новий методологічний підхід, ніж для вивчення історії пролетаріату в період капіталізму. Ліквідація крупної капіталістичної і перебудова дрібнобуржуазної власності, писала вона, «рішуче міняє як становище пролетаріату СРСР, який в повному розумінні перестає бути пролетаріатом (якщо під цим поняттям мати на увазі один з основних класів буржуазного капіталістичного ладу), так і його взаємовідносини з іншими класами. Суттєво змінюється і його економічне становище, яке найтісніше залежить від успіхів соціалістичного будівництва. Змінюються умови формування його ідеології, оскільки в значній мірі посилюється значення класової культурно-соціалістичної роботи по перебудові не лише умов існування робітничого класу, але і умов перевиховання і переробки його свідомості».

Отже, в кінці 1920-х – першій половині 1930-х рр. в історіографії історії робітників лише константувався факт появи нового феномену – «робітничого класу, що будує соціалістичне суспільство і сам якісно змінюється» в ході цього процесу. Проте дослідження того, які саме зміни відбувалися, їх узагальнення в історіографії тільки розпочиналися.

Щодо наступних десятиріч розробки робітничої проблематики, то в науковій літературі існували прямо протилежні оцінки. Ряд радянських авторів, в тому числі М.В.Різницька, розглядають розвиток історіографії робітництва по висхідній лінії, як прогресуюче явище. При цьому негативний вплив культу особи Сталіна на історичну науку залишався зовсім непоміченим.

Більш об'єктивно розвиток історичної науки в другій половині 1930-х – першій половині 50-х рр. розглядає І.Є.Ворожейкін. В опублікованій в часи «хрущовської відлиги» статті «Питання формування радянського робітничого класу в історичній літературі після XX з'їзду КПРС» (1962 р.) автор відзначає характерні риси історіографії історії робітників, які далеко не свідчать про її поступальний розвиток. «По-перше, – пише І.Є. Ворожейкін, – кількість досліджень була зовсім недостатньою, як за тематикою, так і за своїм змістом, вони не

відповідали вимогам , що ставилися до історичної науки. По-друге, в перше десятиріччя після війни особливо слабко розроблялися і висвітлювалися кількісні і якісні зміни робітничого класу. Змістовних робіт, переважно статей, з питань формування робітничого класу соціалістичного суспільства нараховувалося одиниці. По-третє, в більшості монографій, брошур і статей не використовувався новий фактичний матеріал, останнє зумовлювалося відсутністю уточнених статистичних даних. Більше того, не видавалися книги з історії фабрик і заводів, а вивчення архівних фондів радянського періоду лише розпочиналося. До вузької джерельної бази досліджень додавалося нехтування історіографічними проблемами, а також підміна глибокого теоретичного аналізу начотництвом і цитатництвом.» Усі ці недоліки І.Є.Ворожейкін пояснював пануванням культу особи, який послабив увагу дослідників до вивчення соціальної історії. Замість глибокого вивчення «досвіду боротьби радянського народу за побудову соціалізму, багато істориків обмежувалися цитуванням «Короткого курсу історії ВКП(б) та повторенням загальновідомих істин». Автор критикує, в рамках офіційної марксистсько-ленінської ідеології, «наукові здобутки» радянської історіографії 1930-х – 50-х рр. У наступне десятиріччя, 70-ті рр., у зв'язку із зміною політичної кон'юнктури, дослідники роблять по суті крок назад, характеризуючи розвиток радянської історіографії як суцільно успішний і продуктивний творчий процес, випускаючи при цьому «білі плями», заборонені та непопулярні теми періоду культу «вождя всіх народів». Починаючи з 30-х рр., коли в радянському суспільстві утвердилася ідеологія сталінізму, за вказівкою партії історики продовжили роботу по обгрунтуванню провідної ролі робітничого класу в суспільно-політичному житті країни. При цьому вони спиралися на головний орієнтир – доповідь Й.В.Сталіна на Надзвичайному VIII Всесоюзному з'їзді Рад «Про проект Конституції Союзу РСР», де підкреслювалося, що пролетаріат перетворився в зовсім новий клас. Але в другій половині 30-х рр. ще не було розкрито, що ж саме Сталін розумів під поняттям «зовсім новий клас». Учені при визначенні рис, характерних радянському робітництву, обмежувалися загальною характеристикою його «як класу, що знищив капіталістичну систему господарства, утвердив соціалістичну власність на знаряддя і засоби виробництва і спрямував радянське суспільство по шляху комунізму».

Утверджуючи концепцію провідної ролі робітничого класу, дослідники 30-х – першої половини 50-х рр. у кращому випадку лише фіксували зміни соціально-економічної суті радянських робітників, їх відмінності від пролетарів капіталістичних країн і констатували факт перетворення пролетаріату Росії в зовсім новий клас.

Отже, в кінці 1920-х рр. – 50-ті рр. під впливом культу особи Сталіна і авторитарного тиску на історичну науку та суспільно-політичне життя формувалися основні напрямки і зміст вивчення історії робітників України перших десятиріч радянської влади. Свої завдання дослідники вбачали в тому, щоб на конкретних прикладах підтвердити доктрину авангардної ролі робітників у всіх сферах суспільного життя. Найбільш поширеними жанрами публікацій були історичні нариси, брошури, статті, замітки, виступи, звіти, в яких розглядалося широке коло питань, пов'язаних з трудовою та політичною діяльністю робітників. Автори не обмежувалися констатацією досліджуваних явищ і процесів, але й прагнули поширити на них офіційні оцінки. В силу пануючих тоді уявлень і специфічних умов формування суспільної думки та історичних знань домінантою такого роду досліджень була думка про диктатуру пролетаріата, неухильний і всезростаючий вплив робітничого класу на всі сфери соціально-політичного розвитку. В цілому виступи партійних і радянських діячів, історичні праці кінця 1920-х – першої половини 50-х рр. не відбивають повністю реалій соціальних змін і політичних процесів того часу. Тому ніяк не можна погодитися з висновком, який був зроблений у радянській історіографії, про те, що у другій половині 1930-х – першій половині 50-х рр. публікації істориків про робітників мали такі якості, які характерні для наукових праць – точність даних, широта узагальнень, обгрунтованість висновків і т.д. Навпаки, в умовах культу особи Сталіна, деформацій історичної науки, історія робітництва України була повністю фальсифікована.

Одним із напрямків історіографічних досліджень кінця 1920-х – першої половини 50-х років з історії робітників була проблема їх взаємовідносин з компартією. В історіографії багато уваги приділялося висвітленню «згуртованості» робітників навколо компартії в боротьбі проти правих, які на протязі майже шести десятиліть в радянській історичній літературі зображувалися ворогами соціалістичного будівництва. Такого роду сюжети відповідали сталінським оцінкам і

висновкам, які проголошувалися з трибун з'їздів і конференцій партії, пленумів ЦК. Сталінська історіографічна концепція допускала існування двох типів внутріпартійних відносин: або непримирима боротьба ленінського (а в кінці 1920-х рр. сталінського) ядра ВКП(б) з ворогами у самій партії, або «монолітна» єдність її рядів. У зв'язку з цим об'єктивно неможливо було розкрити місце і роль робітників у цій боротьбі. Історіографічна традиція, яка склалася в 1930-ті роки, допускала лише позитивне ставлення робітників до політики більшовицької партії. Негативні факти замовчувалися або висвітлювалися як прояви ворогів радянської влади. У той час відомо, що частина робітників засуджувала і непідтримувала сталінський політичний курс. Сьогодні потребують всебічного вивчення критичні листи, протести робітників, інші документи, які засвідчують незгоду з курсом правлячої партії, протест проти антигуманних методів примусу та терору тоталітарної системи. На жаль, і сьогодні ще зустрічаються твердження про загальну покірливість і казенне однодумство суспільства 1930-х рр. Їх автори базують свої висновки на участі трудящих в інспірованих процесах проти «ворогів народу», які широко рекламувалися в пресі як підтримка лінії партії. В той час, «преса, – як відзначав М.М.Рютін у червні 1932 р., – була могутнім засобом комуністичного виховання і зброєю ленінізму, яка в руках Сталіна і його кліки стала жахливою фабрикою брехні, обдурювання і терирозування мас». Разом з тим слід враховувати той факт, що в умовах тоталітаризму існували економічні примусові механізми, які забезпечували якщо не щиру, то хоча б формальну підтримку робітниками політики більшовиків. У результаті перетворення держави у фактично монопольного розпорядника власністю фізичне існування трудящих було поставлене в залежність від єдиного «роботодавця», що в значній мірі обмежувало матеріальні основи особистої свободи, в тому числі і в питаннях політичного вибору, згоди чи незгоди з лінією партії.

До актуальних проблем першого історіографічного етапу слід віднести історію селянства України. Передусім необхідно проаналізувати суть комуністичної доктрини «соціалістичних перетворень» села, характер їх складових частин, термінологічне прикриття непопулярних заходів комуністичного режиму популістськими гаслами, шляхи і способи насадження комуністичних засад серед селянства. Найменш

дослідженими під цим кутом зору є саме перші десятиріччя радянської влади в Україні.

Слід відзначити, що в літературі початку першого історіографічного етапу (1920-х рр.) перспективи розвитку селянського господарства розглядалися через кооперацію. Саме їй відводилося «велике майбутнє», хоча водночас відчутною була тенденція на обмеження приватно-власницької діяльності. У публікаціях того часу робилися спроби вияснити відмінності між старою і новою кооперацією, взаємозв'язок кооперативної теорії з практикою. Незважаючи на висловлювання окремих авторів на початку 1920-х рр., в яких відстоювалися зрівняльний принцип землекористування, експропріація власності з метою подальшого кооперування селян, все ж у літературі того часу домінували погляди на збереження селянських господарств. Помітне місце в історіографії аграрного розвитку 1920-х років належало працям М.І. Туган-Барановського, останні роки життя якого були тісно пов'язані з Україною, де він займався як політичною, так і науковою діяльністю. Дослідник, на відміну від прихильників воєнного комунізму, котрі розглядали кооперацію як нижчу форму господарювання порівняно з державними підприємствами, надавав перевагу не «державному соціалізму», а кооперативному. Він вважав, що все суспільство повинно стати кооперацією. Саме в цьому і повинна полягати соціалістична мета. Як бачимо, погляди автора були співзвучні з висновками В.І.Леніна про соціалізм як лад цивілізованих кооператорів.

Література початку 1920-х рр. насичена інформацією про співіснування і боротьбу різних укладів у сільському господарстві України. Існування такого економічного плюралізму в свою чергу створювало методологічний фундамент для співіснування різних наукових напрямків і шкіл, концепцій тощо. Звичайно, змагання ідей не могло тривати довгий час, оскільки в суспільстві посилено насаджувалася форма власності, а командні висоти в управлінні економічним життям належали одній більшовицькій партії.

Тому література з селянського питання історико-партійного спрямування непослідовна і суперечлива. Автори численних праць, М.Бухарін, М.Мещеряков, В.Милютин, А.Шліхтер, Г.Петровський та інших, ще недавно відстоювали воєнно-комуністичну практику, а незабаром усвідомили гостру потребу в зміні курсу партії в цій галузі. У

значній мірі така переоцінка відбувалася під впливом статті В.І.Леніна «Про кооперацію», поява якої сприймалася як методологічна переорієнтація в ставленні до кооперації. В той час ідея В.І.Леніна про перегляд «всієї точки зору» на соціалізм так і залишалася невиясненою. Крім того, більшість авторів продовжувала розглядати кооперацію як несоціалістичну форму організації сільськогосподарського виробництва. В.І.Ленін помітив, що «на кооперацію у нас дивляться зневажливо». Погляди російських дослідників на «кооперацію як несоціалістичну форму сільськогосподарського виробництва поділяли автори-марксисти в Україні.

У 1920-ті рр. тоталітарним режимом насаджувався упереджений підхід до різних форм власності як у теоретичному, так і в практичному плані. Дослідники-комуністи найкращими формами усуспільнення вважали радгоспи і комуни. Саме їм, на думку авторів, належало майбутнє.

Отже, літературу першої половини 20-х рр. про соціальні зміни на селі в умовах непу можна розділити на дві умовні групи. Перша – це праці теоретичного і практичного значення, які були підготовлені тими, хто сам безпосередньо брав участь у втіленні в життя концепції непу. До них належать праці М.І.Бухаріна, О.Г.Шліхтера, Г.І.Петровського та ін. Завдання цих робіт полягало в тому, щоб обгрунтувати, утвердити та реалізувати на практиці нову політику продподатку щодо селянства, розвитку кооперації тощо. Друга група – література наукового плану, написана по «гарячих слідах» подій, яка виступає як історіографічний об'єкт. Її автори висвітлювали основні напрямки розвитку сільського господарства в 1920-ті рр., показували соціальну диференціацію на селі в умовах непу.

З середини 1920-х років складаються більш сприятливі умови в розвитку сільського господарства на базі непу, різних форм кооперації тощо. Виникло соціальне замовлення на осмислення тих процесів, що відбувалися на селі. Різко зростає потік літератури з сільськогосподарської тематики, особливо з розвитку кооперації. Якщо за попередні 70 років число публікацій становило 2,5 тис., то тільки за два роки непу (1925-1926 рр.) число взятих на облік книг, брошур, статей у наукових виданнях та солідних журналах перевищувало 2 тис.

Слід сказати, що в науковій літературі середини 1920-х рр. визнавалася необхідність існування різних форм власності та організації

сільськогосподарського виробництва. Більше того, навіть глава радянського уряду О.І.Риков недвозначно відзначав, що різні кооперативні об'єднання в селі необхідно заохочувати, тоді їх значення неухильно зростатиме. Роль кооперації посилювалася у зв'язку з тим, що уряд в той час не розраховував на колгоспи як визначальну форму у системі сільського господарства.

У 1925 р. в Україні вийшла книга С.К.Луценка «Сільське господарство України і політика партії». Аналізуючи політику правлячої партії в сільському господарстві, автор обгрунтовано вказував, що одного кількісного росту сільськогосподарського виробництва недостатньо. Потрібні якісні зрушення на селі – перебудова. Соціальні перетворення дослідник пов'язував з індустріалізацією країни. Успіх справи він вбачав у збалансованому розвитку промисловості та сільського господарства. Тому С.К.Луценко критикує Г.Зінов'єва за його спроби добитися збільшення фінансування індустріального розвитку за рахунок селян, підвищення цін на промислові товари та введення додаткових податків. Така політика, вважає автор, може затримати розвиток сільського господарства, погіршити становище в індустрії. Ріст промисловості можливий на базі неухильного розвитку сільського господарства. Характерно, що автор пов'язував колективізацію тільки з бідняцькими господарствами, як вихід із скрутного матеріального становища. Про суцільну колективізацію і згортання кооперації мова не йшла.

Разом з тим, знайомство з роботами М.Вольфа, Л.Каспировича, О.Одинцова, О.Онуфрієва дає підставу говорити про наростання в 1920-ті роки, навіть у період непу, рецидивів адміністрування в кооперативному русі, складання хибних і практично шкідливих поглядів на кооперацію як колективізацію сільського господарства. Для аналізу становища кооперації в Україні важливе значення мають роботи П.Севрука, М.Контора та інших авторів, де проводиться ідея рівноцінності державних і кооперативних органів у справі піднесення сільського господарства. У своїх роботах згадані автори ставили проблему: яким чином повинна будуватися кооперація? Знизу чи зверху? Вони доказували, що кооперація мала дореволюційну історію і коли б вона створювалася тільки зверху, то В.І.Леніну не довелося б ставити питання про договір між державою і колективними господарствами.

Важлива проблема, якій приділялося чільне місце в літературі другої половини 20-х рр., – це взаємовідносини колективних господарств і селян-одноосібників. У роботах того часу існували два протилежних твердження. Автори П.Лижньов-Фіньковський, О.Митрофанов та ін. підкреслювали, що колгоспи обслуговували селянські господарства технікою, здійснювали ремонт сільськогосподарського інвентаря, надавали агрономічну допомогу. Дослідники відзначали, що найбільшу допомогу селянам надавали комуни, а потім артілі і товариства по спільній обробці землі. В той час автори К.Кіндєєв, І.Конюков, М.Кузьмин та ін., навпаки, відмічали тенденцію в колгоспах до замкнутості, відмежування від одноосібних селянських господарств. Вони наводять чисельні факти напружених відносин між колективними та індивідуальними господарствами. Проте, спільним у позиціях обох авторів було те, що всі вони твердо вірили в неминучість загибелі індивідуальних господарств та переможне утвердження колгоспів. Таким чином, у літературі 1920-х рр. істориками, економістами, юристами було підготовлено основу для обгрунтування концепції кооперативного розвитку сільського господарства в країні. Але ця ідея втратила своє значення в умовах здійснення сталінського курсу на колективізацію. Лінія на згортання непу з відродженням воєнно-комуністичних методів означала кінець серйозним науковим дослідженням історії кооперації на багато десятиліть вперед. Посилюється тенденція на підміну аналізу кооперативного руху техніко-економічним і класовим «обгрунтуванням» підготовки колективізації. Після поразки групи М.І.Бухаріна Сталін усунув останню конструктивну опозицію, яка перешкоджала згортанню непу. В літературі посилюється потік класової риторики, розвінчування шкідництва, ворогів народу, проклять на адресу тих, хто сумнівався в партійних прожектах. Згортання природного кооперативного руху і заміна його насильницьким насаджуванням колгоспів стали розцінюватися як перемога ленінського кооперативного плану. Правда, в кінці 1920-х – на початку 30-х рр. ще спрацьовував ефект історіографічного запізнення від реальних процесів, що відбувалися в українському суспільстві. Наприклад, у 1929 р. Л.Кріцман писав, що з розвитком державного і кооперативного сільського господарства наймані робітники підуть туди, де вищий життєвий рівень. Останнє означає, що ніяка боротьба з куркулем, крім його економічного витіснення, не потрібна.

Згодом автор буде звинувачений у буржуазних поглядах, а подібні думки надовго зникнуть із сторінок наукових видань.

Література 1920-х рр. розкриває тактику більшовиків у розгортанні «соціалістичних перетворень» на селі, форми і методи їх діяльності. Комуністи прекрасно розуміли, що для досягнення політичних і економічних цілей на селі необхідно роз'єднати селянство, протиставляючи інтереси незаможних селян заможним. Для організації «класової боротьби» на селі необхідно було вивчити розстановку соціальних сил, уміло використати їх економічну диференціацію. Виникло, таким чином, соціальне замовлення на вивчення соціального складу селянства. Науковим центром дослідження проблем диференціації села став Аграрний інститут Комуністичної академії. В інституті під керівництвом відомого вченого-аграрника Л.М.Кріцмана (директора інституту) сформувався науковий напрямок (школа Кріцмана) у складі А.Гайстера, М.Кубаніна, К.Наумова, Г.Раєвича, М.Сулковського та ін. Він запропонував для визначення соціальної структури села побудувати групи селянських господарств за прямими класовими ознаками. Л.М.Кріцман висунув як критерій соціальної диференціації селян відносини здачі і наймання засобів виробництва (робоча худоба, інвентар). Нестача засобів виробництва в умовах, коли землю мали практично всі селяни, а знаряддя праці не мали 30% сільських господарів, неминуче приводила до широкого розвитку різних форм здачі в оренду робочої худоби та інвентаря. За матеріалами статистичних спостережень, котрі проводилися в 20-ті роки, наприклад, у 1927 р. по країні 40,2% селянських господарів наймали засоби виробництва, 16,1% – здавали в оренду. Але такі відносини не завжди носили капіталістичний характер, тому точно визначити за ними соціальну диференціацію села було неможливо.

Свої пропозиції щодо класової диференціації села висунув С.Г.Струмілін. Як ознаку класової диференціації він обрав «величину всіх прибутків від операцій даного господарства». Одночасно визначив ліміти, за якими відрізняються класи. Ними були надлишки продуктів поверх середньої норми оплати праці. У зв'язку з цим С.Г.Струмілін вводить поняття «прожитковий стандарт». Для бідняцьких господарств він був рівним життю батраків, для заможніх – рівним або вищим рівня життя промислових робітників. Згідно з

критеріями С.Г.Струміліна у 1926/27 рр. бідняки складали 30,4%, середняки – 66,6%, заможники – 3%.

Але найбільш плідну методологію статистичного вивчення соціальної структури села запропонував В.С.Немчинов. Він розробив схему виявлення «залежних» та «підприємницьких» рис селянського господарства. Методика В.Немчинова, як вважають автори-економісти, була кроком вперед на шляху наукової характеристики селянських господарств. В.Немчинов виділив селянські господарства за групами: 1) у яких основним джерелом існування було сільськогосподарське виробництво: 2) які отримували прибуток також від неземлеробських занять; 3) несільськогосподарські. За даними дослідника, у 1927 р. основну масу селян становили дрібні товаровиробники – 69%, біднота (напівпролетарі) – 18,6%, робітники соціалістичного сільськогосподарського сектора – 0,9, батраки – 2,2, дрібнокапіталістичні господарства – 4,7%. Разом з тим, на наш погляд, усі запропоновані методики не могли точно відбити реальної картини соціальної диференціації села, оскільки найдосконаліші методи не враховували всіх відтінків і умов життя землеробів. Отримані результати дослідження лише відображували загальні тенденції соціального розвитку села, були умовними, їх використання на практиці в ході примусового насадження колгоспів та розкуркулення вилилося в трагічні наслідки для долі багатомільйонних селянських мас.

Автори-економісти старої школи у 1920-ті рр. характеризували процес соціалістичної реконструкції як загальне порушення рівноваги у народному господарстві. Марксистська концепція соціалістичної реконструкції народного господарства будувалася на визнанні економічної необхідності «систематичного та довготривалого перевищення» темпів розвитку важкої промисловості й відкидала орієнтацію на товарно-грошову рівновагу. Державна партія відкинула переважно ринкові методи впливу на сільське господарство, на створення сприятливих ринкових умов для заможних селянських господартв. Все це кінець кінцем привело до утвердження воєнно-комуністичних методів управління економікою, «надзвичайних заходів» відносно до селян , а згодом – примусової колективізації.

У зв'язку з цим, М.Д.Кондратьєв, який очолював Кон'юнктурний інститут Наркомосу фінансів, у 1927 р. відзначив, що

соціалістична індустріалізація здійснюється за рахунок пограбування селян, зубожіння, яких досягло небачених розмірів. Рівень життя селян, за даними М.Д.Кондратьєва, у 1927 р. знизився в 2 рази, порівняно з 1913 р.

Більше того, М.Д.Кондратьєв та Л.М.Литошенко аргументовано доводили, що заможне господарство – це найрентабельніше господарство, що бідняки і середняки є «економічним злом», яке буде ліквідоване в результаті розвитку господарств заможних селян. Автори відкидали класові, соціальні відмінності між селянами і будували їх тільки за виробничо-технічними ознаками. Іншакше кажучи, долаючи класові амбіції, вчені-аграрники будували свої плани, виходячи із економічних законів та здорового глузду. Вони вважали, що розвиток селянського господарства – це необмежений процес руху бідняка до рівня середняка, середняка – до заможного селянина і т.д. Саме таким чином, на думку дослідників, можна досягти високого розвитку продуктивних сил на селі, уникаючи братовбивчої класової боротьби та примусових методів. Не бачили в приватній власності загрози майбутньому розвитку країни і деякі партійні та радянські діячі. Наприклад, у журналі «Большевик» (1925, №9-10) В.Богушевський прямо заявив, що «Куркуль – це жупел, це – привид старого світу. .... Це вимираючі одиниці».

Отже, в 1920-ті рр. зусиллями дослідників був нагромаджений значний матеріал про розвиток сільського господарства в Україні, зміни в соціальному складі селянства, напрямки розвитку кооперації. Вчені-історики, економісти близько підійшли до обгрунтування концепції кооперативного розвитку сільського господарства. Проте верх все більше брала сталінська модель «соціалістичних перетворень» у сільському господарстві. Надзвичайно багату на аналіз, узагальнення та прогнози літературу 1920-х рр. заміняють видання 1930-х рр., що являли собою суму догм проти кооперації та переможних возвеличувань єдино вірного сталінського курсу на колективізацію. Однак у працях 1920- рр. вплив непу на розвиток сільського господарства не став предметом спеціальних досліджень. Навіть у рамках марксистської ідеології не вивчалися у повному обсязі ленінські погляди на неп.

У літературі з аграрних відносин, починаючи з другої половини 20-х років, помітне місце належить боротьбі істориків, економістів-аграрників з так званим «лівим» і «правим» ревізіонізмом, утверджується

думка про ленінський кооперативний план як теоретичну основу колективізації. Як відомо, теоретично В.І.Ленін вважав, що соціалістичне господарство повинно будуватися на основі високого рівня техніки, але на початок колективізації такого рівня не було. У зв'язку з тим, що масова колективізація випереджала технічні можливості держави, економіст П.І.Пященко запропонував на Всесоюзній конференції аграрників-марксистів створювати не крупні фабрики, а більш-менш крупні мануфактури в сільському господарстві. «Мануфактурний» тип колгоспів оцінювався як перехідний, як перший ступінь реконструкції сільського господарства.

У 1929 р. на хвилі колективізації, що розпочалася, вийшла в світ брошура К.Григор'єва «За масову колективізацію». Ця праця містила узагальнюючу якісно-кількісну характеристику колгоспів України та аналіз їх розвитку. За підрахунками автора, на жовтень 1928 р. в Україні було 172 552 колгоспи, які об'єднували 3% всіх селянських господарств. Найслабшими ланками колгоспного будівництва, відзначав автор, були: невеликий ступінь усуспільнення; надзвичайно повільне зростання суспільних капіталів і повільний перехід від нижчих до вищих форм кооперації; універсальний характер виробництва і зовсім слабкий його технічний рівень; недосконала форма праці селян. Дослідник закликав до негайного масового кооперування селян, не передбачаючи можливих негативних наслідків суцільної колективізації та підриву продуктивних сил сільського господарства. Судячи з гучних закликів до масової колективізації, більшість авторів не передбачала плачевних наслідків кардинальної ломки селянського життя. Політичне керівництво було впевнене у його великому економічному і соціальному ефекті. Ця впевненість слідом за Сталіним прозвучала у виступі в Харкові Генерального секретаря ЦК КП(б)У С.В.Косіора (жовтень 1929 р.). Він, зокрема, сказав: «Досвід пройденого року показав, що наша ставка на колективи, на машинізацію сільського господарства дає нам у найближчі 2-3 роки можливість по-справжньому вирішити питання так, щоб сільське господарство стало на рівень з нашими загальними потребами».

У 1930 р. у політичному звіті ЦК XI з'їзду КП(б)У С.В.Косіор критикував Н.К.Крупську за її сумніви щодо темпів колективізації. Правда, цей факт з відомих причин був опущений у збірнику вибраних статей і промов С.В.Косіора, виданих у 1968 р. Але його доповідь

публікувалася двічі в 1930 р.: один раз – у «Стенографічному звіті» XI з'їзду КП(б)У та окремою брошурою. С.В.Косіор відзначав, що «є немало людей, які пробують всіляко применшити досягнення партії, трактувати сучасне становище по-своєму. Зокрема, не можна пройти мимо виступу Надії Констянтинівни Крупської на партконференції Бауманського району. В основному її виступ схожий на те, що партія помилилася, вважаючи, що саме тепер настав момент , про який говорив Володимир Ілліч Ленін на XI з'їзді партії, через рік після введення непу. .... Я вважаю, що з тов. Крупською ніяк не можна погодитися. Цей виступ Крупської є, по суті, виступом проти всієї лінії партії. .... Партія виходить з того, що час, про який говорив Ілліч, настав». На XVI з'їзді ВКП(б) про свої сумніви Н.К.Крупська вже не говорила.

У 1932-1933 рр. вийшли брошури А.Гонтаря і О.Жамойди, у яких підбивалися підсумки «перемоги» колгоспного ладу в Україні. Але автори, відзначаючи успіхи, не наводили узагальнюючих даних про розвиток сільськогосподарського виробництва в республіці й країні в цілому. А.Гонтар відмічав дуже низьку врожайність зернових в Україні (8,5 – 9 центнерів з гектара) і критикував тих, хто все це пояснює тільки несприятливими кліматичними умовами. «Основна причина низьких урожаїв, – писав автор, – це незадовільний обробіток грунту, ігнорування здобутками агрономічної науки, недостатнє використання всіх тих прийомів, які дозволяють збільшувати урожайність». Всупереч реаліям життя, О.Жамойда відзначав навіть ріст хлібопоставок у 1933 році (!) За його даними, на кінець 1933 р. колгоспи здали державі в 2,5 рази більше хліба, ніж у 1932 р. В той же час автор ні слова не говорить про масовий голод 1932-1933 р. в Україні, про насильницьке насаджування колгоспного ладу, втрати населення республіки тощо. В узагальнюючому нарисі М.М.Попова з історії КП(б)У підсумки діяльності компартії в соціалістичному будівництві підбивалися в дусі культу особи Сталіна. Возвеличувалися досягнення в індустріалізації, колективізації і культурної революції, замовчувалася та ціна, якою «досягалися» успіхи, людські жертви, голодомор, репресії тощо.

Отже, у зв'язку з утвердженням тоталітарної системи, розгрому ідейних противників сталінізму, в історичній науці монопольне місце посідає вульгаризована марксистсько-ленінська методологія. Література другої половини 1930- рр. з проблем аграрного розвитку села базувалася

на «міцних ідейно-теоретичних засадах марксизму», де сталінська колективізація була складовою ленінського плану побудови соціалізму. Зусилля істориків і економістів-аграрників в кінці 30-х років зосередилися, головним чином, на вивченні питань перемоги колгоспного будівництва в селі і перетворення селянства в соціалістичний клас. В той час дослідники, дотримуючись «Історії ВКП(б). Короткий курс.», доказували, що розробка В.І.Леніним кооперативного плану припадає саме на статті 1923 року. Таким чином відкидалися попередні етапи його роботи над цією проблемою. Кооперативний план В.І.Леніна розцінювався як підведення селянських мас до соціалізму, а вже Сталіну відводилася вирішальна роль у практичному перетворенні сільського господарства на соціалістичних засадах. Більше того, сам кооперативний план розглядався спрощено, без урахування принципових питань виробничого кооперування, машинізації і електрифікації сільського господарства, які розроблялися В.І.Леніним у працях 1918-1921 рр.

У період Великої Вітчизняної війни проблеми історії «соціалістичних перетворень» на селі фактично не розроблялися.

Вивчення цієї тематики пожвавилося в післявоєнний час у зв'язку з появою нового соціального замовлення. До складу СРСР увійшли території Прибалтики, Молдови, Західної України і Західної Білорусії, у яких здійснювалася колективізація сільського господарства. У зв'язку з цим зростала «актуальність» дослідження проблем колективізації і передачі «досвіду» 1930-х років недавно приєднаним областям. Після довгої перерви з'являються спеціальні роботи, присвячені ленінському кооперативному плану. У 1954 р. виходить монографія М.О.Крайова, де спеціальний розділ розкриває кооперативний план В.І.Леніна.

Поряд з колгоспним будівництвом в історіографії 1940-х – початку 50-х рр. розглядалася проблема радгоспів, їх місця і ролі в «соціалістичних перетвореннях» села. Але ця література характеризується насамперед своєю малочисельністю та відсутністю глибокого аналізу процесів, пов'язаних із створенням та діяльністю радянських господарів. Автори обмежувалися загальною характеристикою радгоспної системи, її економічного стану, внеску у вирішення продовольчої проблеми, а також показом переваг радгоспів над одноосібними селянськими та колективними господарствами. Деякі автори розглядали радгоспи як

підготовчий етап до «переведення всього сільського господарства на рейки колективізації», перебільшуючи їх роль як центрів агрокультурного і політичного впливу на селянство та на матеріально-технічну базу. «Абсолютна більшість радгоспів, – пише М.С.Смірнов, – мала добре устатковані прокатні і зерноочисні пункти для обслуговування селянських господарств...». Дослідники 1930-х – початку 50-х рр. не зробили глибокого аналізу економіки і внутрішньої структури радгоспів, проблем їх становлення і розвитку, взаємовідносин з одноосібними селянськими господарствами, а також їх ролі в період колективізації сільського господарства.

Отже, в літературі першого історіографічного етапу провідною темою виступали «соціалістичні перетворення» сільського господарства. В руслі цієї проблеми з позицій «Історії ВКП(б). Короткий курс» вивчалися керівна роль партії і робітничого класу в колективізації, внесок у цю справу радгоспів та МТС. Слабка джерельна база більшості робіт, ілюстративно-цитатний метод викладу матеріалу не давали повної уяви про ті складні соціальні процеси, що проходили в селі, особливо в період колективізації. Лише окремі дослідники відразу після розвінчування культу особи Сталіна відверто заявили про те, що 30-ті – початок 50-х рр. були безплідним часом у розвитку історичної науки, що в роботах того часу в кращому випадку «коментувалися окремі, часто помилкові положення із праць Сталіна». Проте більшість радянських вчених-істориків була «твердо переконана» в тому, що культ особи хоч і загальмував, але не зміг призупинити розвиток історичної науки». Однак це не так. Під тиском репресивної сталінської машини, поставлені в жорсткі ідеологічні рамки, дослідники були позбавлені права реалізації свого істинного призначення – об'єктивно вивчати події, що відбувалися в суспільстві у відповідності з історичною правдою. Більше того, історики були перетворені в суб'єкт ідеологічної опори правлячого режиму. Саме в цей час, як відзначалося вище, утверджується в суспільних науках ціла низка догм про «соціалістичні перетворення» сільського господарства. До таких догм, які суперечили дослідницькій практиці 20-х рр., слід віднести: по-перше, твердження про те, що на базі старої кооперації без колективізації неможлива була індустріалізація, забезпечення обороноздатності країни, соціалістична реконструкція народного господарства; по-друге, соціалістична власність на засоби

виробництва можлива лише у двох формах: або загальнонародна (радгоспна), або колгоспно-кооперативна; по-третє, тільки розвиток колгоспів – єдиний шлях виходу з бідності та забезпечення високого рівня продуктивності праці в сільському господарстві; по-четверте, вирішальна роль у соціалістичних перетвореннях на селі відводилася робітникам на чолі з ВКП(б) з її передовими кадрами та ідеологією; по-п'яте, матеріальна зацікавленість селянина повинна була реалізовуватися у вигляді задоволення побутових потреб через колгоспний двір, а джерелом прибутків виступало колективне господарство; по-шосте, висловлювалася теза, що одноосібне господарство природно приречене на занепад і ліквідацію; по-сьоме, усі негативні наслідки колективізації пояснювалися відсутністю досвіду «соціалістичних перетворень», перекрученням партійної лінії на місцях, ворожою діяльністю куркулів, шкідників, опозиціонерів та іноземної агентури. Разом з тим практика «соціалістичних перетворень» на селі відкинула хибні погляди, які прагнули в різний час втілити в життя «конструктори» соціалізму. У радянському суспільстві не була сприйнята комуна як форма організації сільськогосподарського виробництва, як ідея найшвидшого перетворення сільського господарства у різновид індустрії, пізніше – ліквідації присадибних ділянок колгоспників, які нібито були приватновласницькими пережитками і т.п. До названих догм слід додати закріплення в радянській історіографії хибної концепції про колективізацію як продовження ленінського плану кооперації.

Поступово в радянській історіографії утверджується думка про XV з'їзд ВКП(б) (грудень 1927 р.) як з'їзд колективізації. Хоча це не так. На ньому мова йшла про збалансований розвиток промисловості і сільського господарства, про активне залучення селян до різних форм кооперації, в той час про масову колективізацію ще не йшлося. Зовсім замовчувався голодомор 1932-1933 років як наслідок примусового вилучення радянською владою хліба в селян на початку 30-х рр. та колективізації. Остання розглядалася як перемога ленінсько-сталінського плану побудови соціалізму, а всі «невдачі» колективізації пояснювалися відступом і перекрученням партійної лінії на місцях. «Соціалістичні перетворення на селі» подавалися через призму постійної турботи і допомоги селянам держави, робітників на чолі з комуністичною партією. Зворотний бік справи: село – державі, фактично не вивчався.

Поширеним недоліком дослідників суцільної колективізації було прийняття на віру стереотипів, сформованих у «Короткому курсі історії ВКП(б)». Більше того, починаючи з року «великого перелому» (1929), документи і матеріали, література, газетна публіцистика перестають адекватно відбивати дійсність, в тому числі і в галузі сільського господарства. Перебуваючи взимку 1932/1933 р. у Харкові, відомий німецький письменник Артур Кестлер написав про «величезну країну», яку «покрила ковдра тиші». Насправді то було почуття ірреальності. Проглядаючи місцеві газети з фотографіями усміхнених молодих людей під прапорами, урочистостей на честь переможців виробничого змагання, він не знаходив жодної згадки про голод серед селян, вимираючі села, епідемії. Не тільки в газетах, але й у офіційних документах становище на селі висвітлювалося вибірково. Маскувалися голодомор і репресії, властивий сталінській практиці розрив між словом і ділом, між дійсними намірами та їх пропагандистською оболонкою.

Порівняно з розробкою проблем історії робітництва і селянства, питання історії інтелігенції посідали значно скромніше місце в радянській історіографії. Більше того, навіть саме поняття «інтелігенція і інтелігентність» все частіше звучали зневажливо як м'якотілість, непослідовність, слабкість політичної волі. В.А.Солодін, який з 1961 р. працював у Головліті СРСР і пройшов шлях від цензора до начальника управління, відзначав: «Тоді в партійних колах не було поняття «інтелігентність», було поняття «інтелігентщина», щось дуже слинькувате, розмите, роздвоєне. Це вважалося вадою, який необхідно викорінювати».

Отже, радянська історіографія мала досить спрощений підхід до історії інтелігенції, який склався ще у 30-ті роки. Офіційна державна ідеологія вирішальну роль в історичному процесі відводила продуктивним силам. А тому рівень культури суспільства ставився у пряму залежність від розвитку продуктивних сил і виробничих відносин. Інтелігенції в соціалістичній схемі історіографічних досліджень відводилося другорядне місце, порівняно з робітничим класом і трудовим селянством. Вона визначалася як «суспільний прошарок», в кращому разі, – соціальна група людей, які мають освіту та спеціальні знання в різних сферах науки, техніки, мистецтва і професійно займаються творчою розумовою працею, розвитком і поширенням культури. У

науковій літературі інтелігенція розглядалась в основному побіжно: або з історією робітників чи селян, або в плані вирішення важливих завдань культурної революції. Незначна кількість праць, присвячених власне інтелігенції, як окремій соціальній категорії, позначена ідеологічними штампами, цілком відбиває вади суспільства і часу, в якому вони створювалися. Як бачимо, для радянської історіографії інтелігенції був характерний класовий підхід до визначення її місця і ролі в суспільстві, який не розкривав справжньої соціальної природи творчої еліти, її впливу на інтелектуальний та культурний розвиток нації, проблеми взаємозалежності творчості і становища інтелігенції в суспільстві. В останні роки, завдяки демократизації суспільства; відкриттю доступу до заборонених раніше архівних джерел, реабілітації визначних діячів української культури – жертв сталінських репресій, долаються парадигми класового підходу при висвітленні історії інтелігенції, здійснилася відмова від багатьох догм і схем, притаманних радянським історичним дослідженням періоду тоталітаризму. Сьогодні бачення проблем інтелігенції помітно розширилося. Вийшов із друку цілий ряд праць як вітчизняних, так і зарубіжних авторів, в яких історично правдиво висвітлюється подвижницький і трагічний шлях інтелігенції України 1920-х – 30-х рр.

Характерною особливістю історіографії проблем інтелігенції початку першого історіографічного етапу була відсутність праць професійних істориків. Публікації 1920-х – початку 30-х рр. висвітлюють, головним чином, злободенно-політичні аспекти в галузі культурної політики радянської влади. Спрямовані вони на обгрунтування необхідності залучення інтелігенції старої формації до нового будівництва, на підтвердження правильності курсу КП(б)У в процесах українізації та роз'яснення вищих партійних директив у сфері культури. Питаннями, пов'язаними з культурним розвитком країни, роллю і місцем інтелігенції в суспільно-політичних процесах, займалися партійно-державні діячі – В.І.Ленін, Е.Й.Квірінг, Г.Ф.Гринько, М.О.Скрипник, Я.П.Ряппо, В.П.Затонський та ін.

Головним ідеологом державної політики щодо інтелігенції, як відомо, був В.І.Ленін. У своїх працях він досить часто звертався до проблем місця і ролі інтелігенції в суспільстві. Його позиція у взаєминах із старою інтелігенцією була взірцем для більшості радянських діячів

того часу. Погляди Леніна з даної проблеми пройшли значну еволюцію: від політики суцільного примусу, насильства щодо експлуататорських класів і вузькокласового підходу до інтелігенції як «ворога народу» до поступового розуміння необхідності якомога ширшого залучення старих спеціалістів як носіїв колосальної суми досвіду і знань для радянського будівництва. У ряді робіт він наголошує на тому, що без допомоги буржуазної інтелігенції створити нову державу неможливо. Вже на початку 1920 р. В.І.Ленін приходить до висновку, що «однією диктатурою, одним насильством, примусом утриматись не можна; утриматись можна, тільки взявши весь досвід культурного, технічного, прогресивного капіталізму, взявши всіх людей на службу». І далі закликає цінувати «всякого представника буржуазної культури, буржуазного знання, буржуазної техніки» Проте ці раціональні думки супроводжувалися постійним наполяганням на тому, щоб робота буржуазних спеціалістів проходила «під контролем робітничих організацій». Головним принципом по відношенню до інтелігенції стає настанова В.І.Леніна: «ні найменшої політичної поступки цим панам, користуючись їх працею всюди, де тільки можливо». Про це питання йшлося і на квітневому (1925 р.) пленумі ЦК КП(б)У: «Проти інтелігенції необхідно проводити ідеологічну боротьбу... З українською інтелігенцією поводитися так, щоб нею володіти і її використовувати».

Таким чином, погляди Леніна на інтелігенцію були суто політизованими. Вона розглядалася як нерівноцінний соціальний партнер чи просто знаряддя в руках компартії в здійсненні планів соціалістичного будівництва. Не випадково в термінології державних документів та преси тих років щодо інтелігенції були поширені такі терміни, як «використання», «залучення», «застосування». Згодом, на кінець 1920-х років, коли тоталітарна система в країні підійшла до завершального етапу свого становлення, раціональні зерна ленінських настанов було повністю відкинуто і взято курс на озброєння більш жорстокої політики щодо інтелігенції. Нападки на спеціалістів, репресії проти інтелектуальної частини суспільства вульгаризовано обгрунтовувалися настановами Леніна про співпрацю з інтелігенцією як форму класової боротьби.

Однією з перших праць, в якій відбито позиції щодо інтелігенції відомих партійно-державних діячів того часу, є збірник статей

«Интеллигенция и Советская власть» (М., 1919). Ці матеріали дають змогу переконатися, що на початок досліджуваного періоду в партії були люди, які в інтелігенції вбачали не лише об'єкт класової боротьби, а й рівноцінного соціального партнера. Надзвичайно цінний аналіз з проблем місця, ролі і перспектив розвитку інтелігенції в пореволюційному суспільстві містить збірник «Судьбы современной интеллигенции». Виступи А.В. Луначарського, М.І.Бухаріна та інших передають атмосферу унікального для радянського періоду історії діалогу між демократичною інтелігенцією і політичним режимом, містять цікаві визначення самого поняття «інтелігенція».

Під час дискусії в середині 1920-х рр. про місце і роль інтелігенції в радянському суспільстві визначилися три основні позиції. Прихильники першої (Залкінд, Вольфсон) кваліфікували інтелігенцію як різновид робітничого класу, закріплений за особливим видом суспільно корисної праці. Другої – Бухарін, Луначарський – вважали інтелігенцію самостійною частиною непролетарських, середніх прошарків суспільства («третім станом»), третьої – Полонський та інші – у кожному суспільному класі вбачали свою інтелігенцію. Як бачимо, лише прихильники Бухаріна і Луначарського відводили інтелігенції самостійну роль у суспільному розвитку. За визначенням Луначарського інтелігенція – це прошарок освічених, висококваліфікованих спеціалістів у різних сферах, професійні знання яких вимагають інтелектуально-емоційних і духовних зусиль, це вибране коло людей, що володіють науково-художнім досвідом, знаннями та навичками. Феномен інтелігенції полягає в тому, що вона зберігає і передає культурні та інтелектуальні цінності суспільства.

А.Луначарський, розуміючи важливість досвіду інтелігенції, її знань у будівництві держави, відводив їй навіть роль культурного авангарду. Але завдання перетворення суспільства на комуністичних засадах, проголошені більшовицькою владою, класовий підхід до інтелігенції в кінцевому підсумку визначили їй роль нерівноцінного соціального партнера, який під «керівництвом» і пильним ідеологічним контролем партійно-державних структур партії мусив реалізовувати своє природне покликання – «допомагати» робітникам здійснювати культурну революцію.

В Україні в 1920-х роках проблемами інтелігенції займалися такі партійні діячі в галузі культури і освіти, як Г.Гринько, М.Скрипник,

Я.Ряппо. Питання розвитку інтелігенції розглядалися в основному в плані формування нової системи підготовки кадрів радянської інтелігенції та вирішення культурних завдань у ході українізації. Так, у працях Я.П.Ряппо, Г.Ф.Гринько відбиті поширені на той час у партії погляди на сучасне і майбутнє інтелігенції, вміщені цікаві статистичні дані про склад інтелігенції 1920-х років. У плані статистичних даних про інтелігенцію цього етапу надзвичайно цінною є робота Я.Звігальського та В.Іванова. Про діяльність літературної і мистецької інтелігенції, напрямки українізації, конкретний внесок творчої інтелігенції України в національно-культурний розвиток можна довідатися з журнальної публіцистики того часу. Так, наприклад, про становлення і розвиток українського радянського театру, матеріальне становище київських і харківських театрів та їх працівників дають уявлення повідомлення місцевих кореспондентів у щотижневику «Жизнь искусства». Своєрідним підсумком культурного життя в Україні, аналізом різних напрямків українського мистецтва, політичних здобутків у 1920-ті роки була стаття І.Врони «Пути современного украинского искусства», надрукована в журналі «Революция и культура» в 1928 р. Вона розкриває величезний внесок творчої інтелігенції України в українське національне відродження.

Відомо, що могутнім поштовхом до відродження національної свідомості українців, розвитку віками переслідуваної вітчизняної культури була проголошена у квітні 1923 р. політика українізації, успіх якої, на думку багатьох сучасних авторів, в тому числі й зарубіжних україністів, став можливим лише завдяки тому, що комуністична партія в той період була зайнята збереженням політичної гегемонії і не могла підпорядкувати своєму впливові культурне життя України.

Але такий підхід, на наш погляд, не лише однобічний, але й применшує роль українського селянства, національної інтелігенції, які не лише в роки визвольних змагань боролися за українську державність, але й після приходу більшовиків до влади. З цього приводу влучно сказав М.Хвильовий: «Українізація – результат незламної волі 30 мільйонів». Отже, в процесі українського відродження інтелігенція відігравала провідну роль. І хоч ставлення її до офіційного курсу партії було не однозначним (від цілковитої підтримки до недовіри), проте вся вона сприйняла політику українізації як можливість національного

відродження України, відтворення її державності, розвитку культури і тому активно включилася в її реалізацію. Відомий скульптор і художник І.М.Гончар про українізацію згадував так: «На це ми всі мали право, більше того, це був наш святий обов'язок. Така боротьба точилася скрізь не лише за становлення нашої рідної мови, а й за модерне національне мистецтво, театр і, взагалі, за всю нашу українську культуру». У такій позиції інтелігенції відчувається явна перевага загальнолюдських інтересів над класовими. Ідеї створення національної школи, розвитку національної культури та мистецтва, відродження українських традицій в усьому громадському житті стають домінуючими у свідомості української творчої еліти.

Отже, література 1920-х років свідчить, що в умовах українізації інтелігенція старої формації відіграла визначну роль у піднесенні науки, освіти, літератури, мистецтва в Україні, які орієнтувалися на передові форми і прогресивні напрямки світового розвитку, базувалися на загальнолюдських, гуманістичних цінностях. У процесі українізації творча інтелігенція активізувала політичну самодіяльність України, як держави, завдяки чому зросла національна самосвідомість українського народу. Усе це становило небезпеку для унітарної держави, в яку перетворювався СРСР. Занепокоєння політичного режиму викликала інтелігенція й тому, що саме вона виступала ідеологом і натхненником політичної боротьби мас, носієм національної ідеї. У зв'язку з цим, у циркулярному листі ДПУ України під грифом «Абсолютно таємно. Передрукуванню не підлягає» за підписом голови ДПУ Карлсона писалося, що в умовах українізації антирадянськи настроєна інтелігенція прагне використати легальні умови для «впровадження в маси націоналістичних почуттів», при цьому враховує помилки минулого, коли «український народ потерпів поразку у визвольній боротьбі через слабку національну згуртованість». Антимосковські тенденції, – повідомлялося в листі, – проявляються в національному вихованні українців через Українську Автокефальну Церкву, Академію Наук, яка зібрала «компактну масу бувших відомих діячів УНР», громадські та культурні організації тощо. Для зміцнення свого становища партійно-державній номенклатурі потрібно було нейтралізувати суспільно-політичну активність інтелігенції, зруйнувати її соціальну базу. Комуністична партія, реалізуючи силові переваги своєї диктатури,

встановлюючи монополію у всіх галузях матеріального і духовного життя, застосовувала насильницькі методи проти інтелектуальної еліти.

1929 р. – «рік великого перелому», як його назвав сам Сталін, став рубежем появи ідеології сталінізму. Її формування продовжувалося протягом 1930-х рр., і перший період завершився в 1939 р., коли в доповіді на XVIII з'їзді ВКП(б) Сталіним були підведені «вирішальні» підсумки «будівництва соціалізму, розвитку радянської держави», «досягнень» у галузі культури, освіти і науки, зміцнення партії. По суті справи, це були підсумки побудови тоталітарної держави, де суспільні науки перетворювалися в знаряддя пропаганди сталінізму, а культура під знаком «соціалістичного реалізму» уніфіковувалася. Складовою утвердження ідеології сталінізму було втручання «вождя усіх часів і народів», особливо з 1924 р. – після смерті В.І.Леніна. Безпосередню «успішну» спробу вплинути на історичну науку і перетворити її в частину «нової ідеології» Сталін зробив, як уже відзначалося, в 1931 р., коли у шостому номері журналу «Пролетарская революция» було надруковано його лист «Про деякі питання історії більшовизму». Різкий, місцями грубий за формою лист з політичними звинуваченнями проти «істориків-троцькістів» містив деякі моменти, які відігравали згодом вирішальну роль у підпорядкуванні історичної науки цілям формування ідеології сталінізму. Це, по-перше, твердження про недопустимість наукових дискусій з питань, які Сталін назвав «аксіомами більшовизму». Як наслідок цього, сам метод дискусій виключався із практики історичної науки, що неминуче привело до її догматизації, втрати творчого характеру. По-друге, переконаність Сталіна, що «паперові документи» не можуть служити справі виявлення історичної істини, різко обмежила допуск істориків до архівів, можливості вивчення ними оригінальних документів. Ситуація ще більше погіршилася з передачею державних архівів у відання НКВС СРСР (1938 р.). Більше того, докорінно міняються самі методологічні підходи до вивчення джерел, які активно культивувалися «авторитетами» історичної науки 1930-х – 50-х рр. Зокрема, академік Греков у передмові до праці «Киевская Русь» (1953 р.) писав: «І письмові, і неписьмові джерела до наших послуг. Але джерело, яке б воно не було, може бути корисним лише тоді, коли дослідник сам добре знає, що від нього хоче». Цей метод завдав великої шкоди

історіографічній науці, оскільки з історичного джерела брали лише те, що могло доказати сучасну ідею. По-третє, виступ Сталіна в журналі «Пролетарская революция» послужив сигналом для «розносних проробок» істориків, навішування на них політичних ярликів, звинувачень у приналежності до антипартійних течій тощо. По-четверте, в історичних дослідженнях насаджувалася сталінська методологія з її принципами партійності і класовості, що позбавляло істориків справжньої наукової творчості, об'єктивності висвітлення історичних процесів, пошуків істини, свободи мислення.

Отже, ідеологічні догми, які насаджувалися більшовицькою партією в Україні, деформували історичну науку, позбавили її можливостей творчого розвитку. Цензура сталінського режиму забороняла історикам об»єктивно, поза партійним принципом, досліджувати проблеми державотворення, національно-визвольних змагань українського народу, його національні пріоритети тощо.

На кінець 1920-х – початок 30-х років зросла кількість насамперед пропагандистської літератури, що стосувалася інтелігенції. У зв'язку з посиленням «класової боротьби», різко збільшився ідеологічний тиск на інтелігенцію старої формації. Крім «викривальних» статей проти «шкідників», представників науково-технічної інтелігенції, зі сторінок преси почала вестись планомірна боротьба з націонал-ухильництвом на «фронті культури». Уже в 1926 році було звинувачено М.Хвильового в націоналізмі, таврується його антиросійська спрямованість і орієнтація на Західну Європу. За підтримку Хвильового жорсткій критиці піддається Шумський, котрий займав посаду Наркомоса УРСР і був головним редактором часопису «Червоний шлях». Особливого резонансу набрав інспірований ДПУ України процес проти інтелігенції у справі «Спілки визволення України». Викривально-звинувачувальна «публіцистика» тих років свідчить про посилення наступу тоталітарного режиму на українську інтелігенцію в кінці 1920-х – на початку 30-х років. Певним виключенням з цього ряду є лише книга А.Козаченка, присвячена історії української культури, в якій з виважених позицій розкривається процес політичного розшарування інтелігенції. В цілому в літературі 1930-х рр. історія інтелігенції розглядається через призму виключно політичних завдань диктатури пролетаріату, а тому вона деформується і фальсифікується.

Таким чином, у радянській історіографії з проблем інтелігенції 1920-х років переважали праці непрофесійних істориків, партійних і державних діячів. Це був період становлення тоталітарної системи, а тому на сторінки наукових, громадсько-політичних видань ще проникали альтернативні судження та підходи, які пізніше повністю зникли. Праці, написані в 1930-ті – на початку 50-х рр., фактично були позбавлені наукового змісту. Висунута у 1936 р. Й.Сталіним теза про «стирання граней» між класами та їх зближення і злиття в майбутньому стала для дослідників аксіомою у питаннях вивчення історії інтелігенції. В історіографічній спадщині цього періоду виділяється лише дві роботи, написані у 1935 р. Це праця А.Е.Бейліна про кадри спеціалістів, в якій показано зміни у складі інтелігенції за роки радянської влади та збірник невідомих авторів «На фронті культури».

Як відомо, досвід першої світової війни та визвольних змагань 1917-1921 рр. привів до зміни парадигм в українській історії. Відродження національної держави прискорило оформлення державницької школи в українській історіографії. На відміну від народницької школи, вона розділила поняття народу і нації, віднесла останню до політичної сфери. Якщо попередня школа ототожнювала поняття нації з народними низами й етнічномовними критеріями, то історики державницького напрямку поклали в основу нації територіально-політичний критерій – лояльність населення України до ідеї власної національної держави. Вони ввели поняття історичності нації, показавши, що нація як суспільно-політичний організм не є вічною, а її розвиток на певних етапах може перериватися. Історики цієї школи провели дискусію стосовно початку формування української нації.

Дослідження істориків цієї школи, як відзначає дослідник Я.Й.Грицак, зосереджувалися, головним чином, на періодах, коли, як вважалося, українці жили своїм державним життям або ж збройно боролися за відродження Української держави – Київської Русі, Галицько-Волинського князівства, Хмельниччини, Гетьманщини. Відповідно серед усіх історичних сюжетів формування української нації їхню увагу найбільше привертали українські визвольні змагання 1917-1921 рр.

Слабким місцем державницької школи було звуження предмета української історії до діяльності українських національних свідомих еліт. Разом з тим у 20-ті-30-ті рр. з'являються соціологічного і

політологічного плану роботи О.Бочковського, В.Старосольського та ін., де хоч і не йшлося безпосередньо про історію України, але розглядалися суттєві теоретичні положення, котрі проливали світло і на особливості українського націоутворення.

Перш за все вони ввели поняття «модерної нації» та показали роль у її формуванні процесів демократизації, господарського розкріпачення, поширення масової культури тощо. Ці теоретичні висновки диктували необхідність відмовитися від державницької схеми написання національної історії «зверху вниз». Проте відсутність специфічних методологічних прийомів, які б дозволяли вивчати настрої народних мас, зумовила таку ситуацію, коли дослідження історії народу залишилися тільки намірами, а не реальністю.

Перші спроби у дослідженні історичного процесу «знизу вгору» зробили українські історики доби національного відродження 1920-х рр. О.Оглоблін, М.Слабченко, М.Яворський та інші. Більшість дослідників 1920-х рр. перебували під впливом марксистської методології. Та незважаючи на поверховість і догматичність підходів, сильним моментом робіт був аналіз соціально-економічної історії, були визначені контури майбутніх теоретичних побудов з історії національного розвитку українців. Але у зв'язку з масовими репресіями 1930-х рр. ці творчі задуми українськими істориками так і не були реалізовані, а національне питання стало одним із найскладніших і найкон'юнктурніших у вітчизняній історіографії. У контексті комуністичної теорії воно підпорядковувалось головному питанню марксизму – класової боротьби, а національно-визвольний рух виступав важливою складовою соціалістичної революції за встановлення диктатури пролетаріату.

Одним із перших опонентів більшовиків у національному питанні був колишній член Тимчасового уряду Росії П.М.Мілюков, який у 1925 р. видав за кордоном книгу «Національне питання». При всій відчутній ностальгії за «єдиною і неділимою» автор дає власні оцінки програмам непролетарських партій, причинам сепаратистських настроїв у національно-визвольному русі після перемоги лютневої революції, робить спробу доказати, що марксизм-ленінізм «байдужий» до національних проблем, а заява більшовиків про право націй на самовизначення переслідувала єдину ціль – підняти народи проти

Тимчасового уряду, щоб після захоплення влади, повернути їх на шлях подавлення національної незалежності.

Але якщо П.М. Мілюков критикував комуністів з позицій прибічника Російської імперії, то більшовик В.Шахрай та журналіст С.Мазлах у праці «До хвилі (що діється на Україні і з Україною)» (м.Саратов, 1919) та у самостійному виступі «Революція на Україні», які були написані в буремні роки громадянської війни, проводять глибокий аналіз національної політики Радянської Росії на чолі з Леніним. Вони ставлять вимогу «вождю» – показати на прикладі України, Грузії, Латвії, Білої Русі, Естляндії проведення принципу пролетарської політики: права націй на самовизначення.... Констатуючи кризу ленінської національної політики, автори прямо заявляють про несумісність комунізму та самостійності України.

Наступні десятиріччя історії СРСР, а згодом і його розпад покажуть, наскільки реально було розв'язане національне питання, величезну прірву між марксистською теорією і практикою, чого варті наслідки великодержавної політики в унітарній імперії: погром національних духовних скарбів, етноцид проти українського народу. А деякі прогнози ідеологічних опонентів комуністів підтвердяться життям.

Отже, книга українських авторів С.Мазлаха та В.Шахрая стала одним із перших маніфестів націонал-комунізму – політичного напряму, що вдало поєднав у собі національні та соціальні гасла свого часу. Саме завдяки націонал-комуністам «комунізм став українською політичною течією, а не просто знаряддям російського імперіалізму».

Одним з яскравих представників націонал-комунізму був Микола Хвильовий. Свої культурні і політичні ідеї він виклав у ході так званої «літературної дискусії» 1920-х років. Його погляди мають особливу цінність для пізнання суті цієї політичної течії. М.Хвильовий піднявся над практичними питаннями українського державного будівництва на тогочасному етапі й почав моделювати національну концепцію з деякими рисами універсальності.

У 1920-ті роки Микола Хвильовий написав низку прозових творів: «Повість про санаторійну зону», «Вальдшнепи», «Я. Романтика» та інші. Особливо слід відзначити його публіцистику: памфлети-цикли «Камо грядеши» (1925), «Думки проти течії» (1925), «Апологети

писаризму» (1926), окремі статті: «Україна чи Малоросія» (1926), «Одвертий лист до Володимира Коряка» (1927) та інші.

І сьогодні складним для розуміння і до кінця недослідженим залишається бачення М.Хвильовим теоретичних та практичних проблем розвитку української нації, державності, культури. Останнє зумовлюється ще й тим, що він не залишив праці, де комплексно було б викладено його нетрадиційні за формою концепції. Невідомими залишаються їх джерела. Теоретиків Донцова, Данилевського та Шпенглера Микола Хвильовий критикує, проте запозичує чимало конструктивних елементів з їх концепцій. Перспективи ж дослідження його теорій пов'язані, на нашу думку, з введенням останньої у контекст спадщини «націонал-комуністів» (Шумського, Волобуєва), інших сучасних йому теорій («боротьби двох культур» тощо), загальних етнополітичних концепцій.

Микола Хвильовий виступав за наповнення формальної незалежності України реальним змістом. Він доводив, що самостійність України неминуча й доцільна як з національного, так і з економічного та культурного боку. По-перше, українська нація в пригнобленому стані не сприйме соціально-визвольних (пролетарських) ідей, не змириться з російським гегемоном на своїй землі, й неминучим стане національний конфлікт. По-друге, стверджував Микола Хвильовий, близькість економічних систем України і Росії не більша, ніж між іншими країнами. Крім того, українська культура, базуючись на економіці, водночас впливає на останню, і вона набуває специфічного характеру. В результаті відмінності між економічними системами України і Росії будуть зростати. Микола Хвильовий не один раз повторював тезу про те, що Україна має свій шлях до соціалізму. Водночас він наголошував, що в ідеї української самостійності немає нічого антирадянського, хоч її й підтримують націоналісти. Взагалі, у Хвильового було своє бачення революції. Він вважав, що вона розбурхує суспільство, яке, в свою чергу, народжує нові гасла. Комуністи ж мають опанувати ці гасла, або це зроблять їх опоненти. Отже, гасло національної державності є запитом суспільства, і комуністи мають цей запит виконати або поступитися владою опонентам. Політичні сили можуть впливати на національно-культурний процес, надаючи йому власної ідеології. Складність цього розкриває теза Миколи Хвильового про збройну, але не ідеологічну перемогу комуністів в Україні. Він пише, що «українське суспільство є «червоним» лише в

лапках. Некомуністична інтелігенція залишається інтелектуально сильнішою за комуністичну і може опанувати останню.

Отже, національна концепція Миколи Хвильового цілком оригінальна. Він фактично відкидає примат соціально-економічних факторів та марксистську схему соціального прогресу, виступає послідовником цивілізаційного розвитку. Можна визнати, що для Миколи Хвильового «комуністична самостійність» була лише однією з можливих форм реалізації української державницької ідеї. Ці висновки, звичайно, можна вважати лише попередніми. Осмислення ідейної спадщини Миколи Хвильового ще чекає належного місця в історії української етнополітологічної думки.

З другої половини 1920-х рр. М.Хвильовий починає зазнавати утисків радянської цензури. У 1927 році було заборонено видання його памфлету «Україна чи Малоросія», наступного – другої частини роману «Вальдшнепи». З'явилася стаття А.Хвилі «Від ухилу у прірву» з численними звинуваченнями письменника в націоналізмі та контрреволюційності. Позиції Хвильового «розбиралися» на засіданні ЦК КП(б)У, а його дітище – «Вільна Академія Пролетарської Літератури (ВАПЛІТЕ)» – під тиском влади змушене було саморозпуститися.

Відсутність будь-якої можливості для відкритого виявлення своїх поглядів, страшні картини штучно організованого голоду, усунення з керівництва республіки національно орієнтованих діячів, політичні арешти (зокрема, друга Хвильового М.Ялового) – все це не залишало у письменника сумнівів щодо суті сталінського режиму. 13 травня 1933 р. Микола Хвильовий покінчив життя самогубством, залишивши ЦК КП(б)У лист-звинувачення в організації голоду, репресій проти селянства та інтелігенції, в нищенні культури українського народу.

У 1920-ті роки на захист ленінських поглядів, проти антимарксистських оцінок національної проблеми, висловлених як у вітчизняній, так і в зарубіжній історіографії, виступили ті, хто займав високі партійні і державні пости, безпосередньо здійснював «соціалістичні перетворення» В.І.Леніна, М.І.Калінін, С.М.Кіров, Г.К.Орджонікідзе, Й.В.Сталін, М.В.Фрунзе, С.Г.Шаумян та ін. Крім названих авторів, з'являються роботи агітаційно-пропагандистського змісту М.Павловича, М.Попова, О.Ходорова та ін., які роз'яснювали погляди партійних і державних діячів.

Отже, в історіографії 1920-х рр. превалюють ідеологічно витримані праці провідних партійних і державних діячів, а також загального, публіцистичного плану номенклатурних працівників та журналістів на рівні викладу цитат і коментарів до них, головна мета яких – популяризувати ленінські ідеї в галузі національних відносин. Обравши марсистсько-ленінську орієнтацію, історики-марксисти тільки розпочали освоєння ленінської теоретичної спадщини, в тому числі концепції національно-державного будівництва. Дослідниками ще не була дана оцінка утворення СРСР. Ця подія не згадувалася ні в «Нарисах історії Комуністичної партії» М.Попова, ні у праці О.Бубнова «ВКП(б)» і лише декількома словами – у книзі Є.Ярославського «Короткі нариси з історії ВКП(б)». Дещо ширше висвітлювалася національна політика правлячої партії, утворення СРСР у правовій літературі, але й тут правознавці досить скромно оцінювали утворення Союзу – лише як уточнення, покращення, удосконалення існуючих договорів, федеративних зв'язків між республіками.

Помітно пожвавлюється вивчення проблем національних відносин з виходом журналу Ради національностей ЦВК СРСР «Революція і національності». Тут, зокрема, розкривалося значення жовтневої революції для розв'язання національного питання. А редактор журналу С.М. Діманштейн вів у 1928-29 рр. спеціальний семінар «Теорія національного питання» в Інституті етнічних і національних культур народів Сходу. Характерно, що у 1920-ті роки радянські історики досить критично писали про колоніальну політику царської Росії. Їх критика російського імперіалізму йшла в руслі боротьби проти великоросійського шовінізму, за втілення ідей пролетарського інтернаціоналізму. Висвітлення національного питання саме з інтернаціональних позицій на матеріалах України знайшло відображення в друкованому органі Істпарту ЦК КП(б)У – журналі «Літопис революції».

Починаючи з другої половини 1920-х рр., деякі марксистські дослідники (школа М.Покровського) атакували те, що називалося «націонал-комунізмом» і «буржуазним націоналізмом» (школа М.С.Грушевського в українській історіографії). Виходячи з марксистських засад у вивченні національних відносин, історики партії повели «рішучу боротьбу» з тими, хто,на їх погляд, відходив від єдино вірного вчення – ленінізму, мислив і писав по-іншому. За недооцінку класового

фактора в національному питанні на сторінках журналу «Літопис революції» був підданий критиці М.Равич-Черкаський, який у 1930 р. видав книгу «Ленінізм в національному і колоніальному питанні», а на Першій Всесоюзній конференції істориків-марксистів дослідники М.Рубач, М.Рубінштейн, З.Гуревич на прикладі аналізу української історіографії показували, як можна гіпертрофувати національне питання на шкоду соціалізму, закликали до боротьби з націоналістичним висвітленням революції. Така критика націоналізму в кінцевому результаті порушила баланс наукових поглядів на догоду привілейованим великоросійським інтересам.

Таким чином, як у 1920-ті, так і 30-ті рр., незважаючи на прямі вказівки ЦК ВКП(б) спеціально вивчати національно-визвольний рух, якихось великих праць по темі так і не було створено. Уже в цей час партійна монополія в політиці негативно вплинула на історичні дослідження, обмежуючи їх рамками марксистсько-ленінської методології. Хвиля репресій проти української інтелігенції в кінці 1920-х – 30-х рр. була спрямована і проти істориків, серед яких були учні і подвижники М.С.Грушевського: К.Грушевська, С.Шамрай, О.Грушевський, М.Горбань та ін. На довгі десятиріччя наукова продукція дослідних установ, яка не відповідала ідеологічним догмам правлячої партії, була захована у спецфонди від науковців та широкого читацького загалу, а значна частина вчених за життя або посмертно була оголошена «ворогами народу» і націоналістами. Система суспільствознавчих установ, яка склалася на кінець 1927 р., під приводом їх ворожості соціалізму в 1928-1932 рр. була ліквідована, а нова – повністю підпорядкована для наукового обслуговування тоталітарного режиму.

Стан історичних досліджень з національно-державного будівництва, коли тоталітарна система стала реальністю, по-різному оцінюється в радянській історіографії. Наприклад, С.В.Кулєшов відзначає, що в кінці 30-х – 40-ві роки «процес накопичення нових знань ішов не так інтенсивно, але в цілому поступальність його руху залишалася». Насправді ж ідеологія «Короткого курсу історії ВКП(б)», схваленого ЦК ВКП(б) в 1938 році, негативно позначилася на історичних дослідженнях, у яких партійність протиставлялася об'єктивності, фальсифікувалася дійсність, підтасовувалися факти, навішувалися ярлики «ворогів народу» на тих, хто не поділяв погляди партномен-

клатури. Більшовицький режим прищеплював історикам думку про їх теоретичну неповноцінність, оскільки право на розвиток теорії належало одному Сталіну. Дослідникам відводилася роль пропагандистів «наукових відкриттів», «корифеїв усіх наук». Тому протягом майже двох десятиліть історики створювали знеособлені популярні брошури, побудовані на цитатах із робіт Сталіна та «Короткого курсу історії ВКП(б)». В історичній науці практично зникли дискусії, а якщо вони і були, то торкалися або другорядних проблем, або глибокої давнини, як – от: «Чи була Київська Русь рабовласницькою державою?». Національно-державницька тематика радянського періоду історії обговоренню не підлягала. Все було визначено наперед. Більше того, з середини 50-х рр., після розгрому школи М.Покровського, істориками переоцінюється ставлення до російського колоніалізму, практика якого продовжувалася в радянській зовнішній політиці і зображувалася як прогресивне явище. У зв'язку з цим, до кінця 80-х років навіть не публікувалися критичні антицаристські статті К.Маркса і Ф.Енгельса. Історія неросійських народів повинна була відбивати історію російського, вона переписувалася і узгоджувалася із загальною схемою періодизації, особливо з точки зору відповідних класових формацій і класової боротьби. Домінуючим принципом радянської історіографії була «дружба народів», їх участь в революції. В той час праць, які б що досліджували чи торкалися проблем формування української нації, було дуже мало і з'явилися вони переважно під час лібералізації радянського режиму наприкінці 1950-х – початку 60-х рр.

Фактично з утвердженням радянської влади розпочалося вивчення історії політичного життя, діяльності політичних партій в країні. У 1920-ті – 30-ті рр. з'являються перші узагальнюючі праці з історії більшовизму. Серед них слід відмітити книги П.М.Лепешинського – «На повороте» (1922 р.) та «От кружковщины к партии» (1924 р.); М.С.Ольмінського – «Из прошлого» (1922 р.); Н. Ангорського «Легальный марксизм» (1925 р.); П. Лепешинського – «Как возникла партия большевиков» (1933 р.), М.Савельєва – «Возникновение большевизма» (1933 р.) та ін. Наприклад, у працях П.Лепешинського, М.Савельєва розкривалася роль В.І.Леніна у створенні більшовицької партії. У 1924-1930 рр. проводилися дискусії про предмет історії партії, час виникнення більшовизму, у зв'язку з 30-літтям I і 25-літтям II з'їздів РСДРП. Провідною темою історіографії

першого післяжовтневого десятиріччя була внутріпартійна боротьба, нерозривно пов'язана з подіями і процесами, які проходили в економіці і політиці в умовах непу.

Певне значення для осмислення питань внутріпартійної боротьби мають характеристики та оцінки поглядів і діяльності Л.Д.Троцького, М.І.Бухаріна, Г.О.Зінов'єва, Л.Б.Каменєва та Й.В.Сталіна, що є в ленінських працях «Ще раз про профспілки, про поточний момент і про помилки тт.Троцького і Бухаріна» та «Лист до з'їзду». Відношення Леніна до опозиції, до тих, хто, на його думку, помилялися, висловлено ним у «Проекті постанови Політбюро ЦК РКП(б)» та у статті «Про боротьбу всередині Італійської соціалістичної партії». Різні аспекти ідейно-політичної боротьби знайшли своє відбиття в документах X, XIII, XIV, XV, XVI з'їздів більшовиків, матеріалів конференцій та пленумів ЦК. Тут викладені оцінки підсумків внутріпартійної боротьби на різних етапах, обгрунтовуються погляди більшості ЦК на дискусійні проблеми та критикуються платформи меншості. Ці документи, а також промови й статті Сталіна мали визначальний вплив на дослідження істориків 1920-х -30-х років. Наприклад, праці 1921-1930 рр., де «вождь» кваліфікує погляди Зінов'єва, Каменєва, Троцького, Бухаріна як помилкові, опортуністичні, антиленінські, надовго стали основою системи доказів радянських істориків.

Аналіз внутріпартійної боротьби другої половини 1920-х років здійснювався вченими по «гарячих слідах», коли автори сами виступали безпосередніми учасниками політичних подій. Це не могло не позначитися на їхніх працях. З одного боку, така причетність дозволяла висвітлювати події «від першої особи». А з іншого – зумовлювала тенденційний характер праць, що знижувало їх наукову цінність.

Дискусії 1926-1927 рр. зумовили появу великої кількості літератури агітаційно-пропагандистського плану. Особливо багато подібних праць вийшло напередодні і після XV з'їзду ВКП(б), коли відзначалося 10-річчя радянської влади. Головним лейтмотивом публікацій було обгрунтування можливостей побудови соціалізму в одній, окремо взятій країні, оскільки це питання найбільш гостро стояло в ідейній боротьбі. Більшість авторів у науково-популярній формі розкривали «успіхи» соціалістичного будівництва у всіх галузях економіки, культури, намагалися довести можливість перемоги

соціалізму в СРСР на противагу твердженням опозиції. Ряд праць було присвячено міжнародному комуністичному руху та партійному будівництву. Як правило, в літературі давалася негативна оцінка поглядам опозиції, відкидалися всі її пропозиції, навіть, конструктивні, що торкалися розвитку внутріпартійної демократії. Характерний приклад – збірник статей «Проти троцькістської опозиції», що вийшов у 1927 р. Серед авторів – Ом.Ярославський, С.Крилов, С.Гайснер, Я.Нікуліхін, Н.Березін та ін.

Значну частину літератури з історії більшовизму складали ретроспективні дослідження ходу й суті внутріпартійної боротьби. Це, насамперед, перші навчальні посібники з історії комуністичної партії. Інтерес становлять також брошури та монографії С.Гонікмана, М.Гайсинського, А.Грюнберга і М.Соколова, в яких зроблена спроба розглянути особливості внутріпартійної боротьби в післяжовтневий період. Наприклад, у книзі Гонікмана основна увага приділяється боротьбі з опозицією на чолі з Троцьким. Книга складається із чотирьох розділів. Детально висвітлюється хід боротьби в період між XIV та XV з'їздами. У заключному розділі («Блудний син повертає до батьківського дому») автор піддає гострій критиці Троцького, характеризуючи його погляди як «продовження меншовизму». «Троцькому неважко було розірвати з партією, – пише Гонікман, – адже він виріс у боротьбі з нею. Важче було Зінов'єву й Каменєву – вони йшли за Троцьким, опираючись».

У квітні 1924 р. Троцький надрукував у «Правде» та «Известиях ВЦИК» ряд статей та промов зі спогадами про Леніна. Ці матеріали потім були об'єднані в книзі «Про Леніна. Матеріали для біографії», де Троцький розповів про свої зустрічі з Леніним, починаючи з 1902 р., велику увагу приділяв подіям жовтневої революції та громадянської війни. У рецензії на книгу Троцького В.І.Невський писав: «Книга тов.Троцького в багатьох відношеннях не тільки книга «про Леніна», але й «книга про Троцького». Інший історик – В.Сорін вважав, що книга Троцького, без сумніву цікава, дає матеріал для біографії, і завдання істориків – розібратись з цим матеріалом. Разом з тим він піддав критиці рецензію Г.Даяна, де останній зі спогадів Троцького робив висновок про те, що саме Троцький є наступником Леніна.

Восени 1924 р. вийшов у світ збірник Троцького «1917 рік», до якого він написав передмову під назвою «Уроки Жовтня». Розгорнулася

дискусія в партії. Преса помістила велику кількість статей, в яких критикувалися погляди Троцького. У дискусії з питань історії більшовизму активну участь взяли А.С.Бубнов, М.С. Ольмінський, Ом.Ярославський, М.М.Покровський та інші. Ось що, наприклад, писав Покровський: «Людину, яка б надумала вивчати історію нашої революції «за Троцьким», чекає жорстоке розчарування. Бо ніякої історії, навіть суб'єктивно змальованої, в його книзі... немає». У книзі М.М.Попова «Нарис історії ВКП(б)» особливо підкреслювалися меншовицьке минуле Троцького та розбіжності у поглядах між Леніним і Троцьким. У всіх 16 виданнях «Нарису» є спеціальний розділ «Роль партії і ЦК у збройному повстанні», де досить ясно висловлена думка про те, що більшість ЦК займала однакову позицію з Леніним і підтримувала його. На основі аналізу партійних документів, ленінських статей і листів напередодні подій жовтня М.Попов зробив висновок про те, що «саме Ленін дав точний план Жовтневого збройного повстання». На думку дослідника В.О.Греченка праці Троцького мали дещо тенденційний характер, проте в них були цікаві спостереження й замальовки.

Література 20-х років допомагає зрозуміти ідейні і організаційні особливості більшовицької партії, морально-етичні засади, які забезпечували сходження її до диктаторських вершин – етику лівого радикалізму. Публікації того періоду дозволяють глибше розібратися в моральних засадах діяльності більшовиків. На наш погляд, можна виділити дві групи праць з цієї проблеми. Перша – апологетичного характеру, де «пролетарська» або ж «комуністична» мораль подається як єдино вірна, а її носії як зразок людини. Автори проводять ідею непримиренності до політичного супротивника, підпорядкованості кожної людини, яка стала на шлях боротьби, політиці партії. Цей етичний аспект більшовизму залишався протягом усього періоду, коли комуністична партія була біля керма держави. У 1981 р. Р.В.Петропавловський писав, що партійна дисципліна означає: «людина в будь-яку мить, коли це потрібно для справи, готова іти на все». Таких «зомбі» виховувала правляча партія, забезпечуючи власну диктатуру в суспільстві. Другу групу становлять праці філософів, які були свідками зародження політичної етики лівого радикалізму і точно прогнозували її розвиток. Серед них важливе місце займають праці М.О.Бердяєва, який вважав, що «марксизм-ленінізм увібрав усі необхідні елементи народницького

соціалізму, але відкинув його більшу людяність, його моральну делікатність як перешкоду для завоювання влади. Він виявився ближчим до моралі старої деспотичної влади».

У літературі 20-х років точилися дискусії навколо етичних проблем та основних напрямків розвитку етики більшовиків. Орієнтиром для молодих більшовиків виступали слова В.І.Леніна на III з'їзді комсомолу: «Моральним є все, що на користь комунізму!». Моральні заповіді, яким наш народ слідував протягом століть, відкидалися більшовиками. В.І.Леніну належить обгрунтування основних норм і правил політичної діяльності більшовиків за умовою їх приходу до влади. Він допускав у відношеннях між комуністами брутальність, але застерігав від озлобленості. Цілком придатними Ленін вважав навіть ті засоби, які викликали у західноєвропейських установах нечуваний гнів, почуття морального обурення і т.ін. Він вчив в разі потреби йти «на всілякі викрутаси, хитрощі, нелегальні прийоми, умовчання, приховування правди».

Більшовики України намагалися витісити з партійного життя все те, що вважалося неетичним. Це стосувалося, зокрема, пияцтва, яке, як свідчать документи, охопило практично всі партійні організації. Боротьба йшла також з так званими «надмірностями» , тобто придбанням комуністами у власність коней, автомобілів, використання службового персоналу в особистих інтересах, носіння дорогоцінностей і т.ін. Засуджувалось «господарське обростання», в зв'язку з чим сільським комуністам заборонялося мати садибу, робочих тварин, інвентар в більших розмірах, ніж це потрібно «трудовому господарству». Міським комуністам заборонялась участь у торговельно-промислових підприємствах, а також придбання та оренда будинків. Хоча подібні обмеження вступили в суперечність з матеріальними інтересами людей і не могли не породити подвійну мораль, лицемірство.

Складовою частиною антигуманної етики залишався атеїзм, який з приходом більшовиків до влади набув характеру державної політики. В 1921 році був виданий циркуляр ЦК КП(б)У. який вимагав вести боротьбу проти релігії і церкви з такою ж наполегливістю, як і класову боротьбу. Головне призначення боротьби полягало в тому, щоб відкинути загальнолюдську мораль, яка заважала проводити в життя плани більшовиків. Архівні документи і матеріали преси засвідчують, що

комуністам свідомо втлумачували, що вони є громадянами вищого гатунку, їм дозволено більше, ніж безпартійним, тільки вони можуть бути при владі, але всі ці пільги можливі лише за умови вірної служби вождю, кожне розпорядження якого корисне для комунізму, тобто – високоморальне. Сае тому партійну мораль покликані бути оберігати контрольні комісії, що були створені в центрі і на місцях. У 1924 р. з ініціативи Центральної контрольної комісії (ЦКК) була розгорнута дискусія з питань партійної етики. Але в ході дискусії виявилося, що частина членів партії відводить етичним питанням більше значення, ніж це потрібно на погляд керівництва. Дискусія була припинена. Вважалось, що зосередження уваги на особистій поведінці комуніста відвертає партію від більш важливих питань. Правила поведінки комуністів були вироблені ЦКК , яка врахувала деякі підсумки дискусії. Характерно, що ні одна етична норма не була визнана абсолютною. Будь-яка практична потреба держави розглядалася як високоморальна. У такий спосіб партію готували до здійснення масових репресій. Лідери більшовизму робили все, щоб партія перетворилася в механізм, який забезпечує їх володарювання і виконує будь-які накази. Вони готувалися до бою з селянством, що було останньою перешкодою на шляху до необмеженої влади.

Таким чином, характерними рисами праць істориків 20-х – першої половини 30-х з питань політичної історії, внутріпартійної боротьби були: по-перше, однобічний, політичний, а не науковий підхід до оцінок діяльності інших політичних партій і сил. Останнє пояснювалося тим, що дослідники часто керувалися не принципом об'єктивності, а, насамперед, точкою зору більшості ЦК. По-друге, на якості наукових досліджень позначився загальний стан історичної науки, коли історики-марксисти відмовилися від старих методологічних підходів, а нові тільки розроблялися, орієнтуючись на діалектичний матеріалізм. Розробка багатьох теретичних питань перебувала на початковій стадії. По-третє, праці 1920-х – першої половини 30-х рр., присвячені політичним аспектам історії радянського суспільства, засвідчують утвердження сталінської концепції правлячої партії під гаслом продовження ленінського вчення. По-четверте, публіцистичні виступи партійних і радянських діячів, праці істориків-марксистів 1920-х – 30-х років засвідчують в партійній етиці більшовиків елементи лівого

радикалізму, які з часом все більше посилювалися і в певній мірі сприяли утвердженню тоталітарної системи в країні.

У 30-ті роки відбулися величезні зміни в суспільно-політичному житті країни, пов'язані з індустріалізацією та насильницькою колективізацією сільського господарства. Були ліквідовані цілі соціальні групи і прошарки суспільства – крупні промислові і земельні власники, заможні селяни («куркулі»), у значній частині інтелігенція старої формації. Усе це оцінювалося політичним керівництвом країни як велика перемога партії і народу, побудова соціалізму.

У реальному житті утвердилася тоталітарна сталінська система з диктатурою однієї партії. Зміни, що відбулися в суспільно-політичному житті, «перемоги» соціалістичного будівництва, нагромадження партією «історичного досвіду» поставили питання про появу нових праць з історії комуністичної партії. Марксистська база для здійснення цієї роботи була закладена в середині 30-х років у ряді крупних робіт з історії партії. У 1931 р. вийшла робота «ВКП(б)» (авторський колектив під керівництвом О.С.Бубнова). Кредо цієї книги визначалося словами О.С.Бубнова, що автори підручника з історії ВКП(б) виходили перш за все з позицій пролетарського революціонера, члена ленінської партії, історика, який, беручи перо, не може бути «об'єктивним» оглядачем партійної історії, а зобов'язаний бути активним борцем за ленінізм, проти усіх перекручень революційної теорії Маркса – Енгельса – Леніна». У першій частині книги, яка носила методологічний характер, розкривалися теоретичні аспекти стратегії і тактики партії, у другій – основні події її історії з 1884 до 1917 р. За основу періодизації історії партії О.С.Бубнов узяв ленінську схему.

Крім названої книги, у першій половині 30-х рр. вийшов підручник «Коротка історія ВКП(б)» під редакцією В.Кноріна та нова книга Ом.Ярославського «Історія ВКП(б)» у двох частинах. У 1930 р. вийшла книга М.С.Воліна «История КП(б)У в сжатом очерке». М.С.Волін вважав, що в Україні після лютневої революції більшовики мали самостійні партійні організації лише в Києві, Харкові, Катеринославі та Луганську, а в решті міст були об'єднані з меншовиками. У даній роботі дослідник вносив уточнення щодо розстановки політичних сил в Україні у період між лютим і жовтнем 1917 року, місця і ролі у революційних подіях різних політичних партій.

У центрі уваги істориків-марксистів України 1930-х рр. був процес утворення КП(б)У. Дослідники намагалися показати провідну роль більшовиків у революції як єдиних виразників інтересів трудящих мас. Таке висвітлення подій не відповідало дійсності, оскільки більшовицькі партійні організації мали вирішальний вплив лише в крупних промислових центрах України. Ще в 1923 р. вийшла книга М.Равича-Черкаського «История Коммунистической партии (большевиков) Украины», яка зазнала обрушливої критики з боку істориків-марксистів. Автор висунув теорію про «двокорінне» походження компартії України. Керуючись цією теорією, М.Равич-Черкаський виділив у роботі І з'їзду КП(б)У, як факт виключної важливості, прийняття рішення про входження до її лівих українських соціал-демократів.

У кінці 20-х на початку 30-х рр. відбулася ідеологіна «проробка» українських істориків В.Сухіно-Хоменка, М.Свідзинського, М.Яворського та ін. Їх творчість визначалася як ідеологічно шкідливий прояв українського буржуазного націоналізму. Одночасно з утвердженням історико-партійної науки відкривався в Україні «фронт боротьби» з буржуазним націоналізмом, що і становить особливість розвитку історичної науки в цей час. Поява статей відомих партійних і радянських працівників, у яких створювався ореол геніальності Сталіна як керівника партії і держави, готувала підгрунтя для виходу у світ підручника «Истории ВКП(б). Краткий курс.» (1938), який став еталоном, за яким необхідно було думати і писати, де партійність історичної науки протиставлялася об'єктивності. Збільшується кількість робіт з окремих періодів і проблем історії партії. До початку Великої Вітчизняної війни, за підрахунками дослідників М.А.Варшавчика і Л.М.Спіріна, в середньому за рік виходило біля ста різних історико-партійних публікацій (без урахування партійної публіцистики).

Велика Вітчизняна війна визначила новий напрямок роботи істориків. Історико-партійна наука, як і вся ідеологічна діяльність КПРС, була підпорядкована завданням боротьби проти німецько-фашистських загарбників. У 1942-1945 рр. вийшла обмежена кількість робіт, в основному це публіцистичні виступи на сторінках партійної і радянської преси. Після війни число праць з партійної проблематики помітно зростає. За десять років (1946-1955 рр.) було видано біля 700 книг, брошур та більше 2 тис. публіцистичних матеріалів з історії ВКП(б). В

середньому за рік виходило біля 270 історико-партійних робіт. Проте наукова цінність цих видань залишалася низькою. Основна маса літератури пропагувала положення «Історії ВКП(б). Короткий курс». Група робіт присвячувалася життю і діяльності представників більшовицької партії: Ф.Е.Дзержинського, М.І.Калініна, Й.В.Сталіна, М.В.Фрунзе та ін. Характерно, що представників української партійної еліти в цьому переліку не було. Більшість їх була репресована. Приблизно п'яту частину всіх виданих робіт становили дослідження з окремих питань історії більшовицької партії. Характерними особливостями змісту робіт цього періоду було те, що вони присвячувалися, як правило, керівній ролі партії в жовтневій революції та соціалістичному будівництві. Крім того, була зроблена спроба систематизувати фактичний матеріал, визначити найважливіші етапи партійного життя, їх хронологічні рамки і суть. В цілому ж джерельна база досліджень залишалася вузькою та догматизованою.

Отже, для історіографії історії більшовицької партії 30-х – початку 50-х рр. були характерні такі риси: по-перше, історія Комуністичної партії висвітлювалася схематично і однобічно, зовсім відкидалася роль і значення інших політичних партій в суспільному житті країни. По-друге, історико-партійна наука перетворювалася в складову тоталітарної системи, прислужницю авторитарного режиму. По-третє, історикам навіювалася думка про їх теоретичну неповноцінність, а право на розвиток теорії належало тільки Сталіну. Звідси відмова істориків від вивчення питань суспільно-політичного життя 1920-х – 30-х рр., відхід їх від сучасної історії в деталі минулого. Все це породжувало дрібнотем'я, ілюстративний і описовий характер досліджень. По-четверте, в період культу особи Сталіна історики намагалися «пояснити» доцільність і необхідність зрощування партійного і державного апарату, монополізації політичної влади однією партією. При цьому замовчувалося реальне відчуження трудящих від влади, утвердження режиму беззаконня і політичного терору.

У радянській історіографії ради розглядали як принципово нову, народну владу, яка виникла вперше в історії людства і являла собою державну форму диктатури пролетаріату. Всупереч правилам орфографії термін «ради» писали з великої літери. Ради й справді стали незнаною раніше в історії формою диктатури, хоч не класу, а політичної партії.

Як відзначав у 1920 р. В.К.Винниченко «більшовики діяли тільки для мас». І тут була схоплена головна риса більшовицької влади, що виходила на поверхню, – видимість народності. У такій системі влади В.І.Ленін угледів колосальні можливості для встановлення незримої диктатури власної партії. У багатьох ленінських роботах після революційного періоду вказувалося на підлегле по відношенню до більшовицької партії становище рад. Останнє було зведено до абсолюту в умовах сталінізму. Ради всіх рівнів не вирішували без партії, її органів жодного принципового питання життя суспільства. Радянські органи влади Сталін розглядав як інструмент здійснення політики партії, її допоміжне знаряддя. При цьому першочергового значення він надавав таким «привідним пасам» як профспілки, кооперація, комсомол, і тільки потім – радам.

У 1930-ті роки втверджується сталінська модель централізованої, ієрархічної політичної системи на принципах тоталітаризму. Згідно поглядам Сталіна комуністична партія виступала «свого роду орденом мечоносців всередині Радянської держави, який спрямував її органи і одухотворив їх діяльність». Цим орденом мечоносців керував сам диктатор. Радянські органи і громадські організації «вождь» уявляв як інструмент партії, її допоміжне знаряддя, «за допомогою якого вона передає волю робітничому класу, а робітничий клас з розсіяної маси перетворюється в армію партії». Головна роль в державних органах і громадських організаціях за Сталіним повинна була належати апарату. Таким чином, за сталінською моделлю політичної системи на її чолі стояв сам «вождь». Він керував «орденом мечоносців», тобто комуністичною партією, яка мала «щупальця», котрі складалися з осіб штатного апарату державних і громадських організацій. Подібна модель не мала нічого спільного з науковими уявленнями про політичну систему суспільства, ролі в ній державних органів і громадських організацій, з розвитком демократії. Не випадково у платформі «Групи Рютина» в 1932 р. відзначалося, що «партія і пролетарська диктатура переживають глибоку кризу. ... Вона знаходить свій прояв: ... у кризі всього механізму пролетарської диктатури і її передавальних пасів (рад, профспілок, кооперації, преси і т.п.)». Але ця підпільно висловлена оцінка політичної системи радянського суспільства на початку 1930-х років була представлена як крамольна і ворожа. Офіційні та наукові висловлювання

про політичну систему носили апологетичний характер. Ідеологія сталінізму відкидала наукову оцінку стану суспільних відносин, бездоказово оголошувала їх такими, що відповідають закономірностям соціалістичного будівництва. Ці погляди були закріплені, законсервовані в теорії, суспільній свідомості з незначними поправками фактично до середини 1980-х рр., по суті, перетворилися в хрестоматійні істини. Особливо яскраво вони простежувалися у виданнях 30-х рр. з історії ВКП(б), а також в нарисах історії КП(б)У [10]. Догматичне закріплення сталінська концепція політичної системи отримала в «Історії ВКП(б). Короткий курс», особливо, у XII розділі «Партія більшовиків у боротьбі за завершення будівництва і проведення нової Конституції (1935-1937 роки), де всіляко возвеличується значення VIII з'їзду Рад і прийняття нової конституції СРСР, стверджується думка про демократію в суспільстві і партії, хоча насправді на кінець 1930-х рр. «політичний каркас радянського суспільства» був уже понівечений Сталіним і ніяке його лакування не могло приховати це.

Серед перших робіт, які в тій чи іншій мірі висвітлювали діяльність рад, були брошури, статті, виступи партійних і державних діячів: М.І.Калініна, Г.Г. Петровського, П.П.Постишева, А.І.Буценка та ін. Їх призначення полягало в тому, щоб популяризувати партійні документи з питань радянського будівництва. У цих виданнях «обгрунтовувалася» керівна роль комуністичної партії в радах, державі, що роглядалося як найважливіша умова участі трудящих у всіх ланках радянської влади і державного апарату. При цьому поза увагою дослідників залишалося те, що сталінське догматичне трактування місця і ролі рад в політичній системі в умовах режиму особистої влади на практиці супроводжувалася підпорядкуванням держави зрощеному партійно-державному бюрократичному апарату. У повсякденній практиці партійні органи дублювали функції державного управління, підміняли виконавчі, законодавчі і, навіть, судові органи. Деформації в партії і державі вже тоді бачили деякі комуністи, які робили спроби вести боротьбу з цими явищами. У 1932 р., наприклад, М.Рютин у зверненні «До всіх членів ВКП(б)» писав: «Природа і внутрішня суть пролетарської диктатури викривлена. Ради доведені до ролі убогих придатків партійного апарату, із органів, близьких до народних мас, перетворені в бездумну бюрократичну машину». Але в умовах сталінщини подібного плану

висновки заборонялися, а їх автори жорстоко наказувалися, включаючи фізичну розправу.

Таким чином, ігнорування реалій життя, поглиблення розриву між розробкою теоретичних питань демократії і її здійсненням на практиці було головним недоліком офіційних виступів і робіт діячів партії і уряду, який, по суті, став характерним для всієї історичної літератури аж до кінця 1980-х рр. Висунута Сталіним «теорія» загострення класової боротьби в міру успіхів соціалістичного будівництва стала ідеологічною основою масових репресій. Практика повсякденного життя не тільки не гарантувала законне право радянських людей на управління державою, але й не захищала їх від незаконних переслідувань і розстрілів.

У кінці 1920-х – 30-ті роки поряд із журнальними статтями були опубліковані і брошури про радянське будівництво. Розраховані на масового читача і радянський актив, депутатів вони носили, як правило, популярно-ознайомлюючий або інструктивно-методичний характер, пояснювали основні положення радянського виборчого права, нормативні документи, права і обов'язки депутатів, членів секцій і т.д. Більшість робіт була підготовлена не істориками, а практиками радянського будівництва. Публікації мали суто прикладний характер і видавалися, як правило, у зв'язку з тими чи іншими політичними кампаніями і перш за все до виборів рад. Наприклад, у 1934 р. вийшла брошура О.Ю.Войцехівського «Вибори до Рад другого року першої п'ятирічки». У ній обгрунтовувалася керівна роль більшовицької партії, давалася порівняльна характеристика виборів 1928/29 р. і 1930/31 р. У книзі В.П.Авілова «Шляхи зміцнення району і сільради», обгрунтовувалася необхідність переходу до суцільної колективізації і показувалася роль в її проведенні сільських рад. Шляхи зміцнення сільських рад В.П.Авілов вбача в залученні до їх роботи колгоспників, яких вважав політично зрілими і вірними політиці комуністичної партії. Під політичною зрілістю автор розумів «сліпе» виконання партійної лінії. Однак автор не помічав, що напівграмотні і зовсім недосвідчені в політичному плані з відсталим авторитарно-патріархальним рівнем політичної культури становили грунт для піднесення партії над суспільством, були слухняним знаряддям адміністративно-командної системи. Деякі автори робили спроби узагальнення і аналізу практичного досвіду рад, секцій, депутатських

груп, підсумків виборчих кампаній, торкалися питань впливу робітників на діяльність рад.

У літературі кінця 1920-х – 30-х рр. проявилася ще одна негативна риса – теоретичне обгрунтування централістських тенденцій у державному управлінні як дійсно соціальних, несприйняття і рішуче заперечення деяким авторам, які прагнули провести ідею децентралізації в державному апараті. Зрозуміло, що лінія на захист централізації держуправління відображувала інтереси партійно-радянської бюрократії, потреби режиму особистої влади Сталіна. Тоталітарна система державного управління приводила до закостеніння методів і форм роботи рад, розриву між завданнями рад і способами їх вирішення. Публікації з радянського будівництва утверджували апологетичний підхід до висвітлення системи радянської влади, котра представлялася як демократична, в той час зовсім замовчувалися такі явища як масові репресії, беззаконня тоталітарної доби.

З другої половини 1930-х років і до середини 1950-х років число публікацій по радянському будівництву, іншим питанням державного управління різко зменшилося. Спеціальна розробка названих проблем майже не проводилася. У тій чи іншій мірі вона розглядалася лише в контексті історії радянського суспільства. Невипадково, у постанові урядової комісії про конкурс на кращий підручник з історії СРСР у 1937 р. указувалося: «Роль Рад, які складають політичну основу СРСР, змазується... Про те, як Ради виросли і зміцніли в результаті повалення влади поміщиків і капіталістів, завоювання диктатури пролетаріату, не розкривається...». Роботи вказаного періоду були бідними на фактичний матеріал, їм у переважній більшості притаманні описовість, вузька джерельна база, відверто апологетичний характер.

В атмосфері суспільно-політичного життя 30-х років, культу особи Сталіна історики приділяли недостатню увагу питанням державного будівництва, в т.ч. діяльності рад. Більше того, до середини 50-х років роль рад в політичній системі суспільства висвітлювалася у відповідності з догматичними трактуваннями «Історії ВКП(б). Короткий курс». Звідси – головні акценти в історіографії зосереджувалися на підвищенні ролі трудящих у діяльності рад, зростанні авторитету партії в соціально-політичній і духовній сферах, що абсолютизувало дійсність. Література 30-х – першої половини 50-х рр., пропагувала задану

ідеологічну спрямованість, котра зумовлювалася режимом культу особи і видавалася засобами інформації як соціалістичні норми життя. Іншими словами, в атмосфері культу особи публікації мали більше не науковий, а ідеологічний характер. На це звертає увагу дослідниця М.В.Різницька, не погоджуючись з тим, що з кінця 30-х – початку 50-х років публікації істориків мали ознаки наукових праць: точність викладу подій, широкі узагальнення, обгрунтованість висновків тощо.

Можна погодитися з думкою дослідниці, що в умовах панування ідеології сталінізму історики не могли вийти на рівень об'єктивних наукових досліджень реалій радянської дійсності. Історичні праці в деформованому вигляді відображали об'єкти дослідження, відкидали наукові принципи. Усе це не могло забезпечити поповнення історичної науки новими знаннями, породжували причини її майбутніх кризових явищ. Тому не дивно, що концепція радянської політичної системи та ролі в ній рад, запропонована ще в роки довоєнних п'ятирічок, з невеликими змінами збереглася фактично до кінця 80-х рр.

Поряд із радами, органами державної влади і управління складовою політичної системи тоталітарного суспільства були добровільні товариства і спілки трудящих, громадські організації, перш за все профспілки і комсомол. У 1929 р. в Україні нараховувалося більше 60 громадських організацій. Але у даному історіографічному огляді обмежимося розглядом літератури про профспілки та комсомол. Це пояснюється тим, що названі організації були найбільш масові, об'єднували основну частину робітників, селян, інтелігенції. На відміну від інших, які або ліквідовувалися, або перетворювалися в перші десятиріччя радянської влади в інші організації, носили відносно вузьку функціональну направленість, профспілки і комсомол постійно діяли як ланки політичної системи, були головними «передавальними пасами» від влади до мас. Крім того, і це мабуть, головне, їм присвячена найбільша частина досліджень. Необхідно врахувати те, що концептуальні підходи і тенденції, які визначалися на тому чи іншому історіографічному етапі у вивченні історії профспілок і комсомолу були характерними для публікацій про інші громадські організації.

Історіографія історії профспілок почала складатися ще в кінці 1920-х – 30-ті рр. В документах керівних органів більшовицької партії і профспілок, виступах і роботах діячів партії і держави, представників

профспілкового активу визначалися роль і місце цієї організації трудящих в суспільстві, найважливіші напрямки організаційного зміцнення профспілок, участь їх у вирішенні соціально-економічних питань. У кінці 1920-х – 30-ті роки історія профспілок знаходить своє відбиття також в публіцистичній і науковій літературі. Тоді з'явилися окремі брошури і статті, в яких висвітлювалася діяльність галузевих профспілок за роки радянської влади. Зроблені були і перші огляди роботи профспілок республіки в цілому, які належали перу їх керівників і містили значний фактичний матеріал.

Уже в 30-ті рр. були опубліковані перші праці, в яких у популярній формі висвітлювалися трудові успіхи робітників, діяльність профспілкових і господарських органів по відбудові народного господарства, втіленні в життя комуністичної доктрини. Ці роботи поклали початок накопиченню і узагальненню фактичного матеріалу, який відображував окремі аспекти діяльності профспілкових організацій, форм і методів їх роботи по мобілізації мас на соціальні перетворення. У деяких історіографічних дослідженнях кінця 1980-х років з історії профспілок визначалося, що література 1920-х рр. об'єктивно оцінювала як позитивну роль профспілок в управлінні народним господарством, так і недоліки, які мали місце в їх діяльності. Але з цими висновками неможна погодитися, вони явно перебільшують значення публікацій того часу для об'єктивного розкриття реальних історичних процесів.

Аналіз робіт 1920-х – першої половини 50-х рр. показує, що тоді формувався технократичний підхід до розуміння ролі і місця профспілок, головною сферою їх діяльності вважалося виробництво, а соціальна політика, захист іетересів трудящих розглядалися як щось скороминуче. Технократичний підхід до висвітлення діяльності профспілок, який намітився в кінці 1920-х – 30-х рр., був зумовлений об'єктивним тиском на історичну науку виробничих завдань, які висувалися на перше місце в ході «підхльостування» «соціалістичного будівництва», максимальною концентрацією тоді сил і засобів на розвитку промисловості і ігноруванням соціальних інтересів громадян країни. Але головна причина полягала в підпорядкуванні історичної науки ідеологічним установкам партії. В кінці 20-х – 30-х рр. в основу трактування діяльності профспілок була покладена сталінська схема, яка визначала головним завданням профспілок «боротьбу» за підвищення ефективності

виробництва. Висунуте в роботах на перший план завдання активної участі профспілок у справах виробництва, відкинуло на останній план їх основну функцію захисту прав та інтересів трудящих, вирішення соціальних питань. Але в літературі кінця 1920-х – 80-х рр. навіть не ставилося питання про формування в роки перших п'ятирічок технократичного підходу до діяльності профспілок та причини такого стану. Автори в силу відомих обставин йшли по шляху констатації змісту партійних документів і підсилення положень і висновків, які містили вони, фактичним і статистичним матеріалом, стверджуючи, що профспілки посідали належне їм місце в політичній системі суспільства і виконували відповідні їм функції.

Отже, панування культу особи Сталіна і ті деформації, які відбувалися під його впливом в історичній науці, були закріплені в «Історії ВКП(б). Короткий курс», що вийшов у 1938 році. Він завершив процес пристосування історичного минулого до нових політичних стандартів. У постанові ЦК ВКП(б) від 14 листопада 1938 р. «Про постановку партійної пропаганди у зв'язку з випуском «Історії ВКП(б). Короткий курс» ця книга характеризувалася як «могутня ідейна зброя більшовизму», як енциклопедія «основних знань в галузі марксизму-ленінізму». Цей документ зіграв не менш негативну роль, як і сам пропагандистський підручник.

Більше того, в «Історії ВКП(б). Короткий курс» був сформований еталон громадської думки. «Починає оформлятися, – як вважають дослідники О.Волобуєв і С.Кулєшов, – нове громадське «мистецтво» (наукою його назвати ніяк неможливо) – коментаторство до «сталінського підручника». Догми «Короткого курсу» на тривалий час «загіпнотизували» суспільну думку.

У сталінському виданні історії партії подавалася також схема висвітлення економічного, соціально-політичного життя 1920-х – 30-х рр., а також результатів праці робітників, селян, інтелігенції. В основу цієї схеми Сталін поклав суб'єктивний критерій, базуючись на антинауковій фетишизації партійних директив і власних виступів. Підтвердженням такого підходу стала сталінська періодизація історії ВКП(б), починаючи з 1926 р. Так, 1926-1929 рр. виділялися як період «боротьби за індустріалізацію». В той час як вона фактично ще проводилася і тільки розгорталася. Період «боротьби за колективізацію»

охоплював 1930-1934 рр. Але ці роки характеризувалися якраз найбільш інтенсивним розвитком індустрії, хоча і здійснювалася паралельно перебудова сільського господарства на основі сталінських уявлень про колективізацію. 1935-1937 рр. Сталін визначив як період «завершення соціалістичного будівництва», що відповідало духу виступу «вождя» на XVIII з'їзді ВКП(б).

Зрозуміло, що сталінська періодизація історії ВКП(б) та наслідки, що витікали з неї, в значній мірі визначили зміст досліджень з проблем соціально-політичного життя України. Будь-які спроби вийти за межі його схем не дозволялися. «Короткий курс» обмежувався лише констатацією успіхів соціально-політичних перетворень в країні, які зводилися до «переведення мільйонів одноосібних селянських господартв на шлях колгоспів, соціалізму» та «заможного життя»; створення «першокласної важкої соціалістичної економіки» а також «умов для невпинного поліпшення матеріального і культурного становища трудящих». Усі ці результати «досягалися завдяки сміливій, революційній і мудрій політиці партії і уряду», які безпощадно «розправлялися з ворогами народу та зрадниками батьківщини». З невідповідаючим дійсності пафосом говорилося у підручнику про громадсько-політичну активність трудящих, розвиток внутріпартійної і радянської демократії. Канонізація «Історії ВКП(б). Короткий курс» і визнання його «енциклопедією» марксизму-ленінізму негативно вплинули на наукову діяльність істориків України, зумовили уніфікацію їх світогляду. Тому до середини 1950-х років (а з цілого ряду принципових підходів до висвітлення проблем історії України фактично до кінця 80-х років) історіографія зазнавала негативного впливу «Історії ВКП(б). Короткий курс». І якщо в період Великої Вітчизняної війни на декілька років були призупинені дослідження з цієї тематики, то відновлення наукової роботи в даному напрямку в післявоєнні роки проходило повністю за схемами «Історії ВКП(б). Короткий курс». Висвітлюючи соціально-політичне життя в Україні, дослідники республіки лише підтверджували або ілюстрували висновки сталінського видання.

Як уже відзначалося, в післявоєнні роки особливо активізувалося дослідження робітничої тематики в Україні. Під цим кутом зору слід розглядати і постанову ЦК КП(б)У про роботу Інституту історії України

АН УРСР, прийняту 29 серпня 1947 р., в якій указувалося на необхідність першочергової розробки історії робітників республіки. І якщо в 30-ті роки переважали публікації агітаційно-пропагандистського характеру, то в кінці 40-х – першій половині 50-х років збільшилася кількість науково-дослідницьких робіт. За післявоєнне десятиріччя було захищено біля 40 дисертацій, присвячених історії робітників України. Але в цілому ступінь узагальнення фактичного матеріалу в роботах того часу була невисокою. Крім того, помічається крок назад в розробці методологічних питань, порівняно з періодом до початку 30-х рр.

І це зрозуміло, оскільки в умовах панування сталінських концепцій методологія, як засіб посилення наукової думки, ставала просто непотрібною. З цієї ж причини не проявлялася належна увага і до проблем історіографії.

Як бачимо, перший етап в історіографії історії України був досить складним і суперечливим, пов'язаний з багатьма труднощами. З одного боку, ціла низка проблем уже в 1920-ті – 30-ті рр. визнавалася вченими, науковими установами як напрямки дослідницької діяльності. Для її розробки існували певні організаційні, теоретичні передумови та джерельна база. Публіцисти, історики поклали початок вивченню соціально-політичної історії України, здійснюючи поступовий перехід від популярно-пропагандистських до наукових форм роботи, аж до розгортання в кінці 40-х – на початку 50-х років дисертаційної розробки проблеми.

Але наукові розвідки з історії України в перші десятиріччя радянської влади наштовхувалися на серйозні перепони, пов'язані з ідеологізацією суспільного життя, насадженням культу особи Сталіна в історичній науці. Історіографічну спадщину 30-х – першої половини 50-х років слід розглядати під кутом зору серйозної критичної оцінки та аналізу, оскільки саме на цьому етапі відбувалося утвердження догматичних підходів до її вивчення.

• **Підпорядкування історичних досліджень політичному диктату: традиції політичної кон'юнктури і сучасність.** Історія радянського суспільства писалася і переписувалася багато разів, «підганялася» під державних і партійних керівників, «епохи та роки їх правління». Норми науковості виявлялися жорстко пов'язаними з надуманими і світоглядними схемами. Критерій об'єктивності при цьому

грубо ігнорувався або зовсім виключався із арсеналу науки, а сам учений-історик як творча особистість, зводився до ролі гвинтика безжалісливого суспільного механізму. Суспільні науки і, зокрема, історія оголошувалися дисциплінами «державно-світоглядними і представляли їх номенклатурні працівники, бійці ідеологічного фронту».

Уже на кінець 1920-х рр. історики засвоїли, що їм «необхідно ленінізувати історичну науку». У 1930-40-х рр. їм довелося «уточнити», що оволодіння ленінською теоретичною спадщиною це не що інше, як оперування сталінськими оцінками і інтерпретаціями ленінізму. В 1950-60-х рр. довелося активізувати бібліографічний пошук для того, щоб накопичити необхідну кількість цитат із ленінських робіт для підтвердження нових політичних настанов партії. Семидесяті роки пройшли під знаком боротьби з цитатництвом за відтворення ленінської концепції у повному вигляді. І, нарешті, у 80-ті рр. з'ясувалося, що ленінські ідеї були «канонізовані». Прозвучало чергове каяття. «У цій канонізації, – писав у 1990 р. один філософ, – в розчленуванні живої ленінської думки... за спрощеною схемою «Короткого курсу» протягом десятиліть старалися багато хто із нас – учених суспільствознавців».

Розкрити політичну кон'юнктуру в історичних дослідженнях 1920-х – початку 50-х років неможливо без вивчення впливу на них праць і діяльності Й.В.Сталіна. Більшість істориків вважає, що в 1920-ті і до початку 30-х рр. монополії Сталіна на наукову істину ще не було. На сторінках наукових, партійно-радянських видань допускалися плюралізм думок та обговорення спірних питань історії.

Роботи Й.Сталіна в середині 20-х років вільно рецензувалися поряд з усіма іншими. Наприклад, Г.К.Баммель у рецензії на книгу Й.Сталіна «Про Леніна і ленінізм» (М., 1924) відзначав, що вона цікава своїм синтетичним підходом до теми, своєю сміливою прямолінійністю в формулюваннях. Поряд із позитивними моментами Г.К.Баммель відзначав і деякі недоліки книги Сталіна. Він, зокрема, вказував на те, що в книзі не знайшли належного висвітлення питання філософії і економіки. Сьогодні можна сказати, що це не випадково, оскільки Й.Сталін у цих галузях знань був найменш підготовленим і значно поступався М.І.Бухаріну, Л.Б.Каменєву та ін. теоретиками партії. Більше того, навіть сталінським визначенням ленінізму як марксизму епохи

імперіалізму і пролетарських революцій (це визначення було відображене в тезах Істпарту і Агітпропвідділу ЦК ВКП(б) «До 25 річчя Другого з'їзду партії. 1903-1928») не всі історики користувалися в 1920-ті рр. Історики партії і партійні публіцити М.М.Лядов, Н.К.Крупська, П.М.Лепешинський, Ом. Ярославський, М.М.Попов та ін. використовували власні визначення ленінізму.

Сучасні дослідники в основному відзначають дві події, які поклали початок насильницькому насадженню культу особи Й. Сталіна в історичній науці: 1) 50-річний ювілей Й.Сталіна і 2) лист Й.Сталіна в журнал «Пролетарская Революция» (1931, №6), а дослідник В.К.Якунін додає ще й третю подію – XVII з'їзд ВКП(б).

Отже, 50 років Й.Сталіну широко відмічалося на сторінках газет і журналів. Тон у возвеличуванні «вождя» задавала «Правда», з редакції якої на той час вийшли М.І.Бухарін, М.І.Ульянова. На восьми сторінках номеру (1929. – 21 груд.) всі статті були присвячені Й.Сталіну: редакційні – «Сталін» і «Під прапором Леніна»; від ЦК ЦКК ВКП(б) «Віддаючи всі свої сили, енергію і знання справі робітничого класу – т.Сталіну»; від Президії ВККІ «Керівнику класової боротьби», від членів ЦК Профінтерну «Бійцю світової пролетарської революції»; Л.Кагановича «Сталін і партія»; В.Куйбишева «Сталін і індустріалізація країни»; С.Орджонікідзе «Твердокам'яний більшовик»; К.Ворошилова «Сталін і Червона армія»; М.Калініна «Керманич більшовизму»; А.Мікояна «Стальний солдат більшовицької гвардії» та ін.

Возвеличування Сталіна заглушали громадську свідомість. Навіть такий антипод Сталіна, як М.Скрипник, який не раз виступав проти ідей і методів «вождя» в національному питанні, на честь 50-річчя Сталіна виголосив промову в Раді національностей ЦВК СРСР. Вона була опублікована в газеті більшовиків України «Коммунист» під заголовком «Сталін як теоретик національного питання», де автор називав його рівним Леніну, організатором і керівником процесу утворення Союзу РСР і запропонував нагородити Сталіна Орденом Червоного Прапора.

У відповідь на публікації газети «Правда» емігрантське меншовицьке видання за кордоном «Социалистический Вестник» (виходив у Берліні) назвав Й.В.Сталіна «августійшим диктатором». Відзначення 50-річного ювілею Й.Сталіна за масштабами перевершило

50-річний ювілей Леніна. За розмахом його можна порівняти хіба що з вшануванням східного монарха.

Але в узагальнюючих працях з історії і, зокрема, історії партії Ом.Ярославського, М.М.Попова, М.М.Лукіна, М.М.Дружиніна та ін. праці Й.Сталіна ще не стали теоретико-методологічною основою. Їх хоча і цитували, але не возвеличували. Навіть поряд з В.І.Леніним його ніхто не ставив. Такий стан, очевидно, Й.Сталіна більше не влаштовував.

Перелом в історичній науці відбувся після листа Й.Сталіна в журнал «Пролетарская Революция» (1931. – №6). Цей документ до цього часу залишається предметом дискусій серед істориків, які дають йому часто діаметрально протилежні оцінки. До початку 60-х років зберігалася апологетична оцінка листа. Він розглядався як зразок ленінської принциповості і партійності в науці. Після XX з'їзду партії, постанови ЦК КПРС «Про подолання культу особи і його наслідків», рішень XXII з'їзду КПРС, з'явилися більш точні його оцінки.

Однозначно негативно охарактеризував лист Сталіна Б.М.Пономарьов, який був тоді секретарем ЦК КПРС. У доповіді «Завдання історичної науки і підготовка науково-педагогічних кадрів в галузі історії», яка була прочитана на всесоюзній нараді істориків у грудні 1962 р. він, зокрема, відзначив, що листом Сталіна в журнал «Пролетарская революция» «О некоторых вопросах истории большевизма» він фактично поставив під контроль розробку проблем історії партії, одночасно возвеличуючи свою особистість.

Після цього деякі історики спробували розкрити антинауковість цілого ряду конкретно-історичних положень листа Й.Сталіна. Зокрема, Б.М.Лейбзон відзначив, що лист по суті означав адміністративну заборону обговорювати проблеми історії, що негативно позначилося на розвику історичної науки.

У 1966 р. загальна оцінка листа Сталіна з'явилася в «Очерках истории исторической науки в СССР» (Т.4). Там говорилося, що тон листа суперечив ленінським принципам наукової критики. Лист визначав ті форми і методи критики наукової літератури, які стали широко використовуватися з початку 30-х років. Формули «троцькістський контрабандист» і «троцькістський фальсифікатор» стали використ-

товуватися проти багатьох представників історичної науки, які ніколи ні ідейно, ні організаційно не були зв'язані з Троцьким.

Але в 1967 р. з'являється стаття Г.Ф.Заставенка і В.П.Серьогіна «О некоторых ошибках» у збірнику «Европа в новое и новейшее время», де вони фактично взяли під захист основні положення листа Й.Сталіна. Автори зовсім промовчали щодо найтяжчих наслідків листа Й.Сталіна для історичної науки, після якого вся історія фактично фальсифікувалася в інтересах возвеличування Й.Сталіна, а історики зазнавали морального і політичного тиску.

Ще більший тиск на істориків в плані реабілітації сталінського листа спостерігався в 1969 р. в статті В.Голикова, С.Мурашова, І.Чхиквішвілі, Н.Шатагіна і С.Шаумяна «За ленінську партійність у висвітленні історії КПРС», яка була опублікована в журналі «Коммунист» (1969. – №3). Автори, виконуючи замовлення М.Суслова і тодішнього вищого партійного керівництва, який узяв курс на реставрацію сталінської концепції історії партії і сталінських методів керівництва наукою і суспільним життям країни, фактично проголосили повернення до догматичних настанов «Короткого курсу». Нищівній критиці були піддані історики Б.Лейбзон, В.Дунаєвський, Ю.Красин, В.Данилов, Я.Чаадаєв, драматург М.Шатров (за п'єсу «Шосте липня») та ін.

Після такого «промивання мізків» частина істориків стала міняти свої погляди відносно листа Й.Сталіна і всієї його діяльності. Темні сторінки діяльності Сталіна і його найближчого оточення стали затушовувати, а середина 30-х рр. зображувалася тільки під кутом зору розвитку радянської демократії і сталінської Конституції. Криваві репресії проти народу зникли з сторінок історичних видань.

Автори книги «Партия и Великий Октябрь. Историографический очерк» (М., 1976) фактично відродили апологетичну оцінку листа 30-х років. У ній повністю був відсутній критичний підхід. Проте уже в роботах М.А.Варшавчика і Л.М.Спіріна, а також в новому підручнику з історіографії історії СРСР робилися спроби об'єктивного аналізу листа Й.Сталіна, а тому знову прозвучали, хоча й приглушено, критичні ноти щодо цієї події. В той час у книзі В.І.Злобіна «Второй съезд РСДРП. Историография» (М., 1982) відроджувалася однозначно позитивна оцінка листа. І, нарешті, в 1988 р. Ф.Фірсов і К.Шириня в статті «Комінтерн: досвід діяльності» та І.Л.Маньковська і Ю.П.Шарапов у статті «Культ

особи і історико-партійна наука» остаточно утвердили в історичній науці об'єктивну оцінку листа Й.Сталіна.

Отже, лист Сталіна стверджував особисту монополію «вождя» на трактовку ленінізму і на тлумачення концепції історичного розвитку. З цією метою були запущені засоби політичного шантажу та морально-психологічного тиску на вчених.

На прикладі оцінки листа Й.Сталіна в редакцію журналу «Пролетарская Революция» протягом 30-х – 80-х років можна прослідкувати вплив ідеологічної кон'юнктури на зміст історичних досліджень, підпорядкування його політичним інтересам того чи іншого партійно-радянського діяча.

Після листа Й.Сталіна історико-наукові центри приймають резолюції, в яких засуджуються ті історики, котрі допускали помилки в своїх працях – відступали від сталінської концепції історичного розвитку. Їх наукові помилки кваліфікувалися як грубі політичні. Статті в підтримку Сталіна з'явилися і в Україні. Це виступи О.Шліхтера «ВУАМЛІН та його завдання», редакційні матеріали «Вивчення історії поставити на наукові більшовицькі рейки» та ін. Нищівної критики зазнала книга «История ВКП(б) (М., 1930, Т.4) під редакцією Ом.Ярославського, яка була присвячена історичним подіям жовтня 1917 р. Автори розділів І.І.Мінц, Д.Я.Кін, Н.Л.Рубінштейн та ін. були названі фальсифікаторами історії, які протягували в літературу троцькістську контрабанду. Такій же політичній «проробці» були піддані історики С.Покровський, Ц.Фріндлянд та ін.

Погромна критика була направлена на те, щоб викликати хвилю «каяття» в істориків. У газетах і журналах з'явилися «листи-каяття» М.М.Попова, Ом.Ярославського, М.Нікітіна, І.І.Мінца та ін., де вони визнавали свої помилки і зобов'язувалися їх виправити.

У 1933 р. вперше в загальнопартійному документі «Тридцять лет большевистской партии (1903-1933)» Сталін був возведений до рангу класика марксизму-ленінізму. Після цього послідували публікації, в яких трудящим масам історики пояснювали, чому саме Сталін є класиком марксизму-ленінізму. Революційне вчення сучасників стало розглядатися як вчення Маркса і Енгельса, Леніна і Сталіна. Подією, котра остаточно закріпила культ особи Сталіна в історичній науці, – на думку дослідника В.К.Якуніна, – став XVII з'їзд ВКП(б). Делегати з'їзду, відзначаючи

успіхи першої п'ятирічки, неодмінно пов'язували їх з «мудрим» і «геніальним» керівництвом Сталіна. Сам Сталін у звітній доповіді говорив в основному про успіхи колективізації, в той час ні словом не обмовився про те, чим обернулися «успіхи» – величезним лихом, а саме: масовим голодом в Україні, деяких районах Росії та інших республік, який забрав мільйони людських життів, привів до занепаду виробництва зерна, тваринництва тощо. Усі невдачі в доповіді «вождя» списувалися на рахунок «ворогів народу», «шкідників», з якими диктатура пролетаріату повинна була і далі вести рішучу боротьбу. На цьому з'їзді навіть Н.К.Крупська і М.І.Ульянова у своїх виступах не допускали критики на адресу Сталіна. Таким чином, через 10 років після смерті Леніна, – у партії склалася така обстановка, коли відкрито полемізувати зі Сталіним стало вже небезпечно. Культ особи утвердився в суспільстві.

Підсумком тотального тиску на істориків став вихід у 1938 р. книги «История ВКП(б). Краткий курс», яка фальсифікувала історію партії і стала знаряддям утвердження режиму особистої влади Й.Сталіна. Цей підручник став біблією комуністів на довгі роки. Догматизм і вульгаризоване висвітлення історичних процесів цим підручником завдали величезної шкоди всій суспільній свідомості країни, в тому числі історичній.

Характерною рисою сталінізму в історичній науці була абсолютна непримиримість його до любих відхилень від офіційно проголошеної точки зору. Любе інакомислення відкидалося не тільки для членів партії (для них це було вимогою партійної дисципліни), але й для історика, котрий виступав бійцем партії на ідеологічному фронті. Тому і безпартійні дослідники під страхом бути занесеним в категорію «ворогів народу», з усіма випливаючими звідси наслідками, повинні були проявляти повний конформізм і згоду із загальноустановленими судженнями. Створена Сталіним система цензури рішуче відкидала будь-яку оригінальну думку в галузі історії, тим більше думку, яка критично розкривала реальну дійсність.

У цьому плані цікавий і по тих часах (січень 1948 р.) сміливий лист академіка С.Г.Струміліна до секретаря ЦК ВКП(б) А.А.Жданова, в якому характеризувався стан суспільних наук. Академік, зокрема, писав, що гарантом пильності в літературі виступають редактори і Головліт. Для них, звичайно, лінією найменшого опору є бажання не пропустити,

щоб уникнути неприємностей, ніяких робіт, котрі б виходили за рамки випробуваних шаблонів і трафаретів. Адже за «зарізану» корисну роботу через надмірну старанність цензури не несуть ніякої відповідальності. В інших галузях знань помилки відмічаються і виправляються, в галузі ж суспільних наук, пильності раді, можна бути без вини звинуваченим і без суду зазнати публічної кари. Така практика, – на думку С.Г.Струміліна, – не дуже сприяє просуванню теорії вперед.

Отже, страх бути звинуваченим у «єрисі», що неминуче супроводжувалося різного роду «проробками», виключенням із партії, звільненням з роботи, і, навіть, репресіями, породжувало конформізм серед істориків, схиляло їх ставати на шлях апологетики сталінізму.

Але причина «довговічності» сталінщини в історичних дослідженнях, мотодологічних підходах визначається не лише страхом, інакше сталінська традиція в історичних знаннях зникла б разом із падінням сталінського репресивного режиму.

Інша особливість сталінізму в історичній науці, яка визначала його довговічність, була пов'язана із зовнішньою простотою, елементарністю, пристосованістю до сприйняття теоретично нерозвиненою свідомістю. Сталін знайшов досить популярну форму викладу своїх ідей: короткі, нерідко афористичні фрази; чіткі, які не допускали двосмиловості в трактуванні, систематизованість аргументів і характеристик явищ через номерацію пунктів, однобічність догматичних оцінок, які позбавляли чатача необхідності глибоких роздумів, занурення в дебрі діалектичних протиріч та софістичних хитросплетінь. Такого роду «метод» викладення історії відповідав середньому ідейно-теоретичному рівню більшості істориків нової генерації, наспіх підготовлених в комуністичних вузах і аспірантурах, які прийшли на зміну інтелектуальній дореволюційній еліті. Духом схематизму, спрощеності і вульгаризації історичних процесів, нетерпіння діалектичного стилю мислення пронизана і його основна книга «Про основи ленінізму».

Ще однією особливістю сталінізму був його універсалізм. Не будучи глибоким мислителем і не маючи для цього даних, Сталін присвоїв собі становище головного (і єдиного) теоретика партії, який піднявся до рівня Леніна. «Вождь» намагався охопити своїми уявленнями всі сфери суспільного життя і всі науки про суспільство. З надзвичайною безцеремонністю він втручався і в історію. Сталін цитував

класиків, вириваючи останні з контексту, ігнорував принципом історизму, використовуючи твердження, які стосувалися свого часу, до конкретних ситуацій іншого періоду історії. В результаті фальсифікований марксизм в інтерпретації Сталіна набирав нового змісту, розцінювався оточенням «вождя» як внесок у розвиток революційної теорії XX століття.

Зворотним боком брехні і фальсифікації була відсутність гласності і безмежна секретність по відношенню до будь-яких негативних явищ минулого і сучасного. Ця традиція, закладена Сталіним, повсюду проявлялася у брежнєвський період у формі боротьби проти правди історії, під прапором захисту соціалізму від спроб його «очорнити». Сталінські традиції у певній мірі живуть і сьогодні серед людей, які лояльно ставляться до тоталітарної системи, оскільки саме в 30-ті – 50-ті роки вони самовіддано працювали, несли жертви в ім'я «світлого майбутнього».

Отже, в 30-ті – 50-ті роки історична наука була перетворена в інструмент утвердження культу особи Сталіна. Склалася ситуація, коли влада прагнула все підпорядкувати собі, а історик, в свою чергу, підкорявся владі. Безпосередню і «успішну» спробу вплинути на історичну науку і перетворити її в частку «нової ідеології» Сталін зробив, як уже відзначалося вище, у 1931 р., коли в журналі «Пролетарская Революция» було надруковано його лист «Про деякі питання історії більшовизму». Різкий, місцями грубий по формі лист з політичними звинувачуваннями проти «істориків-троцькістів» містив деякі моменти, які відіграли згодом вирішальну роль у підпорядкуванні історичної науки цілям формування ідеології сталінізму. Це, по-перше, твердження про недопустимість наукових дискусій з питань, які Сталін назвав «аксіомами більшовизму». В результаті сам метод дискусій виключався із практики історичної науки, що неминуче привело до її догматизації, утраті творчого характеру. По-друге, твердження Сталіна, що «паперові документи» не можуть служити справі виявлення історичної істини, різко обмежило допуск істориків до архівів, можливості вивчення ними оригінальних історичних документів. Ситуація ще більше погіршилася з передачею державних архівів у відання НКВС СРСР (1938 р.) По-третє, виступ Сталіна в журналі «Пролетарская Революция» послужив сигналом для «розносних проробок» істориків, в ході яких на них навішувалися політичні ярлики, зводилися наклепи в приналежності до

антипартійних течій, вимагалися «каяття» в інкримінованих їм «помилках», які розцінювалися як політичні помилки. По-четверте, в історичних дослідженнях насаджувався тоталітарний стиль мислення, класові і партійні парадигми, які з великими труднощами долаються і сьогодні. А головне – відбувалося зрощування радянської історіографії з політикою і перетворення її в складову частину ідеології тоталітарної системи.

Після XX з'їзду КПРС, який визнав «викривлення» марксистсько-ленінських ідей», відбувається деяка лібералізація суспільного життя, а розвінчування культу особи Сталіна і здійснених ним злочинів викликало зрушення в суспільній свідомості на всіх рівнях – соціально-психологічному, моральному та ідеологічному. Особливо він проявився серед творчої інтелігенції. У зв'язку з цим А.Д.Сахаров справедливо відзначав: «... Після XX з'їзду КПРС система позбулася крайнощів і ексцесів сталінського періоду, стала більш «цивілізованою», з обличчям якщо і не зовсім людським, але й не тигровим...».

Разом з тим, у практичній діяльності для дослідників вітчизняної історії методологічні завдання дещо ускладнилися. Виникає потреба якимось чином пояснити зв'язок між загальною історією і конкретною практикою. Перші спроби істориків в цьому плані виявилися обнадійливими. Було поставлено питання про зміст і форму прояву закономірностей суспільного розвитку. Звертаючись до однієї із найбільш хворобливих тем радянської історії – ліквідації куркульства як класу, історики взяли на себе сміливість порозмірковувати про принципову необхідність колективізації і ліквідації куркульства і формах, в яких вона здійснювалася на практиці. Більше того, деякі історики відзначали, що репресії в ході ліквідації куркульства були породжені не об'єктивними умовами наростання класової боротьби в процесі соціалістичного будівництва, а лише особливостями соціалістичних перетворень у нашій країні.

Але навіть це несміливе пожвавлення наукової думки в галузі історичної науки тривало короткий час. Воно було рішуче перерване після постанови ЦК КПРС про роботу редакції журналу «Вопросы истории». З цього часу стала вимальовуватися нова схема, не менш жорстка, ніж раніше. У першу чергу була обмежена і дискредитована сама можливість невідповідності теоретичних положень і практики соціалістичного будівництва, а точніше – деформації теретичних положень в ході

практики соціалістичного будівництва. Така можливість допускалася в єдиному періоді, а відповідальність покладалася за всі порушення ленінських настанов на одну людину – Сталіна. Більше того, у виступі академіка Б.М.Пономарьова «Завдання історичної науки і підготовки науково-педагогічних кадрів в галузі історії» окреслювалося коло питань і проблем, де подібна деформація визнавалася допустимою і такою, що існувала. Отже, цим рішеням знову в істориків «забиралося право» роздумувати над питаннями теорії, оскільки лише КПРС монополізовувала право розвивати теоретичні основи марксизму-ленінізму і тільки вона була в змозі оцінити, наскільки практика адекватна теоретичним ідеям і висновкам.

Період з другої половини 50-х до початку 70-х рр. офіційно було оголошено як час відновлення «ленінської концепції» історичного процесу, як позбавлення історії від сталінських помилок і перекручень. Насправді ж в ці десятиріччя проходила модернізація сталінських ідей, їх очищення від особливо одіозних положень і висновків. Підтвердженням сказаного стало семиразове видання підручників з історії КПРС під редакцією Б.М.Пономарьова. В останніх виданнях практично в повному обсязі була відновлена модель «Короткого курсу» і в змісті, і в характері інтерпретації основних проблем радянської історії. Останнє зумовлювалося як наростанням кризових явищ у радянському суспільстві, коли знову потрібна була «тверда сталінська рука» для наведення порядку, так і появою рецедивів нового культу – Брежнєва.

У другій половині 70-х рр. в черговий раз стало ясно, що радянська історична наука ніяк не виходить за коло традиційних уявлень, на основі яких неможливо осмислити і пояснити явища минулого і сучасного. Не випадково у цей час серед істориків розгортається обговорення методологічних проблем історико-партійної науки.

Низький теоретичний рівень багатьох досліджень був для всіх очевидним, але вихід з даної ситуації вбачався не в пошуках нових ідей, а в актуалізації давно уже відомих ідей класиків марксизму-ленінізму, які, як виявилося, не повністю були введені до наукового обігу. Багато істориків вирішили, що пора перейти від дискусій з допомогою цитат до відтворення цілісних концепцій. У кінці 70-х – на початку 80-х рр. з'явилися десятки робіт, у яких «відтворювалася» ленінська концепція з того чи іншого питання. Цей період, порівняно з попереднім, був досить

продуктивним, оскільки в істориків з'явилася хоч якась можливість не лише цитувати класичні тексти, але й включати власні інтепретації в аналіз концепцій. В указаний період були, зокрема, , «відтворені» «ленінські» концепції непу, «воєнного комунізму», жовтневої революції, ленінського плану соціалістичного будівництва.

Але робота над ленінськими текстами, хоча вона велася досить інтенсивно, мало збагачувала арсенал теоретичних уявлень. Ситуація ускладнювалася тим, що єдиним джерелом збагачення марксистської теорії визнавалася практика соціалістичного будівництва в СРСР і країнах-сателітах, яка оцінювалася як досвід реального соціалізму. Виникало замкнуте коло: практика соціалістичних перетворень сприймалася як підсумок втілення марсистсько-ленінських ідей, а ідеї могли збагачуватися лише на основі даної практики. Реальні новації залишалися мізерними і зводилися лише до постійного розширення хронологічних рамок руху від капіталізму до соціалізму. «Вершиною» в цьому смислі стала концепція «розвинутого соціалізму». Але навіть лідери КПРС змушені були визнати, що теоретична думка протягом 30-70-х рр. не розвивалася.

Характерною рисою радянської історіографії проблем соціально-політичного розвитку було те, що більша половина праць, 62,3%, відносилася до періоду 1920-х – 30-х рр. На протязі 1959-1975 рр. було написано 1422 праці, присвячені «періоду будівництва соціалізму». Найпопулярнішими темами були: Ленін і КПРС – 622 праці, ідеологічна діяльність партії – 441, партійне будівництво – 408, партійне керівництво комсомолом – 284 та ін. Значно уступала кількість праць, присвячених «боротьбі КПРС» з непролетарськими партіями, проблемам національного і культурного розвитку, а також історіографічного плану.

Теоретична і методологічна бідність радянської історіографії стала причиною того, що в історичних дослідженнях не допускалися відносність, варіантність, ймовірність. Такі цілком природні елементи будь-якого наукового процесу розглядалися як недоліки і більше того – як наслідок політичних помилок в результаті відступу від марксизму-ленінізму і проведення чужих «буржуазних» поглядів в історичну науку. Різні позиції були можливими лише в одному випадку: якщо вони вписувалися в «загальноприйняту» концепцію даної проблеми.

Монологізм і монополізм по відношенню до історичної істини доповнювала крайня ступінь політизованості самих уявлень про істинне і хибне в історичній науці. Усе це зумовлювало звуження і деформації історіографічного поля. Політизація історичної науки впливала на її структурні елементи, формулювання тем і проблем, аспектів наукових досліджень. У радянській історіографії створювався пантеон актуальних тем і проблем і коло тих питань, які вважалися неактуальними, про які прийнято було умовчувати, або згадувати в плані критики буржуазних фальсифікаторів.

Актуальна проблематика обмежувалася вузьким колом. Вона включала боротьбу різних угрупувань за владу; зміст внутрішньої політики партії і уряду і аналіз факторів, які впливали на зміну внутріполітичних пріоритетів; основні політичні інститути і їх функціонування в суспільстві тощо. Вивчаючи політичну систему, історики розкривали керівну роль в ній комуністичної партії, досліджуючи соціально-класову структуру суспільства показували провідну роль робітничого класу, розробляючи проблеми культурної сфери – висвітлювати утвердження комуністичної ідеології. При розгляді радянської історії не допускався показ випадків, коли в КПРС не співпадали задуми, практика і результати. Залишалося багато «білих плям» в історії інтелігенції, немарксистських політичних партій, заборонялося писати про голодомор в Україні 1932-33 рр., опір трудящих тоталітарній системі і т.д. Створювався тип вітчизняної історіографії, який виступав органічним елементом тоталітарної системи. Змінити її можна було тільки із ліквідацією самого типу суспільного устрою, відкинувши традиції і методологічні підходи комуністичної доби.

На певному етапі перебудови політичні процеси в країні пришвидшили прогрес історичних знань. Разом з тим, боротьба за історичну істину в другій половині 80-х рр. стає по суті формою політичної боротьби. На думку авторів колективної монографії «Открывая новые страницы...» «...історія стала важливою складовою політики перебудови, процесу ідейно-морального оздоровлення радянського суспільства, формування в радянських людей нового політичного мислення».

На перший погляд історія ніби знову виступала жертвою політичної кон'юнктури. Дійсно, немало авторів, слідуючи радянським

політизованим традиціям в історіографії, прагнули протягнути старий вантаж поглядів і знань в новий бурхливий час, прикриваючись популярною перебудовчою фразеологією. Проте такі праці залишилися поза запитом суспільства, яке жадібно сприймало потік сенсаційної інформації про «білі плями історії». «Знанням про минуле» в той час випадало бути не «прислугою» політичного режиму, а формою політичної боротьби за прогрес суспільства, утвердження демократії, піднесення історичної самосвідомості народу.

Історики радянського суспільства виявилися в складному становищі. У пресі, по радіо і телебаченню лунали заклики – історію потрібно писати по-новому, її потрібно очистити від брехні, замовчування і коментаторства. У цих умовах одні історики, отримавши можливість прямо і відверто писати про гострі історичні проблеми, відчували тягар особистої відповідальності за те, що хотіли, але не сказали вчора, за те, що можуть і повинні сказати сьогодні. Вони вагалися виконати свій громадський обов'язок історика, виявляючи величезну обережність у висвітленні складних питань радянської дійсності на сторінках газет і журналів. На іншу групу дослідників тиснув тягар радянських історіографічних традицій, вони по-старому чекали вказівок і розпоряджень зверху, які б визначали в історичних дослідженнях «межі дозволеного». Крім того, потрібно було відмовитися від «себе минулого», визнати, що багато зробленого в минулому може повністю або частково бути перекресленим, що цілі пласти попередньої історіографії просто перестають існувати. Частково і цим, мабуть, можна пояснити консерватизм деяких істориків щодо нових змін.

Крім того, назрівала й інша загроза історичній науці. Складалася ситуація повторення минулих етапів історіографічного розвитку, коли працював механізм оснащування фактами нових концепцій. Концепція «білих плям» історії могла стати сприятливим грунтом для нової кон'юнктурщини. Тому солідні дослідники без всебічного аналізу нових джерел і документів, виявляючи політичну обережність, не спішили з висновками та прогнозами.

На фоні нечисельних зважених публікацій істориків-професіоналів «дев'ятим валом» здавалися публіцистичні виступи Ю.Карякіна, М.Шмельова, І.Клямкіна, Г.Попова та ін.

Публіцисти заповнювали емоційними матеріалами, часто до кінця не перевіреними даними «білі плями» історії, демонструючи таким чином свою підтримку перебудові. Сотні лекторів по всій країні стали розповідати про «білі плями», використовуючи малодоступні історичні факти. Для багатьох із них допомагало ознайомлення з публікаціями «буржуазних фальсифікаторів», для яких більшість «білих плям» стала тим сурогатом, який заповнив вакуум, що утворився через відсутність досконалих історіографічних концепцій.

Історична публіцистика тонула в широкому морі популярних непрофесіональних статей, де історія 1920-х – 30-х рр. ставала лише приводом для розгляду сучасних реалій. Такий розгляд минулого через сучасне породжував цілу низку ілюзій. Протиставляючи, наприклад, неп сталінській системі через сучасне заполітизоване бачення проблеми, дослідники ідеалізували його, не розкривали протиріччя внутрішнього розвитку. Єдиним істориком, який виступив у 1987 р. проти ідеалізації непу був В.П.Дмитренко.

Спостерігався розрив у історичній науці між фактами і концепціями, які ніби розійшлися по периметру збудженої перебудовою громадської думки. Буденна історія (особисті спогади очевидців, які складалися із ретроспективних оцінок під впливом не лише минулого, але й сучасного) ніби відсунула професійну історію на другий план. В ситуації методологічного вакууму спрацювала система переробки інформації, закладеної в масовій свідомості і була перенесена в сферу професіонального знання. Потреба оновлення історичної науки під впливом програми буденного сприйняття історичного процесу була спрощена до такого поняття, як «переоцінка», а та, в свою чергу, звелася до заміни позитивних моментів на негативні, і навпаки. «Серед істориків-професіоналів розпочався похід за «негативом». В результаті все знову було зведено до старої схеми: пошуку «винних», визначення «провини» і констатації «стратегічних помилок», після яких країна пішла по невірному шляху».

Певною ознакою оновлення і своєрідним викликом консервативній радянській історіографії став виступ Ю.Афанасьєва на вченій раді МДІАІ в грудні 1986 р., куди він перейшов на посаду ректора із журналу «Коммунист». Ю.Афанасьєв не був спеціалістом у радянській історії. Він спирався на ідеї, які були висловлені істориками в кінці 60 –

на початку 70-х років, – новий напрямок в історіографії подій жовтня 1917 р., пов'язаний з іменем П.Волобуєва, книгами В.Данилова з історії колективізації та ін. Виступ Ю.Афанасьєва виходив за рамки «Короткого курсу історії ВКП(б)», за що звинувачувався істориками-сталіністами у «підриві основ» і традицій історичної свідомості радянських людей. Хоча в працях Ю.Афанасьєва і зберігалася звична соціалістична лексика, а «деформації соціалістичного розвитку» відмежовувалися від «вчення Маркса і Леніна», критика сталінізму велася через призму ленінських ідей, все ж його виступ сприймався як історіографічний екстремізм.

Проте поступово в історичній науці завдяки початку демонтажу марксистсько-ленінської методології складалася більш сприятлива духовна атмосфера, яка забезпечувала розвиток наукової творчості. В цілому перебудова в історичній науці мала скромні результати. Як справедливо відзначає американський історик М.фон Хаген вся ця інтелектуальна активність не піднімалася до рівня дійсно нової історіографії, а тому історики не написали в той час нічого такого, щоб не було відоме на Заході. Головні зміни відбулися у «риториці і підходах», у тому, як радянські вчені стали говорити про минуле.

В той час методологічні пошуки, що відбувалися в кінці 60-х – на початку 70-х років М.Гефтером, змістовні публікації з методології історії 70-х років М.Барга і І.Ковальченка ставали основою для нових робіт, бар'єром на шляху непрофесіоналізму, політичної кон'юнктурщини.

На порядок денний виходили питання про перехід історичнго мислення на якісно новий рівень, який би був не лише закритий для «вітрів кон'юнктури» сприятливими зовнішніми умовами розвитку науки, але і методологічно захищеного від них.

Духовне обличчя істориків-«восьмидесятників», їх наукові інтереси можна визначити сьогодні за статтями і публікаціями про радянську дійсність 20-х – 30-х років, які домінували в історіографії кінця 1980-х рр. У них головна увага зверталася на аналіз критичних моментів нашої історії, поворотів у політиці партії тощо. Важливою була проблема альтернативності розвитку країни. Історики все частіше ставили питання: «Який соціалізм ми в 30-ті роки побудували? За якими критеріями його оцінювали?».

З'явилися різні варіанти визначення того ладу, який був створений у 30-ті роки, – державний соціалізм», «казарменний соціалізм», «ранній

соціалізм», «феодальний соціалізм». Дослідник О.О.Нуйкін писав, що в 1928-1929 рр. Сталін здійснив контрреволюційний переворот, а О.П.Бутенко вважав, що робітничий клас був усунутий від політичної влади, яку узурпував Й.Сталін і його оточення і т.д. Сама постановка цих питань засвідчила, що дослідників більше не влаштовували ті уявлення про соціалізм, які склалися в 30-ті – 40-ті роки і дійшли до 80-х рр. Дослідники Г.Бордюгов і В.Козлов приходять до висновку, що «Виправдати той тип адміністративно-командної системи, який набув форми особистого режиму, підготовкою до війни, екстремальністю обстановки, мабуть неможливо. Ми повинні більше говорити про те, що була демократична альтернатива ... в рішеннях 1931, 1932, 1933, а особливо 1934 р., коли робилися спроби... відмовитися від надзвичайних мір як системи...»

Далі дослідники вважають, що в протиріччях радянської системи було закладено дві тенденції – демократина і авторитарна. В силу певного поєднання об'єктивних і суб'єктивних факторів перемогла авторитарна тенденція.

Отже, історики, які стояли на позиціях оновлення і демократизації радянського суспільства, прагнули відшукати оптимальні моделі його перебудови через дослідження альтернатив розвитку в 20-ті – 30-ті рр., використання історичного досвіду минулого.

Але в умовах, коли йшов лише демонтаж старих догм і стереотипів, а «білі плями» історії заповнювалися новими маловідомими фактами, радянська історіографія з усіма її внутрішніми закономірностями розвитку, структурою, психологією кадрів була готова лише до того, щоб замінити старий відпрацьований блок концепцій, почерпнутих із «Короткого курсу історії ВКП(б)» на новий, створений в умовах кон'юнктури перебудови. Іншими словами, відбувалося не поглиблення історичних знань, а робилися спроби запропонувати і історикам, і суспільству в цілому нову «схему» пояснення минулого, в тому числі і подій 1920-х – 30-х рр. Одні намагалися зберегти і захистити старі «схеми», інші – «зруйнувати їх, просто перевернувши з ніг на голову, або замінивши політичні знаки. Дослідження, які з'явилися у другій половині 80-х років і до 1992 р., хоча і викривали негативні явища сталінізму, але розглядали їх через призму соціалістичних деформацій і перероджень. У цей час ще не ставилася під сумнів наукова основа

ленінської теорії соціалізму. Лише вказувалося, що Сталін ніби відійшов від неї. І сталінська практика у зв'язку з цим називалася антиленінською і антисоціалістичною. Отже, радянські дослідники часів горбачовської перебудови в терміні сталінізм об'єднували все те із минулого 1920-х – початку 50-х років, що здавалося несприйнятливим і від чого необхідно було відмовитися в процесі самої перебудови радянського суспільства. Іншими словами, в роки перебудови йшов процес розчищення дослідницького простору від старих догм і стереотипів, який мав обмежений характер. Останнє зумовлювалося тим, що боротьба йшла не стільки за поглиблення історичних знань, а за те, щоб запропонувати і суспільству, і історикам нові пояснення минулого.

Крім того, дослідники-практики відчували глибокий дискомфорт від падіння престижу історичної науки, змін у власному соціальному статусі і матеріальному становищі. Їх «кризове» світовідчуття підсилювалося особистим розчаруванням у результатах перебудови та матеріальним зубожінням. Стало зрозуміло, що за словами «більше демократії», «більше соціалізму» ідуть процеси демонтажу старої системи та капіталізації суспільства.

В той час ідея легкого повернення у цивілізований світ країни, що понад 70 років ішла «соціалістичним шляхом», розділила долю багатьох ідеологічних міфів. Стало очевидним, що «з тоталітарної комуністичної рівності немає прямої і короткої дороги у громадянське суспільство». Зруйнування тоталітарних механізмів забезпечення соціальної рівноваги обернулися загальною «варваризацією» життя, що знайшло вияв у зростанні злочинності та звиканні до кровопролиття. Проте горбачовська перебудова мала і безперечний позитивний потенціал, вона відкрила шлях для розв'язання наболілих національних питань.

В Україні різко підвищився інтерес до вітчизняної історії. У газетах і журналах почали з'являтися публікації документів з раніше недоступних архівних фондів, які свідчили, що і в офіційній історії України надто багато «білих плям».

Тогочасне керівництво компартії України помітно відреагувало на вихід вітчизняної історії на вістря суспільно-політичної боротьби. У жовтні 1988 р. В.Щербицький заявив, що суспільствознавчі дослідження слабо відбивають актуальні потреби життя, а робота по вивченню «білих плям» історії ведеться не тільки не досить енергійно, а й слабо

координується. Це зауваження стало висхідним пунктом для появи унікального в ідеологічній практиці КПУ координаційного плану в галузі вітчизняної історії. Зрозуміло, що ЦК Компартії України переслідував тоді свої цілі – перешкодити появі в пресі публікацій, які були, на думку Першого секретаря ЦК КПУ, необ'єктивні і перекручували історичну правду. Як приклад, В.Щербицький згадував велику статтю С.Білокіня про М.Грушевського, надруковану «Літературною Україною» 21 липня 1988 р., в якій «однобічно висвітлюється його наукова і політична діяльність, зроблена спроба якоюсь мірою навіть виправдати його відомі націоналістичні позиції». Отже, в той час офіційні оцінки життя і діяльність М.Грушевського ще залежали від політичної кон'юнктури, рівня ідеологізації суспільного життя, що відбивалося і на стані радянської історіографії.

Виконуючи поставлене завдання, апаратні працівники ЦК КПУ підготували на розгляд Політбюро 31 січня 1989 р. питання про розробку республіканської програми розвитку історичних досліджень, поліпшення вивчення і пропаганди історії УРСР.

На початку лютого 1989 р. з'явилася постанова ЦК КПУ про формування республіканської програми. Координаційній комісії на чолі з віце-президентом АН УРСР І.Лукіновим було запропоновано протягом півроку накреслити заходи щодо розвитку історичних досліджень, полегшення доступу до архівних джерел, видання та перевидання документів і творчої спадщини видатних українських істориків.

Координаційна комісія за півроку розробила на основі пропозицій академічних установ і міністерств комплексну програму розвитку історичних досліджень, поліпшення вивчення і пропаганди історії України.

Проект програми після обговорення в зацікавлених організаціях та державних інстанціях був доопрацьований координаційною комісією з урахуванням зауважень. Апарат ЦК КПУ в обговорення не втручався і не робив спроб усунути праці, які завжди вважалися особливо небезпечними (наприклад, «Історія Русів», або твори В.Винниченка та М.Грушевського). У липні 1990 р. після певного зволікання Політбюро затвердило проект у вигляді, представленому координаційною комісією.

Прийняття довгострокової і багатофункціональної програми відображення вітчизняної історії показує, що нове керівництво Компартії України (у вересні 1989 р. В.Щербицького замінив В.Івашко) прагнуло

не відставати від подій, а зберігати контроль за суспільно-політичною ситуацією в республіці.

Ця програма настільки відповідала потребам суспільства, що і після розпуску Компартії України, продовжувала виконуватись. Майже все, що виходило в Україні в 1991-1995 рр. прямо або посередньо пов'язане з комплексною програмою (за виключенням праць, створених істориками діаспори).

У кінці 1980-х рр. в умовах демократизації суспільства, зламу ідеологічних догматів доби тоталітаризму з'явилася перша хвиля науково-популярних статей, присвячених «одному із головних лідерів буржуазно-націоналістичного руху» (такою була оцінка в радянській історіографії) – М.С.Грушевському. Ці публікації носили просвітницький, пропаган-дистський характер, але вони виконували важливу суспільно-політичну функцію – зняття анафеми з імені Михайла Грушевського, повернення його до контексту вітчизняної історії.

А 29 серпня 1990 р. в Актовому залі Інституту історії АН, під час сесії «Проблеми української історіографії та історіософії» Любомир Винар (штат Огайо) від Українського Історичного Товариства запропонував учасникам приєднатися до відзначення 125-річчя з дня народження М.С.Грушевського.

17 жовтня 1990 р. в Торонто відбулася наукова конференція Українського Історичного товариства «Сучасний стан української історичної науки в Україні і діаспорі». Під час відкриття конференції було проголошено 1991 рік (роковина 125-річчя народження М.Грушевського) ювілейним Роком Грушевського.

27 вересня 1921 р. у Києві відбулася урочиста сесія Загальних зборів Академії Наук України, присвячена 125-річчю з дня народження М.С.Грушевського. Сесія відбулася в «Будинку Вчителя», там, де в минулому проходили засідання Української Центральної Ради. На сесії було прийнято рішення присвоїти ім'я М.С.Грушевського Інституту історії АН України.

У столиці України були відкриті виставки, присвячені М.С.Грушевському. Творча спадщина українського історика поверталася на Батьківщину. Українська історія стала як би великим пробним каменем, який виявляє чинність тих чи інших теорій навіть у тому випадку, якщо безпосередньо вони не стосуються України. Українська історія стала дуже «модерним» полем дослідження.

Після історичного буму кінця 80-х років, коли інтерес до історії у радянському суспільстві носив безпрецедентний у світовій практиці розмах, у середині 90-х рр. серед масового читача дещо зменшився інтерес до історії. Із моди вийшла газетно-журнальна історична публіцистика. Особиста реакція істориків на суспільну кризу першої половину 90-х рр. проявлялася в широкому діапазоні – від щирого захоплення різними політичними ідеями (ліберальними, національними, комуністичними і т.д.) до найглибшого скепсису і розчарування людини, котра побачила відкрито політичне життя, безсоромність суспільства, яке зірвало з себе одяг ідеології і моралі. Перед істориком відкрилося декілька шляхів. Перший і самий простий – спробувати продовжити роботу «на замовлення» – вчора комуністи платили за розвінчування «буржуазних фальсифікаторів», сьогодні, можливо, «буржуазні фальсифікатори» і нова влада заплатять за розвінчування комуністів. Інший шлях – «стратегія виживання» – спробувати знайти «примирення» з дійсністю, і, використовуючи свій професіоналізм, продовжувати дослідження з вітчизняної історії, пошуки історичної істини.

Останнім часом з'явилися роботи, автори яких намагаються об'єктивно і неупереджено розкрити складні сторінки вітчизняної історії. Це, зокрема, монографії В.М.Даниленка, Г.В.Касьянова, С.В.Кульчицького «Сталінізм на Україні: 20-30-ті роки» (К., 1991), Ю.І.Шаповалова «Людина і система» (Штрихи до портрету тоталітарної доби в Україні) (К., 1994), його ж у співавторстві з В.Пристойко «Справа «Спілки Возволення України». Невідомі документи і факти» (К., 1995), «Остання адреса. До 60-річчя соловецької трагедії» (К., 1997. – Т.1) та ін. Інститутом історії НАН України підготовлено і видрукувано збірник документів і матеріалів «Колективізація і голод на Україні 1929-1933 р.» (К., 1993). Названі видання, без сумніву, здійснили великий вплив на наукове розуміння тоталітаризму в Україні 1920-х – 30-х рр. У них змальовується, можливо, те найстрашніше, що було в сталінській системі – несумісність з нею особистості, висвітлюється скаліченість психології і знівеченість ідеології, які робили неприпустимими найменший відхід від накресленої зверху «генеральної лінії», будь-яке виявлення власної думки. Разом з тим у працях показується, що і в 1920-ті , і в 1930-ті рр. були люди, котрі не побоялися кинути виклик сталінській системі, знаючи безперечно, що це їм коштуватиме. Але ця проблема заслуговує

більш широкого і грунтовного спеціального дослідження. Розглядаючи сталінізм у «національному українському розрізі», автори роблять слушні висновки і узагальнення про те, що в Україні «відбилися практично всі загальновідомі риси сталінізму. «В умовах централізації та унітарності сталінізм неминуче набирав загальних для всієї країни особливостей і рис, властивих, звісно, кожному його варіантові на «регіональному рівні». Позбавлені тоталітарної ідеології і так званого політичного монізму, автори названих історичних досліджень орієнтуються перш за все на такі наукові цінності, як істинність і об'єктивність. На основі конкретно-історичного матеріалу вони далі обгрунтовують, поглиблюють, конкретизують і доповнюють висновки, що стосуються різних аспектів тоталітаризму. Зміст публікацій показує, що «справжня влада зосереджувалася в руках обмеженого кола олігархів – вищих функціонерів і вождів», а «держава радянського типу покривала собою мало не всі прояви організованого суспільного життя».

З серпня 1994 р. в Україні видається науково-публіцистичний журнал «З архівів ВУЧК-НКВД-КГБ», де вміщуються біографічні нариси видатних українських діячів, документи про політичні репресії періоду тоталітаризму. Провідними темами наукових досліджень стали: культурно-національний розвиток України 1920-х – початку 30-х рр; наукова і творча інтелігенція періоду українізації, опір в Україні становленню тоталітарного режиму, діяльність каральних органів в 1920-х – 30-х рр., голодомор 1932-1933 рр. і репресії в Україні та ін. Значна увага приділяється історичним персоналіям – М.Грушевському, Л.Кагановичу, М.Хрущову, Й.Сталіну, В.Балицькому, Х.Раковському, М.Скрипнику та ін.

Таким чином, звільнення історичної науки від домінуючого впливу марксистсько-ленінської ідеології і притаманної їй парадигми класового підходу та історико-романтичні національно-емпіричні дослідження не можуть самі собою привести до виходу з кризи історичного мислення. Навпаки, ця криза ще посилюється, бо збереглися всі хиби старої методології (тільки із зміненими знаками) і доповнилися новими. Ліквідовано назву «білих плям». Але разом з тим з'явилися нові «білі плями», нові закриті проблеми. Повернено історії ряд імен, зокрема, М.С.Грушевського, М.П.Василенка, М.Є.Слабченка, М.І.Яворського, С.О.Єфремова та

ін. Це добре. Проте стали забуватися імена багатьох керівників виробництва, працівників культури, новаторів виробництва 1920-х- 30-х рр., які зробили вагомий внесок у розвиток народного господарства України.

Сьогодні, коли справедливо розкриті вади історичної науки, зроблено кроки для виходу її з кризи, на превеликий жаль, ще не вдалося подолати тоталітарний стиль мислення. Адже відкинувши однобічність одного гатунку (парадигма класового підходу), історики одразу ж ухопилися за однобічність іншого гатунку (парадигма національного підходу). Внаслідок цього продовжує зберігатися стиль мислення, який визначає однолінійність думок. Замість продекларованого переосмислення історичного минулого часто-густо відбувається проста перестановка понять: герой-зрадник, націоналіст-патріот, інтернаціоналіст-шовініст тощо. Треба позбутися одномірного підходу до історії взагалі і до оцінки окремих діячів зокрема. Історичні постаті підкорялися законам свого часу. Як живі люди, вони знали і зльоти і падіння, мали досягнення і припускали помилки, навіть, злочини.

Отже, не можна радянський період нашої історії або просто замовчувати, або розглядати тільки в чорних фарбах. Тут ігнорується закон історичного мислення: радісним або трагічним було минуле, його не можна не помічати. В радянському періоді було багато жахливого і огидного. Але були і певні позитивні результати. Немає історії жодного народу, яка б мала один зміст і була б відображена лише однією фарбою.

У зв'язку з цим не втратили своєї актуальності і в наш час засади наукової творчості В.Антоновича, який писав: «Істинний історик знає, що історія – це народне самопізнання й що чим більше вноситься в нього світла, правди й науки, тим вище, моральніше, а отже, й могутніше стає даний народ; духовні сили розвиваються не від створення фантастичних тенденцій образів, а від тверезого й, передусім, істинного розуміння свого минулого». Такий підхід виключає політичну кон'юнктуру в історичних дослідженнях та їх підпорядкованість ідеологічному диктату.

Сьогодні в українській історіографії простежується тенденція на розуміння того, що необхідно відмовитися від фрагментарного мислення, а розглядати і вивчати історичні явища під кутом зору багатофакторного розвитку, синтезу різних методологічних підходів.

• **Історіографія історії України другої половини 1950-х – 80-х рр.** Наступний етап історіографії історії України охоплює другу половину 50-х – кінець 80-х років. Його вихідним рубежем став XX з'їзд КПРС, який поклав початок ліквідації наслідків культу особи.

Відразу після з'їзду зазнали критики найбільш випуклі прояви культу особи в історії радянського суспільства, закріплені в «Історії ВКП(б). Короткий курс». У редакційній статті «За творчу розробку історії КПРС» (1956 р.) журналу «Коммунист» робилася перша спроба дати науковий аналіз цій книзі. Зокрема, в статті відзначалося, що в названому підручнику містяться досить серйозні недоліки як теоретичного, так фактичного порядку. Але в статті критика сталінських догм не була глибокою і послідовною. У ній, зокрема, відзначалося, що написання підручника було «серйозною спробою систематичного викладу історії партії», а у висвітленні деяких питань ця книга була навіть «кроком вперед порівняно з попередніми підручниками».

Не дивлячись на половинчаті оцінки, розпочатий процес звільнення історичної науки від негативного впливу культу особи і його наслідків, відкрив нові можливості для розвитку суспільствознавства, позитивно відобразився на розробці найважливіших проблем історії України. На зміну «Історії ВКП(б). Короткий курс» прийшла «Історія Комуністичної партії Радянського Союзу», де по-новому висвітлювалася низка проблем історичного минулого. Там, наприклад, називалися порушення Сталіним ленінських принципів соціалістичного кооперування сільського господарства в ході суцільної колективізації, відзначалося, що на 1934 рік (XVII з'їзд ВКП(б)) поступово склався культ особи Сталіна, з яким пов'язані репресії, грубі порушення законності в 30-ті роки. Детально ці зміни в змісті нового підручника проаналізували дослідники О.О.Воронович, В.М.Донський, О.В.Шапракін. Що стосується оцінок підсумків соціально-політичного розвитку радянського суспільства на кінець 30-х рр, то тут все залишалося без змін, по-старому. В «Історії Комуністичної партії Радянського Союзу» не була подолана сталінська концепція соціалізму, а також ідея «злого умислу» опозиціонерів, яка відтворювалася в підручниках до середини 80-х років. Звичайно, оцінка «Короткого курсу» з цього приводу була частково модернізована і пом'якшена, але опозиціонери по-старому звинувачувалися в антирадянській діяльності,

дворушництві та намаганні з самого початку підірвати процес соціалістичного будівництва в СРСР. Критика культу особи Сталіна не супроводжувалася критикою сталінських методів боротьби з опозицією. Все це визначало і відповідний підхід до розкриття ролі робітників, селян, інтелігенції у внутріпартійній боротьбі, в політичному житті України.

В цілому критика культу особи після XX з'їзду КПРС виявилася поверховою, вона не торкалася глибинних процесів життя суспільства, суті авторитарного режиму кінця 20-х – 30-х років. Навіть у постанові «Про подолання культу особи і його наслідків» від 30 червня 1956 р. Сталін оголошувався «теоретиком» марксизму-ленінізму, активним борцем за втілення в життя ленінських заповітів та справи соціалізму. А сам М.С.Хрущов, який розвінчував культ, відзначав, що не дивлячись на помилки Сталіна, допущені ним в останній період діяльності, він зробив багато для нашої країни, для партії, міжнародного робітничого руху. Такі реверанси на адресу «вождя» не сприяли глибокому осмисленню сталінізму, тоталітарної системи в цілому. За невеликим виключенням концепція історичного розвитку радянського суспільства і комуністичної партії залишалася такою, якою вона склалася ще в 30-ті – 40-ві роки. Тому період «відлиги» не залишив в історичній науці ні серйозних антисталінських видань, ні документально обгрунтованих політичних біографій Сталіна, його соратників винних у багатьох трагічних подіях. Більше того, в другій половині 60-х – на початку 70-х рр. в історичній науці були зроблені спроби реанімації загально-методологічних постулатів «Короткого курсу історії ВКП(б)», посилилась тенденція до некритичного висвітлення історії. Уже в листопаді 1965 р. на нараді вчених суспільних наук у завуальованій формі завідуючий відділом науки ЦК КПРС С.П.Трапезников проводив лінію на реабілітацію Сталіна. Усе це свідчило, що намітився відступ від курсу, проголошеного XX з'їздом КПРС.

Особливо яскраво поворот до методологічних установок «Короткого курсу історії ВКП(б)» проявився в книзі з історії КПРС під редакцією Б.М.Пономарьова. По суті, ця книга була перетворена на єдине видання, де монополізувалося право на істину. Випуск учбових посібників, курсів лекцій з історії партії провідними університетами був зорієнтований на дотримання оцінок книги Б.М.Пономарьова, а з другої половини 70-х років зовсім заборонений.

У кінці 70-х років питання про культ особи офіційно оголошувалося вичерпаним. У річницю 100-річчя з дня народження Сталіна газета «Правда» писала, що партія швидко подолала культ особи і його наслідки перш за все тому, що залишалася здоровою і життєдіяльною. Культ особи не міг змінити природи соціалістичного ладу.

Прогресивні сили в суспільстві та історичній науці добре розуміли, що за такими судженнями стояло бажання «закрити» дискусії навколо гострих питань радянської історії. Це була боротьба проти спроб серйозно розібратися в природі системи партійно-державного керівництва країною, превентивна боротьба проти можливих спроб демонтувати цю систему. У другій половині 50-х – до середини 80-х років особливо збільшилася кількість робіт з історії робітництва. За сучасними оцінками історики тоді «немало досягли в урочисто-пропагандистському (по суті, молитвенному) зображенні ролі і становища робітників у соціалістичному суспільстві». Склалася своєрідна ситуація: при збільшенні кількості праць і фактичного матеріалу про робітників України висновки залишалися незмінними. Як наслідок, в науковій практиці утворився глухий кут, а пропагована довгий час теза про провідну роль робітників у суспільстві 1920-х – 30-х рр., не підтвердилася найновішими досягненнями історіографії. Надзвичайно мало уваги приділялося вивченню історії інтелігенції, інших соціальних груп суспільства.

Разом з тим необхідно відзначити, що у другій половині 50-х – першій половині 80-х рр. вчені частіше, ніж у попередньому історіографічному етапі, зверталися до вивчення проблем соціально-політичного розвитку України 1920-х – 30-х рр.

Дослідники на прикладі соціально-політичного розвитку 1920-х – 30-х рр. намагалися доказати неухильне втілення в життя ідей К.Маркса, Ф.Енгельса, В.І.Леніна. Ідеї В.І.Леніна підганялися під ту модель суспільного устрою, котра була обрана в кінці 1920-х років і проіснувала до кінця 1980-х рр. Історія радянського суспільства по-старому була повністю підпорядкована ідеології і політичній практиці.

Після XX з'їзду КПРС пожвавилася робота по опублікуванню документів: з 1958 по 1963 рр. були перевидані протоколи і стенографічні звіти I-XI, XIII, XV з'їздів, VII- IX і XVI конференцій партії. Нові видання відрізнялися наявністю довідкового апарату. Зовсім не проводилася археографічна робота по виданню стенограм з'їздів і конференцій

Компартії України. Але у цей час вийшли збірники «КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК» (7,8, 9-е видання), «Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам». В Україні в 1956 р. Інститут історії партії при ЦК Компартії України підготував збірник «Комуністична партія України в резолюціях з'їздів і конференцій (1918-1956 рр.)», наступне двотомне видання вийшло в 1976-1977 рр.

У другій половині 50-х – першій половині 80-х років вийшли збірники статей і промов діячів правлячої партії і уряду, зокрема, М.І.Калініна, С.М.Кірова, В.В.Куйбишева, Г.І.Петровського, П.П.Постишева та ін., де розглядалося багато питань соціально-політичного життя радянської системи 1920-х – 30-х рр. В той час у другій половині 1950-х – середині 80-х рр. значна частина праць діячів партії і держави, керівників КП(б)У і уряду республіки, які були віднесені в 30-ті роки до «ворогів народу» і репресовані або зовсім заборонялася, або публікувалася вибірково.

Таким чином, обмежувалося коло історичних джерел, які могли б використовуватися в історичних дослідженнях. Звичайно, все це гальмувало дослідження соціально-політичних процесів в Україні 1920-х – 30-х рр. Не дивлячись на це, в цілому другий історіографічний етап відзначався помітною археографічною роботою, публікацією, крім уже названих, інших історичних документів, виданням статистичних збірників.

У 1960-х роках розпочата публікація серії документів «Промышленность и рабочий класс СССР». У першій частині кожного тому, присвяченому певному періоду, вміщувалися документи про індустріальний розвиток, у другій – участь робітників у політичному житті республіки, їх виробничу діяльність, умови праці та побуту.

У другій половині 50-х – першій половині 80-х рр. вийшла низка тематичних збірників документів, частково або повністю присвячених різним аспектам соціально-політичного розвитку як СРСР, так і УРСР. З кінця 50-х рр. почали виходити тематичні збірники документів з історії окремих підприємств республіки.

Певний матеріал для вивчення політичної системи, місця і ролі в ній профспілок, комсомолу інших організацій можна знайти в збірниках документів, присвячених масовим громадським організаціям. Їх вихід

став помітним історіографічним явищем. Разом з тим, вони мали серйозні недоліки, пов'язані з однобічним висвітленням подій 1920-х – 30-х рр., догматичними підходами до складних соціально-політичних явищ. Як правило, документи збірників підбиралися таким чином, щоб підтвердити успіхи соціалістичного будівництва. Археографічна діяльність була спрямована на те, щоб вилучити із документів небажані місця, приховати від суспільства правду. Вона повністю підпорядковувалася політичним концепціям, які визначали розвиток тогочасної історичної науки. Тому значні за обсягом документальні видання не стали повноцінним джерельним фундаментом для історичних досліджень. Адміністративно-командний апарат вживав заходи по обмеженню можливостей істориків використовувати архівні документи. Як уже відзначалося вище, у березні 1973 р. у завідуючого відділом науки ЦК КПРС С.П.Трапезникова відбулася нарада істориків, на якій мова йшла не лише про організацію цькування неугодних істориків, але й було вирішено закрити доступ до ряду архівів, що, по суті, й виконувалося владою у 70-ті роки.

У другій половині 1950-х рр. відновилася робота по створенню історії фабрик і заводів. 21 жовтня 1958 р. ЦК КПРС прийняв постанову «Про книги з історії фабрик і заводів». За різними даними лише в 1956-1965 рр. в Україні було видано від 39 до 67 книг фабрично-заводської серії. Всього в Україні з середини 1950-х до середини 1980-х рр. вийшло декілька сотень монографій, брошур і статей з історії фабрик і заводів. У даних книгах міститься матеріал про виробничу діяльність робітничого населення України, специфіку підприємств, участь робітників в супільно-політичному житті того чи іншого економічного регіону. В той час ці документи свідчать, що в 1920-ті – 30-ті рр. складався своєрідний культ індустрії, а розвитку соціальної сфери надавалося другорядне значення, де людина з її повсякденними життєвими запитами ніби залишалася поза історією промислових гігантів перших п'ятирічок.

Другий етап історіографії соціально-політичних перетворень 1920-х – 30-х рр. характеризується не лише появою значної кількості видань фабрично-заводської серії, але й виходом узагальнюючих праць з історії комуністичної партії, радянського суспільства, історії компартії України і Української СРСР історії робітництва і селянства, багатотомної «Історії міст і сіл Української РСР», історії комсомолу, профспілок,

обласних партійних і комсомольських організацій тощо. У їх написанні взяли участь сотні вчених, представників різних суспільних наук. У 1967 р. вперше в українській історіографії вийшла двотомна узагальнююча праця з історії робітництва, другий том якої присвячувався радянському періоду. Проблемам суспільно-політичного життя в Україні було присвячено узагальнююче дослідження, перший том якого охоплював радянський період до закінчення Великої Вітчизняної війни. У ньому розкривалася участь громадян України в діяльності рад, профспілок, комсомолу, хоча іншим громадським організаціям приділялося зовсім мало уваги. Соціальні зміни, що відбулися в радянському суспільстві у зв'язку з перетвореннями сільського господарства знайшли відображення в узагальнюючій праці з історії селянства України. Але на змісті як узагальнюючих праць, так і з окремих проблем позначилися сталінські оцінки історії радянського суспільства 1920-х – 30-х рр., що стали відроджуватися з другої половини 60-х рр. Своє утвердження вони знайшли в нарисах історії компартії України, багатотомній історії УРСР, інших академічних виданнях, що з'явилися в другій половині 60-х років. Історична правда в них виявилася дозованою. А висновки і оцінки вкладалися в певні схеми, що обмежувало розробку конкретних проблем соціально-політичних перетворень в Україні перших десятиріч більшовицько-радянської влади. Політична канонізація історичної науки, яка особливо яскраво проявилася в узагальнюючих працях, в повній мірі позначилася і на дослідженнях конкретної проблематики з історії робітників, селян, інтелігенції, національних відносин, рад, громадських організацій тощо, унеможливлюючи якісні перетворення в галузі наукового пошуку, породжуючи своєрідні застійні явища в історичних дослідженнях. Тому для нових наукових праць було характерним: описовість, припасованість фактичного матеріалу до усталених і загальновизнаних положень і висновків, політичних стандартів. В історіографії продовжувала діяти інерція «позитивності» у висвітленні політики партії і уряду, соціальних змін, і наслідків політичних перетворень 1920-х – 30-х рр. Літературі 1970-х – першої половини 80-х рр. як і попереднього етапу не вистачало нових концептуальних підходів до питань соціально-політичного життя України перших десятиріч радянської влади, оскільки відбувалося відтворення уже існуючих концепцій, далеких з позицій сьогоднішнього

дня до правди історії. Особливо яскраво це можна простежити на прикладі «Очерков истории идеологической деятельности КПСС. Октябрь 1917-1937 гг.» під редакцією Л.Ф. Морозова, де в дусі «Короткого курсу історії ВКП(б)» автори розглядають розвиток марксистсько-ленінської теорії, суспільних наук та ідеологічних установ партії.

Соціально-політичний розвиток України досліджуваного періоду розглядався вченими протягом десятиріч через призму оцінок, які давалися в документах вищих керівних партійних органів і перш за все в рішеннях з'їздів, партійних конференцій, пленумів і постанов ЦК 1920-х – 30-х рр., а також у відповідності з оцінками партійних документів більш пізнього часу. Саме тут проявилася одна із догм радянської історичної науки, коли всі партійні документи керівних органів, як історичне джерело, в найвищій мірі вважалися достовірними і не потребували ні джерелознавчого аналізу, ні наукової критики. По суті, в історичній науці існувало «теоретико-методологічне утриманство, тобто сподівання на те, що найбільш принципові оцінки минулого і підходи до нього ... будуть дані не самими істориками, а визначені в партійних і державних документах».

Така методика вивчення гальмувала творчий пошук істориків, породжувала коментаторство і догматизм. Недостатня їх методологічна культура не дозволяла здійснювати глибоке наукове осмислення історичних фактів. Звичайно, дослідники не можуть відмінити старі партійні рішення, але вони зобов'язані їх оцінити об'єктивно, здійснюючи аналітичну і синтетичну критику цих видів джерел, та відсіюючи ті моменти, які були зумовлені культом особи Сталіна та іншими причинами. Необхідно будь-який партійний документ оцінювати під кутом зору його відповідності об'єктивній реальності, з урахуванням часу, мотивів його створення та службової ролі.

Особливості розвитку історіографії історії України другого історіографічного етапу яскраво розкриваються на прикладі дослідження окремих крупних проблем вітчизняної історії.

У другій половині 1950-х рр. – 80-ті рр. увагу вчених знову приверта робітнича тематика, а саме: процес соціального перетворення робітників, зміна їх політичного обличчя в 1920-ті – 30-ті рр. Цьому сприяло подолання культу особи Сталіна, який обмежував наукові пошуки істориків догматичними рамками і схемами, гальмував

теоретичне зростання наукових кадрів. Роботи, які вийшли в той час можна умовно розділити на дві основні групи. Перша – включає праці теоретичного і методологічного характеру, друга – книги і статті, в яких досліджувався конкретно-історичний процес перетворення пролетаріату в новий «соціалістичний робітничий клас». Напрямки дослідження даної проблеми визначалися, як правило, партійними документами. Наприклад, у 1957 році в тезах ЦК КПРС «До сорокаріччя Великої Жовтневої соціалістичної революції» давалася конкретна характеристика «нового класу.» «Радянський робітничий клас, – говорилося в цьому документі, – значно виріс кількісно, підвищився його культурний рівень і виробничо-технічна кваліфікація. Із класу, позбавленого засобів виробництва і змушеного продавати свої робочі руки експлуататорам, робітничий клас СРСР перетворився в зовсім новий клас, який володіє разом з усім народом засобами виробництва і трудиться на соціалістичних підприємствах».

Положення тез ЦК КПРС дослідники М.П.Кім та О.В.Фадєєв роз'яснили у статті «Про основні проблеми вітчизняної історії», де автори зробили висновок, що «робітничий клас і селянство стали соціалістичними класами».

До робіт теоретичного плану слід віднести праці Г.Л.Смірнова і написаний ним розділ про зміни соціальної структури радянського суспільства. Важливі під кутом зору марксистсько-ленінської методології питання були підняті в працях відомого радянського економіста С.Г.Струміліна. Історії робітників в СРСР, змінам в духовному житті трудящих країни були присвячені статті М.П.Кіма.

У виданій у 1960 р. колективній монографії «О закономерностях возникновения и развития социалистичского общества» відзначалися загальні закономірності розвитку соціальної структури суспільства при переході від капіталізму до соціалізму: по-перше, зміна соціальної природи, ріст чисельності і збільшення питомої ваги робітничого населення країни в результаті швидкого розвитку соціалістичної індустрії. По-друге, перетворення одноосібного селянства в нову соціальну групу, зменшення його загальної чисельності і питомої ваги в результаті вивільнення з села лишків робочої сили в процесі механізації сільськогосподарського виробництва. По-третє, поступове скорочення чисельності, а потім і повна ліквідація «експлуататорських класів».

Отже, автори цієї книги бачили у зміні соціальної природи робітників одну із загальних закономірностей зміни соціальної структури суспільства при переході від капіталізму до соціалізму.

Наступним політичним орієнтиром істориків стала програма партії, прийнята на XXII з'їзді КПРС, де говорилося про те, що соціалізм вирішив велику соціальну проблему – ліквідував «експлуататорські класи» і причини, які породжують експлуатацію людини людиною. В СРСР «залишилися два дружніх класи – робітничий клас і селянство. Змінилися і самі ці класи». Далі ця думка розвивалася у доповіді Л.І. Брежнєва «П'ятдесят років великих перемог соціалізму», де відзначалося, що «соціалізм не лише змінив характер усієї економічної системи, він докорінно змінив обличчя і склад класів, які утворюють наше суспільство».

Але були дослідники, які не зовсім поділяли таке бачення процесу соціального розвитку, висловлювали власні оцінки, які відрізнялися від традиційних у радянській історіографії. Наприклад, філософи Р.І.Косолапов і С.М. Нелин у статті «Діалектична природа загальнонародної держави» писали: «... робітничий клас і колгоспне селянство не є класами в традиційному смислі цього слова, не підводяться під класичне ленінське визначення класу, є класами зникаючими, «напівкласами» суспільства, яке йде до установлення повної соціальної однорідності населення». Інакомислячих авторів критикували у радянській історіографії за схильність перебільшувати соціальну однорідність радянського суспільства на сучасному етапі, «зливати робітничий клас з усім народом». «Не бачити класових відмінностей – значить відірватися від реального життя, ... принижувати керівну роль робітничого класу в суспільстві.» – писав І.Є.Ворожейкін. Дослідник характеризував «робітничий клас» як такий, що «на відміну від пролетаріату при капіталізмі володіє знаряддями і засобами виробництва, трудиться на підприємствах, які належать до вищої, загальнонародної форми соціалістичної власності, неухильно зростає чисельно, підвищує свій матеріальний благоустрій і культурний рівень, проявляє на основі високої свідомості творчу активність в політичному, господарчому і культурному житті держави, здійснює керівну роль в суспільстві до побудови комунізму. Проблеми місця і ролі робітників в соціалістичному будівництві досліджувалися як на загальносоюзному матеріалі, так і окремих республік, зокрема, України.

Отже, в роботах теоретичного плану обгрунтовувалися якісно нові риси робітників, як «соціалістичного класу» радянського суспільства, котрому належала провідна роль у суспільно-політичному житті держави, визначалися його характерні риси, динаміка якісних і кількісних змін, перспективи розвитку. У концепції побудови безкласового суспільства «провідній силі» відводилася вирішальна роль і кінцева місія. У руслі наукових концепцій, визначених фундаментальними теоретичними роботами, прикладні дослідження з робітничої проблематики покликані були «поглиблено» розкривати різні аспекти багатогранної діяльності робітників, в тому числі якісні і кількісні зміни «соціалістичного класу». Фундаментальні і прикладні дослідження базувалися на єдиному грунті – марксистсько-ленінській методології.

Тон в теоретичних дослідженнях задавали вчені «центру» – Москви, республіканська ж історіографія перетворювалася на складову науки, яка повинна була на «місцевому матеріалі» підтверджувати висновки столичних метрів.

У працях прикладного характеру радянських істориків, філософів та економістів (Г.Є.Глезермана, С.Г.Струміліна, М.П.Кіма, О.О.Матюгіна та ін.) розкривалися окремі риси, набуті робітниками в ході соціалістичного будівництва. До них автори відносили: 1) ліквідацію поділу класу на дві частини – активну і резервну, наслідком якої при капіталізмі було безробіття; 2) усунення причин соціальної неоднорідності робітничого класу у зв'язку з знищенням капіталістичних елементів і перемогою колгоспного ладу в селі; 3) більш рівномірне розміщення робітничого класу по території країни на відміну від дореволюційного часу, коли основна маса робітників зосереджувалася в небагатьох промислових центрах; 4) наявність національних кадрів робітників у всіх союзних республіках; 5) зміну співвідношення між окремими загонами робітничого класу, викликану переважним розвитком важкої індустрії; 6) ріст питомої ваги жінок у складі робітників; 7) зміну професійного кладу робітників, підвищення їх культурно-технічного рівня; 8) ріст соціалістичної свідомості робітників, зміну їх ставлення до праці, установлення нових відносин у сім'ї та побуті трудящих.

За даними дослідника І.Є.Ворожейкіна на 1928 р. в СРСР нараховувалося 10,8 млн. робітників і службовців. За наступні 12 років

(1929-1940 рр.) їх кількість виросла до 31,2 млн. чоловік, що становило 289% до рівня 1928 р. Особливо швидкий ріст чисельності робітників спостерігався в роки першої п'ятирічки, коли вона зросла більш ніж у 2 рази порівняно з 1928 р. Дослідники відзначали широке залучення до суспільного виробництва жінок. Якщо у 1929 р. жінки серед робітників і службовців, що працювали у народному господарстві, становили 27%, то на 1940 р. їх питома вага виросла до 39%. Грунтовний аналіз динаміки чисельності фабрично-заводських робітників в Україні подається в роботах В.М.Довгопола, Ф.І.Куца, А.Б.Слуцького, К.К.Шияна та ін. Поряд з вивченням змін у галузевій структурі робітників ними зібрані і узагальнені дані про їх географічне розміщення. Характеристика статево-вікового складу робітництва представлена серією публікацій Л.Д.Вітруна, Н.І.Гнідишової, З.В.Мацини та ін. Джерелам поповнення робітників у першій половині 1920-х рр. присвячені праці О.О.Матюгіна, М.В.Черненка. Проаналізувавши статистичні дані і документи, О.О.Матюгін прийшов до висновку, що існувало два головних джерела поповнення фабрично-заводських робітників: 1) повернення на фабрики і заводи робітників, які брали участь у громадянській війні; 2) збільшення працюючих у промисловості за рахунок тих робітників, які тимчасово переселилися в село або були кустарями. Але автор чомусь не виділяє поповнення складу робітників за рахунок селян та міського населення, які раніше не брали участі у промисловому виробництві. Більше того, в Україні поповнення робітників кам'яновугільної, металургійної та інших галузей промисловості відбувалося за рахунок росіян, які направлялися з Російської Федерації. Цей аспект зовсім не досліджувався, як і процес русифікації промислових районів, пов'язаний з організованою міграцією російсько-овного населення.

В цілому праці про кількісно-якісні зміни робітників в умовах соціальних перетворень характеризувалися такими вадами, як вузька джерельна база досліджень, захоплення авторів статистико-економічними даними без глибокого їх аналізу та узагальнень. Зберігалася практика дроблення наукових розвідок в тематичному і хронологічному плані та ін. Цьому напрямку досліджень, за підрахунками М.В.Різницької, протягом 1956-1976 рр. було присвячено в Україні 43 праці. Проте на середину 70-х рр. так і не було підготовлено спеціальної роботи, в якій всебічно аналізувалась би динаміка якісно-кількісних змін робітників в

роки перших п'ятирічок. Крім того, була лише розпочата робота по вивченню соціальної неоднорідності робітників, наявності в них соціальних груп, які відрізняються між собою за економічними та соціально-психологічними ознаками. Зокрема, володіння знаряддями і засобами виробництва (наприклад, господарством у селі), соціальне походження, виробничий стаж, членство в громадських організаціях і т.п.

Характерною особливістю історіографії робітництва була велика питома вага літератури, присвяченої його трудовій діяльності. В Україні на середину 70-х рр. вийшли в світ 198 книг, брошур та статей з даної теми.

Підвищений інтерес до цієї проблеми, на наш погляд, полягав у тому, що індустріальне будівництво було оголошене головною ланкою соціалістичного будівництва. Цей пріоритет залишався і в наступні періоди радянської історії. Багатий документальний і фактичний матеріал про успіхи, традиції і починання трудових колективів, широкий доступ до нього приваблювали науковців. Дослідження цього напрямку історії робітників проводилося в руслі переможного пафосу досягнень радянської системи, котрі поширювалися засобами масової агітації і пропаганди правлячої партії як переваги соціалізму над капіталізмом.

З усіх аспектів трудової діяльності робітників найбільша кількість робіт відбиває виробниче змагання. Наприклад, за 1935-1940 рр. стахановському рухові було присвячено більше 4600 книг, брошур і статей. Після теми « трудова активність робітників» за кількістю публікацій слідувала проблема підвищення «культурно-технічного рівня виробничників». По ній на другому історіографічному етапі були написані 104 книги, брошури та статті. А темі «громадсько-політична активність робітників» в Україні на середину 1970-х рр. вчені присвятили більше третини усієї друкованої продукції з історії робітників.

Переважна більшість дослідників зосереджувала увагу на показі трудового героїзму, самовідданої праці робітників, виробничого змагання, його розмаху в окремих галузях народного господарства. У багатьох книгах і брошурах, статтях автори прагнули довести, що вже в роки перших п'ятирічок виробниче змагання стало по-справжньому всенародним, соціальним рухом робітників, яке зіграло помітну роль у побудові соціалізму. У той час велика кількість літератури про трудові

успіхи виробничників привела до формування абстрактного, ідеалізованого образу робітника 1920-х – 30-х років – ударника, стахановця, навіть, творчої особистості з високою професійною підготовкою, підвищеними культурними запитами, справжнього радянського патріота. Але в реальному житті не всі соціальні групи робітників однаково відносились до праці, розділяли повністю сталінську ідеологію, були взірцями в громадському і політичному житті. Опускаючи негативні сторони життя робітників, ідеалізуючи їх на догоду теоретичним викладкам партії про робітників як провідну силу радянського суспільства, вчені все більше відривалися від реалій життя, приймаючи бажане за дійсне. Більше того, дослідники не розкрили до кінця справжній зміст комуністичної доктрини про будівництво нового життя за єдиним планом, в якому беруть участь мільйони людей. На практиці ця доктрина означала те, що окремих працівників було позбавлено вільного волевиявлення щодо власного працевлаштування. Волевиявлення мас придушувалося державною партією за допомогою мілітаризації праці. На короткий час, після X з'їзду РКП(б), було ліквідовано найбільш зловісний главк доби «воєнного комунізму» – Головкомтруд з відповідними органами на місцях і мережею таборів для «дезертирів трудового фронту.» Зокрема, в Україні відмінено Центральне управління таборів (ЦУЛАГ). Та згодом індустріалізація і освоєння районів сходу і півночі, розправа з тими, хто чинив опір становленню тоталітарного режиму, породили систему нових таборів рабської примусової праці, де велося вже «трудове перевиховання» по-сталінськи.

Дослідники вивчали й інші аспекти трудової діяльності робітників – участь їх у державному і внутрізаводському плануванні, раціоналізації виробництва і винахідництві, в накопиченні засобів для індустріалізації і т.д. Ці та інші аспекти діяльності робітників розкриваються в монографіях Ю.В.Бабко, С.В.Кульчицького, публікаціях В.М.Довгопола, І.І.Коломійченка, В.Г.Лисенка, О.В.Пучка, Т.Л.Степаненка та ін.авторів.

Прикладом партійного впливу на зміст і напрямки історичних досліджень можуть служити документи XXIII з'їзду КПРС, де говорилося про необхідність підвищення ролі і відповідальності трудящих за стан справ на підприємствах, а робітнича ініціатива поряд з єдиноначальним керівництвом проголошувалися джерелом успішного розвитку народного господарства. У зв'язку з цими вказівками дослідники почали звертатися

до теми про участь робітників в управлінні виробництвом через робітничий контроль, виробничі наради, ради передовиків виробництва тощо. З усіх форм участі робітників в управлінні виробництвом найбільше праць присвячено виробничим нарадам.

Серед різних аспектів історії робітництва найменш дослідженим залишається питання його матеріального добробуту. За підрахунками М.В.Різницької протягом двадцяти років (1956-1976 рр.) про матеріальний добробут робітників в Україні вийшло лише 14 праць. Це в 14 разів менше, ніж по темі «трудова активність робітничого класу». Найбільш помітною роботою була монографія «Підвищення добробуту трудящих України за п'ятдесят років Радянської влади» (Львів, 1967). Проте в більшості наукових праць дослідники вивчали лише окремі аспекти життя трудящих, зокрема, покращення умов праці, підвищення заробітної плати, ліквідації безробіття, забезпечення житлом, благоустрій міст і робочих селищ тощо. Але, навіть, нечисельні роботи з цієї проблеми далеко необ'єктивно висвітлюють життя «провідного класу суспільства». Наприклад, на основі цифрового матеріалу про підвищення заробітної плати, ще не можна судити про зростання рівня життя робітників, який залишався низьким. Забезпечення робітничих сімей житлом теж не є якісним показником життя, оскільки воно часто було бараками, тобто тимчасовим житлом. Звичайно, цей вид житла був кращий, ніж землянки, але він ще не свідчив про докорінне покращення добробуту робітників.

Як відзначалося, у 30-ті роки була розпочата робота з історії фабрик і заводів, яка на місцевому рівні відбивала життя і виробничу діяльність робітників. Вона була продовжена в післявоєнний час. За 1946-1976 рр. в Україні вийшло біля 200 книг названої серії. Географія цієї літератури охоплювала головним чином крупні індустріальні центри, а їх галузевий розріз відбивав специфіку економічної структури республіки. У 70-ті роки розширювався авторський актив дослідників історії робітників за рахунок включення до нього не лише професіональних істориків, але й ветеранів революції, громадянської війни, передовиків п'ятирічок, партійних, профспілкових і комсомольських працівників. У підготовці видань післявоєнного періоду взяли безпосередню участь майже 60 докторів і кандидатів наук. Зросла кількість наукових праць., дисертацій, нарисів з історії фабрик, заводів,

крупних новобудов, залізничних доріг України, трудової та громадсько-політичної діяльності робітників. Під впливом рішень XXIV – XXV з'їздів КПРС про необхідність підвищення ролі трудових колективів у формуванні особистості радянського робітника, історики «посилили» дослідження досвіду нагромадженого в 1920-ті-30-ті рр. У 70-ті роки у вивченні історії робітників спостерігалися ті ж тенденції, що і в попередні десятиріччя. Наприклад, з 1946 по 1964 р. за окремими аспектами робітнича тематика мала такий вигляд: 23,3% становили книги і статті, присвячені соціальній структурі робітників, їх добробуту та культурному рівню, 23% – боротьбі пролетаріату за радянську владу, його взаємовідносинам з селянством, інтернаціональним зв'язкам, іншим проявам політичної активності, 48% – трудовим звершенням робітників, виробничому змаганню і участі в управлінні народним господарством. Решта робіт носили або багатоплановий, узагальнюючий характер, або висвітлювали окремі історіографічні проблеми.

При всій відносності приведених даних, вони все ж таки свідчать про те, що більше ніж 2/3 (71%) усіх досліджень з історії робітництва були присвячені різним аспектам його діяльності в умовах соціальних перетворень тоталітарного режиму.

Таким чином, історія робітників знайшла відображення як у загальних працях, присвячених комуністичній партії, профспілкам, новим галузям промисловості, так і в спеціальних колективних дослідженнях, монографіях, статтях. Всі вони мали чітку ідеологічну орієнтацію у відповідності з партійними директивами.

Підсумок розвитку радянської історіографії за 70 років було підбито в перші роки «перебудови» (1987 р.), коли в Москві проводився «круглий стіл» з історії робітничого класу. Авторитети історичної науки піддали нищівній критиці наукові праці, які вийшли з історії робітників за два останні десятиріччя «застою». Їх критикували за «догматизм, поверхове трактування фундаментальних проблем розвитку радянського суспільства, спрощену концепцію процесів економіки, політики і масової свідомості.» Більше того, указувалося на «тавтологію, ілюстративність..., відсутність нових підходів, які б враховували діалектично складні і суперечливі соціальні явища і процеси.» Доповідачі відзначали, що використання архівних джерел йшло по лінії «прикрашування дійсності, окозамилювання і замовчування негативних явищ». Спостерігалася і

пряма заміна плюсів на мінуси. Якщо раніше в історіографічних оглядах, в партійних документах історикам нагадували про відсутність колективних досліджень, то тепер їх звинувачували у схильності до так званих колективних праць, у яких «немає ні чітких позицій, ні свіжих думок».

Криза в українській історичній науці, що наростала десятиріччями особливо яскраво проявилася в кінці 80-х років, коли комуністична система агонізувала. Життя вимагало наукового переосмислення історії робітників, пошуків нових напрямків і методів досліджень, але дослідники ще були прив'язані до ідеологічної колісниці партії, не могли вийти за рамки марксистсько-ленінської методології, що зумовлювало їх тупцювання на місці. Тільки здобуття Україною своєї незалежності, усунення партійного монополізму на історичну істину, дотримання плюралізму думок відкрили шлях до глибокого і всебічного вивчення історії українського суспільства, місця і ролі в ньому різних соціальних груп, в тому числі робітників.

Одним із напрямків історіографічних досліджень другого історіографічного етапу було розкриття подальшого розвитку ленінського кооперативного плану правлячою комуністичною партією.

Певною історіографічною віхою стали наукові сесії АН СРСР 1961 і 1969 рр., присвячені вирішенню аграрно-селянського питання. За результатами їх роботи вийшли збірники праць, завдяки яким сьогодні можна судити про актуальні напрямки досліджень в 1960-ті роки. На сесії з історії радянського селянства і колгоспного будівництва в СРСР (Москва, 18-21 квітня 1961 р.) значна увага приділялася проблемі створення передумов масової колективізації. Зокрема, дослідники Інституту історії АН СРСР М.Л.Богденко, І.Є.Зеленін вважали, що на початок 30-х рр. були підготовлені необхідні матеріально-технічні передумови колективізації, проте нової матеріально-технічної бази в сільському господарстві ще не було створено. Це був крок уперед порівняно з думкою, котра довгий час існувала в історико-економічній літературі попереднього історіографічного етапу, згідно з якою, на початок колективізації високого рівня досягли продуктивні сили сільського господарста, і на кінець 1920-х рр. навіть була створена матеріально-технічна база соціалістичної перебудови сільського господарства. Більше того, широко впроваджуючи в науковий обіг

поняття «нові продуктивні сили», деякі вчені відносили до них навіть знаряддя кінної тяги (жатки, сіялки, молотарки, плуги і т.п.), що, звичайно, не витримує ніякої критики. Тому визнання авторами факту відставання процесу технічної реконструкції сільського господарства від його соціальної перебудови та наявності проміжного, «мануфактурного періоду» розвитку колгоспів, коли вони базувалися на кінно-ручному інвентарі, більше наближалося до істинного стану речей.

Але у зв'язку з відсутністю матеріально-технічної бази колективізації виникає питання: чи не передчасно її було проведено? І згадані вище автори однозначно дають зрозуміти, що об'єктивна потреба в колективізації назріла на кінець 1920-х рр., незмінно повторюючи при цьому оцінки історіографії 1930-х – початку 50-х рр. «Перехід партії до політики суцільної колективізації, – підкреслювали М.Л.Богденко і І.Є.Зеленін, – був зумовлений складною взаємодією економічних, соціальних і політичних факторів, серед яких першочергове значення мали такі, як нездатність дрібного селянського господарства задовольнити зростаючі потреби країни, що стала на шлях індустріалізації, різке загострення боротьби між соціалістичними і капіталістичними елементами народного господарства. Зіграла свою роль і об'єктивна невідповідність буржуазних виробничих відносин характеру нових продуктивних сил, котрі виникли в сільському господарстві».

Розкриваючи необхідність колективізації без належних матеріально-технічних і морально-психологічних передумов, автори замовчували її руйнівні і трагічні наслідки – підрив сільськогосподарського виробництва, голод, депортації селян, багатомільйонні людські жертви. Справжня «ціна» «соціалістичних перетворень» на селі в людському вимірі залишалася за межами радянської історіографії. Більше того, для історичних праць другої половини 50-х – першої половини 80-х рр. характерними були такі моменти, коли одним темам, що дозволяли легко простежити «успіхи» соціалістичного будівництва на селі, приділялася основна увага, а іншим – складним і суперечливим – відводилася роль аксіом, які не потрібно було досліджувати. До такої малочисельної групи відносяться публікації про «класову боротьбу на селі». Але навіть «боротьба» розглядалася або тільки під час хлібних «страйків» куркулів 1927/28 р., або в день виборів до рад 1928/29 р. Інші надзвичайно важливі моменти опору селянства під час хлібозаготівельних і податкових заходів

1929/30 р. та колективізації майже зовсім не вивчалися. Не розкривалася і справжня «роль» партійних, комсомольських осередків в ході колективізації, розкуркуленні та придушенні опору селянства. Їх діяльність показувалася спрощено і безпроблемно. Невиясненим залишалося питання, чому в одних районах проходила суцільна колективізація стрімко, а в інших – повільно; в яких районах був сильніший опір насаджуванню колгоспів, а в яких слабший і т.д. Більше того, вивчалася в основному діяльність партійних і радянських органів у роки суцільної колективізації, а 1933-1937 рр., коли під тиском тоталітарного режиму в колгоспи об'єдналися понад 9,5 млн. селянських господарств, залишалися поза увагою науковців. Голодомор і трагічні наслідки колективізації належали до закритих тем радянської історіографії.

Ряд авторів, зокрема, Ю.С.Борисов, М.Л.Крайов прагнули доказати, що, не дивлячись на об'єктивні умови, які не дозволяли в роки першої п'ятирічки досягти серйозних успіхів у організаційно-господарському зміцненні колгоспів, значна робота в цьому плані проводилася вже на етапі власне колгоспного будівництва. При цьому автори посилалися на матеріали листопадневого (1929 р.) пленуму ЦК, постанови ЦК від 5 січня і 14 березня 1930 р., рішення XVI з'їзду та інші документи. Організаційно-господарському зміцненню колгоспів в умовах колективізації були присвячені праці С.І.Сдобнова, М.О.Лисенка та ін. Але такі «уточнення» суттєво не впливали на реальний стан дослідження проблеми колективізації, розкриття її примусового характеру, невідповідності природі дрібнотоварного селянського господарства.

З'явилися перші роботи по організації праці в колгоспах. Автори стали виходити за традиційні хронологічні рамки, коли організаційно-господарське зміцнення колгоспів розглядалося тільки через призму діяльності політвідділів МТС. Але книги і статті, які вийшли в світ у той час, не могли ліквідувати прогалини, що з'явилися в радянській історіографії ще в попередній період. Взяти хоча б проблему організації праці і розподілу прибутків у колгоспах. Дослідники лише в загальних рисах повідомляли про недоліки та переваги тих чи інших форм організації праці і розподілу прибутків, наводили зовсім мало прикладів, робили нерідко необгрунтовані висновки, а «досягнення» колгоспів у

цій сфері в період першої п'ятирічки перебільшувалися. Наприклад, С.Є. Козлов навіть дійшов до висновку, що в 1931 р. прибутки в більшості колгоспів були розприділені вірно. Але це не так. Тим більше сам факт видачі трудових книжок, на який посилається дослідник, ще не свідчення успіхів і досягнень в організації колгоспного виробництва. Історики зовсім не аналізували причин зниження економічних показників сільського господарства в 1931-1932 рр., більше того, деякі автори, наперекір фактам, говорили про ріст у цей час виробництва зернових культур.

Дослідники М.Л.Богденко і І.Є.Зеленін в історіографічному огляді дали зрозуміти, що «справжнє коріння» зменшення продуктивності сільського господарства в ході колективізації слід шукати в куркульській антиколгоспній агітації, а також у шкідництві та підривній діяльності ворогів колгоспного ладу. Більше того, автори вважали, що, не дивлячись на «недорід» 1931 і 1932 рр., радянська держава зуміла забезпечити безперебійне постачання міст хлібом, а легку промисловість сировиною, завдяки чому і здійснювалася політика індустріалізації, а сільське господарство в цей період мало навіть «деякий рух уперед». Останнє, на їх думку, проявилося в зростанні товарної продукції землеробства та збільшенні виробництва технічних культур. При цьому жодного слова про голод в Україні та інших зернових регіонах країни. А партійна цензура звинуватила дослідника С.П.Трапезникова в тому, що він робив надмірний акцент на зниженні економічних показників сільського господарства і не розкрив реальних досягнень сільськогосподарського виробництва в період колективізації.

Наукова сесія з історії радянського селянства (1961 р.) дійшла висновку, що на початок 60-х рр. проблема колективізації була досліджена недостатньо, відсутні узагальнюючі праці з історії «соціалістичних перетворень» на селі. Науковці зробили висновок про те, що введення до наукового обігу нового конкретно-історичного матеріалу і важливих узагальнень, зроблених істориками-аграрниками, дозволяє по-новому ставити питання періодизації історії колгоспного будівництва в СРСР та відмовитися від періодизації, даної в «Історії ВКП(б). Короткий курс». Як відомо, згідно із сталінською інтерпретацією, соціалістичні перетворення сільського господарства завершилися в 1934 р. На науковій сесії було запропоновано виділити

три періоди в історії колективізації: 1) безпосередня підготовка суцільної колективізації (1927-1929 рр.); 2) суцільна колективізація сільського господарства і ліквідація куркульства як класу (друга половина 1929-1932 рр.); 3) завершення соціалістичної реконструкції сільського господарства (1933-1937 рр.)

Необхідно відзначити, що на змісті роботи сесії істориків, ході обговорення та диспутів з основних доповідей позначилася політична кон'юнктура «хрущовської доби». Відомо, що в цей час політичне керівництво країни проголосило курс на ліквідацію присадибних господарств колгоспників, які ніби відривають трудівників села від повноцінної роботи в колективних господарствах. Проводилася робота по «перетворенню» селянина в сільськогосподарського робітника шляхом переведення колгоспно-кооперативної власності в державну, насаджуванню радгоспної системи. У зв'язку з цим з'явилося соціальне замовлення на дослідження досвіду колективного будівництва на селі в 1920-ті рр., зокрема, діяльності комун тощо.

Дослідник О.Ф.Чмига, наприклад, заявив, що передові комуни вже в 20-ті роки стали переходити від дрібнобуржуазної зрівнялівки до розподілу за працею, але основна їх відмінність від артілі – відсутність особистого присадибного господарства – залишалася. Тому, наполягав автор, відмирання особистого господарства має принципове значення. Воно зумовлює відмирання самої форми артілі, перехід артілі у вищу форму колгоспу – комуну. Далі дослідник робив помилкові висновки: ніби «досвід передових колгоспників свідчить про те, що у них падає зацікавленість до свого присадибного господарства...». Історик Б.М.Пішоха (Київський пединститут) вказав на необхідність використання досвіду колгоспного будівництва в Україні, зокрема, колгоспу ім.XXI з'їзду КПРС Березівського району Одеської області (керівник М.О.Посмітний), в тому числі по вирощуванню високих урожаїв цукрового буряка, пшениці, кукурудзи тощо.

Отже, наукова сесія з історії радянського селянства і колгоспного будівництва підбила підсумки історіографічних досліджень попереднього історіографічного етапу, визначила їх недоліки, напрямки подальших наукових розвідок. Але запропоновані шляхи вирішення поставлених завдань не виходили за традиційно вузькі рамки марксистсько-ленінської методології, а тому були малопродуктивними.

На початку 70-х років виходить історіографічне дослідження В.І.Погудіна, присвячене проблемам соціально-економічних відносин у доколгоспному селі. Головна ідея роботи зводилася до того, щоб, аналізуючи історичну літературу, довести, по-перше, «обмежений» характер індивідуальних селянських господарств, які в процесі дроблення позбавлялися можливості виділяти на ринок сільськогосподарські лишки. По-друге, показати, що за 12 років радянської влади, незважаючи на допомогу селянам (фінансову, агротехнічну і т.п.), вони переконалися в «безперспективності» своїх дрібних господарств і в перевагах крупних колективних форм організації сільськогосподарського виробництва. Усе це повинно було доказати об'єктивну необхідність колективізації доколгоспного села та морально-психологічну підготовленість його до «революційних соціалістичних перетворень» у землеробстві. Підлягали критиці автори, погляди яких повністю не відповідали концепції об'єктивної і суб'єктивної зумовленості колективізації на початку 1930-х рр. Зокрема, як помилкові були розцінені висловлювання В.М.Яковцевського та авторів курсу «Лекцій з історії КПРС» (М., 1968) про те, що в 1929 р. у багатьох місцях не було створено умов для суцільної колективізації.

Отже, в 1970-ті роки спостерігається поворот від більш реальних оцінок процесу підготовки і проведення колективізації, характерних для часу «хрущовської відлиги», до відверто сфальсифікованих «брежнєвської доби», коли колективізація однозначно розглядалася як об'єктивно і суб'єктивно назріле явище. Відбувається помітний відхід дослідників від історичної правди.

Відразу ж за роботою В.І.Погудіна вийшла в світ книга В.М.Селунської «Ленінський кооперативний план у радянській історіографії», де розглядалися складові ленінського кооперативного плану, соціальний характер кооперації, підбивалися підсумки вивчення цієї проблеми та визначалося коло питань, які ще потребують наукової розробки. Дослідниця ще раз підтвердила свою думку про те, що створення колгоспного ладу – це втілення в життя кооперативного плану В.І.Леніна. При цьому вона посилалася на положення Програми КПРС, де прямо говорилося , що колгоспний лад, намічений В.І.Леніним, історично перевірений, відповідає особливостям селянства, його поступовому переходу до комунізму. Хоча, як показала практика, це не

відповідало дійсності. Більше того, В.І.Ленін говорив про лад цивілізованих кооператорів, а не про суцільну колективізацію. «Колективізація» стала, по суті справи, «творчим внеском» Сталіна і комуністичної партії в ленінський кооперативний план. Правда, на науковій сесії 1969 року дослідник В.В.Кабанов запропонував розширити уявлення про ленінський кооперативний план і пов'язував його з проблемою побудови держави нового типу. Автор указував на те, що потрібно відійти від традиційного підходу до ленінського кооперативного плану, який пов'язувався лише з проблемою переведення дрібного індивідуального селянського господарства на рейки крупного соціалістичного. Такий підхід був визнаний у радянській історіографії, в тому числі В.М.Селунською, як помилковий. Хоча В.В.Кабанов своїм баченням проблеми, по суті, випередив час. У другій половині 80-х рр., коли партія в ході «перебудови» висунула гасло «більше демократії, більше соціалізму» знову в історичній літературі з'являться думки про те, що В.І.Ленін в останні роки життя висунув питання про перегляд усієї точки зору на соціалізм, який розглядав як лад цивілізованих кооператорів.

Отже, в літературі другої половини 50-х – 60-х років соціалістичні перетворення на селі розглядалися за схемою: «ленінський кооперативний план – колективізація – подальший розвиток його в документах КПРС». Більше того, в історичній літературі повторювалися погляди попереднього історіографічного етапу, коли сталінська колективізація розглядалася як продовження ленінського кооперативного плану. Дослідники повністю випускали з поля зору примусовий, адміністративний характер колективізації. Навпаки, остання подавалася як об'єктивна закономірність соціалістичного будівництва, а «не випадкове явище або результат адміністративної діяльності Радянської влади». Поза увагою істориків залишався голодомор 1932-1933 р., насильницькі форми і методи насаджування колгоспів, опір селянства колгоспному будівництву тощо. Весь трагізм становища селянства, підрив продуктивних сил землеробства в науковій літературі вміщувалися в декількох рядках «проблем і труднощів» колективізації, які успішно вирішувалися партією, долаючи опір куркульства. В історіографії складалася триєдина схема успішного будівництва

соціалізму на чолі з партією більшовиків, де найважливішими складовими поряд з індустріалізацією, культурною революцією була і колективізація.

Але за декілька років до здобуття Україною незалежності, в умовах, коли комуністична партія ще мала монопольне становище в суспільстві, з'явилися наукові праці, які підготували початок новому історіографічному етапу. Помітною віхою в розвитку історичної думки стала монографія С.В.Кульчицького «Ціна великого перелому» (К., 1989 р.). Дослідник першим з українських істориків заявив про те, що наприкінці 1929 року Сталіним була поставлена на порядок денний неіснуюча проблема «ліквідації куркульства як класу, в ході реалізації якої було знищено мільйони селянських господарств. А існуючі в літературі свідчення про запрограмованість «великого перелому» хлібозаготівельною кризою 1927-1928 рр. не відповідають дійсності. Криза послужила лише поштовхом до того, щоб реалізувати в економічній політиці давно задумані надзвичайні заходи. Вони мали кінцеву ціль, відзначав С.В.Кульчицький, відсікти від ринку мільйони дрібних селянських господарств, об'єднати їх у контрольовані державою колгоспи, організувати виробничу змичку міста й села на позаринковій основі, створити цілісну командну економіку.

Оскільки політику примусового перетворення сільського господарства на соціалістичних засадах у мирних умовах було неможливо здійснити, спираючись на однодумців у партійному керівництві, Сталін штучно створював у суспільстві обстановку, наближену до громадянської війни. Тому не випадково у 1928 р. з'явилися і широко використовувалися два жупели – «шкідник» і «куркуль». Здійснювалася політика «розділяй» і «владарюй». Інтелігенція старої формації протиставлялася народним масам, робітничий клас – селянству, заможні верстви на селі – незаможникам, старі ленінські кадри – новому партійному поповненню і т.д.

Дослідник розкриває сталінську логіку насильницької колективізації: селянин міг змиритися з колективізацією своєї власності тільки під реальною загрозою втратити її взагалі, а тому потребував прикладу розкуркулення сусіда. Куркулів прирікала на знищення сама логіка колективізації. Перефразовуючи Вольтера, можна сказати: якби не існувало куркуля, його слід було б вигадати.

У монографії С.В.Кульчицький розглядає форми і методи колективізації в різних регіонах України, наводяться приклади масового опору заможних селян примусовим заходам радянської влади (знищення сільськогосподарських машин, інвентаря, листи селян тощо), розкриваються причини деградації продуктивних сил. Дослідник підкреслює, що занепад продуктивних сил у період колективізації був пов'язаний насамперед не з куркульською агітацією, як це раніше пояснювалося в історичній літературі, а спотворенням виробничих відносин, силоміць насаджуваних на селі.

Використовуючи значний архівний матеріал, автор детально розкриває основні хвилі розкуркулення в Україні. Він вважає, що перша хвиля розкуркулення тривала з другої половини січня до початку березня 1930 р. Станом на 10 березня було розкуркулено 61 887 господарств, тобто 2,5%. Майно передавалося в неподільні фонди колгоспів.

На період весняної сівби експропріація тимчасово припинилася. Після весняної посівної кампанії процес розорення селян відновився, охоплюючи усе нові й нові райони України. На XI з'їзді КП(б)У С.В.Косіор повідомив, що до початку червня розкуркулення охопило 450 районів (583). Загальна кількість знищених господарств дійшла до 90 тис., вартість конфіскованого майна – 65 млн.крб. Репресованих селян депортували в північні та північно-східні райони країни, де швидко розвивалася на примусовій праці лісова промисловість.

На сьогоднішній день вчені не дійшли до єдиної думки щодо кількості селянських сімей, висланих з України у 1930 р. С.В.Кульчицький, спираючись на дані неопублікованої кандидатської дисертації В.Д.Уварова, називає максимальну цифру 75 тис. сімей. На XII з'їзді КП(б)У в січні 1934 р. П.П.Постишев назвав цифру – близько 200 тис. Але вона є лише повторенням даних, які оголосили статистичні органи у 1927 р. Отже, визначення кількості ліквідованих під час колективізації дворів потребує спеціального дослідження, яке ще попереду.

Монографія С.В.Кульчицького по-новому проливає світло на дві ключові проблеми: темп здійснення колективізації та форми колективних господарств. Дослідник доводить, що в резолюції листопадневого (1929 р.) пленуму ЦК ВКП(б) «Про сільське господарство України і про роботу на селі» мова йшла про суцільну колективізацію протягом найближчих

років і тільки в південних районах республіки. Інакше кажучи, пропонувалося завершити суцільну колективізацію не раніше кінця п'ятирічки. Проте вже 4 лютого 1930 р. у Харкові з доповіддю «Про масову колективізацію, ліквідацію куркульства як класу і чергові завдання партії» виступив Генеральний секретар ЦК КП(б)У С.В.Косіор. Він висунув завдання здійснити під час весняної посівної кампанії суцільну колективізацію степових округів, а восени цього ж року – всіх інших в Україні. Отже, республіканська партійна організація переглянула в бік скорочення (на рік чи півтора року) строки, які раніше визначалися постановою ЦК ВКП(б) від 25 січня 1930 р.

С.В.Кульчицький доводить, що визначені Сталіним стрімкі темпи колективізації зумовили й форму колгоспів. Прийнятий 7 грудня 1929 р. Наркомземом УСРР та Колгоспцентром «Статут» передбачав усуспільнення не тільки землі, але й робочої та продуктивної худоби і навіть птиці. Цей статут був схожий на статут комуни. Процес колективізації в Україні після його опублікування пішов відповідно до викладених положень.

Автор робить висновок, що колективізація селянства проходила двома етапами. На першому відбулося безпосереднє адміністративне тиснення на селян, нерідко у кримінальних формах. На другому – адміністративне тиснення на селян змінилося податковим. Величезними податками одноосібники ставилися в таке становище, коли господарювання ставало практично неможливим.

Як уже відзначалося вище, монографія С.В.Кульчицького поклала початок переосмисленню історії колективізації в Україні, стала важливим явищем наукової думки, підготувала передумови новому етапу розвитку історіографії.

На другому історіографічному етапі спостерігається певне пожвавлення досліджень з історії інтелігенції. Хрущовська «відлига» та розвінчання культу особи Сталіна послужили поштовхом до розширення визнаються, як один з ефективних методів «перевиховання» інтелігенції старої формації в дусі марксистської теорії. А пріоритетні позиції в розробці схем, концептуальних підходів, методологічних поглядів з історії інтелігенції займають російські дослідники. Тема інтелігенції періоду українізації на протязі 70-х років в Україні фактично не розроблялася. У працях московських дослідників українська інтелігенція

роглядалася як одна із ланок загальносоюзного ланцюга, при цьому не враховувалися її історичні та національні особливості розвитку. Особлива увага приділялася вивченню інженерно-технічної інтелігенції, як головної сили у здійсненні економічної політики радянської влади. Менше досліджувалася наукова та художня інтелігенції. Предметами розробки стають проблеми взаємовідносин радянської влади і старих спеціалістів, розвитку вищої школи та її значення у формуванні нової інтелігенції. У ряді робіт порушувалися проблеми політичної диференціації інтелігенції, принципи державної політики щодо старої і нової інтелігенції, питання їх матеріального становища.

Характерною рисою змісту праць того періоду було те, що суспільні позиції більшої частини інтелігенції ставилися в пряму залежність від її матеріального становища, а перехід на бік радянської влади в основному пов'язувався з покращенням умов життя і праці, «турботою» партії та уряду. Поряд із «залученням» та «перевихованням» старих спеціалістів велика увага в дослідженнях приділялася питанням вищої школи як центру підготовки нової за соціальним складом та ідеологічною спрямованістю радянської інтелігенції. З партійних позицій висвітлюється процес реорганізації вузів на основі класових принципів, їх «демократизації» та «пролетаризації».

Досить широко і грунтовно проблеми інтелігенції розроблені в працях С.О.Федюкіна, в яких аналізуються найрізноманітніші аспекти історії інтелігенції 1920-30-х років, міститься великий фактичний матеріал. Особливо цікаві його роздуми в монографії «Борьба с буржуазной идеологией в условиях перехода к непу». У книзі зроблена чи не перша спроба в радянській історіографії показати психологічну кризу творчої інтелігенції, викликану складними процесами ідеологічної переорієнтації зміни суспільних цінностей у державі. Автор приходить до висновку, що процес світоглядної перебудови для представників творчої інтелігенції (літераторів, діячів мистецтва, науковців-гуманітаріїв) був набагато складнішим, ніж для інших професійних груп спеціалістів, з чим, на наш погляд, слід погодитися.

Своїми статистичними даними привертає увагу праця «Культурная жизнь в СССР. 1917-1927», в якій зафіксовано найважливіші програмні документи в галузі культурного будівництва та події культурного життя в Україні 1920-х рр. Цілий ряд питань, пов'язаних з

історією інтелігенції, було порушено на Всесоюзній конференції, що відбулася в Новосибірську в 1979 році. У виданих матеріалах конференції пропонувалися шляхи підвищення наукового рівня досліджень, вміщувався історіографічний аналіз літератури з окремих проблем історії інтелігенції та вказувалися напрямки подальших наукових розробок цієї проблеми.

Протягом 80-х років зростає кількість робіт, присвячених історії інтелігенції 1920-х -початку 30-х років. Цікавою в цьому плані, на наш погляд, є розвідка Н.Л.Головко та Л.А.Савенок про навчання суспільствознавців у 1920-ті роки через аспірантуру, в якій розкриваються як досягнуті результати, так і суттєві недоліки в підготовці викладацьких кадрів. Викликає інтерес праця П.І.Говді, присвячена історії становлення художньої школи в Україні в пореволюційний час. У ній у стислій формі аналізується складний шлях мистецької освіти в Україні, розкриваються творчі пошуки та конкретний внесок інтелігенції в культурний розвиток. У статті Ю.М.Гамрецького розглядаються деякі історіографічні роботи з проблем інтелігенції. Автор не виходить за традиційні рамки історико-партійного підходу, але прагне переглянути деякі методологічні твердження попередніх етапів, зокрема, питання сприйняття інтелігенцією жовтневої революції, а також вказує на недостатню розробку цієї теми в українській історіографії. На основі марксистсько-ленінської методології була підготовлена узагальнююча праця В.Я.Білоцерківського, присвячена інтелігенції. Однією із помітних робіт 80-х років з даної проблеми є монографія Л.І.Ткачової, в якій на базі великого документального матеріалу розглядаються політичне розмежування інтелігенції після революції, її світоглядні позиції, ставлення до заходів радянської влади тощо. Зроблена спроба охарактеризувати творчий внесок інтелігенції в розвиток радянської культури в Україні. І хоч дана праця також страждає значними ідеологічними нашаруваннями, вона виступає своєрідним історіографічним підсумком розвитку досліджень у даній галузі протягом 50-х – 70-х років. У цей час виходить двотомник, присвячений історії українського радянського кіно, автори якого намагаються передати складний процес становлення радянського кіномистецтва, відтворити атмосферу дискусії і творчих пошуків митців, висвітлити діяльність різних творчих груп та їх внесок у розвиток культури. Багатий

статистичний матеріал про інтелігенцію, вузів та соціальний склад студенства міститься в роботі «Очерки развития социально-классовой структуры УССР 1917-1937». Значний історіографічний інтерес становить колективна монографія «Интеллигенция Советской Украины (некоторые вопросы историографии и методологии исследования)», в якій зроблено аналіз всієї вітчизняної історичної літератури з проблем інтелігенції. Проте у висновках і підходах домінували догматичні стереотипи марксистської теорії, які применшували роль інтелігенції в суспільстві, її значення для розвитку інтелекту нації.

На другому історіографічному етапі радянські історики продовжували дослідження національних відносин. Серед найбільш актуальних питань у той час були: які форми державного устрою розроблялися лідером більшовизму до лютневої революції? Як соціалістична революція вплинула на його погляди з цього питання? Чи відбулася радикальна зміна акцентів на устрій багатонаціональної держави, чи це був лише подальший розвиток раніше позначених точок зору у зв'язку зі зміною історичної обстановки і т.д. Обговорення цих та інших питань, систематизація найважливіших положень ленінізму в галузі національних відносин знайшли відображення у теоретичних працях комплексного характеру ІМЛ при ЦК КПРС «Ленінізм і національне питання в сучасних умовах» (2-е видання, М., 1974 р.), збірнику матеріалів Всесоюзної наукової сесії «Великий Жовтень і вирішення національного питання», яка відбулася в Єревані в 1974 р. та ін.

Поряд із ленінською концепцією національно-державного будівництва в радянській історіографії провідною темою був національно-визвольний рух у революції, де розкривався процес об'єднання пригноблених народів з російським пролетаріатом у боротьбі проти соціального гноблення, створення загального фронту всеросійського революційного руху, в якому відбулося злиття сил усіх національностей країни. Названій темі присвячуваолася сесія наукової ради Інституту історії АН СРСР, матеріали якої були видані двома випусками, а також статті М.О.Рубача, М.К.Мухарямова, Х.Т.Турсунова та ін., де йшлося про нерозривний зв'язок національно-визвольного руху народів Росії з революційною боротьбою пролетаріату.

Дослідники відзначали, що остаточне перетворення національно-визвольного руху із загальнодемократичного в соціалістичний

завершилося в основному в післяжовтневий період, оскільки національній буржуазії деякий час удавалося утримувати під своїм впливом значну частину трудящих національних районів. Одним із головних завдань у радянській історіографії визначалося створення узагальнюючих праць з національно-визвольного руху в масштабах країни, дослідження в ньому співвідношення класового і національного, показу пріоритетів першого та виявлення загальних закономірностей і національних особливостей в соціалістичній революції на місцях і т.д.

До 60-річчя утворення СРСР вийшли узагальнюючі праці, брошури і статті про утворення Союзу, де автори розкривали етапи об'єднавчого руху за утворення багатонаціональної держави, характеризували національно-державне будівництво, розвиток єдиного народногосподарського комплексу, зміцнення «інтернаціональної єдності» культур народів тощо

Отже, у працях з національних проблем, написаних у другій половині 1950-х – першій половині 80-х років, історики робили лише деякі уточнення в розробці теорії правлячої партії з національного питання, а все те, що вкладалося в цю теорію оголошувалося націоналізмом і залишалося закритою темою досліджень.

Після XX з'їзду КПРС історики отримали більш широкий доступ до архівних документів про діяльність партійних органів та місцевих партійних організацій. У центрі і на місцях стали видаватися історико-партійні документальні збірники, що в певній мірі розширювало джерельну базу досліджень. Побачили світ неопубліковані праці Леніна та інших партійних діячів, документи партії. Після багаторічної перерви стали видаватися і перевидаватися спогади старих більшовиків. У науковій і мемуарній літературі з'явилися забуті в період культу особи Сталіна імена партійних і державних діячів. Широко розгорталася робота по дослідженню діяльності В.І.Леніна. У 1958-1965 рр. вийшли в світ 55 томів повного зібрання творів В.І.Леніна, які нараховували 9 тис. творів і документів, з них 1300 – опубліковано вперше. Історики підготували ленінські збірники, які включали 1,5 тис. нових документів. За період з 1959 по 1964 рік було опубліковано 31 колективну монографію, 623 індивідуальних монографій, вийшло 166 назв збірників наукових статей та 124 біографічних матеріалів, 78 мемуарів.

Діяльність КП України і місцевих партійних організацій у 1920-ті рр. знайшла висвітлення в працях П.Бакуменка, І.Гаращенка, І.Кардашова, О.Курдюмової, В.Самофалова та ін. Наприклад, у монографії В. Самофалова розкривається діяльність КП(б)У в господарському і державному будівництві, висвітлюються питання її організаційного та ідейного зміцнення. Проте дана праця не охоплює всі напрямки діяльності КП України, зокрема в галузі партійного будівництва.

У роботах, опублікованих після XX з'їзду КПРС (до середини 60-х років), у зв'язку з деякою лібералізацією громадського життя країни можна помітити більшу свободу історичної думки. Так, у деяких дослідженнях основною причиною ліквідації на XVII з'їзді ВКП(б) органів ЦКК-НК РСІ називається остаточно сформований культ особи Й.В.Сталіна, якому заважали створені за життя В.І.Леніна органи контролю. У подальшому ж (після 1965 року) історики, що торкалися у своїх працях даної теми, в основному трималися офіційної версії, яка брала початок з некритичного коментування рішень XVII з'їзду партії.

В цілому історична література даного періоду змогла охопити широкий спектр проблем, що торкалися діяльності РСІ, але вона суперечить сучасному рівню розвитку історичних знань. Ця невідповідність полягає в тому, що раніше всі без виключення дослідники робили висновок про успішну боротьбу РСІ з бюрократизмом у 20-30-ті роки, схвалювали скасування органів контролю, які «виконали свою позитивну роль». Насправді, така постановка питання різко розходиться із загальновизнаними сьогодні оцінками 20-30-х рр. як періоду формування адміністративно-командних структур управління суспільством, інтенсивного процесу бюрократизації партійної та державної влади.

З середини 1980-х рр. спостерігається переосмислення діяльності контрольних органів у 1920-ті – 30-ті рр. Цьому сприяло ослаблення впливу КПРС та її ідеологічних структур на розвиток історичної думки. Наукова ревізія діяльності контрольних органів почалася з більш детального аналізу у періодичній пресі та історичній літературі спадщини В.І.Леніна. Паралельно йшов процес переосмислення самого поняття «бюрократизм», сутності, коренів наслідків цього явища. У наукових журналах у 1987-1989 рр. розгорнулися дискусії на цю тему. У них приймали участь не лише історики, але й політологи, юристи,

філософи, психологи та економісти. Друкуються праці по боротьбі контрольних органів з бюрократизмом. Більшість із цих публікацій мали проблемний, постановочний характер, а деякі – і поверхово-кон'юнктурний, що можна вважати досить закономірним явищем, оскільки процес переосмислення вітчизняної історії тоді тільки розпочався. В цілому характерною рисою цього періоду було те, що дослідники намагалися переосмислити проблему бюрократії, залишаючись на старих позиціях, вкладали у поняття лише негативний, «вульгарний» зміст.

Негативні процеси суспільно-політичного життя «застійного періоду» відобразилися на стані розробки теоретичних проблем історії партії, детермінувалися в дослідженнях. У цей час були опубліковані монографії П.Бачинського і О.Бородіна, В.П.Горшкова та ін. Так, у роботі П.Бачинського і О.Бородіна розкривалася історія боротьби компартії та комсомолу України з троцькізмом аж до цілковитої поразки його в республіці. Позитивним у монографії є те, що автори не обійшли питання впливу троцькізму на партійні організації України, спробували показати масштаби і географію такого впливу, пояснити причини цього явища. Автори відзначають вплив «опозиціонерів» в одеській партійній організації, Пересипсько-Слобідському районі, в Луганському і Маріупольському округах та інших губерніях .

Процес соціальних перетворень в Україні автори розглядають як суцільну боротьбу з «дрібнобуржуазними» та «націоналістичними» елементами. «Вплив дрібнобуржуазної стихії, відзначається в монографії, позначився і на партії. Антипартійні групи, скориставшись економічними і політичними труднощами, розгорнули жорстоку боротьбу проти лінії партії. Їм вдалося викликати хитання серед нестійких членів партії, в тому числі і у деяких керівних працівників, навіть у членів ЦК. Це виявилося насамперед в питанні про роль профспілок у будівництві соціалістичного суспільства, про методи керівництва безпартійними масами в мирний період, про шляхи побудови соціалізму». Дослідники пояснювали це явище тим, що « в РКП(б) в той час було близько 6 %, а в КП(б)У – 18,6 % вихідців з інших партій. Абсолютна більшість з них примкнула до пролетарської революції в період найбільших її успіхів, після організаційного та ідейного розпаду дрібнобуржуазних партій. В той час вони найбільше

не сприймали більшовицькі догми. У партії було чимало селян (близько 25 процентів), які не розірвали з ідеологією дрібного господаря. В той час робітників у партії на початок 1920-х рр. було тільки 41 %. Таким чином, причини «хитань» серед деякої частини членів партії вони пояснювали об'єктивними економічними умовами, в яких розвивалося суспільство і партія, соціальним складом самої партії, розгулом і тиском на неї «дрібнобуржуазної стихії». Названа праця цілком відповідала визнаним у партійних документах оцінкам партійного життя в Україні, не відображуючи при цьому національної специфіки та суті найважливіших розбіжностей між лінією КП(б)У та нелегальнодіючою тоді УКП, представниками до кінця не знищених диктаторською владою УСДРП, УПСР та ін.

У 70-ті роки радянські історики підготували спеціальні наукові збірники, навчально-методичні посібники з питань партійного будівництва – це, зокрема, роботи «Ленинское учение о партии» та «Партийное строительство» (М., 1971). У проблемно-теоретичному плані із залученням в окремих випадках конкретних даних були викладені принципи партійного будівництва в працях О.К.Колесникова, Ю.Туріщева та ін. Протягом 1961-1971 років вийшли нариси історії компартії України, обласних партійних організацій, де поряд з іншим питаннями висвітлюється ідеологічна і організаційна дільність КП України та її місцевих осередків. З окремих питань партійного будівництва, ідеологічної, організаційної роботи більшовицької партії було опубліковано ряд статей на сторінках союзних і республіканських журналів, міжвідомчого збірника «Наукові праці з історії КПРС», наукових збірниках вищих навчальних закладів України та Вищої партійної школи при ЦК КП України, захищено ряд кандидатських і докторських дисертацій.

На початку 70-х років виходить у світ монографія В.П. Горшкова «Здійснення ленінських принципів партійного будівництва на Україні (1921-1925 рр.)», автор якої робить висновок, що «диктатура пролетаріату являє собою сукупність державних і громадських організацій з різноманітними функціями, злагодженість і спрямованість діяльності яких можлива лише завдяки керівництву вищої форми організації робітничого класу – комуністиної партії». Дане твердження витікало із слів Леніна про те, що «диктатура пролетаріату неможлива інакше, як

через комуністину партію». Історик детально зупинився на внутріпартійній боротьбі в Україні після X з'їзду РКП(б). Він відзначає, що Зінов'єв на V конференції КП(б)У пропагував теорію «боротьби двох культур», протиставляв російську культуру українській і т.п. З іншого боку, на V конференції КП(б)У, на Київській губернській партконференції (листопад 1920 р.) О.Шумський і В.Блакитний заявили про те, що для успішного проведення національної політики необхідно створити «автономний партійний центр», «своєрідну організацію», тобто йшлося про відрив КП(б)У від РКП(б). Їх виступи були підтримані делегатами обох конференцій. З відомих причин автор монографії розглядав внутріпартійну боротьбу однобічно і тенденційно під кутом зору традиційної, усталеної оцінки, котра неодноразово повторювалася у працях його попередників, а саме: КП(б)У вела боротьбу з антиленінськими угрупуваннями на два фронти – з одного боку проти троцькістів, децистів, робітничої опозиції, а з іншого – проти українських націоналістів. В цілому робота написана на великому архівному і фактичному матеріалі з використанням документів архіву Інституту історії партії ЦК КП України, ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ЦДАЖР УРСР, чисельних опублікованих партійних документів.

В історичних дослідженнях з партійного будівництва, які вийшли в 60-ті – першій половині 80-х рр., реальні можливості рядових комуністів впливали на внутріпартійне життя в роки довоєнних п'ятирічок дослідники нерозривно пов'язували з втіленням в життя ленінських норм внутріпартійної демократії, демократичним формуванням керівних партійних органів, значну частину яких становили вихідці із робітничого середовища. Лейтмотивом публікацій була думка про збереження з певними обмеженнями у другій половині 1930-х рр. внутріпартійної демократії. Але це не так. У кінці 1920-х – 30-ті рр. комуністична партія була перетворена в інструмент здійснення режиму особистої влади Сталіна. В той час сталінщину не можна ототожнювати з усіма членами партії. Адже в ній були ті, хто мужньо захищав безвинно звинувачених, були випадки прямого колективного непідкорення партійним рішенням, моральна підтримка в сталінських застінках.

В наукових публікаціях другого історіографічного етапу дослідники багато уваги приділяли питанню поповнення рядів компартії за рахунок робітників «від верстату». Це пояснювалося як захід по

зміцненню більшовицької партії. З метою «зміцнення партії» в кінці 1920-х – 30-ті рр. проводилися спеціальні заходи: чистка 1929-30 рр., чистка і обмін партійних документів з призупиненням прийому в 1933-1936 рр. У партійних документах та історичних роботах вони незмінно оцінювалися лише позитивно. До «чистки» партійних рядів, уміло маніпулюючи свідомістю малоосвічених людей, Сталін залучав «клас-гегемон», чим створювалася ілюзія підтримка робітниками курсу партійного керівництва. Ось як описував перевірку і обмін партбілетів у 1934 – 1936 рр. в своїй статті В.Васильєв: «... На комуністів обрушувався цілий град надуманих звинувачень, а багатьох виключали заочно. При цьому партійне керівництво вимагало від комуністів доносів один на одного, в моду увійшли політзвіти членів партії, на яких оцінювалося, скільки комуніст розкрив «ворогів народу». У перевірці і обміні партійних документів райкомам і міськкомам допомагали органи НКВС...». Вірним у зв'язку з цим є висновок О.В.Хлевнюка про істинні цілі партійної чистки, яка, на думку автора, повинна була «попередити» політичні «хитання» партійних мас, створити в партії обстановку тотальної підозрілості і недовіри, покласти край найменшому незадоволенню».

Отже, історико-партійні дослідження другої половини 50-х – 80-х рр., не виходили за рамки марксистсько-ленінської методології, були необ'єктивними і, як результат цього – породжували нові «білі плями» вітчизняної історії. У них замовчувалися або перекручувалися історичні факти і події, були викреслені імена багатьох партійних і державних діячів. Історичні праці піддавалися жорсткому ідеологічному контролю з боку партійного керівництва, яке визначало про що і як писати в підручниках з історії України та компартії. Офіційно дозволені підручники і надзвичайно зважені за своїм змістом партійні документи з питань історії (особливо,приурочені до різних ювілеїв), статті в теоретичних органах, підписані особами, які посідали керівні посади в партійній ієрархії, слугували не тільки орієнтирами для дослідників, але й безперечними директивами, які не можна було поставити під сумнів, навіть на основі неспростованих фактів. У цей час публікація будь якого матеріалу, котрий не в повній мірі відповідав партійним настановам, повністю виключалася. Партійними керівниками визначалися «зони мовчання», які не потребували компетентної оцінки дослідників. До всього цього слід додати обмежений доступ

істориків до багатьох джерел – оригінальних документів партії і держави.

Як відомо, у другій половині 80-х рр. в СРСР робилася спроба розробити концепцію політичної реформи. Одним із найважливіших завдань визначалося розмежування функцій партійних і державних органів. У зв'язку з цим дослідники знову звернулися до «історичного досвіду» з тим, щоб краще зрозуміти сучасні політичні процеси, запропонували варіанти політичних перетворень. У цей час вийшли публікації В.М.Лисенка, В.Ю.Мельниченка, І.Л.Маньковської, Ю.П.Шарапова та ін. Дослідники І.Л.Маньковська і Ю.Шарапов, наприклад, розкриваючи культ особи Сталіна, показали яким чином велася літратурна підготовка до виходу короткого курсу «Історії ВКП(б)», по суті фальсифікувалася історія. «На 1937 р., – відзначають автори, – цілий потік літератури возвеличував заслуги Сталіна... Пройнятий культом особи Сталіна був 1-й том другого видання «Истории гражданской войны», який вийшов у світ в 1936 р. Для возвеличування заслуг Сталіна був використаний майже неперервний ланцюг ювілейних дат – річниці Пражської конференції 1912 р., VI з'їзду партії, створення газети «Правда», 30-річчя Батумського комітету РСДРП, 35-річчя Батумської демонстрації 1902 р. та ін. У всіх ювілейних статтях і брошурах головним героєм був Сталін. Він розглядався і як засновник і керівник закавказьких партійних організацій, і як ініціатор створення «Правди», і як керівник VI з'їзду партії і т.д. Використовувався любий привід, щоб поставити ім'я Сталіна в один ряд з іменем Леніна».

Отже, у перехідний від «перебудови» до «параду суверенітетів» період історики партії прагнули відшукати історичні корені необхідності збереження в Радянському Союзі однопартійної системи, звинувачували Сталіна у створенні командно-адміністративної системи, відступні його від ленінського шляху розвитку політичної системи. Такі оцінки, зроблені в рамках марксистсько-ленінської методології, вже відставали від реальних демократичних процесів, що проходили на теренах радянської імперії, симптоми розвалу якої вже відчувалися повсюду.

В Україні з історико-партійної тематики вийшли праці Ф.М.Рудича, М.І.Панчука, В.А.Погребняка, М.В.Романовського та колективна монографія «Про минуле заради майбутнього» (К., 1989). Проте автори не уникли спрощеного підходу до висвітлення діяльності

інших політичних партій України. Це стосується і довідкового видання «Великий Жовтень і громадянська війна на Україні» (1987 р.), де вміщена стаття «Боротьбисти». Із цього матеріалу читач навряд чи зможе зрозуміти реальний політичний вплив боротьбистів на маси, їх взаємовідносин з більшовиками та причини саморозпуску, оскільки стаття написана однолінійно і упереджено. Без серйозного вивчення цих та інших принципових питань навряд чи можна правильно зрозуміти, чому у 30-ті роки було сфабриковано «справу боротьбистів». Важливий крок на шляху вивчення історії боротьбизму було зроблено, коли на сторінках журналу «Комуніст України» (1991, – №3. – С.73-83; №4. – С.84-96) публікувалися документи 1918-1920 рр. Робота по вивченню цієї партії була продовжена у 90-ті роки дослідником Ю.І.Шаповалом, який опублікував ряд архівних матеріалів та зробив деякі узагальнення у монографії «Людина і система (Штрихи до портрету тоталітарної доби в Україні) (К., 1994).

Отже, у 1980-ті рр. дослідники ще відстоювали позиції соціалізму, керівної ролі комунітичної партії. Проблеми, які з великою силою наростали в цей час у партії, пояснювалися, по-перше, подальшим зрощуванням партійного і державного апарату, яке розпочалося ще в часи культу культу особи Сталіна; по-друге, авторитарними, антидемократичними тенденціями в партії; по-третє, бюрократизацією партійного апарату, відривом його від мас; по-четверте, переродженням значної частини партійного апарату, кар'єризмом та пасивністю керівництва. У колективній монографії «Маршрутами історії», яка вийшла у світ за рік до незалежності України, говорилося: «Об'єктивний аналіз численних архівних документів дає всі підстави зробити висновок про необхідність серйозного коригування існуючих в історико-партійній літературі концепцій націоналістичних ухилів у КП(б)У наприкінці 20-х – початку 30-х рр., відновлення у повному обсязі історичної правди, винесення необхідних уроків для вдосконалення міжнаціональних відносин, інтернаціонального й патріотичного виховання мас у сучасних умовах». Але якщо названа праця писалася у перехідний період від «перебудови» до демонтажу тоталітарної системи, що не могло не позначитись на змісті роботи, то наукові розвідки авторів, В.О.Греченка, П.В.Киридона, В.Лєшкова з'явилися в нових історичних реаліях – після проголошення незалежності України. Наприклад, праця В.О.Греченка присвячена

історіографії внутріпартійної боротьби в 20-ті роки. Автор робить висновок, що в другій половині 20-х рр. у країні складається атмосфера ідеологічної нетерпимості до політичних опонентів, виключаються альтернативні концепції соціальних перетворень, принципи внутріпартійного життя. Все це негативно позначилося на стані наукових досліджень.

П.В.Киридон розкриває основні напрямки історіографічних досліджень після XIV з'їзду ВКП(б). Автор виходить за рамки оцінок значення XIV з'їзду в політичній літературі другої половини 1920-х років. Він розкриває основні аспекти внутріпартійних дискусій на з'їзді, особливості їх відображення в літературі того часу. Дослідник відзначає, що ряд авторів прагнули об'єктивно розкрити зміст виступів так званої «нової опозиції», яка «прагнула» применшити практичне значення відповідних постанов, але в цілому курс на соціалістичну індустріалізацію .... підтримувала». Дослідник робить висновок, що уже в другій половині 20-х років значна частина загальної проблематики XIV з'їзду ВКП(б) стала предметом наукових досліджень, на змісті та теоретичному рівні наукових розробок позначилися загальний стан історичної науки в Україні та політична обстановка, зумовлена становленням тоталітарної системи.

Розвінчання культу особи Сталіна після XX з'їзду КПРС сприяло певним зрушенням в історичній науці. Важливе значення для дослідників мав розпочатий процес реабілітації несправедливо репресованих працівників радянського апарату, депутатів рад, делегатів з'їздів рад і т.д. На жаль, уже в 70-ті роки він по суті був припинений. Що стосується офіційної доктрини історії політичної системи 1930-х років, яка була вироблена на XX з'їзді КПРС і збереглася аж до середини 1980-х рр., то вона визнавала негативний вплив культу особи Сталіна на діяльність держави, посилення централізму, практику репресій. Але ці процеси пов'язувалися лише з другою половиною 1930-х років та пояснювалися психологічним феноменом, обожнюванням керівника. У цей час діяльність рад України на різних етапах розвитку знайшла відображення в узагальнюючих працях з історії радянського будівництва [20], історії СРСР, УРСР, КПРС та інших виданнях.

Слід відзначити, що ці праці, високо оцінені в історіографії 1960-70-х рр., містили концептуально витримані висновки, які сьогодні звучать

непереконливо і не відповідають дійсності. Удосконаленню радянської демократії була присвячена монографія В.М.Терлецького. Автор, наперекір реаліям авторитарної системи, прагнув показати розширення радянської демократії від виборів до виборів, в ході яких росла активність трудящих. Насправді, в 1930-ті рр. тоталітарна система підім'яла під себе інститути державної влади, здійснюючи насильство, репресії над масами. У 1960-ті – 80-ті рр. з'явилися дисертаційні дослідження з історії рад П.К.Стояна, О.Г.Мединцева, В.М.Духопельникова, С.А.Гуська та ін. Порівняно зі своїми попередниками, автори вводять до наукового обігу велику кількість нового фактичного матеріалу, почерпнутого з різних архівів.

Тема «радянської демократії» розглядалася і в державно-правовій літературі, зокрема, монографії С.Макогона, О.Ткача, В.Цвіткова «Розвиток радянської державності на Україні» (К., 1956), яку автори пов'язували з пожвавленням роботи рад. Історики погоджувалися з тим, що сформульоване В.І.Леніним у жовтні 1921 р. завдання пожвавлення Рад, було вирішене в кінці 1929 р. Такий висновок не відповідав дійсності, оскільки на 1929 р. не тільки утвердився режим особистої влади Сталіна, але й на повну потужність запрацювала тоталітарно-бюрократична система управління країною, в якій ключову роль відігравав партійно-державний апарат. Подальший «розвиток» радянської демократії правознавці вбачали в прийнятті Конституції УРСР 1937 р. Формально Конституція міняла структуру органів влади на місцях, оновлювала виборчу систему, розширювала права і свободи громадян. У дійсності ж Основний Закон і реалії життя різко розходилися. Конституція не була діючою, вона не захищала громадян України від терору і порушення прав людини в радянському суспільстві. У 1930-ті рр. наступ на правову систему вівся по всіх напрямках. В умовах авторитарної влади, коли вона зосереджувалася у вузькому колі апаратних працівників, трудящі не мали реальних можливостей впливати на політичні рішення, котрі приймалися вищими державними і партійними органами. Характерними роботами, в яких автори намагалися показати участь робітників у державному будівництві, були монографії К.В. Гусєва, В.З. Дробішева, О.Т.Давидюка.

Таким чином, поставлена, хоч і в обмежених рамках проблема деформацій та змін в державному управлінні в 30-ті роки не була

вирішена до кінця в історичній літературі другого історіографічного етапу. Більше того, в кінці 1960-х – на початку 70-х рр. критика культу особи по суті згорталася і обмежувалася лише загальними твердженнями про його негативні наслідки, в історичних роботах все більше і більше здійснювалося повернення до концепції, яка стверджувала про демократичний характер радянської політичної системи і держави в 1930-ті роки.

У другій половині 1980-х рр. розпочинається переосмислення радянської політичної системи. Робиться висновок про те, що в 30-ті рр. відбувається зрощення партійного і державного апаратів, розширення їх функцій, зведення нанівець ролі рад, ігноруються інтереси народу, здійснюються тотальні репресії проти нього. З'явилися статті істориків, котрі розкривали процес поступового зосередження влади в руках Сталіна, посилення репресивного апарату. Дослідники Г.О.Бордюгов, О.П.Бутенко зробили висновок про те, що Сталін і його оточення на словах виступали від імені робітничого класу, а на ділі узурпували владу. Тому говорити про збереження влади в руках робітників недоцільно, вони не несуть відповідальності за допущені помилки і злочини сталінізму. Але якщо припустити узурпацію влади адміністративно-бюрократичним апаратом, то сам факт її втрати не дає підстав знімати відповідальності з «класу-гегемона». За втрату влади і зосередження її в руках партійно-державного апарату, на думку дослідника В.Т.Москаленка, у певній мірі несуть відповідальність і ради. У названій праці проводиться думка про те, що політична система 30-х рр., основу якої становили ради, була такою, а не іншою через відсутність в суспільстві належного рівня демократії та політичної культури. У монографії О.В.Гонтаря відзначається, що переворот 1929 р. привів до утвердження адміністративно-командної форми управління країною, у практиці радянського будівництва відбувається відхід від уже досягнутих результатів, деформується механізм виборів, мільйони виборців усуваються від реальної участі в формуванні представницьких органів влади. Але ці та інші нові висновки в роботі не підкріплюються аналізом конкретного матеріалу. У книзі нічого не говориться про деформації у відносинах між партією і радами, підміну партійними органами функцій рад, які їм визначалися Конституцією. На змісті монографії позначився вантаж старих стереотипів, повна схильність до раніше існувавших

концепцій. Мова йде про в цілому позитивну оцінку партійного керівництва радами, яке існувало в 1920-ті – 30-ті рр., методів і форм роботи органів диктатури пролетаріату. Монографія суперечлива за своїм змістом, оскільки її автор прагне поєднати старі і нові підходи.

У літературі другого історіографічного етапу не існувало єдиного підходу і до вияснення справжніх причин ротації та кооптації в радянському апараті 30-х рр. На думку О.В.Гонтаря, кооптація використовувалася в тих випадках, коли необхідно було терміново замінити депутатів, які дискредитували себе. В.Г.Москаленко вважає, з чим можна погодитися, що кооптація була поширеним явищем з початку 30-х рр., а з другої половини 30-х рр. – стала звичайним явищем і пов'язувалася з репресіями, в ході яких усувалися як явні противники сталінізму, так і його можливі потенційні. Про існування такої категорії противників тоталітаризму свідчать як листи-протести, так і інші документи, написані депутатами, апаратними працівниками місцевих органів влади, котрі свідчать про неприйняття або засудження ними тих соціально-економічних і політичних заходів, що проводилися партійними комітетами в 30-ті рр.

Сьогодні доведено, що говорити про масовий і організований опір тоталітарній системі у 30-ті роки не правомірно. Але дослідник В.Г.Москаленко вважає, що в різних формах протест існуючій системі посилюється в такі періоди як 1932-1933 рр., коли в Україні лютував голод, та в 1936-1937 рр. – період підготовки та проведення широкомасштабних репресій. З такими твердженнями автора важко погодитися. По-перше, після 1930 р. селяни уже зіткнулися з репресіями з боку держави, відчули на собі всю жорстокість тоталітарної машини насильства. І це їх стримувало. По-друге, опір селянства був підірваний голодом 1932-1933р. Супротив населення радянській владі носив неорганізований і пасивний характер. На наш погляд, у 1932-1933 рр., як і в 1922-23 рр. значну роль у придушенні селянського опору відіграв штучний голод.

Характерними особливостями наукових праць до 1991 року було однолінійне і безпроблемне в плані «все більшого розвитку народовладдя» висвітлення історії політичної системи радянського суспільства, відсутність глибокого аналізу причин і форм опору тоталітарній системі, динаміки зростання каральних акцій авторитарного режиму проти

співвітчизників. У більшості праць збереглися старі, заідеологізовані підходи до оцінки виступів проти тоталітарної системи як антирадянських, антисоціалістичних.

У другій половині 1950-х рр. і до середини 80-х рр. помітно зростає увага дослідників до історії профспілок. Невід'ємною складовою радянської історіографії стали видані книги з історії профспілок країни і республіки, галузевих профспілок СРСР. В Україні також були підготовлені монографії узагальнюючого характеру, присвячені професійним спілкам республіки, де відповідні розділи розкривали їх історію в 1920-ті -30-ті рр. Ці узагальнюючі видання в певній мірі були результатом розробки як окремих проблем, так і періодів у діяльності профспілок.

Як і раніше, в дослідженнях продовжувала домінувати тенденція більше показувати виробничу діяльність профспілок. Разом з тим другий історіографічний етап характеризувався переходом до спеціальної розробки різних аспектів впливу робітників у профспілках. Ця тема в тій чи іншій мірі піднімалася як в узагальнюючих виданнях з історії профспілок республіки, так і в роботах, присвячених їх діяльності в кінці 1920-х – 30-ті рр., а також у дослідженнях, що розкривають політичну діяльність робітників України. Увага акцентувалася перш за все на таких аспектах: партійне керівництво профспілками, яке розглядалося дослідниками як найважливіша умова їх зміцнення і забезпечення «класового характеру»; поповнення профспілок за рахунок робітників, посилення пролетарського ядра в їх керівних органах і апараті; участь профспілок у висуненні робітників до рад і апарату державного управління, в забезпеченні представництва робітників у громадських організаціях.

Серед наукових праць, опублікованих до XX з'їзду КПРС, найпомітніші монографії Т.М.Білової, Р.П.Дадикіна і Г.М. Євстаф'єва. Але названі роботи написані в історико-партійному плані і присвячені досвіду «соціалістичних перетворень» в СРСР, а також партійному керівництву діяльністю профспілок. Вони обходили стороною протиріччя «соціалістичного будівництва», розкривали цей процес безпроблемно, як суцільні перемоги партії. Історичні явища висвітлювалися поза «людським виміром», не показувалися роль і місце в історичних процесах партійних і профспілкових лідерів. На матеріалах України захищаються кандидатські дисертації П.Я.Кусайлом, В.А.Проценком, В.Я.Солодов-

никовим, Каніфольським Б.О. та ін., присвячені партійному керівництву профспілками. За період з 1956 р. по 1976 р. було захищено біля п'ятидесяти докторських і кандидатських дисертацій, у яких розкривалися ті чи інші аспекти діяльноті профспілок в 1926-1937 рр. Але до середини 70-х рр. не було історіографічної роботи, у якій би комплексно розглядалася історія профспілок 20-х – 30-х рр. Першою такою працею стала кандидатська дисертація В.П.Лобанова, у якій автор досліджує літературу про діяльність профспілок по реконструкції народного господарства, розвитку соціалістичного змагання, керівництву виробничими нарадами тощо.

Найбільш повно в літературі була висвітлена діяльність профспілок по відбору і направленню на село двадцятип'ятитисячників в період проведення масової колективізації сільського господарства. Разом з тим залишалася поза увагою робота профспілок по налагодженню зв'язків ФЗМК з посланцями в село. Чимало літератури було присвячено діяльності профспілок по розгортанню шефства міста над селом, зроблено перші кроки по вивченню історії профспілок сільського господарства, введено в науковий обіг новий матеріал.

Історична література радянської доби свідчить про те, що роки непу були періодом роботи профспілок по залученню широких трудящих мас до комуністичної ідеології. У 1920-ті роки профспілки здійснювали організовані походи глядачів до театру. Наприклад, дев'ять театрів в Україні в 1928/29 р. відвідало 954 тис. осіб, тобто на 218 тис. більше, ніж у 1926/27 р. Новий глядач став витісняти з театру непролетарські верстви, формувати новий радянський репертуар. У «Березолі» ішла п'єса «Бронепоїзд», а у другому харківському театрі – «Розлом» Лавреньова і «Заколот» Фурманова. Профспілки разом із наркоматом праці надавали допомогу голодуючим, займалися питаннями медичного обслуговування населення, а Наркоматом освіти ліквідовували неписемність, сприяли розвитку освіти. Профспілки допомагали налагоджувати мережу клубів, інших культурно-освітніх установ, брали шефство над селом, армією, участь у розв'язанні проблем житла, відпочинку трудящих, дбали про розміщення робітничої кооперації тощо.

Названі вище аспекти діяльності профспілок знайшли досить повне відображення в радянській історіографії. Вона свідчить про те,

що профспілки належним чином виконували функції «передавального пасу» від влади до мас. Партійно-радянський апарат, надаючи профспілкам певну самостійність у розв'язанні принципових питань соціальної політики, звільняв себе від невдячної і рутинної роботи, займаючись соціальними питаннями як остання інстанція тільки в разі конфлікту сторін, наприклад, між адміністрацією і робітниками. Та незважаючи на появу багатьох досліджень з цієї проблеми, історіографія профспілок була в цілому обтяжена міфами. За «визначною роллю» профспілок ховалася їх істинна роль «передавального пасу» від партії до мас. Дослідникам ще потрібно до кінця розкрити зворотний зв'язок: маси-профспілки-партія, щоб показати роль профспілок як інформаторів «верхів» щодо настроїв і потреб «низів». Саме завдяки такому зворотному зв'язку центр діставав можливість своєчасно (якщо в цьому була потреба) вносити в свою політику відповідні корективи. Це і забезпечувало державі радянського типу, – на думку дослідника С.Кульчицького, – набагато більший запас міцності, порівняно з тоталітарними державами іншого типу.

Потребують подальшого вивчення ті організаційні перебудови, які здійснювалися московським профспілковим центром з метою поставити в першій половині 20-х рр. українські профспілки під свій контроль, викорінити вплив у робітничих організаціях націонал-комуністів, підкорити весь профспілковий апарат знизу доверху державній партії. Більшовики усували своїх конкурентів всюди, де вони виявляли політичну активність, в тому числі, і в профспілках.

Представники інших партій могли зберегти свої посади в профспілках тільки при умові, коли відмовлялися від членства у партії, прилюдно визнавали свої помилки і переходили на становище безпартійних. А коли посада була відповідальною, то обов'язковою умовою її збереження ставав вступ до партії більшовиків.

Таким чином, на другому етапі історіографії вивчення історії профспілок України здійснювалося на тих концептуальних засадах, що і на першому етапі. По іншому не могло й бути, оскільки наукові дослідження хотіли того автори чи ні, повинні були будуватися на глибокій «переконаності» в побудові в основному в середині 30-х рр. соціалізму на основі демократичної суті усіх державних і громадських інститутів. Історія профспілок також вписувалася в дану схему.

Ідеологічна доктрина, сформульована в постанові ЦК КПРС «Про подолання культу особи і його наслідків» від 30 червня 1956 р., стверджувала, що культ особи «не міг змінити і не змінив природи нашого суспільного ладу», тобто соціалізму, і не вплинули корінним чином на функціонування і зміст діяльності державних і громадських інститутів, хоча й зазнали вони відчутної шкоди в результаті обмеження «радянської демократії» і порушення соціалістичної законності. Тому не дивно, що в роботах другого історіографічного етапу були відсутні оригінальні думки і концепції з історії профспілок, замість глибокого аналізу малодосліджених гострих проблем, подавалися офіційно дозволені і закріплені в історичній науці соціологічні схеми, які не відбивали зміст реальних історичних процесів. Висвітлення ролі профспілок в радянській політичній системі носило урочисто-парадний, хвалебний стиль. При цьому головним критерієм виступали кількісні характеристики. Вони використовувалися не тільки при вивченні росту рядів профспілок, але й участі робітників у формуванні всіх керівних органів і апарату цієї організації. Подібний підхід спостерігався також тоді, коли мова йшла про висунення профспілками робітників у державні органи і громадські організації. Таким чином, на дослідників давила сформульована ще в 1920-ті – 30-ті роки концепція підвищення ролі профспілок і зміцнення в них пролетарського впливу, яка передбачала «оробітничення» профспілок, всіх їх керівних структур, а також забезпечення росту партійного прошарку в профспілках і особливо їх апараті. У відповідності з цими поглядами немаловажна роль відводилася самим профспілкам в «оробітниченні» інших структур політичної системи радянського суспільства.

«Передавальним пасом» від влади до мас поряд з профспілками в умовах тоталітарної системи був комсомол. Перші праці з історії зародження молодіжного руху в Україні з'явилися в 1920-х – на початку 30-х років. Авторами перших досліджень раннього періоду юнацького руху були його активні учасники, керівники та ветерани комсомолу – С.Білокриницький, О.Ривкін, Л.Шацкін, М.Окулик, С.Ігнат та інші. У працях розглядалася історія створення гуртків та спілок молоді, розкривалися їх цілі, ідейні та організаційні засади діяльності. Увага перших істориків була спрямована на висвітлення і популяризацію ролі більшовиків у створенні комсомольських спілок, визначалися деякі

недоліки програмних документів молодіжних організацій. Це були посібники для різноманітних ланок мережі комсомольської політ-просвіти. У них дослідники розглядали непролетарські спілки як націоналістичні, з якими повинен був вести боротьбу комсомол. Однак, не маючи в розпорядженні достатньої кількості архівних матеріалів, покладаючись в основному на особисті спогади, дослідники часто обмежувалися суб'єктивними оцінками розвитку юнацького руху, спрощено відображали процес його зародження.

Більше того, значна частина літератури 1920-х рр. була присвячена історії зародження соціалістичних спілок робітничої молоді, оскільки саме вони були попередниками комсомолу.

Що стосується інших молодіжних організацій, які користувалися популярністю серед молоді в Україні (Комуністична юнацька спілка (КЮС), Українська комуністична спілка робітничої молоді (УК РЮС), Єврейська комуністична спілка молоді (Євкомол) та інші, то їх історія розглядалася лише в контексті боротьби комсомолу з політичними противниками. Вважалося, що становлення комсомолу України проходило в жорстокій боротьбі з буржуазно-націоналістичними організаціями молоді, до яких автори відносили і вищеназвані юнацькі спілки.

У другій половині 1950-х – 80-ті рр. комсомол стає предметом спеціальних досліджень. Різні аспекти історії комсомолу 1920-х – 30-х рр. були відображені в чисельних статтях та монографіях, узагальнюючих працях з історії комсомолу республіки, нарисах обласних комсомольських організацій республіки та ін. У названих публікаціях розглядалися питання зміцнення партійного ядра в комсомольських організаціях, боротьби комсомольців з «правим ухилом» і т.д.

В цілому історія молодіжного руху, як і раніше, ототожнювалася виключно з історією комсомолу. Інші об'єднання молоді не були предметом спеціального дослідження. До таких праць слід віднести наукові розвідки В.І.Десятирика, В.А.Зубкова, В.В.Привалова та інших. Автори розглядали основні напрямки роботи комсомолу: залучення юнаків та дівчат до «класової боротьби», захист економічних інтересів пролетарського юнацтва, культурно-просвітницька діяльність тощо.

У концентрованому вигляді всі результати і недоліки досліджень з історії комсомолу республіки були підбиті в узагальнюючій праці

«Історія Ленінської Комуністичної Спілки Молоді України». Перше видання цієї книги побачило світ напередодні п'ятидесятиріччя ВЛКСМ. Авторський колектив провів, безперечно, велику роботу: було досліджено значну кількість різноманітних джерел, зроблено спробу систематизувати і узагальнити історію комсомольської організації республіки, зокрема в 20-ті роки. Але назвати її справді науковим, об'єктивним дослідженням не можна. Схематичність і догматизм, упередженість та суб'єктивізм позначилися на історії ЛКСМУ. У цей час в республіці захищається ряд дисертацій з історії ЛКСМ в 20-ті роки. Розширялася проблематика досліджень, до наукового обігу було введено нові документи та маловідомі факти. Водночас весь багатий дидактичний матеріал автори втискали в «прокрустове ложе» догматичних схем та висновків, які брали свої витоки з «Короткого курсу історії ВКП(б)». Вся історія ЛКСМУ (зокрема, 20-х – 30-х років) була тріумфальною ходою від однієї перемоги до іншої. Дослідники замовчували все негативне і добирали тільки той матеріал, який співпадав з офіційним трактуванням історії ЛКСМУ. У цих працях майже нічого не було сказано про інші молодіжні об'єднання.

На відміну від своїх попередників, які зовсім не висвітлювали історію непролетарських молодіжних організацій, така спроба була зроблена в роботах А.Я.Лейкіна, В.І.Роденкова, В.В.Кузьменка та інших. Безсумнівною заслугою авторів було те, що, використовуючи архівні матеріали, вони спробували висвітлити боротьбу між різними молодіжними суспільно-політичними організаціями на фоні соціально-економічної та політичної обстановки, що склалася у період з 1917 року до середини 20-х років XX століття, показати як зміна ситуації в країні впливала на розвиток юнацького руху, на взаємини між спілками. Слід відзначити, що в 60-х – першій половині 80-х років такі дослідники як В.Ф. Панібудьласка, П.М.Шморгун, Ю.В.Бабко вперше зробили спробу історіографічного аналізу історії ЛКСМУ. Історія комсомолу України стала розглядатися як об'єкт історіографічного дослідження. У цей час вийшли в світ праці, які висвітлювали окремі аспекти історії молодіжних організацій 20-х рр. Вони в більшості своїй вузькі за тематичними і хронологічними рамками і не дають повної уяви про ступінь вивчення історії молодіжного руху. Історіографічним питанням були присвячені дисертаційні дослідження.

Важливе значення для розуміння процесів, які проходили в історіографічній науці другої половини 80-х рр. мали публікації М.А.Варшавчика, Я.С.Калакури, В.К.Якуніна, А.І.Зевельєва та ін., в яких переосмислювався розвиток історичної науки радянського періоду, відзначалися протиріччя формування історичних знань. Однією із спроб переоосмислення літератури з історії молоді України була робота В.В.Малиновської. Вона розкриває характерні труднощі на шляху оновлення історичних знань з молодіжної тематики, з'ясовує недоліки літератури першого та другого історіографічних етапів. Певний внесок у висвітленні деяких аспектів молодіжного руху внесли дисертаційні дослідження В.Ф.Колесника, Н.Є.Каменської та ін., де відповідні розділи присвячуються історіографічному аналізу літератури з історії комсомолу. Зроблені спроби по-новому, з урахуванням сучасних досягнень історичної науки здійснити історіографічний аналіз літератури з молодіжної історії у дисертаціях Н.І.Мельникової, М.А.Сірогодського, В.В.Долгова та ін.

В останні роки існування Радянського Союзу були проведені наукові конференції та сесії з проблем історії молодіжного руху. Вони засвідчують прагнення авторів по-новому відобразити історію зародження юнацького руху. Так, наприклад, А.Галаган проводить думку, що поняття «молодіжний рух» у суто науковому плані в радянській історіографії не існувало. «Фразеологічне словосполучення «молодіжний рух», – писав дослідник, – вживалося як синонім комсомолу». Тому завданням історичної науки стало повернення до наукового тлумачення цього поняття, яке має включати в себе і «комуністичний рух молоді», і некомуністичний, і різного роду національні об'єднання. Наукові конференції, по-перше, в певній мірі допомогли дослідникам позбутися ідеологічних штампів минулого, по-друге, розглянути історію молодіжного руху комплексно, в різноманітті його форм та суперечностей розвитку. У зв'язку з цим слід виділити дисертаційне дослідження В.В.Кузьменко «Більшовицькі організації Україні у боротьбі з непролетарськими партіями та спілками за трудівничу молодь (1918-1925 рр.)», в якому розглядаються взаємовідносини комсомолу України з іншими молодіжними організаціями. Визначивши деякі причини строкатості молодіжного руху, дослідниця не змогла до кінця подолати старі ідеологічні парадигми щодо непролетарських юнацьких

організацій. Сконцентрувавши основну увагу на критиці недоліків у діяльності молодіжних спілок, В.В.Кузьменко не розкрила роль репресивних органів республіки в установленні монополії комсомолу у молодіжному русі.

Таким чином, в другій половині 50-х – першій половині 80-х рр. історіографія історії України характеризувалася початком звільнення історичної науки від негативного впливу культу особи Сталіна, розширенням передумов для проведення наукового пошуку. У цей час спостерігається більш широке використання архівів, публікуються нові історичні документи, виходять тематичні збірники з історії суспільно-політичного життя України, робітників, селян, національних відносин, партії, рад, профспілок, комсомолу тощо, розширюється видавнича база. Але в другій половині 1950-х і наступні роки історики не змогли до кінця подолати догматичні установки, стереотипи і шаблони, що глибоко увійшли в свідомість. Більше того, під впливом політичних змін в другій половині 60-х рр. – на початку 70-х рр. розпочався процес реанімації сталінських концептуальних підходів до висвітлення історії радянського суспільства, в тому числі і 1920-х – 30-х рр., обмежується доступ до архівів.

У дослідженнях спостерігався відрив теоретичних пошуків від реальної практики радянського суспільства. Ці та інші негативні тенденції стали найбільше проявлятися в умовах згортання критики культу особи і його наслідків у 70-ті – першій половині 80-х рр., що і зумовило кризовий стан історичної науки в цілому.

Як уже відзначалося вище, деякі дослідники виділяють новий історіографічний етап з другої половини 80-х років. Це можна пояснити тим, що саме в другій половині 80-х рр. історики гостро поставили питання щодо переосмислення минулого, у цей час стали інтенсивно заповнюватися «білі плями» історії. Зростання інтересу наукових кіл, широкої громадськості до подій періоду утвердження тоталітаризму, збільшення у зв'язку з цим наукових і публіцистичних виступів, наштовхувало дослідників на думку про початок нового історіографічного етапу. Дійсно, за новизною піднятих тем, розширеним спектром актуальних проблем, логічно виділявся новий етап історичних досліджень, хоча вони в цілому не виходили за рамки марксистсько-ленінської методології, і були покликані відродити ленінську концепцію

соціалізму. Тому, на наш погляд, новий історіографічний етап з історії України тоталітарної доби наступив з 1991 року, коли розрушилися комуністична система в СРСР, партійна монополія на правду історії, розпочалася демократизація суспільного життя. Разом з тим, друга половина 1980-х років принесла багато нових цікавих ідей, стимулювала науковий пошук, зумовила появу неординарних наукових розвідок, тому, на наш погляд, доцільно дещо детальніше зупинитися на історіографічній специфіці тих фактів. Саме в зазначений час був розширений доступ істориків до багатьох архівних фондів, відкрилися спецсховища бібліотек, що дозволило ввести до наукового обігу немало раніше невідомих фактів, біографічних даних, автобіографічних матеріалів партійних і радянських діячів, що знаходилися в «зоні заборони». Пожвавилася публікація архівних джерел, в тому числі в журналах «Вопросы истории КПСС», «Коммунист», «Вопросы истории», «Український історичний журнал» та ін. З 1989 р. відновилося видання журналу «Известия ЦК КПСС», який виходив у 1919-1929 рр. і був заборонений Сталіним поряд з деякими іншими партійними виданнями. В журналі «Известия ЦК КПСС» була опублікована платформа «Союзу марксистів-леніністів» («група Рютіна») «Сталін і криза пролетарської диктатури», яка дозволила глибше осмислити ті соціально-економічні і політичні явища, що проходили в країні в умовах формування режиму особистої влади Сталіна. Стали виходити праці діячів партії і уряду, які неоправдано були забуті: М.І.Бухаріна, Л.Б. Каменєва, М.П.Томського, Л.Д.Троцького, М.О.Скрипника та ін. Ярлик «ворога народу» зняли компетентні комісії з чисельної когорти керівників, комуністів і безпартійних громадян України – жертв сталінського терору.

Але зростаючому інтересу громадськості до вітчизняної історії в той час не відповідав рівень розвитку археографічної справи в Україні. Назрівала гостра потреба в активізації видання архівних документів з історії України радянської доби, в той час робота вчених в архівах КДБ і МВД (без яких не можна було дати повної і достовірної картини історії України 1920-х – 30-х рр.) по-старому була обмежена. У зв'язку з чим вчені все частіше ставили питання про незадовільні умови праці в архівних установах.

Помітними віхами наукового життя цього часу став вихід праць В.П.Наумова, Г.Х.Попова, Л.Л.Курина та ін., де автори запропонували

своє бачення «ленінської концепції соціалізму», «відтворення правдивої, наукової історії радянського суспільства». Інститутом марксизму-ленінізму при ЦК КПРС була підготовлена монографія «Ленинская концепция социализма».

У публікаціях того часу в центрі уваги знаходилися питання ідейної боротьби в партії, критика Сталіна і всього того, що було пов'язане з культом особи, адміністративно-командною системою тощо. Разом з тим, деякі історики і публіцисти, аналізуючи минуле, стали зводити його лише до помилок і прорахунків, суб'єктивістських та волюнтаристських дій. Поза увагою дослідників залишалися прості люди радянської системи, котрі винесли на своїх плечах весь тягар соціальних експериментів диктаторів. В той час успіхом дослідників другої половини 1980-х років було те, що вони вперше поставили під сумнів ефективність функціонування тієї суспільно-політичної системи, що була створена Сталіним. В науковій лексиці з'явилися терміни «тоталітарний», «державний», «казарменний» соціалізм. Ці визначення, що характеризують особливості соціально-політичного життя 1920-х – 30-х рр., стали закономірним етапом на шляху до компетентного дослідження всіх сторін розвитку «сталінської моделі соціалізму», того суспільного феномену, який створений був у 20-ті роки, поглиблювався в наступні роки, і в певному зміненому вигляді, зберігся до кінця 80-х років.

Соціально-політичне життя України 1920-х – 30-х рр. розглядалося в науковій літературі другої половини 80-х рр. через науковий апарат у вигляді теорії деформацій і переродження. І якщо деформація ладу в цілому визначалася як реальна небезпека втрати «всіх завоювань соціалізму», то переродження як таке, що «робить цю втрату фактом реальної історії». Але такого роду спрощені погляди закривали шлях для поглибленого вивчення сутнісних характеристик суспільства 1920-х – 30-х рр., його найважливіших протиріч.

У другій половині 80-х років дослідники дійшли думки, що сталінізм деформував усі сфери життя суспільства. Відбулися процеси відчуження народу від власності, уряду від народу і навпаки; узурпація влади в партії і державі; створення адміністративно-командної системи; установлення перманентного терору проти партії і народу; підпорядкування партійних і державних діячів режиму особистої влади Сталіна.

В умовах демократизації суспільства активізувалася наукова думка в Україні. Наприклад, у 1998 р. вийшла брошура І.В.Бичко. З'явилися перші праці публіцистичного характеру, в яких висвітлювалися трагічні сторінки в долі військових і комсомольських кадрів України, а також публікації про вигадані ГПУ справи «Спілки визволення України» (СВУ) та «Українського національного центру» (УНЦ). Були зроблені спроби дати узагальнюючий матеріал про основні тенденції політичного розвитку України в роки сталінізму. Привертає до себе увагу визначення сталінізму, що дається дослідником Ю.І.Шаповалом. Він, зокрема, вважає, що слід використовувати поняття «сталінізм» для узагальнення вирішальних ознак керівної діяльності Сталіна, розуміння ним економічних, політичних, соціальних, духовних структур суспільства.

У 1989 р. авторським колективом (голова І.Ф.Курас) було підготовлено колективну монографію «Про минуле заради майбутнього», яка присвячувалася суспільно-політичному життю в Україні з 1917 до другої половини 80-х рр. Книгу можна умовно розділити на дві частини. У першій – дослідники І.Ф.Курас, С,С.Діброва, М.І.Панчук, П.Л.Варгатюк, С.А.Спірін розкривають основні етапи політичної історії України, місце і роль у ній правлячої партії, Сталіна та інших партійних і державних діячів. Друга частина присвячується історичним персоналіям – Х.Г.Раковському, Г.Л.П'ятакову, М.О.Скрипнику, Г.Ф.Гриньку та ін., дослідженню їх складної політичної долі та суперечливої діяльності. Це був один із перших підсумків гострих дискусій навколо історико-політичних проблем, що характеризували той час.

У книзі автори поставили питання про необхідність глибокого вивчення внутріпартійних суперечок та ідейної боротьби в Україні 1920-х – 30-х років у контексті національної політики, відтворення правдивої картини індустріалізації і колективізації, голоду 1933 р. та винесення з цих подій історичних уроків. Дослідники указували на актуальну потребу виявлення справжніх причин формування однопартійної системи в СРСР.

Проте у 80-ті роки українськими істориками були зроблені лише перші кроки в дослідженні сталінізму. Але і це слугувало важливим поштовхом для подальшого дослідження інших аспектів соціально-політичної історії України 1920-х – 30-х рр., розкриття правдивої політичної атмосфери, в якій жив український народ. По суті,

дослідження другої половини 1980-х рр. дозволили по-новому підійти до вивчення соціальних змін у суспільстві в зв'язку з перетвореннями промисловості і сільського господарства, оцінити діяльність партії, рад, масових громадських організацій у «системі диктатури пролетаріату» та її каральних органів тощо. Разом з тим, у плані розвитку методології історичних досліджень навіть в кінці 80-х років дослідниками висловлювалися певні побоювання щодо плюралізму в суспільних науках. На їх погляд, перебудова розбудила масову свідомість, яка може привести до «розмивання істини в морі суб'єктивістських пояснень історії партії і країни». Тому як першочергові завдання, дослідники кінця 80-х років визначали необхідність розробки проблем альтернативності історичного розвитку і співвідношення історичних альтернатив з нинішнім і майбутнім; питань співвідношення свідомих впливів на дійсність і стихійних, а також не підлягаючих контролю і управлінню процесів; проблем вироблення політичних рішень, поєднання в них об'єктивних і суб'єктивних факторів; питань співвідношення в дослідженнях принципу історизму і сучасного розуміння історичного минулого і т.д. Постановка і розробка цих та інших питань мала певне значення для подальшого розгортання досліджень соціально-політичної проблематики на наступному історіографічному етапі.

Отже, наукові праці другої половини 80-х років мали як помітні позитивні результати так і певні недоліки. У цей час намітився новий підхід до аналізу документів керівних органів КПРС, радянської держави, дослідники беруть під сумнів їх «правдиве» відображення реалій минулого; історична наука звільняється від «рамок» офіційної політики; обгрунтовуються нові погляди на роль діячів партії і держави у виробленні та здійсненні політики в 1920-ті – 30-ті рр., в формуванні соціально-політичної атмосфери того часу: визначенні місця партії, радянських та каральних органів, масових громадських організацій в політичній системі доби сталінізму; вчені стали розглядати питання соціальної і політичної історії в контексті протиріч, зумовлених «сталінськими деформаціями радянського суспільства»; були залучені до наукового обігу документи, які раніше не могли використовуватися в дослідженнях; праці другої половини 80-х рр. поклали початок

формуванню дійсно наукової концепції соціально-політичного розвитку України.

• **Сучасний етап історіографії історії України: проблеми та перспективи розвитку.** Всю літературу, що вийшла в Україні після 1991 року можна умовно розділити на декілька груп. Це роботи які безпосередньо присвячуються тим чи іншим аспектам соціально-політичних процесів в Україні 1920-х – 30-х років у контексті утвердження тоталітаризму. Серед них слід назвати праці С.В.Кульчицького «УСРР в добу нової економічної політики (1921-1928 рр.»), «Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928)». Перша робота стала продовженням книги С.В.Кульчицького «УСРР в добу «воєнного комунізму» (1917-1920 рр.)», яка була надрукована в Інституті історії України НАН України у серпні 1994 р. Як відомо, у 1995 р. вийшли ще дві книги автора, присвячені «великому перелому» (1929 – 33 рр.) і передвоєнному періоду (1934-39 рр.). Усі чотири книги підпорядковані ідеї побудови концептуальних засад реальної історії України. Тому наукові розвідки мають саме таку назву підзаголовків. В той час тираж виданих праць у 1994-1995 рр. був настільки мізерним (300 екземплярів), що, як визнає сам дослідник, «варто говорити радше не про публікацію, а про фіксацію результатів науково-дослідної роботи». Тому, закономірно, книга «Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928)» включає попередні видання, враховує найновіші історіографічні дослідження. Автор висловлює цілий ряд нових концептуальних підходів, на базі яких можуть розгортатися сучасні історичні дослідження. Це, зокрема, висловлені вченим думки про позбавлення суспільства в цілому і окремих його членів самостійних засобів існування, їх залежність від тоталітарної держави; соціальну ціну модернізації суспільства в кінці 1920-х – 30-ті рр.; форму і зміст української радянської держави; способи комунізації села; партійно-радянський апарат у системі влади; громадські організації як «передавальні паси» від влади до мас та ін. Книга характеризується нестандартною інтерпретацією подій і причинно-наслідкових зв'язків між ними в контексті соціально-економічної політики першого десятиріччя радянської влади.

Проте на сьогоднішній день ще глибоко не вивчена проблема тих змін, які відбулися в соціальному складі робітників в результаті масового напливу сільського населення в промисловість під час індустріалізації,

яким чином цей процес вплинув на виробничу дисципліну, кваліфікацію, політичну свідомість виробничників.

Важливо дослідити питання соціальної адаптації колишніх селян в робітничому середовищі, як воно змінювало їх психологію. Цікавим є вияснення ставлення селянського поповнення до дисципліни заводського життя, як воно переносило незадовільні умови побуту тощо. Потребує уваги дослідників і таке непросте питання, як незадоволення селян колективізацією, що позначилося на настроях молодого поповнення робітників.

Ці та інші проблеми, які потребують розв'язання в історіографії історії робітників, зумовлюють перегляд корінного питання: чи відбулися якісно-кількісні зміни робітників за п'ять років, щоб у 1936 р. розглядати їх як «зовсім новий клас?» На наш погляд, говорити про це в середині 30-х років рано. Адже процес «пролетаризації» нових робітників, який без сумніву швидко відбувався в 30-ті роки, не міг завершитися в лічені роки. За півдесятиріччя не можна було перебудувати психологію робітника – колишнього селянина, який зберігав традиційні патріархальні цінності в робітничій сім'ї. На грунті переселення величезних мас людей, побутових негараздів, зловживання керівниками службовим становищем, поширення неформальної мережі блатів на житло, дефіцитні товари тощо виникало незадоволення серед робітників, зумовлювало різні форми протесту, соціальну апатію, а також породжувало алкоголізм, злочинність та інші антиподи суспільного життя.

Тому ідеалізований в радянській історіографії образ робітника 1930-х рр. був далекий від істини. Потребують подальшого вивчення питання соціального протесту, який існував серед робітників у 1930-ті роки, особливо, на великих індустріальних будовах, де були незадовільні соціально-побутові умови. З'ясування усіх цих питань дозволить історикам змалювати справжню картину життя, їх реальну, а не міфічну роль в радянському суспільстві.

Важливі аспекти історії робітників, які заново сьогодні переглядаються, – це кампанії та рухи на виробництві кінця 1920-х – 30-х рр.(передова праця, виробничі змагання, стахановський рух і т.д.). Звичайно, не можна поставити під сумнів енергію та ентузіазм учасників змагання, як і їх вагомий внесок у збільшення валового продукту, удосконалення навичок праці, раціоналізацію виробництва. Проте

урочисто-піднесений пафос наукових праць з історії виробничого змагання радянської доби не сприяв об'єктивному висвітленню цього явища, оцінці реального значення та наслідків. Більшість дослідників обмежилася вивченням деталей трудового змагання, уточненням дат появи нових форм, перевиконання планів, установлення рекордів, вияснення процентів участі робітників у змаганні по республіці, галузі, на окремих підприємствах тощо.

У той час необхідно знайти відповіді на непрості питання: як часто рекорди були дутими, за рахунок приписок на виробництві; чому керівний склад на підприємствах часто критично і негативно ставився до робітничих ініціатив; необхідно дати належну оцінку тому факту, що до передовиків виробництва товариші по роботі часто ставилися упереджено; якими були наслідки штурмовщини для техніки і устаткування? А головне: якщо «соціалістичне змагання» мало велике економічне значення, то чому продуктивність праці, дисципліна, а також якість продукції поступалася іншим індустріально розвиненим країнам. Чому «соціалістичне змагання», як прояв нового свідомого ставлення до праці, не викорінювало такі негативні явища, як прогули на виробництві, симптоми антигромадської поведінки і т.п.

Разом з тим, не можна погодитися з думкою, яка висловлювалася на Заході про те, що соціалістичне змагання було новою формою експлуатації робітників, а також із окремими твердженнями англійського дослідника Д.Ж.Барбера, котрий у статті «Рабочий класс в период индустриализации: достижения и провалы советской историографии» (1995 р.) пише про те, що виробниче змагання необхідно розглядати в історичному аспекті, як «спосіб залучення новобранців з села до звичок і менталітету, які вимагалися від промислової робочої сили.» Радянські дослідники, самі не помічаючи того, показали, що виробниче змагання в значній мірі організовувалося і поширювалося партією «зверху» через засоби масової агітації і пропаганди, партійні організації на підприємствах. Але до цього питання необхідно підійти історично, враховуючи конкретну обстановку в суспільстві та ті гасла, які висувала державна партія, обіцяючи трудящим швидку побудову справедливого суспільства загального достатку і щастя. Як відомо, свого часу Гітлеру також удалося нацистською ідеологією обдурити націю, примусити її повірити у реальність фашистських планів. Передова праця, виробниче

змагання покликані були наблизити «соціалістичний рай» для трудящих. На наш погляд, дослідникам Заходу, при всіх грунтовних зауваженнях і багатьох оцінках, які можна прийняти, бракує знання атмосфери радянської дійсності, особливостей менталітету людини, яка вірила в те, що будує «нове життя». Раціональний і виважений підхід західного дослідника не завжди спрацьовує, коли досліджується соціально-політичне життя в Україні 1920-х – 30-х рр. Разом з тим, можна погодитися з дослідником П.М.Кравченком у тому, що на окремих будовах відсоток учасників виробничого змагання не був показником зростання виробничої активності працюючих. Більше того, намагаючись виконати постанови партійних органів про перетворення соціалістичного змагання у масове явище, місцеві структури часто вдавалися до приписок та окозамилювання.

Ще один важливий аспект історії робітничого класу, який потребує ревізії – це роль робітників в управлінні суспільством. Радянські історики доклали чимало зусиль, щоб розкрити членство робітників у комуністичній партії, в радах, профспілках, різних громадських організаціях, розкрити їх роль в організації виробництва. Всі ці дослідження покликані були розкрити «провідну роль» робітників в управлінні суспільством. Але виникає питання: чи могли робітники в умовах політичної системи 1930-х рр. виконувати свою провідну роль у прийнятті ключових рішень в господарських, політичних і громадських справах? На сьогоднішній день статистика партійного членства 30-х рр. серед різних груп робітників все ще не містить даних про співвідношення загального числа членів партії і робітників-партійців від верстата, (а не за соціальним походженням). Це співвідношення, як нам здається, зменшилося на початку 30-х рр. Мало досліджене питання ролі робітників у прийнятті фактичних рішень у партійних і державних органах. Радянськими дослідниками їх роль пояснювалася опосередковано, через робітниче походження керівників організацій, установ, інженерно-технічної інтелігенції, які діяли від імені і в інтересах робітників. Але ці твердження виступають як гіпотеза, і потребують фактичного доказу. На сьогоднішній день вони викликають сумніви. Залишається спірним питання провідної ролі робітників у суспільстві ще по одній причині. Радянськими істориками вже після XX з'їзду КПРС був засуджений культ особи Сталіна, розкриті (в дозволених тоді рамках)

його негативні наслідки для суспільства. У той час чисельні наукові публікації, матеріали преси кінця 1920-х – 30-х рр. засвідчують масові мітинги, на яких підтримувався сталінський курс, одноголосно приймалися рішення про розправу над «ворогами народу.» Наприклад, спілка письменників «Плуг» під час судового процесу по інспірованій ДПУ УСРР справі Спілки Визволення України (СВУ) (1930 р.) оголосила «нещадну» боротьбу з «єфремівщиною» в науці, літературі і мистецтві, а робфаківці Харківського інституту народної освіти відверто вимагали суворого покарання злочинців-інтелігентів ще до початку суду. У зв'язку з цим логічно виникає дилема: або робітники підтримував масові репресії, розправи над «ворогами народу» і тоді слід взяти під сумнів їх прогресивну «провідну роль» в суспільстві, або робітники виступали сліпим знаряддям репресивного апарату, більше того, були своєрідним «прикриттям» беззаконня, яке творилося в суспільстві під гаслом інтересів диктатури пролетаріату. Усе це відкидає попередні підходи істориків до радянського «робітничого класу», його «прогресуючої ролі в суспільстві», спонукає до всебічного і об'єктивного дослідження реального, а не міфічного, місця і ролі робітників у командно-адміністративній системі 1930-х років.

Крім названих проблем є ще один аспект історії робітників, який потребує принципового вивчення – це їх рівень життя. Слід відзначити, що тема життя і побуту робітників найменше досліджена в радянській історіографії. Про що свідчить проведений 25 років тому історіографічний аналіз літератури, який не втратив актуальності й сьогодні. Розглядати рівень життя робітників як такий, що постійно покращувався в кінці 1920-х – 30-ті роки, коли відбувалися безпрецендентні темпи капітальних накопичень для промислового будівництва, а колективізація підривала основи сільськогосподарського виробництва, масові репресії керівних та інженерно-технічних кадрів породжували хаос у промисловості – означає піти проти історичної правди. Звичайно, у цей час спостерігається деяке зростання заробітної плати, але номінальної, забезпечення населення житлом, проте тимчасовим, продуктами харчування, споживчими товарами низької якості.

Далекі від реальності і заяви про постійне покращення житлових умов робітників у 1930-ті роки. Статистика новобудов може бути точною, але мати об'єктивне значення тільки при порівнянні із збільшенням

числа міських жителів. І тут стає ясно, що житлова площа на душу населення в 30-ті роки була меншою, ніж у 20-ті роки. Більше того, говорити про нове житло, яке покращувало умови життя робітників, не беручи до уваги, що збудованим помешканням часто були дерев'яні бараки, знову ж таки означає фальсифікувати реальний стан речей. Крім того, те що в 1920-ті роки відкрито називалося «житловою кризою», продовжувалося і ускладнювалося наступного десятиріччя, хоча в офіційній літературі, а також в засобах масової інформації ці проблеми або не згадувалися взагалі, або фальсифікувалися.

Як відзначалося, при наявності певної кількості публікацій про рівень життя робітників, все ще не вистачає об'єктивного узагальнюючого дослідження, в якому б висвітлювалися питання оплати їх праці, прибутків, сімейного бюджету. Перша в цьому плані робота О.М.Малафеєва, котра указувала на ціни в 1930 році і заробітну плату в 1928, 1932, 1937 і 1940 рр., була опублікована більш ніж чверть століття тому. В цілому ж в радянській літературі показником добробуту виступало зростання номінальної заробітної плати, яке не відбивало реальної картини задоволення повсякденних потреб робітників. Недостатня дослідженість питання рівня і якості життя робітників в 1920-ті – 30-ті рр. не тільки робила неповними наші знання з цієї проблеми, але й применшувала ті жертви, які понесли робітники, забезпечуючи могутність і безпеку держави.

Ознаки нового підходу до цієї проблеми з'явилися в кінці 80-х рр. в роботі Л.О.Гордона і Є.В.Клопова. Вперше в радянській історіографії було поставлено під сумнів ідеологізоване твердження істориків про неухильне зростання добробуту населення в 30-ті роки. На основі нових статистичних даних автори спробували показати, що такі основні показники життєвого рівня, як реальна заробітна плата, продукти харчування і житлові умови в 30-ті роки знизилися. Незважаючи на певне покращення соціального забезпечення, ліквідацію безробіття в цілому, – вважають автори, – якість життя населення міст погіршилася.

У 1997 р. дослідником П.М.Кравченком була захищена кандидатська дисертація на тему: «Індустріальне будівництво в Україні (друга половина 20-х – 30-ті рр. XX ст.)», де в спеціальному розділі «Соціально-побутові умови і політичні настрої будівельників» висвітлюється

комплекс проблем, пов'язаних із станом їх житлових умов, постачанням продовольчих та промислових товарів, медичним обслуговуванням тощо. Автор приходить до висновку, що «соціально-побутові умови будівельників не відповідали їх елементарним потребам», а це негативно вплинуло на реалізацію індустріального «стрибка». Зусилля партійних, радянських та громадських органів виправити ситуацію на краще шляхом директивного управління не приводили до бажаних результатів. Політика ВКП(б) на селі стала причиною різкого зменшення виробництва продовольства, що призвело до введення карткової системи, яка в умовах гострого дефіциту не могла суттєво поліпшити ситуацію. Ціни у вільній торгівлі на початку 1933 р. перевищували державні у 12-15 разів.

Поряд з названим дослідженням вийшли в світ брошури, статті, присвячені соціальному становищу міського населення в умовах непу 1921-1928 рр., де частково розглядається і робітнича проблематика. Разом з тим, спеціального дослідження про становище робітничого населення в 1920-ті – 30-ті роки, його умови життя і побуту на сьогоднішній день так і не підготовлено. Хоч, як відзначалося вище, потреба у появі роботи з такої надзвичайно актуальної проблеми очевидна.

Є нагальна потреба у вивченні проблеми взаємовідносин робітників з іншими соціальними групами міста: робітників і директорів підприємств, партійних, профспілкових і державних чиновників. Було б цікаво дослідити якісно-кількісні особливості робітників окремих регіонів, промислових районів, а також кваліфікованих і некваліфікованих виробничників, молоді та осіб з великим стажем, за національністю, статтю, сімейним станом тощо.

Заслуговує більш грунтовного вивчення спосіб життя робітників, їх побут. Настав час вияснити справжні погляди робітників, їх життєві засади і цінності, розкрити звичаї, традиції, способи праці й відпочинку, а також субкультуру різних категорій робітників. Вирішення цих завдань вимагає тісного співробітництва істориків з філософами, соціологами, етнографами, демографами.

Сьогодні дослідникам слід зосередити увагу на розробці проблеми: яким чином диспропорції в розвитку промисловості, нестача робочих рук і матеріалів, елементи хаосу на будівництві і транспорті, відсутність стимулів відбилися на роботі прибувшого поповнення з села, яке звикло добре працювати, а також їх культурі; важливо з позицій «морального

виміру» розкрити економічне життя України, наслідки експериментування тоталітарного режиму.

Актуальною темою для нових досліджень можуть бути трудові стосунки 1930-х років, які характеризували відносини робітника і керівника: чи задовольнялися їх інтереси, чи були поступки з боку адміністрації. Преса досліджуваного періоду наповнена інформацією про те, як директори протизаконно підвищували заробітну плату, занижували трудові норми, порівняно з плановими, не помічаючи порушення дисципліни, допускаючи низьку якість роботи тощо. Виникає у зв'язку з цим питання: чи не перетворилося все це з часом у стиль роботи, характерний для радянської економіки, який постійно і протягом десятиліть послаблював економічну ефективність?

У літературі сучасного історіографічного етапу значна увага приділяється історії селянства, зокрема проблемам голоду 1932-1933 рр. Цій темі були присвячені праці Н.О.Араловець, С.В.Кульчицького, Штефана Мерля, О.О.Осокіної та ін. У процесі дослідження цього питання виявилися різні підходи авторів щодо причин голоду та числа його жертв.

Слід відзначити, що у 1980-х рр. у Канаді та США проводилася широка кампанія у зв'язку з 50-річчям голоду в Україні. Проти сталінського керівництва СРСР висувалося звинувачення в тому, що голод був спровокований для знищення селянства – бази українського націоналізму. Теза ця була не нова. Вона звучала ще в 50-ті рр., але не знайшла підтримки серед наукової громадськості.

Становище змінилося з виходом книги Роберта Конквеста, відомого спеціаліста в галузі радянської історії. Переклад українською мовою з'явився в 1993 році. Для обгрунтування версії про навмисну організацію сталінським керівництвом голодомору в Україні з метою придушення націоналізму у 1984 р. у США був затверджений науковий проект, який очолив Джеймс Мейс. А у 1986 р. була створена спеціальна комісія конгресу США з питання «українського» голоду. Її також очолив Дж.Мейс.

У 1988 р. в доповіді Конгресу США Дж.Мейс прагнув показати, що «Радянський Союз свідомо сприяв поширенню голоду з тим, щоб поставити українців на коліна». Під цим кутом зору розглядає голодомор в Україні і Р.Конквест. Він, наприклад, пише, що, на відміну від

Казахстану, де голод, подібно 1921 р., був штучним, як результат бездумної ідеологічно мотивованої політики, в Україні він викликаний свідомо і цілеспрямовано. На підтвердження своєї думки автори наводять такі аргументи: найбільшою перешкодою на шляху утворення СРСР – адміністративно-централізованої, русоцентричної, озброєної ідеологією російського націоналізму держави були – українці, які вперто боролися за свою незалежність. Активну боротьбу з радянською владою в роки громадянської війни вели козаки Північного Кавказу, які також етнічно належали до українців. У 1918 р. німці Нижньої Волги вітали вступ військ Німеччини на територію України. Тому ці народи, на думку Дж.Мейса, стали жертвами штучно викликаного голоду.

Р.Конквест також стверджує, що в українських містах, населених переважно росіянами, не було голодних смертей. Більше того, він посилається на не зафіксований у історичних джерелах документ, який письменником Василем Гроссманом узятий із радянської «самовидавничої» літератури про те, що «Декрет зобов'язував, щоб селяни України, Дону і Кубані були приречені на голодну смерть разом з дітьми». Конквест і Мейс доводять свідому організацію голоду в Україні, спираючись на той факт, що Сталін знав про голод.

Інші погляди на причини голоду в Україні С.В.Кульчицького та Ш.Мерля. Штефан Мерль визнає, що в результаті приходу до влади націонал-соціалістів у Німеччині в кінці 1933 р., які розглядали Україну як житницю німецького рейху, створювалась певна небезпека для сталінського керівництва в плані виникнення в Україні сепаратистських тенденцій. Але це була лише зовнішня причина, яка зумовила московське партійне керівництво в умовах голоду 1933 року прийняти заходи проти українського національного руху. На наш погляд, слід додати ще й внутрішні причини, пов'язані з українізацією, яка вийшла за намічені партією рамки і сприяла відродженню державницької свідомості українського народу, його національних почуттів, культури, що становило також небезпеку для тоталітарної держави. Отже, розправа сталінської каральної системи з національно свідомими елементами в Україні створювала враження, що і сам голод був складовою репресивної політики Москви. Можна погодитися з С.В.Кульчицьким про те, що голод 1932 р. був зумовлений усім попереднім розвитком сільського господарства в умовах більшовицького експериментування. Першо-

причиною голоду слід вважати продрозверстку, як складову частину запровадженого Сталіним з 1929 р. воєнно-комуністичного штурму. Голод 1932 р. обумовлювався надмірностями в хлібозаготівлях. У районах, де таких надмірностей не було, не спостерігалося й голоду. Негативна дія розверстки паралізуюче впливала на сільськогосподарське виробництво, позбавляла селян стимулів у праці, і як результат цього землеробство деградувало.

У таких умовах виробленої продукції вже не вистачало ні державі, ні самим селянам. Голодомор 1933 р., як вважає С.В.Кульчицький, обумовлений, на відміну від голоду 1932 р., не тільки ексцесами розверстки, до яких треба віднести насамперед все зимові хлібозаготівлі, а й прогресуючою під її впливом деградацією виробництва. До названих глибинних причин додавалися й причини суб'єктивного плану, а саме: здійснення конфіскації хліба у вже голодуючих місцевостях, замовчування голоду, заборона будь-якої допомоги з боку міжнародної та радянської громадськості. Останнє досить переконливо пояснював німецький експерт з аграрних питань Отто Шіллер. Він писав, що радянський уряд багаторічною пропагандою п'ятирічного плану, де відверто пере-більшувалися перемоги, завів себе в таку безвихідь, що визнання катастрофи, якою був голод, було б рівносильне оголошенню абсолютного банкрутства.

Залишаються нерозкритими доводи Р.Конквеста та Дж.Мейса про голод як результат національної політики Москви. По суті справи, голод був спрямований не проти українців, а проти селянства в цілому як результат бездарного соціально-економічного експериментування сталінського режиму. Голод лютував не лише в Україні, але й у сільських місцевостях Західного Сибіру, Південного Уралу, Північного Кавказу, Північного Казахстану, Кубані, на Волзі від Нижнього Новгорода до Астрахані. Він став інтернаціональним явищем.

Не витримує критики спостереження Р.Конквеста про те, що в містах, де проживало переважно російське населення не було голодних смертей. Наприклад, у Києві протягом 1932-1933 рр. поверх середньостатистичної величини померло 60 тис. осіб або 10% населен-ня.

За даними С.В.Кульчицького, смертність у містах дорівнювала 2,9%, а в селах 8,9%. Частка українців серед померлих приблизно відповідала їх питомій вазі, але це, на думку дослідника, пояснюється

неповною реєстрацією. Молдавське, польське, німецьке і болгарське населення майже повністю проживало в селах, а тому постраждало від голоду не менше, ніж українці. Навпаки, євреї жили, головним чином, у містах, і смертність серед них мало відрізнялася від нормальної. Більшість росіян жила в містах, але серед порівняно нечисельного сільського населення зареєстрована основна частина смертних випадків. Усі ці закономірності вказували на те, що люди гинули залежно від місця проживання, а не від національності. Отже, голодомор був спрямований не проти українців, а селянства в цілому.

Як відзначалося вище, спірним аспектом голодомору в Україні 1932-1933 рр. є кількість його жертв. Тривалий час як широка громадськість, так і науковці були позбавлені більш-менш точної інформації про жертви голоду в Україні і оперували в основному гіпотезами. Більше того, до 1988 р. за цю проблему радянські історики не бралися зовсім. Останнє зумовлювалося насамперед ідеологічними та політичними моментами, коли про голод прийнято було замовчувати, оскільки останній «дискредитував» соціалістичне будівництво в першій у світі країні робітників і селян. Складність дослідження цієї теми полягає в тому, що вчені були позбавлені можливості працювати з архівними матеріалами. Свого часу Сталін не тільки надійно перекрив будь-які шляхи до демографічної інформації, але й змінив порядок її збирання. Так, у 1934 р. відділ запису актів громадянського стану було передано з Центрального управління народногосподарського обліку (ЦУНГО) СРСР та його органів на місцях до НКВС СРСР.

На відміну від радянських дослідників, історики Заходу мали можливість розробляти цю тему, але й вони були позбавлені демографічних джерел. Тому в їх працях «плюс-мінус» у кількості жертв голоду вимірюється мільйонами.

Перше повідолення про голод в СРСР належить Малькольму Маггеріджу. В останній декаді березня 1933 р., після поїздки по Північному Кавказу й Україні, він опублікував три кореспонденції, в яких повідомлялося про голод у хлібних регіонах країни. Слідом за матеріалами Маггеріджа газета опублікувала статтю «Голод в Росії», підготовлену колишнім секретарем Ллойд Джорджа Джонсом. У ній писалося, що Росія охоплена таким же катастрофічним голодом, як у 1921 р., коли загинули мільйони людей. Проте 31 березня 1933 р.

кореспондент американської газети «Нью-Йорк таймс» Уолтер Дюранті в статті «Росіяни голодують, але не вмирають з голоду» намагався спростувати це соціальне явище. У.Дюранті єдиний із західних журналістів, якому вдалося взяти інтерв'ю в Сталіна. Він намагався писати так, щоб не викликати невдоволення Москви.

Проте інформація про голод величезних масштабів усе ж проривалася крізь «залізну завісу». 21 серпня 1933 р. газета «Нью-Йорк геральд трибюн» опублікувала матеріал Ральфа Барнса з першою оцінкою кількості жертв – мільйон чоловік. Через день у цій же газеті з'явилося повідомлення Фредеріка Берчелла, де вказувалася цифра 4 млн.чоловік.

Зарубіжним кореспондентам було заборонено їздити в райони СРСР, які потерпіли від голоду. Але у вересні 1933 р. Дюранті домігся згоди радянського керівництва на поїздку кількох журналістів у потерпілі від голоду райони. Після ознайомлення із ситуацією на місці Дюранті не виступив у пресі, але в приватній бесіді з керівниками англійського посольства заявив, що населення Північного Кавказу й Нижньої Волги зменшилося через голод на 3 млн., України – на 4-5 млн., а загальна кількість померлих не менша, ніж 10 млн. чоловік.

Були й інші повідомлення про кількість жертв голодомору, але вони знаходилися в згаданому вище діапазоні цифр. Дослідники Заходу були переконані в тому, що державним діячам СРСР відома дійсна цифра втрат. Але тепер установлено, що тема голоду була заборонена не тільки для публічного обговорення, але й у офіційному спілкуванні.

Сталін наклав гриф «цілком таємно» на всю демографічну статистику і взяв на себе функцію інформатора з питань смертності та народжуваності й загальної чисельності населення в країні. Виступаючи у січні 1934 р. із звітною доповіддю ЦК ВКП(б) XVII з'їздові партії, Сталін серед господарських успіхів міжз'їздівського періоду назвав зростання населення з 160,5 млн. чоловік наприкінці 1930 р. до 168 млн. наприкінці 1933 р. Фальсифікуючи демографічні дані, «вождь» дав зрозуміти, що у країні не було ні голоду, ні втрат населення.

У другій половині 80-х – на початку 90-х рр., коли для широкої громадськості стали відкриватися заборонені теми і «білі плями» історії, активізувалися дослідження про втрати в СРСР від голодомору 1932-1933 рр. З'явилися публікації О.Г.Вишневського, В.П.Данилова,

С.В.Кульчицького, Ю.Ю.Полякова, В.Б.Жиромської, І.М.Кисельова, В.В.Цапліна та інших авторів. Спеціальний розділ цьому питанню «Трагічна статистика голодомору» був присвячений у монографії С.В.Кульчицького «Ціна «великого перелому» (К., 1989 р.), де автор подає свою методику підрахунків людських втрат України в 1932-1933 рр. Вона полягає в тому, що для виявлення людських жертв від голоду дослідник оперував даними про природний приріст населення за 1933-1936 рр. Використовуючи звітні відомості за 1935 р. – 420 тис. і за 1936 р. – 534 тис. (останній квартал цього року – очікуваний результат), С.В.Кульчицький реконструював приріст населення, який не відбувся, за 1933 рік і очікуваний приріст за 1934 р., узагальнивши скоректовані на основі реальних даних 1935 р. прогнози О.П.Хоменка. В результаті природній приріст для 1933 р. становив 415 тис., 1934 р. – 418 тис. осіб. Отримавши величину природнього приросту за 1933-1936 рр. і підсумувавши дані (1787 тис.) з дефіцитом населення на початок 1933 р. за переписом 1937 р. (1744 тис.), дослідник отримав демографічні втрати населення – 3531 тис.чоловік (з урахуванням департацій під час репресій). Використовуючи дані про зниження народжуваності за 1933-1934 рр., С.В.Кульчицький приблизно підрахував демографічні втрати населення: в 1932 р. – 299 тис., 1933 р. – 460 тис., 1934 р. – 509 тис.чоловік. Таким чином, загальні демографічні втрати населення України від голоду склали біля 5 млн.осіб. Ця цифра повторюється і Конквестом.

Підсумки досліджень проблеми втрат населення України від голоду 1932-1933 рр. підбила Н.А.Араловець. Вона спробувала не тільки порівняти і проаналізувати нагромаджені у вітчизняній науковій літературі матеріали відносно людських жертв у 1930-ті рр., але й охарактеризувати стан джерел, які містять ці дані. Дослідниця дала високу оцінку запропонованій С.В.Кульчицьким методиці визначення людських втрат під час голодомору.

Отже, історіографія проблеми голодомору містить уточнену цифру жертв – біля 5 млн.чоловік. В той час, на наш погляд, необхідно продовжити роботу по вивченню розмірів людських втрат в 1932-1933 рр. в окремих областях і районах України. Як показують уже опубліковані роботи, це дає обширний уточнюючий матеріал. Для вияснення чисельності жертв голодомору необхідно також поглиблювати дослідження в таких напрямках, як природний і вимушений

рух населення, динаміка народжуваності, смертності, тривалості життя тощо. Усе це допоможе об'єктивному аналізу соціально-економічних і демографічних процесів в Україні в умовах тоталітарної системи.

Таким чином, огляд літератури з проблем голоду 1932-1933 рр. в Україні свідчить: по-перше, що він носив штучний характер. Саме в такій оцінці сходиться більшість дослідників. І це цілком резонно, адже ефективно діюча адміністрація ніколи не допустить, щоб населення масово вимирало. Якщо ж причиною голоду є неграмотна економічна політика, тоді тим більше немає підстав сумніватися в його штучному характері. По-друге, голод в Україні не можна розглядати як кінцева мета певних дій на урядовому рівні, спрямована проти українців, як помста за їх опір колективізації та розправа з національно-патріотичними силами, котрі піднесли державницьку свідомість у ході українізації. Масштаби голоду катастрофічно зросли в результаті здійснюваних зимових заготівель хліба та його конфіскації вже в голодуючих місцевостях, а також замовчування цього лиха, заборони будь-якої допомоги голодуючим з боку міжнародної та радянської громадськості. Основною ж причиною була колективізація, яка підірвала продуктивні сили сільського господарства, привела до розселянювання землеробів, деградації сільського господарства. По-третє, дослідження, які з'явилися за останні десять років, не вичерпують даної проблеми. Потрібні подальші наукові розвідки з метою уточнення жертв голодомору, його масштабів, специфіки в різних районах України, а також вияснення «місця і ролі» в цьому соціальному лихові органів радянської влади, партійних, комсомольських та інших організацій на місцях.

У 1996 р. виходить в світ нова монографія С.В.Кульчицького «Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928)». Подаючи нестандартну інтерпретацію подій і причинно-наслідкових зв'язків між ними, автор поряд з економічними і політичними проблемами розглядає соціальні відносини в доколгоспному селі. Зокрема, місце і роль комнезамів у системі влади, розвиток кооперації, голод 1921-1923 рр. та інші питання. Дослідник справедливо зауважує, що в радянській історіографії склалися уявлення, що комнезами представляли інтереси як бідноти, так і середнього селянства. З цього випливало, що їхня соціальна база була значно ширшою, ніж у комітетів бідноти. Насправді,

це не так. Уже восени 1921 р. проводилася масова чистка КНС. Критерії чистки сформулював Х.Г.Раковський на засіданні політбюро ЦК КП(б)У 30 вересня 1921 р.: «Здійснити основну чистку для того, щоб у комнезамах залишився напівпролетарський і малоземельний елемент». Після чистки КНС кількість середняків становила приблизно десяту частину всього складу комнезамів. Це не дає підстав вважати їх середняцькими організаціями. У 1925 р. генеральний секретар ЦК КП(б)У Л.М.Каганович зробив перший крок у ліквідації такого специфічного явища в Україні, як КНС. Вони були позбавлені адміністративних функцій і перетворені в суто громадську організацію, яка після конфіскації продовольства в українському селі восени 1932 р. була остаточно ліквідована в 1933 р.

С.В.Кульчицький підкреслює, що партійним керівництвом України з великим запізненням було визнано реальність голоду. Це було зроблено тільки після VI конференції КП(б)У (грудень 1921 р.). На початку січня 1922 р. голові Раднаркому УРСР дозволили звернутися за допомогою до міжнародних організацій. 10 січня Раковський уклав з АРА угоду, аналогічну угоді з РРФСР. 16 січня політбюро ЦК КП(б)У доручило своєму агітаційно-пропагандистському відділу і ЦК Допгол вжити заходів, щоб у пресі з'явилося «якнайбільше відомостей про голод на півдні України». В той час, незважаючи на неврожай на півдні України, республіка змушена була відраховувати з урожаю 1922 р. понад 10 млн. пудів зерна в експортні ресурси. Це невелика кількість, але й вона, на думку автора, могла б полегшити становище голодуючих. Щоб експорт не виглядав аморально, було оголошено, що врожай 1922 р. припинив голод. Зарубіжна допомога тривала з березня 1922 р. до червня 1923 р. У серпні 1922 р., коли закордонні організації повністю розгорнули свою роботу, вони харчували 1,8 млн. жителів неврожайних губерній проти 400 тис., забезпечуваних ЦК Допгол при ВУЦВК. Отже, роль закордонних організацій була вирішальною. В той час у радянській історіографії переоцінювалася роль міжнародної пролетарської солідарності в допомозі голодуючим і явно недооцінювалося значення АРА та інших «буржуазних» організацій у подоланні цього соціального лиха.

Потребує дослідження становище робітників в умовах голоду 1921-1923 рр. Адже відомо, що голодні й згуртовані робітники для будь-якої диктатури небезпечніші, ніж розпорошені селяни. Важливо, як на

практиці втілювалися в життя пріоритети щодо робітників. Адже в першу чергу йшла допомога робітникам, а потім – селянам.

С.В.Кульчицький зауважує, що важко сказати, який лад побудувала б комуністична партія, якби прислухалася до останніх рекомендацій свого засновника і вождя. Але ясно те, що він за життя, переглядаючи точку зору на кооперацію, по-іншому бачив ринкові відносини і політику, пов'язану з ними, щодо непу. Поставити знак рівностиі між кооперацією і соціалізмом, між непом і соціалізмом означало замасковано відмовитися від традиційного для більшовиків розуміння соціалізму як першої фази комунізму. Соціалізм, що був здатний ужитися з ринковими відносинами, ставав схожим на лад, якого прагнули західноєвропейські соціал-демократи, російські меншовики, українські соціал-демократи.

Отже, назріла потреба в науковому переосмисленні цілого ряду аспектів соціального життя селянства. Серед них необхідно по-новому підійти до проблеми розвитку кооперації, яке місце і роль їй належали у 20-ті роки. Особливо потребують вивчення найпростіші форми кооперації. У радянській історіографії склалося уявлення про цілісність і завершеність ленінського кооперативного плану як руху від нижчих форм кооперації до вищих, закінчуючи виробничою формою – колгоспами. Важливо встановити, на яких формах кооперації зупинилася думка В.І.Леніна, як далі вона була «розвинута» Й.В.Сталіним. На сьогоднішній день залишаються невивченими до кінця питання ставлення селян до радянської влади на початку 20-х років. У радянській історіографії тривалий час побутувала думка про те, що повстанський рух почав спадати, коли селяни відчули благотворний вплив нової економічної політики. Але ж методи хлібозаготівель зовсім не змінилися в розпачливій ситуації голодного 1921 року. І навіть у липні 1921 р. з України було вивезено 138 тис. пудів хліба. Отже, у 1921 р. неп в Україну ще не прийшов. Повстанський рух продовжував розвиватися. Особливо цікавий матеріал у цьому плані міститься в місцевих архівах та пресі 20-х рр.

З 1991 року розпочалися дослідження повстанського руху в історіографії історії України. Спочатку з'явилися матеріали, присвячені цій темі у місцевій пресі. Наприклад, під рубрикою «Сторінки історії» «Вісник Переяславщини» (10.09.1992 р.) помістив великий матеріал про отамана Чорного, який очолював повстанські загони, що боролися з

радянською владою на початку 20-х рр. Згодом пройшли місцеві краєзнавчі, а також всеукраїнські, міжнародні конференції, де цьому питанню належало чільне місце. З'явилися синтезуючі матеріали-статті, зокрема, в «Українському історичному журналі». Згадані публікації свідчать про те, що до кінця 20-х рр. у різних формах (активних і пасивних) селяни, інтелігенція на місцях чинили опір становленню тоталітарної системи. Але в кінці 20-х – на початку 30-х рр. цей опір в Україні був підірваний у результаті згортання непу та масових репресій.

Отже, в 1990-ті роки українськими істориками була відкинута класова концепція політичного бандитизму та куркульського опору радянській владі, яка панувала в радянській історіографії протягом 70-ти років. Зроблено крок вперед у виявленні масштабів селянського антибільшовицького руху в Україні. Але на сьогоднішній день ще немає узагальнюючих монографічних праць про опір селянства України тоталітарній системі в 20-ті рр.. Важливо також вияснити, яку роль у придушенні селянського руху відіграв голод в Україні 1921-1923 рр. Необхідно розкрити справжню ціну «соціалістичним перетворенням» на селі. І взагалі, глянути на цю проблему ширше, з врахуванням специфіки сільського господарства, наступних кризових явищ у сфері аграрного виробництва, невирішеності продовольчої програми, тогочасних реалій. Чи був у зв'язку з цим економічний сенс соціалістичної перебудови на селі, насаджування силою крупного виробництва?

Тривалий час у радянській історіографії існувала думка про те, що на початок колективізації у свідомості селянства відбулися суттєві зрушення в плані розуміння ним переваг колективного господарювання. Інакше кажучи, робилися спроби обгрунтувати не тільки об'єктивну закономірність колективізації, але й морально-психологічну підготовку мас до неї. Сучасні дослідження відкидають такий хибний підхід до проблеми. Але й тепер подальшого поглибленого вивчення потребує питання реального матеріального, морально-психологічного стану селянства на початок колективізації, їх опору колективізації. У зв'язку з цим не відповідають дійсності твердження радянської історіографії про те, що в середині 30-х рр. селянство повністю розділяло комуністичну ідеологію і було переконане у вірності обраного шляху розвитку сільського господарства.

За 12 років після революції, а в Україні і того менше, створити об'єктивні і суб'єктивні передумови для колективізації, переробити психологію багатомільйонних селянських мас – все це проблематично. Примусовими методами можна створити колгоспи, але подолати за короткий час таку найнеприступнішу фортецю як селянська психологія – було неможливо. Не відповідала і матеріально-технічна база масовій колективізації. На її початок тільки припадало будівництво заводів сільськогосподарського машинобудування (Харківського, Запорізького та ін.). Зміцнення матеріальної бази сільського господарства, механізація польових робіт стали відчутним явищем лише в передвоєнні роки.

Спеціального вивчення потребує і проблема взаємозв'язку колективізації і індустріалізації, колективізації і боротьби за владу у радянському керівництві, комуністичної теорії і реальної практики «соціалістичних перетворень» на селі.

Вивчати заново необхідно такі питання, як хід колективізації, форми і методи її проведення в різних регіонах, специфіка, роль позаекономічного примусу в цих процесах. Як відомо, довгий час у радянській історіографії колективізація розглядалася тільки через призму успішного здійснення, а всі трагічні наслідки лише як «окремі недоліки» і «помилки», котрі не становили основного змісту колгоспного руху. Всі ці аспекти вимагають нового підходу, широкого аналізу, введення в науковий обіг раніше невикористовуваних матеріалів.

У зв'язку з примусовим колгоспним будівництвом виникає потреба у дослідженні політики матеріального заохочення та його ролі як засобу адміністративного тиску на селян, котрі ще не вступили до колгоспів. Адже відомо, що одноосібники не отримували тих пільг, які мали колгоспники, крім того, вони повинні були сплачувати більший податок.

Слід ревізувати і проблему соціальної диференціації селянства. Сьогодні не витримують критики політизовані, надумані більшовиками принизливі терміни «куркуль», «глитай» і т. п., які не мали під собою соціального грунту. Провести умовну межу між середнім та заможним селянином надзвичайно складно, особливо на практиці. В більшості випадків «куркуль» був середнім селянином, який за американськими масштабами міг прирівнюватися до бідного фермера. Більше того, селянин, працюючи із членами своєї родини на полі, лише в період

збирання врожаю наймав робітників у своє господарство, видаючи за це платню. Чи було це ознакою експлуатації, слід ще дослідити.

Як відомо, для розпалювання соціальної ворожнечі більшовики здійснювали штучну диференціацію села з тим, щоб зіткнути бідніші прошарки із заможнішими, створити тим самим необхідні умови для проведення на практиці комуністичних експериментів. Селянство чинило опір «соціалістичним перетворенням», який у радянській історіографії списувався знову ж таки на «куркулів» – ворогів робітничо-селянської влади. У світлі нових архівних документів дослідникам необхідно розкрити справжні масштаби селянських виступів у ході колективізації, показати, що це були не куркульські заколоти, а широкий протест селянства. Важливо показати різні форми протесту: від збройних виступів до відмови вступати в колгоспи, виходи з колгоспів, забій худоби тощо, розкрити репресивні заходи радянської влади щодо селянства. Теоретично проголошена більшовиками політика ліквідації куркуля як класу передбачала знищення економічних умов експлуатації на селі, але на практиці все це перетворювалося на розорення селянських господарств, депортації в Сибір, і в кінцевому підсумку до фізичного знищення людей, кращих господарів-землеробів. Отже, розправа з селянством стала одним із проявів тоталітарної системи в Україні. Сьогодні необхідно осмислити масштаби селянської непокори примусовій колективізації, коли конфлікти з селянством досягли такої величезної гостроти, що в 1930 р. країна опинилася на порозі нової громадянської війни. Спеціального дослідження потребує таке питання, як вплив добровільного і примусового факторів на динаміку колективізації.

Необхідно зв'язувати причини тих відмінностей, які існували в процесах колективізації на Правобережжі, де вона проходила повільніше, і на Лівобережжі та Степовій Україні, де ріст колективних господарств відбувався набагато швидше. Можливо, така закономірність пояснюється меншим тиском на середняка і була зумовлена прикордонним становищем Правобережжя. У рішеннях грудневого (1930 р.) пленуму ЦК КП(б)У завершення суцільної колективізації прикордонної смуги без пояснень відкладалося на 1932 р. Отже, ця проблема ще потребує спеціального дослідження.

Відомо, що станом на жовтень 1931 р. суцільну колективізацію України було в цілому завершено, але у поліських та прикордонних

районах питома вага одноосібних господарств залишалася значною навіть у перші роки другої п'ятирічки. Тому на дослідників чекає тема про життя селян-одноосібників, які продовжували господарювати на своїй землі.

Окремим аспектом дослідження історії колективізації сільського господарства є державні машино-тракторні станції (МТС). В умовах, коли не вистачало техніки, МТС повинні були за договорами обслуговувати колгоспи під час польових робіт. Не викликає сумніву, що вони зіграли певну роль в організаційному зміцненні колгоспів, підготовці кадрів механізаторів, у запровадженні передових агротехнічних методів у землеробстві. Але сьогодні цього недостатньо. Потрібно розкрити до кінця роль політвідділів МТС, які існували в 1933-1934 рр., їх роль у примусовому насаджуванні колгоспного будівництва, придушенні опору на селі та інші аспекти.

Як відзначалося вище, необхідно розширити регіональне вивчення голоду в Україні 1932-1933 рр., специфіку цього явища в різних районах з тим, щоб уточнити втрати населення республіки, показати механізми «організації» штучного голоду на місцях, визначити міру відповідальності місцевих партійних і радянських органів за це лихо.

На підставі нових архівних джерел, сучасних публікацій потребує дослідження матеріально-технічна база сільського господарства напередодні колективізації, психологічний стан селянства в умовах пропагандистських кампаній по підготовці комуністичного штурму, їх політичні позиції щодо заходів радянської влади.

З 1991 року розпочався сучасний історіографічний етап історії інтелігенції, який позначився виходом у світ монографії Г.В.Касьяна та В.М.Даниленка «Сталінізм і українська інтелігенція (20-30-ті роки)» (К., 1991). У книзі вперше по-новому висвітлюється історія інтелігенції України, основна увага приділяється вивченню взаємовідносин інтелігенції та адміністративно-командної системи, аналізуються наслідки сталінської політики щодо інтелігенції. Автори наукової праці повернули до історичного вжитку багато забутих імен діячів науки і культури України.

Наступного 1992 року з'являється ще одна монографія Г.Касьянова «Українська інтелігенція 1920-х-30-х років: соціальний

портрет та історична доля». Автор розширює спектр досліджених питань про складний і трагічний період 1920-х – 30-х років, дає більш глибокий аналіз соціально-класовій та соціально-психологічній суті «нової» радянської інтелігенції, основним етапам її створення.

Незабаром з'являється колективна праця (у трьох книгах) з історії інтелігенції, підготовлена відділом історії культури Інституту історії НАН України. Третя книга спеціально присвячена проблемам формування робітничо-селянської інтелігенції, виясненню соціально-політичних позицій старої інтелігенції, її внеску в культурне будівництво. Окремим аспектам історії інтелігенції були присвячені праці Р.Пирога, В.Пристайка і Ю.Шаповала та ін.

Не дивлячись на досягнуті результати, дослідження цієї проблеми, по суті справи, тільки розпочинається. Потребує подальшого вивчення тема «інтелігенція – інтелект нації». Важливо по-новому дослідити проблеми: Що таке творчість? Творча інтелігенція? Чи можлива творчість в умовах тоталітарної системи? Слід відзначити, що саме поняття «творча інтелігенція» активно обговорювалося в колі вчених, публіцистів, письменників ще на початку нашого століття та суттєво змінилося в радянський час.

Ще в «Історичних листах» Лавров, не вживаючи термін «інтелігенція», по суті справи, дав власне її тлумачення, відкидаючи спрощені уявлення про інтелігенцію як суму осіб, що характеризувалися певним рівнем знань, коли кожна освічена людина називалася інтелігентом або частіше під інтелігенцією розуміли всю «цивілізовану» та «культурну» частину суспільства. В той час як культурність та освіченість – лише зовнішні формальні ознаки, що не визначають внутрішній зміст.

Справжній інтелігент, за Лавровим, – це той, метою творчості якого є «перетворення історичного процесу в прогрес», «активне проведення в життя нових форм та ідеалів».

Далі Лаврова пішов Іванов-Розумник, охарактеризувавши інтелігенцію як антиміщанську, соціологічно позастанову, позакласову, спадкову групу, що характеризується творчістю нових форм та ідеалів і активним проведенням їх в життя в напрямку фізичного і розумового, суспільного, особистого визволення. На завдання інтелігенції «служити справі справедливості шляхом своєї думки і творчості» вказував

М.Бердяєв у статті «Криза інтелекту і місія інтелігенції» (1938 р.). Подібні погляди відстоював також іспанський філософ Хосе Ортега-і-Глассет, відзначаючи, що люди еліти «проводять життя в служінні суспільству», що є змістом її буття.

Отже, найважливішими ознаками інтелігенції є її позакласовий, спадковий характер, творча, прогресивна діяльність. Саме ці найважливіші елементи інтелігенції були викорінені в умовах утвердження тоталітарної системи.

Порушення принципу спадковості у відтворенні інтелігенції позбавило людей розумової праці передачі інтелектуальних, морально-етичних цінностей від одного покоління до іншого. В умовах відсутності альтернатив, самостійного вибору напрямків інтелектуальної роботи діяльність інтелігенції все більше втрачала творчий характер. Оскільки творчість передбачає насамперед свободу думки, то при відсутності її, коли все наперед передбачено і вирішено, відзначається в «Энциклопедическом словаре» Ф.Брокгауза і І.Єфрона (1901 р.), немає місця й для творчої думки. Вихолощування творчого характеру діяльності інтелігенції відбувалося не лише через політичну регламентацію, партійний контроль, але й через орієнтацію її на безликого «масового» споживача, що знімало потребу в складному характері праці, яка має свої внутрішні аспекти розвитку. Все це й привело в кінцевому підсумку до глухих кутів у науці, освіті, мистецтві тощо.

Заполітизовані, орієнтовані на масове споживання результати діяльності інтелігенції все більше втрачали соціальну, гуманістичну значимість. У таких умовах девальвувалися самі поняття «творчість», «творча інтелігенція». Якщо в дореволюційній літературі (Лавров, Іванов-Розумник та ін.) «творчість» розглядалася як невід'ємний елемент життя інтелігенції, а діяльність творчої особистості пов'язувалася з утвердженням прогресивних форм та ідеалів, то в радянські часи, виходячи з тези про те, що «творчість характерна усім видам вільної в умовах соціалізму праці», поняття «творча інтелігенція» розчиняється в широкому спектрі професійних груп інтелігенції, як от: науково-технічна, виробничо-технічна, медична, педагогічна, управлінська, художня, культурно-просвітницька, військова і т.д., нерідко заміняється поняттям «художня», як її синонім. А творча праця поширювалася на всі сфери фізичної і духовної діяльності. Отже, як сама праця інтелігенції була

позбавлена альтернатив, вільної творчості за тоталітарної доби, так і поняття «творча інтелігенція» було розмите серед численних професіональних груп інтелігенції. Замість філософсько-соціологічного, культурологічного і соціально-етичного підходу до творчої інтелігенції з визначенням її ідейно-моральних якостей, соціальної ролі в суспільстві, специфічного способу життя, було запропоновано спрощений соціально-професіональний підхід, який визначав її як категорію людей, що має певний освітній ценз та займається інтелектуальною працею. І це не випадково. В умовах партійної монополії на духовну й інтелектуальну діяльність інтелігенції, тоталітарна держава була зацікавлена у викоріненні творчості, інакомислення, самого поняття «творча інтелігенція», яке символізувало непокору, високе почуття громадянського обов'язку, служіння народу, опозицію, критику існуючої системи. Саме тому у 193О-ті роки був похоронений разом із соловецькими в'язнями первинний зміст поняття «творча інтелігенція», а в радянській історіографії утвердився зневажливий підхід до історії інтелігенції в цілому. Їй відводилась роль «соціального прошарку» у радянському суспільстві. Тоді ж почала складатися система підходів з питань вивчення історії інтелігенції, де в структурному ряді «робітничий клас – селянство – інтелігенція» останній відводилося явно невизначальне, другорядне місце. На той час інтелігенції вже була призначена готова роль нерівноцінного соціального партнера, який під «керівництвом» і пильним ідеологічним контролем владних структур мусив реалізовувати своє природне, творче покликання, «допомагати» робітничому класу здійснювати культурну революцію. Дещо конкретніше йшлося про інтелігенцію в «Скороченому словнику іноземних слів» (1966 р.), де читаємо, що інтелігенція – суспільний прошарок, до якого належать працівники розумової праці, які мають освіту і спеціальні знання в різних сферах науки, техніки, мистецтва, культури і т.д. Більш широко трактується це поняття в Українській Радянській Енциклопедії. Тут інтелігенція постає як соціальна група людей, що професійно займається творчою розумовою працею, розвитком і поширенням культури, виконанням специфічних функцій управління на виробництві та в інших сферах суспільного життя.

Для радянської історіографії історії інтелігенції був характерним, по-перше, класовий підхід до визначення її місця і ролі в суспільстві як

«соціального прошарку», який під керівництвом робітничого класу і комуністичної партії бере активну участь у соціалістичному і комуністичному будівництві, що морально і психологічно принижувало представників найосвіченішої частини суспільства. По-друге, у такому підході до визначення поняття «інтелігенція» не розкривалися її справжня соціальна природа, вплив на інтелектуальний розвиток нації, проблема взаємозалежності творчості та становища інтелігенції в суспільстві.

У сучасній історіографії історії України з'явилися праці, зокрема, Г.В.Касьянова, де інтелігенція розглядається як соціально-історичний феномен з особливим місцем і роллю в суспільному житті. «З одного боку, вона була міцно вмонтована в державну систему, – пише автор, – працювала для неї, з другого, вже тоді вона постачала опозиціонерів і духовних «дисидентів», була джерелом критицизму і різних єресей».

Як бачимо, проблема творчої інтелігенції 192О-х – 3О-х рр. ще недостатньо розкрита в українській історичній науці. Її досліджувати слід, на наш погляд, через призму соціально-етичних, моральних аспектів, громадянського обов'язку, професіоналізму, служіння народу, утвердження високих гуманістичних цінностей, протистояння тоталітаризму. Саме в цьому ракурсі доцільно вивчати діяльність творчої інтелігенції старої формації в умовах українізації.

Потребує дослідження і проблема: якою ж були суспільно-політичні позиції інтелігенції України у зв'язку з наступом тоталітарної системи? Перед носіями інтелекту української нації постало питання конформізму. «Тоталітарна держава, – писав у 1938 р. М.Бердяєв, – подвійно діє на творців духовної культури. Вона або підкуповує intelektuales, обіцяє їм усі блага, вимагає від них слухняного виконання соціальних замовлень, або переслідує їх і робить мучениками». Одні йдуть на конформізм, пристосовуються, відмовляються від свободи думок і творчості, інші відмовляються від конформізму і попадають у складне становище. І якщо в демократичному суспільстві ті, хто не пішов на компроміс зі своїми переконаннями, не зазнають прямого насильства над особистістю, то в умовах тоталітарної держави «інакомислячі» можуть позбутися найдорожчого – життя. Більшовизм, який за своєю суттю є «анахронізмом», «поверненням до архаїчного, оскільки не несе в собі минулого у зжатій формі, яке потрібно покращити», закономірно не потребує свободи творчості, плюралізму в науці тощо. Він спрямовує

інтелектуальну діяльність у прокрустове ложе марксистської ідеології, яка панувала в радянському суспільстві з кінця 2О-х до середини 5О-х рр. у формі сталінізму – деструктивно спрощеного марксизму, прагматичного інструменту духовного і політичного диктату над свідомістю людей. Відомо, що частина інтелігенції відразу перейшла на засади марксизму, стала співробітничати з більшовицьким тоталітарним режимом у галузі науки, літератури, мистецтва. Інша частина інтелігенції перебувала на нейтральних позиціях щодо нової влади. На її поведінку вплинули репресивні заходи більшовиків ще на початку 192О-х рр. Це, зокрема, показові судові процеси (справа київських меншовиків 192О р., українських есерів 1921 р.), висилки за так звану антирадянську діяльність за кордон, коли постраждали видатні вчені, представники інтелігенції. Наприклад, у липні 1923 р. київське ДПУ провело арешт кількох десятків чоловік, головним чином представників наукової громадськості, в т.ч. М.П.Василенка, П.П.Смирнова, С.М.Чебакова та інших, яких було звинувачено буцімто у шпигунській діяльності на користь Франції та Польщі. Академік С.О.Єфремов уїдливо-саркастично з цього приводу писав: «Безглуздий процес, в якому зведено різних людей і різні справи, закінчився безглуздим присудом – четверо на розстріл, решта на довічне ув'язнення. «Во ім'я робітників і селян, як колись, во ім'я самодержавця... Яка гидота!». Усі ці заходи у великій мірі сприяли тому, що до 1923 р. спостерігається значний відхід творчої еліти від політичного життя. Наприклад, відомий діяч науки В.І.Вернадський у 1923 р. так пояснював свою аполітичність: «Моя неучасть у політичній боротьбі основана на моїй критиці минулого й на усвідомленні, що всяка культура та побутова робота в даний історичний момент значно важливіша. Форм для політичної боротьби зараз немає...». Основна маса наукової інтелігенції на той час віддавала перевагу суто професійній діяльності.

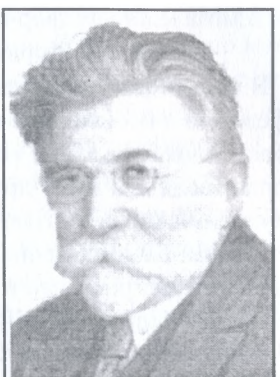
Микола Василенко

Що стосується діячів культури, то, на наш погляд, в силу специфіки їх діяльності, особливих функцій і призначення мистецтва в

суспільстві, поняття «політичний нейтралізм» до них не зовсім підходить. Оскільки перед митцем завжди постає проблема вибору: яким шляхом іти, на які зразки орієнтуватися, які принципи та ідеали в житті відстоювати. Якщо він відмовиться від власних поглядів, від демократичних принципів реалістичного зображення дійсності, почне творити «на замовлення», (як це й сталося після репресій, в період повного утвердження тоталітаризму), то він, власне, перестане бути справжнім митцем, належати до тієї «позастанової, позакласової» групи людей, яку ми називаємо інтелектуальною елітою нації. Тому творча інтелігенція України, висловлюючи свою лояльність до радянської влади (в той час це була обов'язкова умова для участі в творчому процесі), намагалася незалежно займатися своєю діяльністю. При цьому слід додати, що до кінця 20-х років тоталітарна система в Радянській Україні тільки проходила процес свого становлення і тому в цей період ще було можливим проведення різних дискусій з шляхів культурного, національного розвитку держави, більш-менш вільного вияву думок.

До вчених з високою громадянською гуманістичною свідомістю, які не хотіли бути маріонетками, сліпо виконувати чужу волю і протестували проти політичних акцій більшовицького режиму, слід віднести академіків ВУАН С.О.Єфремова, М.Є.Слабченка та ін.

Так, під час вищезгаданого судового процесу над ученими у липні 1923 р., коли у справі КОЦД рефреном проходила думка про французьке коріння позову, метр одеських науковців професор М.Є.Слабченко запропонував надіслати листа до президенту Франції про утиски українців. Як відомо, 7 квітня 1924 р. президент Франції Пуанкаре надіслав телеграму Наркому закордонних справ СРСР Г.В.Чічеріну, де наполегливо вимагав переглянути вирок і звільнити заарештованих.

Наталія Полонська-Василенко

Високу громадянську позицію проявила і професор Н.Д.Полонська-Василенко, яка у 1927 р. разом з 79 науковцями Києва (М.С.Грушевським, П.П.Курінним, К.М.Мельником-Антоновичем та ін.) підписала лист з приводу

самогубства відомого українського мистецтвознавця Д.М.Щербаківського. Зацькування талановитого культурного діяча переповнило чашу терпіння наукової громадськості. Н.Д.Полонська-Василенко, яка добре знала і поважала талант великого митця і служника культури, гнівно засуджувала з іншими вченими сталінський терор, вимагаючи покарати винуватців трагедії Д.М.Щербаківського. Компартійні достойники швидко зреагували на такі випади вчених мужів. Бюро окрпарткому на своєму засіданні кваліфікувало цей заклик як політичний виступ проти радянської влади, який веде до підбурення не тільки широких кіл українства, а й російської та єврейської громади Києва, і пропонувало вплинути на професорську думку всіма можливими заходами. М.О.Скрипник у статті, присвяченій подіям в Історичному музеї ім.Шевченка в Києві, назвав дії 79 фахівців явним шкідництвом проти радянської держави. Разом з тим обіцяв навести відповідний порядок у мистецькому осередку і виправити всі хиби.

Вітчизняна історіографія може сприяти ще одним доказом того, що приниження ролі інтелігенції в суспільстві, її фізичне і моральне знекровлення веде до згубних наслідків, застою думки, послаблення інтелекту нації. Як справедливо відзначав І.Музичка: «Наша найбільша біда, що нас найдужче знекровила – чи то за Петра І, чи то за Леніна, – це позбавлення інтелігенції. Ми ще сто років будемо ту анемію відчувати, поки не створимо справжню інтелігенцію».

Таким чином, історіографія історії інтелігенції доби тоталітаризму суперечлива, однолінійна і фрагментарна. Лише у 1920-ті роки вона висунула ряд альтернативних думок з питань місця і ролі інтелектульної еліти в житті суспільства, відводячи останній одну з провідних ролей у суспільно-політичному та культурному житті нації. Однак пошуки альтернативних шляхів розвитку радянської системи були штучно перервані в кінці 1920-х – на початку 30-х років повною перемогою тоталітаризму. З цього часу радянській історіографії притаманний виключно класовий підхід до визначення ролі інтелігенції в суспільстві. Більше того, історія інтелігенції розглядалася побіжно з історією робітників та селян у контексті залучення її до вирішення завдань культурних перетворень. Невелика кількість досліджень, присвячених власне інтелігенції як окремій соціальній групі, позначена ідеологічними штампами, політичними нашаруваннями, де замовчувалися реальні

факти з життя інтелігенції, її внесок у розвиток науки, мистецтва, освіти тощо. Серед різних загонів інтелігенції найбільш дослідженою була інженерно-технічна, оскільки саме їй правлячий режим відводив помітну роль у здійсненні «величних» планів партії в ході індустріалізації, соціалістичної реконструкції народного господарства. Слабкою ланкою наукових досліджень залишалася гуманітарна частина інтелігенції, особливо представники творчої еліти: письменники, діячі мистецтва і науки, які відносилися до категорії інакомислячих, «опозиціонерів» радянської системи. Спеціально не вивчались умови праці та життя інтелігенції в 1920-ті-30-ті рр. В той час архівні матеріали свідчать про байдуже ставлення тоталітарного режиму до елементарних соціальних запитів творчої інтелігенції. Наприклад, письменник Г.Косинка, звертаючись до закордонного Комітету допомоги письменникам, 18 січня 1923 р. писав: «У мене надзвичайно скрутний матеріальний стан (безробіття) і – тому, коли, звичайно, можна буде, допомогти мені американською посилкою: це дасть мені змогу не залишати Київ, не переривати навчання і, взагалі – підтримає мене до кращих часів». Про соціальне зубожіння представників мистецького життя України мова йшла у доповідних записках музичного товариства ім.Леонтовича, театру ім.Шевченка, капели «Думка» на ім'я наркома освіти В.П.Затонського. Ці та інші матеріали потребують узагальнення і введення до наукового обігу. Історична література тоталітарної доби не розкривала реального значення інтелігенції в житті суспільства, її вплив на інтелектуальний та культурний розвиток нації. Дослідження з історії інтелігенції не виходили за рамки комуністичної методології, страждали фактографією та описовістю, схематизмом і однолінійністю суджень.

Зусиллями сучасних дослідників вже зроблені помітні кроки в пошуку історичної правди про інтелігенцію 1920-х – 30-х рр., взяті вірні орієнтири у дослідженні політичних та культурних процесів перших десятиріч радянського режиму. Характерна риса сучасних досліджень з історії інтелігенції – їх різноплановість. Вже підготовлені перші узагальнюючі праці з історії інтелігенції України XX століття, де на основі нових концептуальних підходів розкриваються соціальні, політичні і культурологічні аспекти феномена радянської інтелігенції. Помічається тенденція на персоналізацію історії української інтелігенції,

предметом дослідження стають біографії, життєвий і творчий шлях видатних представників творчої еліти, наприклад, М.Грушевського, М.Василенка, Н.Полонської-Василенко, С.Єфремова, М.Попова та ін. Долаються однолінійність і політична зааншлагованість у розкритті суперечливої і неоднозначної ролі в соціально-політичному житті республіки таких партійних і радянських діячів, як М.Скрипника, Х.Раковського, Г.Гринька, П.Любченка, О.Шумського та ін. «Людський вимір» в історії української інтелігенції охопив не тільки імена відомих партійно-державних діячів, безпосередньо причетних до тих соціальних змін і політичних процесів, котрі відбувалися в Україні в 1920-ті – 30-ті рр., але й «гвинтиків» тоталітарної системи – маловідомих журналістів, лікарів, вчителів, військовослужбовців. Із архівних справ СБУ реабілітовані імена «ворогів народу» все частіше попадають на сторінки наукових видань з історії інтелігенції, збірників документів, спогадів очевидців жахливої доби сталінізму. В той час дослідники, по суті справи, тільки приступили до вивчення в масштабах України тих змін, які відбувалися в інтелігенції в умовах утвердження тоталітарної системи в соціальному, професійному, світоглядному та морально-етичному плані. Отже, вже сьогодні покладено перший камінь у дослідження історії інтелігенції. Оновлена джерельна та історіографічна база сприятиме написанню грунтовної правдивої історії української інтелігенції доби тоталітаризму.

З розпадом СРСР, виходом України на світову арену як самостійної держави, втратою КПРС політичної та ідеологічної монополії з'являються наукові праці, у яких автори намагаються переосмислити як утворення СРСР, так і всієї системи національних відносин у колишньому Радянському Союзі.

За змістом їх можна умовно розділити на декілька груп: це роботи, в яких визначається правомірність (з юридичної точки зору) існування СРСР, розкриваються основні етапи втрати Україною свого суверенітету, починаючи з установлення радянської влади, підписання 28 грудня 1920 р. договору про воєнний і господарський союз між Російською Федерацією і Україною, утворення 30 грудня 1922 р. СРСР та остаточної ліквідації «куцої» державності в період тоталітарно-репресивного режиму. Автори показують деякі спроби керівництва України відстояти свій суверенітет.

Друга група дослідників негативно оцінює входження України до СРСР. Вони вважають, що утворення СРСР суперечить нормам міжнародного права, оскільки союзний договір ніколи не був підписаний. Замість цього документа, що мав характер міжнародної угоди, було прийнято внутрішньодержавний акт – Конституцію СРСР. Більше того, Я.Р.Дашкевич вважає неправомірним рішення V Всеукраїнського з'їзду Рад 1922 року про вступ УРСР до Союзу під тим кутом зору, що з 829 делегатів з'їзду українців було лише 44 відсотки. Отже, долю українців, які становили 80% населення республіки, вирішували 56% неукраїнців. Автор резюмує: Україна двічі втратила самостійність. Спершу як демократична, народна, потім як соціалістична радянська.

Професор Йоркського університету в Торонто (Канада) Орест Субтельний намагається зайняти середню позицію. Відзначаючи негативні наслідки об'єднання, водночас зауважує, що Україна в складі СРСР «стала чітко окресленим національним і територіальним цілим, із власним адміністративним центром і апаратом. Таким чином, українці, нарешті, отримали територіально-адміністративні рамки, що відображали їхню національну самобутність, тобто те, чого вони не мали з часів козацької Гетьманщини XVIII ст.».

Останнім часом з'явилися публікації, де на основі використання архівних документів, матеріалів раніше недоступних спецсховів висловлюються нові думки, які радикально відрізняються від тих, що домінували в радянській історіографії з проблем національно-визвольних змагань. Їх автори відзначають, що за часів громадянської війни деякі далекоглядні українські націонал-комуністи доказували Леніну про несприйняття більшовизму в Україні, насильницької «совєтизації» республіки, підкреслювали, що не Росія потрібна Україні, а Україна – Росії, без якої остання «попадає майже у безвихідне економічне становище», чим і пояснюється наступ північного сусіда на її державність.

На прикладі історіографії історії національних відносин можна зробити висновок, що наукова думка істориків у задушливій атмосфері несприятливого інтелектуального середовища тоталітарної системи була позбавлена творчості, альтернативних підходів, перебувала у стані застою. Дослідження національного питання здійснювалося в плані нагромадження однобічно орієнтованого фактичного матеріалу,

уточнення, ілюстрації партійних рішень і постанов. У той час історіографічна критика зводилася до зауважень типу того, що роботи мають «багато повторень», «не всі підняті питання розкриваються в достатній мірі» тощо.

Лише на початку 90-х рр. вивчення національних відносин українського відродження стало набирати вигляду активної наукової творчості з притаманними їй альтернативними підходами та ідеями.

Дослідники роблять спробу пояснити причини негативних явищ у галузі національних відносин, розкрити історичні, економічні, соціальні та етнічні корені міжнаціональних конфліктів. Названим аспектам була присвячена стаття О.Юсуновського «Криза національних відносин в СРСР як система проблем», де автор розкриває найголовніші властивості нації, котрі, на його думку, пояснюють механізм виникнення кризи в національних відносинах. До таких факторів автор відносить, по-перше, етнічність нації, коли опорними точками виступають культурні маркери етнічних кордонів. З іншого боку, психологічні механізми, пов'язані з протиставленням етнічних «вони» етнічним «ми», виступають у структурі людської свідомості одними із найбільш давніх і архаїчних, прямо пов'язані зі сферою безсвідомого, надзвичайно міцні та стійкі. Тому пропаганда, яка досягла цих поверхів психіки, здатна надати етнічній свідомості політичного звучання і спрямованості.

По-друге, нація – це соціальна спільність і соціальний організм. Тому виникають притиріччя, пов'язані з відмінностями в рівні життя одних соціумів, порівняно з іншими етнічними сусідами.

По-третє, нація соціально неоднорідна, має різні групи та інтереси. Домінування в нації тієї чи іншої групи, відносини, які складаються в панівних групах з іншими соціальними силами, розподіл у суспільстві влади, статусу, престижу, власності – ще один суперечливий пласт проблем розвитку націй.

Дослідник наводить ряд доказів, котрі пояснюють причини загострення міжнаціональних відносин в СРСР. Останні своїми коріннями сягають 1920-х – 30-х рр. – періоду утвердження тоталітарної системи. До таких причин у галузі теорії автор відносить «підвищену увагу до логіки історичного процесу, яка межує з фаталізмом». Орієнтація на процеси інтернаціоналізації, злиття, зближення зумовили недооцінку суперечливого національного розвитку. Більше того, вульгарно-класовий

підхід до цього складного питання звів національний фактор до класового.

Єдиною активною силою соціальних і політичних змін визначався клас, організований у партію. «... Волю нації виражає більшість нації, а не її буржуазія. Тому було б вірно сказати, що ми визнаємо не право націй на самовизначення, а право трудящої більшості нації», – писав у свій час М.І.Бухарін.

Ідейною основою національної політики адміністративно-командної системи стали сталінські погляди на націю як рудимент старого світу. Зберігалася суспільна форма, яку необхідно було міняти у відповідності до критеріїв політичної доцільності, наповнюючи новим «соціалістичним» змістом. Національний розвиток підмінявся національною політикою, яка перетворювалася в «планомірне» і «свідоме» національне будівництво. Усе те, що не вкладалося в прокрустове ложе національної політики більшовиків проголошувалося «буржуазним», «антирадянським», «реакційним» та «націоналістичним». В той час не можна погодитися з твердженням автора про те, що сталінська національна політика – це політика національного нігілізму, яка не рахувалася з інтересами всіх народів, що це система, де панівною була не якась нація, а державна влада.

Численні приклади з суспільного життя в Україні свідчать, що насправді проводилася політика російщення української мови, літератури і науки, словникового складу мови, знищувалися документи і руйнувалися історичні пам'ятки, музична культура тощо. Про це свідчать і ті процеси, що відбувалися в українській літературі 1930-х рр. Наприклад, на Першому всесоюзному з'їзді пролетарських письменників (1934 р.), що відбувся у Москві, була оформлена стандартна Спілка письменників України (СПУ). Тодішній комісар культури А.Жданов сформулював основні риси російської радянської літератури як «найідейнішої, найпередовішої, найвпливовішої» літератури світу, на прикладі якої повинні були вчитися українські письменники.

На тому ж з'їзді, за пропозицією Жданова, була схвалена постанова, згідно з якою метою радянської художньої літератури й літературної критики повинен стати соціалістичний реалізм, основи якого в теорії революційного демократа В.Бєлінського. А російський

письменник М.Горький пояснив це так, що героєм радянської літератури повинна стати «людина праці», яка перетворює світ, керуючись марксистсько-ленінською філософією. «То було жорстоке і безоглядне російщення, – вважає дослідник Б.Романенчук, – а в суті і нищення самостійності української національної літератури... під маскою марксо-ленінської більшовицької ідеології, хоч із-поза неї виразно вишкірює свої зуби російський шовінізм...». Російські дослідники, критикуючи політику Сталіна в галузі національних відносин, прагнули відмежувати її від русифікації та шовінізму. Відчувався тиск соціального замовлення на збереження СРСР, висловлювалася надія на можливість урегулювання національних проблем в кінці 1980-х рр. через їх глибоке теоретичне осмислення і прийняття вірних, виважених практичних рішень.

Отже, більшість українських істориків радянської школи на початку 90-х рр. зреклася марксистської ідеології і змінила тематику досліджень. З'явилася група дослідників – прихильників історичної школи Володимира Антоновича та Михайла Грушевського, яка перевагу надавала праці з історичними джерелами. Це дослідники В.Баран, І.Білас, В.Верстюк, О.Гарань, Я.Грицак, Г.Касьянов, Ю.Шаповал та ін. У посткомуністичний час вони зробили важливий внесок у справу оновлення джерельної бази з проблем національних відносин, якою може тепер оперувати українська історична наука.

У 1996 р. вийшла книга «Історія України. Нове бачення: У 2-х томах». Вона стала підсумком пострадянської хвилі досліджень. Оцінюючи позитивно факт появи цієї книги, в той час слід відзначити, що, по-перше, значна частина задекларованого в ній «нового бачення» є насправді змодифікованими старими інтерпретаціями, по-друге, сам інтерпретативний бік сильно поступається детальному фактографічному викладу матеріалу. Захоплення археографічною діяльністю, як справедливо відзначає Я.Грицак, створює нову диспропорцію у розвитку історіографії: є багато фактографічних праць і майже відсутні ширші узагальнення. Тому історики повинні уникати повторення тих етапів розвитку, які історична наука вже перейшла раніше. Б.Крупницький характеризував їх такими словами: «Пошана до факту, перебрана від Антоновича та Грушевського, приводила до якогось знеохочення займатись ширшими висновками. Обережність у висновках, доведена до скрайности [...] стримувала від синтетичних спроб [...] Це було таким

помітним явищем, що на нього звернула увагу суспільність і почала [...] кампанію проти «причинкових» дослідів і «причинкових» істориків, що все пишуть «до», а не «про» [...] Аналіза вела вперед, а синтеза мовчала».

Створення нових синтезуючих праць з української історії стало одним із головних завдань істориків еміграції. У 1991-1994 рр. виходять солідні наукові дослідження І.Лисяка-Рудницького, О.Субтельного та інших авторів. Дослідники критично переглянули головні постулати традиційної історіографії і ліквідували ізольованість та відставання української історичної науки від світової, застосовуючи нові методи досліджень. Характерною особливістю праць цих дослідників було те, що в них історія формування української нації розглядалася в загальному руслі європейського історичного процесу. Завдяки їхнім зусиллям, була відновлена наукова легітимність історії України у західному академічному світі. Наслідком цього стала поява на Заході нових сиптез української історії та обговорення цих проблем на сторінках престижних наукових видань.

У 90-ті роки в Україні з'являються праці, в яких розглядаються різні аспекти національних відносин в Україні 1920-х – 30-х рр. Це, зокрема, збірник документів М.Мухіної, підготовлений Інститутом української археографії «Упокорення голодом», збірник статей «Історія України. Маловідомі імена, події, факти», перевидаються монографії Д.І.Дорошенка, Б.Кравченка та ін.

У цей час були підготовлені роботи як з історії націонал-комунізму в цілому, так і про діяльність окремих його представників. Так, наприклад, О.В.Кресін відзначає, що, не дивлячись на відсутність організаційної єдності та програмової тотожності, націонал-комунізм слід розглядати як окрему течію української державницької думки. Виникнення цієї течії, пише автор, можна датувати 1917 р., коли бурхливе відродження в Україні примусило більшовиків звернути увагу на формування формально окремішніх української радянської державності та компартії. Це, по-перше, сприяло еволюції світогляду частини українців, які були членами РКП(б), по-друге, викликало симпатії у представників українських партій лівого спектра, по-третє, сприяло припливу до лав КП(б)У національно свідомих кадрів лівої орієнтації. Ідеологічно це було реалізацією гасла В.Леніна про право націй на самовизначення. Те, що допускалося з тактичних міркувань, було

зустрінуте національно орієнтованими комуністами як стратегічний напрям, що виводився із самої марксистської теорії. На цій базі почалося ідейне відгалуження частини КП(б)У, що, втім, не набуло певних організаційних форм. Незважаючи на широкий націонал-комуністичний спектр того часу, саме внутрішні процеси в КП(б)У були найважливішими, хоча б з огляду на те, що вона незабаром стала акумулятором націонал-комуністичних кадрів та єдиною легальною трибуною для них в СРСР. У роботі О.В.Кресіна значна увага також приділяється поглядам націонал-комуніста М.Хвильового, зокрема, на розвиток української нації та держави, їх майбутнє.

Великий розділ «Націонал-ухильництво». Анатомія проблеми» в колективній праці підготував М.І.Панчук, де чільне місце відводиться поглядам О.Шумського та М.Хвильового.

Важливою віхою в історіографії національних відносин стала Перша міжнародна наукова конференція «Національно-визвольна боротьба 20-50-х років XX ст. в Україні», яка відбулася 25-26 червня 1991 р. у Львові. У виступах О.Ангелюка, М.Осадчого були названі глобальні злочини сталінізму в Україні: від знищення Української Автокефальної Православної Церкви з усіма єпископами та біля 10 тисяч віруючих до ліквідації великої мистецької школи бойчукістів на чолі з професором М.Бойчуком, репресій проти національно свідомої інтелігенції тощо.

Конференція вказала на необхідність зосередження наукових сил України на пошуках нових документів і матеріалів з історії національно-визвольних змагань, а також на здійснення фундаментальних досліджень з національних проблем та розбудови української держави. Конгрес науковців закликав усі науково-дослідні установи, видавничі організації, творчі спілки, наукові товариства, працівників науки, літератури і мистецтва примножити зусилля в дослідницькій, літературній, мистецькій та видавничій праці для правдивого відтворення національно-визвольної боротьби українського народу.

Протягом 1994-1996 років були підготовлені доповіді на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук Я.Р.Дашкевичем, Д.В.Табачником, захищена кандидатська дисертація Т.Ю.Горбань, де розглядаються різні апекти національних відносин у 1920-ті – 30-ті рр. XX ст.

Своє завдання, наприклад, Я.Р.Дашкевич бачив у необхідності опрацювати нові наукові концепції дослідження історії України, особливо вузлових проблем історії нового часу. До таких кардинальних вузлових проблем дослідник відніс договори України з Росією 1920-1922 рр. Він заперечив поширену протягом десятиріч тезу про законне встановлення радянської влади в Україні 1918 р., про добровільне, відповідно з міжнародними договорами, входження України до Радянського Союзу. Була здійснена спроба показати фіктивність цих тверджень. Автор намагався синтезувати наслідки 70-річного панування комуністичної системи в Україні. Я.Р.Дашкевич указав на необхідність дослідження таких маловивчених проблем, як історія міжнаціональних відносин, історія української культури, книгознавство тощо. Дослідник робить узагальнюючі висновки про катастрофічні наслідки контрукраїнізації початку 1930-х рр. У межах Радянської України це мало такі наслідки: 1) було ліквідовано невеликий, але справді український прошарок у комуністичній партії та адміністрації; 2) девальвувався і впав престиж всього українського; 3) виникли смертельна загроза і просто тваринний страх серед національно свідомих селян, робітників, не кажучи вже про інтелігенцію; 4) не-контрольованість міграції українців з Батьківщини за межі республіки, де вони зразу потрапили до рук русифікаторів; 5) дренаж мізків української нації: ті інтелектуали, яких не винищили в Україні, тікали до Росії, де їх приймали як бажаних спеціалістів; 6) глибокий провінціалізм української культури й науки, особливо в різних ділянках, пов'язаних з Україною – і в результаті поглиблення почуття меншовартості; 7) лінгвоцид – відмова від української мови як засобу спілкування, поширення ареалу вживання суржика – мовного сурогату імперської епохи, ліквідації можливостей української мови стати посередником у засвоєнні українським народом культурних, наукових і технічних надбань людства; 8) національне ренегатство, відхід від українства в ім'я збереження життя; 9) посилення тенденцій укладання мішаних шлюбів, здатних захистити від звинувачень у націоналізмі; 10) поширення теорій проте, що український національно-визвольний рух завжди і всюди ворожий соціалізмові й інтернаціоналізмові; 11) посилення русифікації національних меншостей України (крім, очевидно, російської), звинуваченні їх у націоналізмі, фашизмі (наприклад, польському, німецькому); 12) перетворення національних меншостей на

антиукраїнську п'яту колону. Чільне місце в науковій доповіді Я.Р.Дашкевича відводилося українсько-єврейським та німецьким відносинам та подоланню стереотипів мислення, пов'язаних з ними.

У науковій доповіді Д.В.Табачника, в четвертому проблемному блоці «Основні напрямки та об'єкти репресивного тоталітаризму в Україні», розкриваються причини згортання українізації, визначаються основні категорії інтелігенції, проти якої були спрямовані репресії, місце і роль в них партійно-державного керівництва. Щодо останнього, слід відзначити, що погляди Д.В.Табачника докорінно відрізняються від більшості авторів, котрі ввели в науковий обіг навіть відповідну термінологію – «постишевський терор в Україні». Д.В.Табачник вважає, що «вище партійно-державне керівництво республіки намагалося частково загальмувати наростання цих процесів (репресій – В.К.), зменшити їх масштаби і зберегти кадри адміністративно-управлінської інтелігенції республіки. Такої позиції дотримувалися окремі члени Політбюро ЦК КП(б)У. Серед них – Г.Петровський, П.Постишев, К.Сухомлин, П.Любченко, який особисто врятував у 1936 р. начальника Управління у справах мистецтв УРСР і члена Оргбюро ЦК КП(б)У А.Хвилю. П.Постишев досить активно опирався наростанню «терору і утримував ситуацію від доносів у Києві протягом 1936 року». Дослідник робить висновок, з яким можна цілком погодитися: «...Оскільки інтелігенція здатна в певних межах до відносно швидкої соціальної регенерації, для утримання її від опозиційних виступів, прагнення пізнати істину і самостійно розібратися у політичних процесах режим перманентно практикував завдання їй час від часу жорстоких превентивних ударів». Як правило, в першу чергу репресії зачіпали національно свідому наукову і творчу інтелігенцію.

Зовсім новий, самостійний напрямок, а саме: розвиток українознавства в контексті національно-культурного відродження в Україні 1918-1928 рр. обрала дослідниця Т.Ю.Горбань. Вона справедливо відзначає, що українознавчі аспекти в концепції УАН 1920-х рр. були в числі найбільш пріоритетних. В першу чергу це стосувалося провідного, історико-філологічного відділу Академії, де зосередилася основна кількість українознавчих установ, розроблялася більшість українознавчих напрямків. Уже в перші п'ять років існування Академії наук, незважаючи на труднощі і перешкоди, зокрема, політичну нестабільність,

матеріальну скруту, постійне скорочення кадрів штатних працівників тощо, що обмежувало її науковий потенціал, організація українознавчих досліджень досягла незаперечних успіхів. Здобутки академічної науки в царині українознавства були тим вагоміші, що радянська влада в перші роки існування прирекла її на «згорнутий стан». В той час є підстави для висновку, що в наступні роки, тобто в 1924-1928, коли були покращені умови існування ВУАН, її наукова діяльність, в тому числі і в царині українознавства, значно пожвавилася. Зокрема, історико-філологічний відділ не лише зберіг провідні позиції, але й зміцнив їх. Етапне значення для розвитку українознавства мало повернення до Києва М.Грушевського в 1924 р., який став видатним організатором українського наукового життя, охоплюючи своєю діяльністю різні галузі українїстики. Створена М.Грушевським система історичних установ стала головним осередком у розвитку досліджень з української історії, а його історична концепція була прийнята як схема української національної історіографії.

Аналіз літератури показує, що філологічними установами Академії, очолюваними, зокрема, А.Кримським, С.Єфремовим та іншими видатними вченими, була проведена надзвичайно плідна робота по вивченню історії української мови і літератури та унормуванню тогочасної української літературної мови. Розробка питань українознавства посідала значне місце і в діяльності інших відділів Академії, зокрема, соціально-економічного. Провідну роль у роботі останнього відігравали кафедри історії західноруського і українського права, українського звичаєвого права, установи по вивченню народного господарства, демографії України тощо. В той час простежується негативний вплив ідейно-політичних факторів на діяльність українознавчих установ Академії наук. Тоталітарна влада, яка поступово набирала сили вже в 1920-ті роки, оцінювала українознавство як «буржуазно-націоналістичний ухил» і прагнула його ідейно і організаційно ліквідувати.

Важливими центрами наукового українознавства на місцях були, окрім місцевих наукових товариств при ВУАН, науково-дослідні кафедри. Вони являли собою досить розгалужену систему наукових установ, де під керівництвом видатних вчених на високому професійному рівні досліджувалися найрізноманітніші галузі і аспекти українознавства.

Кафедри органічно доповнювали собою академічну науку, з якою були тісно пов'язані, заглиблюючись при цьому в детальне вивчення тематично вузьких та регіонально обмежених проблем українознавства, до чого далеко не завжди «доходила» велика академічна наука. Поглибленою розробкою окремих проблем українознавства займалися галузеві науково-дослідні інститути. Як і науково-дослідні кафедри, вони не входили до академічних структур, хоча тісно співпрацювали з ними. Своєрідними науково-дослідними інституціями в галузі українознавства були також музеї, в першу чергу, історико-археологічного, краєзнавчого та мистецького спрямування.

Не дивлячись на активну розробку проблем національних відносин в Україні 1920-х – 30-х рр. в останні роки, в той час слід указати на існування цілого ряду аспектів, які потребують подальшого поглибленого дослідження. На сьогоднішній день потребують глибокого переосмислення ідеї українського націонал-комунізму, вияснення суті їх політичного підгрунтя, що дає змогу виділити його як окрему течію української державної думки. Важливо розкрити еволюцію поглядів тих сил, що стали виразниками ідей українського націонал-комунізму, це, зокрема, партії боротьбістів та УКП, течії в інших партіях – УСДРП, КП(б)У, КПЗУ – і окремих діячів. Значний інтерес у цьому плані представляють погляди М.Волобуєва, М.Хвильового та ін. Не дивлячись на те, що сьогодні вже багато написано і про М.Волобуєва, і М.Хвильового, в той час проблема адекватного наукового аналізу їх національних і державницьких поглядів ще до кінця не вирішена. Поки що вона була предметом публіцистичних, політично заангажованих розвідок. Навіть питання про політичний зміст «літературної дискусії» як самостійний предмет дослідження залишається відкритим. Явне звуження змісту дискусії, біля витоку якої стояв глибокий конфлікт між ідеологіями ортодоксального більшовизму та українського націонал-комунізму, спостерігається, наприклад, у статті Я.Верменича «Літературна дискусія 1925-1928 рр.», де розглядається політичний бік останньої як певне збочення. «Уроки літературної дискусії, – пише автор, – полягають у неприпустимості переведення літературної полеміки в площину політичних звинувачень»[76]. Важливо простежити ті чинники, які впливали на зміну поглядів націонал-комуністів (від сприйняття до заперечення) на ідеологію марксизму, революцію,

національне питання тощо. Наприклад, як М.Хвильовий (член КП(б)У з 1919 р.) від обговорення проблем розвитку літературного процесу, масовості та елітарності в літературі, соціальної бази нової української культури дійшов до політико-ідеологічних проблем нації, держави тощо.

Останнім часом, як відзначалося вище, з'явилася низка праць, присвячених проблемі українізації 1920-х – початку 30-х рр. Проте потребують подальшого поглибленого вивчення окремі напрямки українізації, як, наприклад, розширення сфери вживання української мови в державному житті. Відомо, що з серпня 1923 р. для державних чиновників і партійних функціонерів почали організовуватися курси української мови; той, хто не пройшов їх і не склав іспиту, ризикував втратити свою посаду. У 1925 р. було введено обов'язкове вживання української мови в державному діловодстві, а у 1927 р. Каганович, який походив з Київщини і був одним із небагатьох партійних лідерів, хто вільно володів українською мовою, як дисциплінований виконавець, оголосив, що вся партійна документація вестиметься українською мовою. Важливо розкрити той опір з боку російських і російськомовних партійних та державних бюрократів, військових керівників, технічної інтелігенції, священиків російської православної церкви й міщан, який чинився українізації в 20-ті рр. Більше того, необхідно показати «негативну роль певних партійних кіл Москви, які часто на всесоюзних з'їздах і конференціях атакували українських націонал-комуністів за «насильну» українізацію російського пролетаріату в УРСР, висвітлити непослідовність партійного керівництва республіки у проведенні українізації. Наприклад, обов'язкове складання іспитів для державних чиновників раз у раз переносилося: то з 1 січня 1924 р. на 1 січня 1925 р., то з 1 січня 1926 р. на 1 січня 1927 р., і врешті-решт – на 1 січня 1929 р.

Дослідження проблеми розширеного вживання української мови в умовах «українізації» має не тільки науково-пізнавальне, але й практичне значення сьогодні. Підтвердженням цього стало останнє засідання круглого столу в Міністерстві освіти України з участю заступників міністра, представників товариства «Просвіта», Інституту українознавства, Української Всесвітньої координаційної Ради Конгресу української інтелігенції. Виступаючі відзначили, що в багатьох регіонах України надзвичайно повільно запроваджується Закон про мову та порушується 10 стаття Конституції України про державну українську

мову. Наприклад, у Харкові з кожних 12 періодичних видань тільки одне українське, а у Дніпропетровську, де мешкає 78% українців, українською мовою навчається лише 32 відсотки. Тому позитивний досвід українізації 1920-х рр., як і її прорахунки, залишається актуальними і понині.

Спеціального дослідження потребує така проблема, як утворення в умовах українізації нових українських державно-партійних, господарських та культурних еліт, роль у їх формуванні боротьбістів, укапістів та представників інших партій, зокрема, Василя Блакитного, Григорія Гринька, Андрія Хвилі, Олександра Шумського, Панаса Любченка, Матвія Яворського, які не просто були виконавцями партійної волі, але й «творили» українізацію.

Якщо націонал-комуністи виступали керівниками в політиці українізації, то виконавцем була українська інтелігенція. Необхідно дослідити внесок у коренізацію українців-емігрантів з Берліна, Відня, Праги і Парижа, які повірили в серйозність цього курсу радянської влади і повернулися на батьківщину, а також галицьких українців, для яких доля України також вирішувалася в УРСР. Цікаво було б дослідити вплив українізації на розвиток преси, книговидавничої справи, а з 1928 року – на радіомовлення. Характерною рисою сучасної історіографії українізації є розгляд цієї проблеми переважно через призму розвитку науки, літератури і мистецтва. В той час важливо дослідити її вплив на життя національних меншин, психологію та масову свідомість українського народу.

Потребує вивчення проблема впливу індустріалізації і примусової колективізації сільського господарства на національний склад населення міста. Адже перші наукові розвідки в цьому плані свідчать, що з 1923 до 1933 р. частка українців зросла, наприклад, у Харкові з 38 до 50%, Луганську – з 7 до 31%, Дніпропетровську – з 16 до 48%. Вперше в українській історії на 1926 р. українці становили 55% всіх робітників. Більшість робітників-українців у побуті розмовляла українською мовою. Отже, місто втрачало позиції цитаделі російськомовного населення, ставало українським. Назріла нагальна потреба у підготовці спеціального монографічного дослідження про українізацію поза межами України – на Далекому Сході, у Казахстані, Середній Азії, Сибіру, Центральних областях, на Кубані і Дону, адже відомо, що М.Скрипник свого часу мав намір будувати Україну і на Кубані, і в Криму. Разом з тим не можна

обминати ті зони напруги, які виникали в ході проведення політики «коренізації». Наприклад, у 1920-х роках радянський уряд заохочував євреїв осідати на землях України і створювати там сільськогосподарські колонії та кооперативи. Ця акція викликала настороженість з боку українських селян, які вважали, що в них забирають землі. Залишається недослідженим питання: чому національні меншини (неросіяни) були більш піддатливі на українізацію, ніж росіяни? Наприклад, у 1929 р. менше, ніж четвертої частини росіян в УСРР могли читати українською мовою, в той час як серед поляків і євреїв цей показник становив 60%. Необхідно дати також відповідь на питання: «Чи було досягнуто в умовах українізації національного консенсусу між українцями і національними меншинами?». Залишаються відкритими питання: «Як етнічно росіяни Хвильовий (справжнє прізвище – Фітільов) і Волобуєв стали українськими «національними ухильниками?». Чому з критикою шовіністичної позиції московського керівництва і на захист українських націонал-комуністів виступила група українських діячів євреїв, за походженням (Кулик, Ліфшиць, Гуревич, Равич-Черкаський)? А чиновники-росіяни часто захищали інтереси УСРР перед московським центром у справі розподілу державних фондів, розміщення підприємств тощо? Можливо, названі представники національних меншин вкладали в поняття «українська нація» не кровну приналежність, а служіння інтересам Радянської України, її господарству, культурі тощо. Останнє, мабуть, означало переростання українців у політичну націю, коли захищати інтереси України бралися не тільки етнічні українці.

Вчені вже зробили певний внесок у розвиток джерельної бази наукових досліджень з історії національних відносин в Україні в 1920-х – 30-х рр. Інститутом етнонаціональних і політичних досліджень підготовлено збірник документів і матеріалів «Національні відносини в Україні у XX ст.». Упорядники видання свідомо відійшли від усталених норм і вимог радянської археографії, не включили до збірника документи і матеріали, неодноразово тиражовані, де йшлося про утворення СРСР, «торжество» соціалістичного інтернаціоналізму, «розквіт і зближення» націй в СРСР, формування «радянського народу» та ін. До книги були вперше включені архівні матеріали про стан українізації в 1920-ті рр., розвиток національної освіти, життя національних меншин в умовах непу.

Ціла низка документів, присвячених національним відносинам, які довгий час зберігалися в архіві СБУ і не були відомі дослідникам, опублікували Ю.Шаповал, В.Пристайко і В.Золотарьов у книзі «ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи». Ці матеріали розкривають ставлення Сталіна до коренізації, українського сепаратизму, розвитку національної культури тощо. Документи, вміщені у книзі, показують форми і методи боротьби з «націоналізмом» та антисоюзними настроями.

Публікації джерел з історії національних відносин, відкриття фондів СБУ дозволяють історикам приступити до написання спеціальних досліджень, в яких розкривалися б реальне ставлення населення України до утворення СРСР, настрої інтелігенції, селян, робітників щодо взаємовідносин з «центром» та щодо «економічного співробітництва» з ним. Сучасні публікації «секретних документів» ДПУ України засвідчують, що національно свідома частина українського суспільства без захоплення сприймала нав'язану штиками «дружбу» великої сусідньої держави. Наприклад, у «Таємному обіжчику ГПУ УСРР «Про український сепаратизм» від 4 вересня 1926 р. писалося: «В представлении шовинистов, эксплуатация Украины происходит таким путем:

1. Естественные богатства Украины в Донбассе, Криворожье и т.п. разрабатываются Москвой, и добыча вывозится в Россию без соответствующей компенсации Украины.

2. Фабрикаты поставляет Россия, хлеб производит Украина. Россия так регулирует цены, что свои фабрикаты продает по вздутым ценам, а украинский хлеб скупает по дешевке.

3. Украина, поставляя для экспорта массу товаров, не получает соответствующей доли импорта.

4. С Украины дерутся померно высокие налоги.

Националисты твердят, что Украина дает Союзу чуть ли не 40% всех доходов, а получает взамен самую ничтожную часть. Все же средства идут на развитие экономики России». Ці та інші проблеми потребують сьогодні поглибленого вивчення та наукової експертизи.

Отже, для радянської історіографії з проблем національних відносин були характерними такі риси:

по-перше, національне питання розглядалося як таке, що підпорядковане інтересам класової боротьби, що в кінцевому результаті

зумовлювало знецінення в історичних дослідженнях «національного» і пріоритету «інтернаціонального», коли крок вліво або вправо в лабіринті національного питання розцінювався як «націоналізм» чи «шкідництво», а згодом – «дисиденство». Закритими стали теми про національно-визвольні змагання в Україні в 1917-1921 рр., соціальний опір тоталітарній системі в 20-ті рр., ставлення «націонал-комуністів» до утворення СРСР та ін.

По-друге, в історіографії 1930-х років була закладена великодержавна російська ідея «старшого брата» – лідера усіх пригноблених народів, яких він очолив на боротьбу за «світле майбутнє». Ця ідея пройшла червоною ниткою в узагальнюючих теоретичних працях, багатотомних виданнях з історії національних відносин радянської доби, де російський пролетаріат виступав як провідна сила, навколо якої об'єднувалися національні загони робітників у ході соціалістичної революції. В період «розвиненого соціалізму» великодержавна російська ідея трансформувалася в пролетарський інтернаціоналізм, наслідки якого для України були надзвичайно тяжкими – фізичні і духовні чорнобилі, русифікація тощо.

По-третє, в історіографії сталінської епохи та реального соціалізму домінував монументальний підхід до вивчення національних відносин, які вважалися вирішеними раз і назавжди, вершиною історичних звершень партії і радянського народу всесвітньо-історичного масштабу. У вивченні національних відносин спостерігалися схематизм і лінійність, останні розглядалися без протиріч і гострих кутів. Ігнорувалася складність національних відносин, багатофакторний вплив на етноси економічних, соціальних і політичних чинників, загальноцивілізаційних процесів. І як наслідок – одна із останніх імперій світу – СРСР – розпалася в результаті кризи, підвалини якої були закладені ще в 1920-ті рр., коли створювалася багатонаціональна держава.

По-четверте, оцінюючи праці радянських істориків з національних проблем, слід зауважити, що вони були насильницьки прилучені до вивчення історії через державно-партійні, відомчі науково-дослідні та науково-освітні установи, які визначали напрямки і цілі історичних досліджень. В умовах наукової, інформативної ізоляції, обмежень контактів із зарубіжними колегами світогляд радянського дослідника і навіть його доля формувалися соціокультурними реаліями того часу.

Відсутність правових гарантій, панування методу державного примусу, а то й терору – все це позбавляло історика свободи творчості, що в цілому негативно позначилося і на стані наукових розробок в галузі національних відносин. Вченим було заборонено говорити правду про кризу національних відносин, що також прискорювало крах тоталітарної системи.

По-п'яте, на інтерпретаціях української історії негативно позначилися як сильні проросійські тенденції офіційної історіографії, так і загальне вороже ставлення марксизму до ідеології і практики націоналізму. Український національний рух визнавався «прогресивним» лише в тій мірі, в якій він допомагав ліквідувати пережитки феодального ладу. З перемогою капіталізму, а згодом соціалізму він, на думку «класиків», перетворювався у реакційну силу. Його ідеологія слугувала для буржуазії способом маскування своїх егоїстичних класових інтересів і відвернення робітників від головного завдання – здійснення соціалістичної революції і побудови безкласового суспільства. Найповніше таке пояснення можна знайти в багатотомній історії Української РСР. За цією схемою стояло переконання, що з утвердженням нового суспільства національні відмінності стиратимуться, і тому нації приречені на вимирання. Щодо майбутнього українців, то їм відводилася роль «зблизитися» і «злитися» з іншими соціалістичними націями і в першу чергу з російською в єдину історичну спільність – «радянський народ».

Отже, розвиток історіографії національних відносин в Україні пройшов суперечливий шлях від постановки цієї проблеми в 1920-ті роки до констатації факту «повного і остаточного вирішення» національного питання в 1930-ті – першій половині 1980-х рр., визнання існуючих протиріч у національній сфері в часи «перебудови» та сучасного переосмислення всього комплексу проблем національно-державного життя. Етапи розвитку історіографії національних відносин відрізняються відповідним рівнем теоретичного осмислення проблеми, змістом та висновками наукових розробок. Від перших агітаційно-пропагандистських, науково-публіцистичних статей і брошур до узагальнюючих апологетичних праць про розквіт і зближення народів та відтворення в монографіях, підручниках, на наукових форумах правдивої національної історії в контексті світового розвитку – такі основні віхи феномена комуністичної та посткомуністичної історіографії.

1990-ті роки характеризуються перш за все появою праць, присвячених політичній системі радянського суспільства 1920-х – 30-х рр. Це, зокрема, монографії В.Г.Кременя, Д.В.Табачника, В.М.Ткаченка, Ю.І.Шаповала та ін. Дослідники зробили спробу дати цілісну картину політичних процесів в Україні, в т.ч. 1920-х – 30-х рр. з тим, щоб «з'ясувати ступінь самоорганізації українського народу, його здатність самостійно творити державу на рівні вимог сучасної доби».

Зрозуміло, що науково обгрунтувати причини втрати державності, утвердження сталінізму в Україні 1920-х – 30-х рр., вияснити істинні шляхи подолання тоталітарного стилю мислення в наші дні, не можливо без дослідження політичної культури українського народу. Саме історичній ретроспективі і сучасним реаліям цієї проблеми присвячена монографія Л.П.Нагорної. На наш погляд, дослідниця дає ключ до розуміння гострих проблем сьогодення, корені яких сягають досліджуваного періоду – 1920-х – 30-х рр. В умовах тоталітаризму, – відзначає автор, – «Там, де ідеалом стає один тип власності, одна партія, одна ідеологія, людина втрачає право вибору, починає сприймати світ у спрощеному «чорно-білому» варіанті. Людина привчається до думки, що причина «невдач і прорахунків – у діях «зловорожих сил». Тому вона легко мириться із проникненням у всі пори суспільства духу «надзвичайщини», готова бездумно підтримувати будь-які культи, не терпить інакомислення, звикає до репресій». Але дослідниця обрала широкі хронологічні рамки та великий спектр проблем, пов'язаних з політичною культурою українського народу. У зв'язку з цим 1920-ті – 30-ті рр. розглядаються побіжно, значна увага приділяється характеристиці інших періодів історії політичної культури українського соціуму та сучасному етапу розбудови Української держави.

Знищення унітарної держави СРСР і поява на історичній карті нових суверенних держав, в т.ч. й України, активізували дослідження проблеми змісту, витоків тоталітаризму, специфіки його проявів у республіках колишнього Союзу.

Серед робіт, присвячених тоталітаризму, які вийшли за останні роки в посткомуністичному суспільстві, заслуговує на особливу увагу книга Г.С.Гаджієва, де автор приділяє головну увагу концептуальним і типологічним проблемам тоталітаризму шляхом порівняльного аналізу

основних компонентів і характеристик його лівого, більшовицького, і правого, фашистського, варіантів. Певний внесок у розробку цього питання зробили українські дослідники, зокрема, С.Грабовський, С.Ставроян, О.Бойко та ін. У роботі О.Бойка робиться спроба виявити характерні прояви зміцнення тоталітаризму в Україні саме в 1920- 30-ті рр. Найважливішими автор вважає утвердження комуністичної форми тоталітарної ідеології, монополізація нею права на істину; зосередження більшовицькою партією усієї влади у своїх руках, усунення з політичної арени інших політичних партій; зрощення правлячої партії з державним апаратом; монопольний контроль партійно-державного апарату над економічною сферою, зміцнення централізованого управління економікою. В цілому, погоджуючись з авторами, разом з тим слід зауважити, що на сьогодні ще залишаються спірними питання відносно того, чи є ідеологія центральною ланкою тоталітарної системи, чи вона служить лише для легитимації влади.

Відомо, що значною частиною дослідників тоталітаризм розглядається як всеохоплюючий контроль над усіма сферами життя суспільства на різних рівнях. В той час історія доводить, що жоден режим не зміг добитися встановлення абсолютного контролю над суспільством, усунути всі форми опозиції. На наш погляд, під цим кутом зору було б цікаво провести дослідження на матеріалах місцевого рівня (області, міста, району). Саме ці дані можуть виявити ті межі, до яких докочувалися хвилі тоталітаризму 1920-х – 30-х років. Історіографія тоталітаризму місцевого рівня, по суті, тільки формується тепер, якщо не враховувати публікації в повітовій, окружній та губернській пресі.

На сучасному історіографічному етапі відбувається концептуальне переосмислення історії соціальних груп тоталітарного суспільства, різних категорій міського та сільського населення. У 1992 р. вийшла монографія Г.В.Касьянова, присвячена інтелігенції 1920-х – 30-х рр. Її автор переконливо доводить, що в силу природньої опозиційності інтелігенції до правлячого режиму їй завжди відводилася роль «соціального прошарку» суспільства. Іншими словами, у схемі «робітничий клас – селянство – інтелігенція» інтелектуальній еліті належала другорядна роль. А звідси – пояснюється занедбане місце інтелігенції і в наукових дослідженнях з історії, соціології, історіософії. Г.В.Касьянов один із перших звернув увагу на те, що інтелігенцію слід

вивчати як своєрідний соціокультурний феномен зі своїми законами розвитку і функціонуванням, показав опір інтелігенції сталінізму в 1920-ті – 30-ті роки. Отже, раніше непопулярна тема з історії інтелігенції, потужно стартувала в 90-ті роки, стала актуальним об'єктом наукових досліджень. Крім праці Г.В.Касьянова з'явилися «Нариси історії української інтелігенції» у 3-х книгах, дослідження, присвячені окремим представникам української інтелектуальної еліти. На фоні зростаючого інтересу до історії інтелігенції, спостерігається помітне послаблення, порівняно з попереднім історіографічним етапом, до робітничої, виробничої проблематики. Криза виробництва в Україні 90-х років, його занепад, позбавили дослідників цього соціального замовлення. В той час саме сьогодні робляться серйозні спроби концептуального переосмислення історії робітництва в Україні, його місця в тоталітарній системі 1920-х – 30-х рр. По цій проблематиці були захищені докторські і кандидатські дисертації, вийшли окремі монографічні дослідження.

Однією із особливостей нинішнього історіографічного етапу історії України є перевидання праць зарубіжних авторів українською та російською мовами. Наукова громадськість і широкий читацький загал уже ознайомилися з працями А.Буллока, Ян Грея, Е.Х.Карра, Р.Конквеста та ін. Тоталітарному суспільству і ролі в ньому партійної номенклатури була присвячена книга М.С.Восленського, яка вперше вийшла радянським виданням у 1991 р.

Велику групу становить література діаспори. На початку 90-х років виходять перші підручники з історії України А.Жуковського і О.Субтельного, Т.Гунчака та ін. Доки аналогічні видання з історії готувалися в Україні, названі праці заповнили той «вакуум», що утворився на певний час в історіографії жанру вузівських підручників.

У 1995-1997 рр. з'являються в Україні праці Г.Костюка, Б.Кравченка, М.Богачевської-Хомяк та ін., присвячені теорії і практиці сталінізму, соціальним змінам і політичним процесам, що відбувалися в умовах тоталітарного режиму, їх впливу на національну свідомість українців, ролі жінок в громадському житті України, в тому числі 1920-х – 30-х рр.

Після довготривалого ідеалізованого висвітлення діяльності ЧК -ГПУ-НКВД в радянській системі, з'явилися правдиві дослідження, які розкривають роль каральних органів в утвердженні тоталітарного

режиму. Це праці О.Хлевнюка, І.Біласа, Ю.Шаповала, В.Пристайка, В.Золотарьова та ін. Наприклад, дослідники Ю.Шаповал, В.Пристайко, В.Золотарьов помістили в книзі більше п'ятидесяти документів, які розкривають репресивну діяльність органів ЧК-ГПУ-НКВД в Україні 1920-х – 30-х рр., біографії чекістів, котрі самі стали жертвами терору.

Слід назвати велику групу підручників для вищої школи, яка вийшла в Україні протягом 1995-1998 рр. Після певного періоду «голодівки» на навчально-наукову літературу такого роду в перші роки існування Української незалежної держави, з 1995 р. один за одним виходять у світ підручники, де в новому концептуальному світлі подається складна і суперечлива історія українського народу 1920-х – 30-х рр. Підготували такі роботи колективи авторів Інституту історії НАН України, Українського педагогічного університету ім.Михайла Драгоманова, Львівського державного університету, Чернівецького державного університету ім.Ю.Федьковича та Переяслав-Хмельницького державного педагогічного інституту ім.Г.С.Сковороди. Вийшли з друку одноосібні підручники Я.Грицака, В.Короля, М.Поповича та ін. Як відзначалося на німецько-українській конференції «Індивідуум і суспільство в новій і новітній історії. Спірні питання та їх відображення в підручниках історії і суспільствознавства», що проходила 7-9 грудня 1998 р. (м.Київ-Переяслав-Хмельницький) в Україні досягнуті помітні успіхи в створенні альтернативних підручників для шкіл і вузів, в т.ч. з історії України. Це сприяє поглибленому вивченню проблем вітчизняної історії.

Останнім часом з'явився великий масив літератури з політології, соціології, історії права, політичних наук [92] тощо, зміст і висновки якої сприяють більш глибокому розумінню соціальних змін і політичних процесів, що відбувалися в Україні 1920-х – 30-х рр. в умовах становлення і зміцнення тоталітарної системи.

Важливе методологічне значення для з'ясування проблем місця і ролі історичної науки в тоталітарній системі, в т.ч. і 1920-х – 30-х років, соціальної відповідальності дослідника, впливу зовнішніх факторів на стан розробки тих чи інших проблем мають роботи Робін Дж.Колінгвуда, К.Поппера, праці з філософії і методології науки, онтології людини [93] тощо.

Отже, сучасний історіографічний етап історії України характеризується, по-перше, концептуальним переосмисленням усіх складових соціально-політичної історії: робітників і селян, інтелігенції, національних меншин. Уже чітко окреслилися нові підходи до визначення ролі КП(б)У в тоталітарній системі, значення рад, масових громадських організацій, каральних органів як опори антидемократичного режиму. По-друге, нинішній історіографічний етап відрізняється від попереднього появою великого масиву літератури діаспори, яка раніше з відомих причин заборонялася в Україні. По-третє, з'явилася література історіософського, методологічного плану, де історичні процеси розглядаються через призму людського виміру, пропонується синтез методологічних підходів для дослідження суперечливих і складних суспільних явищ тоталітарної доби. По-четверте, сучасна історіографія історії України грунтується на джерельній базі, яка постійно оновлюється у зв'язку з виходом все нових збірників документів і матеріалів, де вміщуються раніше заборонені документи партійних архівів та архіву Служби безпеки України. В той час, сьогодні бракує узагальнюючих праць з історії різних соціальних груп тоталітарної доби в Україні, рад, національних відносин, партій та громадських об'єднань тощо.

Рекомендована література:

1. Афанасьев Ю.Н. Феномен советской историографии //Отечественная история. – 1996. -№ 5.- С.146-168.
2. Барг М.А. Категория «цивилизация» как метод сравнительно-исторического исследования //История СССР. – 1991. – №5. – С.70-86.
3. Богачевська-Хомяк М. Білим по білому: Жінки в громадському житті України. 1884-1939. – К.:Либідь, 1995. – 424 с.
4. Бордюгов Г.А., Козлов В.А. История и конъюнктура. Субъективные заметки об истории советского общества. – М.: Политиздат, 1992. -
5. Історія України в особах XIX – XX ст. – К.: Україна, 1995. – 479 с.
6. Касьянов Г.В. Українська інтелігенція 1920-х – 30-х років: соціальний портрет та історична доля. – К.: Глобус, 1992. – 176 с.
7. Костюк Г. Сталінізм в Україні (Генеза і наслідки): Дослідження і спостереження сучасника. – К.: Смолоскип, 1995. – 508 с.

8. Коцур В.П. Історичні дослідження: упереджені та об'єктивні оцінки. – К.: Наук. думка, 1998. – 506 с.
9. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні XX ст. – К.: Основи, 1997. – 423 с.
10. Кремень В., Табачник Д., Ткаченко В. Україна: альтернативи поступу. Критика історичного досвіду. – К.: 1996. – 759 с.
11. Кульчицький С.В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928) – К.:Основи, 1996.
12. Кульчицький С.В. УСРР в добу нової економічної політики (1921-1928 рр.). Спроба побудови концептуальних засад реальної історії. – К.: 1995. – 203 с.
13. Марк Фон Хаген. Проблеми сталінізму і переосмислення радянського минулого //Український історичний журнал. – 1994. – №1.– С. 18-29.
14. Національні відносини в Україні у XX ст. Збірник документів і матеріалів. – К.: Наук. думка, 1994. – 558 с.
15. Римаренко Ю.І. Національний розвій України. – К.: Юрінком, 1995. – 272 с.
16. Философия и методология науки. – М.: Аспект прес, 1996. – 551 с.
17. Шаповал Ю.І. Людина і система (Штрихи до портрету тоталітарної доби в Україні). – К.: 1994. – 270 с.
18. Шаповал Ю, Пристайко В., Золотарьов В. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи. – К.: Абрис, 1997. – 607 с.
19. Шевчук В.П.,Тараненко М.Г.Історія української державності.Курс лекцій.-К.:Либідь,1999.-480 с.

ВИСНОВКИ

1. Розглянувши розвиток історичних знань з давніх часів до сьогодення, ми можемо скласти цілісне уявлення про українську історіографію. Одночасно в межах вивчення літопису нашої держави ми спостерігаємо своєрідності української історіографії, властиві певному розвитку суспільних відносин, соціально-економічного, політичного і національно-культурного життя України. В історичних творах автори відобразили процес, властивий певному ступеню історичного, головним чином, соціального і загальнонаціонального розвитку українського народу.

2. В період XI-XII ст. історіографія поряд із загальноруськими подіями відобразила специфіку півдня з його місцевими нашаруваннями культури взагалі та історичних уявлень зокрема. З соціально-політичної точки зору представники історичної думки, автори і складачі давніх руських літописів, відобразили ідеологію сформованого ранньо-феодального суспільства, з його протиріччями і соціальною боротьбою. В ранніх історичних творах південного походження, зокрема в літописах, ми спостерігаємо певну місцеву особливість, яка, в міру дальшої роздрібленості земель, з середини XII і протягом XIII ст., дедалі виразніше набуває властивого лише їй характеру.

3. Традиції літописання та інших видів історичної літератури Київської Русі були успадковані і розвинені далі пізнішими поколіннями істориків XIV-XV ст. Розвиток історичних знань України в цей період тісно пов'язаний з білоруським літописанням та взагалі з розвитком білоруської культури при збереженні і дальшому розвиткові своєрідних місцевих, властивих лише українській історіографії, рис. В історичних

творах України відображені соціальні і національно-визвольні прагнення українського народу.

4. Справжнього національного характеру набуває українське літописання та інші жанри літератури в період визвольної боротьби українського народу з польською шляхтою, Туреччиною і Кримом в XVI-XVII ст. В українській історії цього періоду ми спостерігаємо більш виразні, ніж у будь-якому іншому періоді, загальнонародні риси, оскільки історіографічні пам'ятки цього періоду відбили загальнонародний справедливий характер визвольної боротьби українського народу з зовнішніми ворогами. Козацькі літописи та хроніки кінця XVI, всього XVII і початку XVIII ст. відобразили в собі величну епоху в історії українського народу, його боротьбу за соціальне і національне визволення.

5. Однією з характерних рис української історіографії XVIII ст., як у вигляді козацьких літописів, так і монастирських хронік є те, що вона пориває цілком з монастирською церковною схоластикою і стає на службу громадянським освітнім інтересам. Навіть пам'ятки монастирського літописання, приблизно з XVI ст., носять на собі лише незначні сліди далекого відгомону давнього церковного літописання, а в дійсності вони ідейно змикалися з козацькими літописами та хроніками і носили переважно характер воєнно-історичних повістей, пронизаних, як і козацька історіографія, пафосом народної героїки. Історичні твори XVIII ст. можуть називатися старшинською історіографією, досить часто непозбавленою народних рис, в силу багатьох джерел народного походження, якими користувалися історики.

6. Першу половину XIX ст. ми характеризуємо як особливий і певною мірою новий етап у розвиткові української історіографії часів розкладу феодально-кріпосницьких відносин та поступової перемоги нових, більш прогресивних капіталістичних відносин. Зрушення в соціально-економічному і політичному житті України цього періоду не могли не накласти відбитку на історіографію.

У цей період, як і раніше, майже відсутні яскраво виражені історичні «школи» і напрямки. В цьому відношенні становлять виняток археографічні установи і товариства – Київська Тимчасова комісія для розбору давніх актів, Одеське товариство історії і древностей, деякою мірою гурток харківських романтиків на чолі з Ізмаїлом Срезневським,

невеликий колектив істориків, що зосереджувався навколо перших київських журналів-альманахів «Денница» і «Киевлянин», які пробував видавати М.Максимович. Ці наукові організації і течії хоч і зробили дещо в справі вивчення історії України, все ж для першої половини XIX ст. їх діяльність носила лише початковий характер; в цей період історики діють переважно як одиночки. До таких одиночок з своїми власними прийомами та засобами вивчення вітчизняної історії ми відносимо автора «Історії Русів», Якова і Олександра Марковичів, Д.М.Бантиш-Каменського, М.А.Маркевича, М.О.Максимовича. Ця своєрідна самотність і відокремленість наукової діяльності істориків зовсім не свідчить про їх цілковиту відірваність від тодішнього суспільства та суспільного життя. Так само вона тим більше не означає, що ця плеяда істориків творила свої концепції поза уявленнями про історичне минуле освічених представників свого часу в цілому. Всі вони, або принаймні переважна більшість, були інтелігентними представниками дворянства, яке вийшло з нащадків колишньої української козацької старшини. Автономістична ідеологія української дворянської інтелігенції першої половини XIX ст., в тому числі історичні її погляди, була не проявом боротьби з царизмом, не засобом до національно-визвольних дій, навіть не мрією про майбутнє України, а лише спогадами про її минуле. Все ж об'єктивно їх праці пробуджували значний інтерес до історії краю і вносили багато нового в історичну науку свого часу.

7.Історична думка України другої половини XIX ст. чітко відобразила основні риси соціально-економічного і політичного життя даного періоду. Абсолютизація інтересів народу, прихильність до будь-якої опозиції й активна боротьба із засиллям держави – характерні риси української історіографії цього часу. В історичній науці переважали прибічники народницької концепції, котрі основну увагу зосереджували на вивченні ідеалів, прагнень, боротьби, здобутків і втрат українського народу, проблем економічного та культурного розвитку, відсуваючи на другий план питання державотворення. До народницької школи в українській історичній науці належали В.Антонович, М.Костомаров, О.Лазаревський, М.Максимович, О.Єфименко, Д.Яворницький та ін.

8. На початок XX ст. припадає активна наукова діяльність М.Грушевського. Великою його заслугою було утворення історичної «школи» у Львові. Праці львівського історичного осередку мали

загальноукраїнський характер і своєю тематикою, і тим, що завдяки М.Грушевському у виданнях НТШ беруть найжвавішу участь історики з Центральної і Східної України (В.Липинський, М.Василенко, В.Модзалевський, М.Слабченко, В.Барвінський та ін.). Коли М.Грушевський, після 1905 р., переносить осередок своєї наукової діяльності до Києва, українські історичні дослідження концентруються тут переважно навколо Українського Наукового Товариства та його видань. «Історія України-Руси» М.Грушевського вказала українській історичній науці нові проблеми і відкрила широкі можливості для досліджень історичного минулого. Зароджується державницький напрям в українській історіографії, основоположниками якого стали В.Липинський та С.Томашівський.

9. Українська радянська історіографія дуже суперечлива і неоднозначна, її розвиток проходив в умовах складання і зміцнення тоталітаризму, що зумовило відхід від правди, вихолощування з історичних досліджень національно-патріотичних моментів. В 20-ті роки певною мірою зберігалась спадкоємність національних традицій, відроджених в часи визвольних змагань і далі продовжених видатним істориком М.Грушевським, який повернувся з еміграції і разом зі своїми учнями розгорнув активну науково-дослідну роботу. У цей час були численні випадки непорозумінь і прямих зіткнень різних історичних шкіл. Перетворення історичної науки в кінці 20-х – на початку 30-х рр. в прислужницю тоталітарної влади призвело до падіння її професійного рівня. Історичне обгрунтування тих чи інших ідеологічних завдань правлячої партії, тих чи інших політичних кампаній перетворилося на головну функцію історичної науки.

Крах тоталітарного комуністичного режиму, де вся політика, історія, наука підганялися під догматичні, заідеалізовані стереотипи, де об'єктивність приносилась у жертву ідеології, а також процес відродження Української незалежної держави, започаткований історичними актами – Декларацією про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р. і Актом проголошення незалежності України від 24 серпня 1991 року, – все це створює нині реальні передумови для глибокого, об'єктивного, всестороннього висвітлення української історії та вітчизняної історіографії.

Література загального характеру

1. Астахов В.И. Курс лекций по русской историографии (До конца XIX в.). – Харьков: Изд-во Харьков. ун-та, 1965.
2. Багалій Д.І. Нарис української історіографії: В 2-х кн. – К., 1923-1925.
3. Багалей Д.И. Русская историография: Лекции, читанные в Харьковском университете. – Харьков, 1907.
4. Джерелознавство історії України: Довідник / Під. ред. М.Я.Варшавчика.– К., 1998.
5. Довгопол В.М., Литвиненко М.А., Лях Р.Д. Джерелознавство історії Української РСР: Навч. посібник. – К.: Вища школа, 1986.
6. Дорошенко Д. Огляд української історіографії. – Львів, 1924 (К., 1996).
7. Историография истории Украинской ССР / И.С.Хмель, Д.Я.Телегин, С.С.Березанская и др. – К.: Наук.думка, 1987.
8. Коваленко Л.А. Історіографія історії Української РСР: Навч. посібник. – К.: Вища школа, 1983.
9. Ковальский Н.П. Источниковедение истории Украины XVI-XVII вв.: В 4-х ч. – Днепропетровск: ДГУ, 1978-1979.
10. Колесник И.И. История русской историографии XVIII – пер. пол. XIX века: Уч. пособие. – Днепропетровск, 1987.
11. Коцур А.П., Коцур В.П. Історіографія історії України: Курс лекцій. К., 1996.
12. Коцур В.П. Історичні дослідження: упереджені та об'єктивні оцінки (соціальні зміни та політичні процеси в Україні 1920-х – 30-х рр.: Історіографія.– К,: Наук. думка, 1998.
13. Кухта Б. З історії української політичної думки. – К.: Генеза, 1994.
14. Марченко М.І. Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.). – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1959.
15. Сарбей В.Г. Очерки по методологии и историографии истории Украины (период капитализма). – К.: Наук. думка, 1989.
16. Сахаров А.М. Историография истории СССР: Досов. период. – М.: Высш. школа, 1978.
17. Черепнин Л.В. Русская историография до XIX века: Курс лекций. – М.: Изд-во Москов. ун-та, 1957.
18. Шапиро А.Л. Историография с древнейших времен по XVIII век: Курс лекций. – Л.: ЛГУ, 1982.

Навчальне видання
Коцур Віктор Петрович
Коцур Анатолій Петрович

Історіографія історії України
Курс лекцій

Художнє оформлення О.Д.Валь
Технічний редактор О.О.Каденко
Коректор В.С.Поліщук

Здано до набору 12.08.1999 р. Підписано до друку 12.10.1999 р.
Формат 60х84/32. Папір офсетний. Гарнітура Times.
Друк офсетний. Ум. друк. арк. 30,03. Тираж 1000 примірників.

Видавництво «Золоті литаври». Зам. № 26 від 4.06.1999 р.
м. Чернівці, вул. Головна, 198-а.

Друк МКП «Склавія-94».
м. Чернівці, вул. Головна, 198-а.

YSTHENIS
NIEPR
быти монастырь · и чтора зовется печер
сиевижитьи · паки скажемъ :-
КНИГА
О побоищи Памаяцера
ІАСТЬ ЕДИНОНАДЕСЯТАЯ
ИРОКЪ ОДИНАДЦАТИ ОТ ПОЧАТКУ БОНИ ХМЕЛНИЦКОГО З ПОЛЯКАМИ
В которой описуется, приязнь турецкая к Поляком, поведение Цесарчиков, шведское
мира желание склонение Виговского до Поляков, боязнь татарская отказано,
Ранкоръ Виговского з Пушкаремъ, Киките Серко Виговского, ротмо нутите Пушкара
Чрезъ Бишевского, измена Виговского, бедствие Украинское от Ромодановского,
поведение Ромодановского, поставлене Гетманомъ безпалого, шведско =
гордое здушчикомъ, Поляками, и Цесарчиками поведение, одовъ турецкий Роси =
янамъ неприязни, отягощение Полское от Цесарчиковъ и дишкретнихъ,
одобрание Торуня у шведовъ по кориве Ликие у Поляковъ и отозвъ листо =
вий Запорожский до Виговского до садителий и ганьчи ему измену его и збра =
ше Балабана на митрополию Киевскую посилив естру Косову, и комми =
сия гадяцкая вспоминается. :- водрицкая
РОЗДѢЛЪ А.

ISBN 966-7577-05-8